

Перетворення нації

Польща,

Україна,

Литва,

Білорусь

1569–1999



Тімоті Снайдер



ДУХ ЛІТЕРА

Перетворення нації

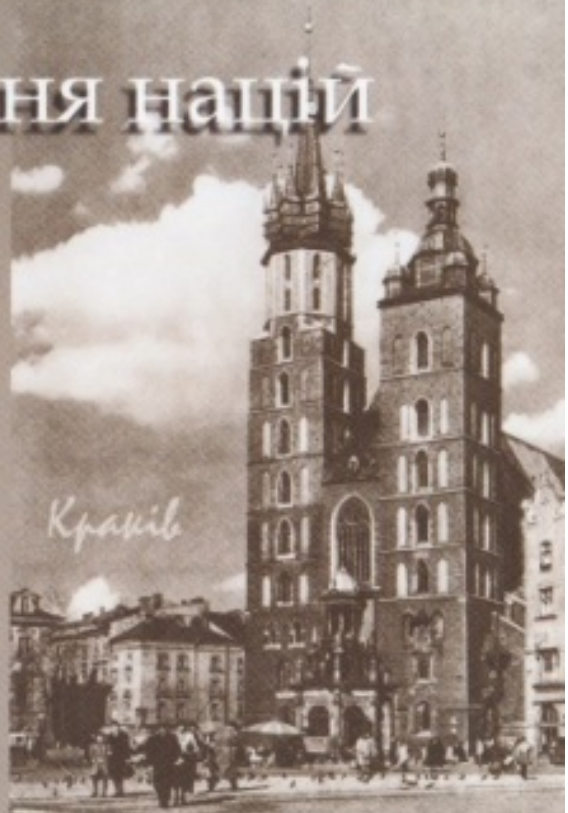
Польща,

Україна,

Литва,

Білорусь

1569–1999



Тімоті Снайдер



Тімоті Снайдер

ПЕРЕТВОРЕННЯ НАЦІЙ

**Польща, Україна, Литва,
Білорусь**

1569–1999

*Маріанні Браун Снайдер
і Гасві Естел Снайдер,
а також пам'яті
Люсіль Фішер Гедлі
і Герберта Міллера Гедлі*

Власні назви та джерела

У цій книжці піде мова про трансформацію національних ідей, причини етнічних чисток та підстави для національного примирення. У ній також ітиметься про боротьбу за простір та спірні території, які в різні часи називались по-різному різними людьми, а тому й про несхожість історії та пам'яті, що стає очевидним, коли звертати увагу на власні назви. Для цього наведений нижче географічний покажчик містить топоніми вісьмома мовами, які використовувались під час написання цієї книги^[1].

Кількох зауваг потребують і назви країн. У цій праці все, що стосується середньовічної Київської Русі, позначається як «києво-руське». Культура східних слов'ян ранньомодерної польсько-литовської Речі Посполитої називається «руською». Прикметник «російський» використовується для Російської імперії, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Російської Федерації. Термін «український» позначає географічне поняття в Середньовіччі та ранньомодерному часі, але політичне — в сучасному контексті. «Литовський» і «польський» стосуються відповідних політичних утворень і культур у відповідні часи. Історичні землі «Галичини» та «Волині» так і називатимуться протягом усього тексту.

Ця книжка ґрунтується на архівних матеріалах, збірках документів, парламентських стенограмах, міністерських меморандумах, газетах (місцевих, загальнодержавних і національних меншин різних країн і періодів), щоденниках, спогадах і листуванні, наукових публікаціях та інших друкованих і рукописних джерелах, а також на інтерв'ю з державними службовцями, депутатами парламентів, міністрами та головами держав. Назви архівів подано аббревіатурами, збірок документів — їхніми короткими назвами: пояснення знаходяться в кінці книжки. Назви статей і книжок спочатку цитуються повністю, а потім подається лише прізвище автора та скорочена назва; решта джерел вказуються повністю.

Географічний покажчик

АНГЛІЙСЬКА	УКРАЇНСЬКА	ПОЛЬСЬКА	БІЛОРУСЬКА
Vilnius	Вільнюс	Wilno	Вільня
Lviv	Львів	Lwow	Львоў
Kyiv	Київ	Kijow	Кіеў
Minsk	Мінськ	Minsk	Мінск
Galicja	Галичина	Galicja	Галічына
Volhynia	Волинь	Wolyn	Валынь
Poland	Польша	Polska	Польшча
Lithuania	Литва	Litwa	Летува
Belarus	Білорусь	Bialorus	Беларусь
Ukraine	Україна	Ukraina	Україна
Russia	Росія	Rosja	Расея
РОСІЙСЬКА	ЇДИШ	НІМЕЦЬКА	ЛИТОВСЬКА
Вильнюс	Vilne	Wilna	Vilnius
Львов	Lemberik	Lemberg	Lvovas
Киев	Kiv	Kiew	Kijevas
Минск	Minsk	Minsk	Minskas
Галиция	Galitsye	Galizien	Galicija
Волинь	Volin	Wolynien	Volyne
Польша	Poyln	Polen	Lenkija
Литва	Lite	Litauen	Lietuva
Белоруссия	Vaysrusland	Weissrusland	Baltarusija
Украина	Ukraine	Ukraine	Ukraina
Россия	Rusland	Russland	Rusja

Карти













Вступ

Коли з'являються нації? Що стає причиною етнічних чисток? Як держави можуть примиритися?

Ця книга про народження модерних націй. Вона починається зі створення в XVI ст. найбільшої держави ранньомодерної Європи, Речі Посполитої, націю якої складала її шляхта: католицька, православна й протестантська. Об'єднані спільними політичними та громадянськими правами шляхтичі польського, литовського та східнослов'янського походження визначали себе, латиною чи польською мовою, як належних до «польської нації». Для них було цілком зрозумілим і природним, що мови держави, приватних розмов, літератури та літургії є мовами різними. Після поділів Речі Посполитої у XVIII ст. імперіями-суперниками деякі патріоти почали асоціювати націю з народом, а національність — з народною мовою. Наприкінці XX ст., яким і закінчується ця книга, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей момент уявлення про національність державні кордони мали охоплювати мовні спільноти, а мови повсякдення, політики та релігії мали бути одною і тою самою. Яким чином з одної ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні?

Наш шлях крізь ці зміни вестиме від уявлень про націю в ранньомодерній Речі Посполитій (1569–1795) та імперіях XIX ст., які її розділили (1795–1918), до національних ідей у незалежних державах і радянських республіках, що витіснили останніх (1918–1939). Ми побачимо, що ранньомодерна ідея польської нації пережила поділи й процвітала в імперські часи, а її дезінтеграція почалась лише наприкінці XIX ст. Проте навіть тоді модерні національні погляди виникли зі змагання з їх ранньомодерними попередниками на тлі дещо віддаленої імперської влади. Ця прихована боротьба традиційного патріотизму й етнічного націоналізму тривала навіть у нових державах, створених після Першої світової війни. І хоча

державотворення після 1918 р. нав'язувало необхідність вибору, обмежуючи альтернативи, нова ідея модерної етнічної нації все ще не була панівною. Лише організоване насильство Другої світової війни остаточно зламало історичну оболонку, в межах якої могли співіснувати ранньомодерні ідеї про націю. Депортації, геноцид та етнічні чистки знищили історичні землі й спустошили багатокультурні міста, звільнивши шлях модерному націоналізмові; масові вбивства та переміщення еліт викорінили традиції. Розвиваючи цю тезу, наша праця фокусує увагу на воєнному досвіді поляків та українців і шукає причини їхніх взаємних етнічних чисток. Після чотирьох років радянської та нацистської окупації українці й поляки впродовж наступних чотирьох років продовжували проводити взаємні етнічні чистки, що забрали понад 100 тис. життів і стали причиною переселення 1,4 млн осіб. Як дійшло до такого? Чи етнічні чистки справді викликані націоналізмом, чи, навпаки, саме вони ведуть до подальшої націоналізації населення?

Як національні держави дають собі раду з такою історією? Чи можуть вимоги модерних національних ідей, так жахливо втілені в етнічних чистках, мати також і мирний прояв? Ці питання порушувалися від 1940-х до 1990-х рр. Після революцій 1989 р. між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною існували всі можливі передумови національного конфлікту: розпад імперій, історично нелегітимізовані кордони й провокуючі меншини, реваншистські заклики, нерішучі еліти, недосвідчені демократії, різні пам'яті про етнічні чистки та національні міфи про одвічний конфлікт. Попри все це, польська східна політика, усвідомлюючи, чим є модерна нація, змогла забезпечити геополітичну стабільність. На розпад СРСР чекали, його пришвидшували й мирно завершили. Найочевиднішим доказом польського успіху стало незнання на Заході про історичні конфлікти та воєнні чистки, про які йтиметься в цій книжці. Там, де у 1990-х рр. дійшло до збройних конфліктів, як, наприклад, у Югославії, громадськість дізналась про прецеденти часів Другої світової війни і начебто взаємну прадавню ненависть їхніх учасників. Там же, де запанували мир і благополуччя, як, наприклад, у Польщі, центральне місце зайняв історичний наратив «повернення до Європи». Іншим доказом успіху польської східної політики стала польська інтеграція із Заходом. Так 1999 р. став роком

величезних досягнень і неймовірних невдач нової Європи: надавши членство Польщі, НАТО бомбардувало Югославію, і поки світ спостерігав за конфліктом між сербами та їхніми сусідами, у Косово було відправлено спільний польсько-український миротворчий батальйон. Чому Північно-Східна Європа об'єдналась, а Південно-Східна розпалася?

ЧАС

Ці три питання — коли з'являються нації, що стає причиною етнічних чисток і як держави можуть примиритися — визначають хронологічні рамки цієї праці: 1569–1999 рр. Рік 1569 — це час створення ранньомодерної польської нації. Тоді польські та литовські шляхтичі уклали угоду, відому як Люблінська унія, й створили Річ Посполиту. Відтоді вони мали спільний парламент і разом обирали монархів, створюючи спільну цивілізацію. За умовами унії Польське королівство та Велике князівство Литовське зберігали окремі право та адміністрацію, а також внутрішній кордон, хоча він і був змінений на користь Польщі, передавши тій південні, переважно східнослов'янські, території Литви. Це розділило східнослов'янську шляхту та простолюду, розмежувавши території, які ми сьогодні називаємо Україною та Білоруссю. Хоча Люблінська унія й виходила з принципів релігійної толерантності, вона також збіглася з амбітною церковною реформою. Перехід східнослов'янської шляхти зі східного на західне християнство став причиною нового поділу — між шляхтичами та простолюдом — на теренах, що сьогодні належать Україні та Білорусі. Отже, об'єднання польської шляхетської нації супроводжувалось новими поділами між іншими соціальними групами. Повстання в Україні, що відбулося пізніше, у 1648 р., окреслило, зрештою, контури подальшої польської, української і навіть російської національних історій.

Рік 1569 — це нетрадиційний відправний пункт для роздумів над національними історіями Польщі, Литви, Білорусі, України чи Росії, які зазвичай починаються від часів Середньовіччя і начебто виказують тяглість у розвитку нації аж до сьогодення. Щоб відчути зміни в цьому процесі, найкраще почати з появи єдиної

ранньомодерної нації на розлогих територіях Речі Посполитої, а потім звернути увагу на її вплив на сучасну політику. Хоча ця ранньомодерна нація і називалась «польською», цей термін позначав швидше громадянство та цивілізацію, ніж мовну або етнічну належність. Почавши з 1569 р., ми зможемо зрозуміти злагожденість і привабливість ранньомодерної польської нації, а також звільнити себе від сучасних уявлень про те, якою саме має бути національність. А оскільки це дослідження саме нації, а не держави, його перехідна цезура також не буде традиційною. ХІХ ст. стало «золотим віком» польської цивілізації, незважаючи на те, що поділ 1795 р. поклав край Речі Посполитій. Тому замість концентрувати увагу на 1795 р., як це роблять романтична, національна й історіографічна традиції, ця книжка пропонує 1863 р. як початок кінця ранньомодерної політики. У 1863 р. польські шляхтичі востаннє повстали проти російської влади; після 1863 р. Російська імперія почала підважувати польське культурне й економічне домінування у своїх західних губерніях. Після невдалого повстання велика частина традиційної польської еліти відкинула традиційні визначення держави і нації. До них приєдналися окремі імперські чиновники й народні діячі, які вважали, що нації визначаються релігією та мовою. Тому лише після 1863 р. з'являються модерні польський, литовський і російський націоналізми, ворожі ранньомодерним уявленням, а також стають помітними обриси білоруської ідеї. Подібного розриву не сталось у маленькій частині колишньої Речі Посполитої, що відійшла до Австрії. В цьому випадку ми маємо зосередити увагу на 1876 р., коли в Російській імперії було заборонено українські публікації; відтоді в Австрії почала набувати сили українська ідея, а в австрійській Галичині з'явилися умови для українсько-польського протистояння.

Ми побачимо, що минуле справді має значення для появи модерних націй, хоча й не таке, якого прагнули б самі націоналісти. Кожен модерний націоналізм, про який ітиметься далі, ігноруватиме очевидні ранньомодерні традиції, надаючи перевагу уявній тягlostі від часів Середньовіччя. Ми також зрозуміємо, що модернізація пов'язана з націоналізмом, навіть якщо теорії модернізації не можуть пояснити найголовніших складових національних успіхів чи поразок. Ознаки модерного суспільства — політичні ідеології, демократична політика, вишукана пропаганда, мас-медіа, загальна освіта, зростання

населення, урбанізація, індустріалізація — для всіх них є місце в цьому дослідженні. Централізована держава — це фетиш і для націоналістів, що проектують її в минуле, і для представників суспільних наук, які, слушно акцентуючи її новизну та потенціал, часом перебільшують успіх її творців. Держави не менше за нації існують у часі. Державна влада стає легітимною тоді, коли населення визнає її такою. У цій праці спроби творення сучасних централізованих держав розглядаються як проекти з різними та часто не-передбачуваними результатами. Держави руйнуються так само, як і творяться, і спосіб їх знищення часто визначає національні ідеї наступного покоління. Більш того, під час свого творення держави часто набувають невизначених форм, прикладом чого можна вважати ранні радянські республіки з їхньою змінною національною політикою, коли національне відродження наслідувалось і підривалось масовими вбивствами національно свідомої інтелігенції. Іншим зразком є амбітна міжвоєнна Друга Річ Посполита, розділена у своїх визначеннях нації, нездатна ані асимілювати прикордоння, ані побудувати федеративну державу, так само, як і післявоєнна Польща: легітимізована етнічною гомогенністю, але керована комуністами. Описуючи перші десятиліття ХХ ст., ця книжка розглядає державотворення як один із процесів, що посилював чи послаблював національні ідеї.

У середині ХХ ст. централізовані держави особливого гатунку, як-от нацистська Німеччина та Радянський Союз, окупували всі території, про які йдеться в цій книзі. Порядки, які вони принесли із собою, були чужими традиційним методам місцевої політики й ворожими до народів, що підпали під їхню владу. Описуючи успіхи (або поразки) у творенні національних держав (чи їхніх симулякрів) після Першої світової війни, ця праця приділяє більше уваги долі народів під час Другої світової війни, яка знищила залишки ранньо-модерної національності, поширивши повсюди модерний націоналізм. Хоча обидві дати є лише перехідними цезурами, рік 1945 був важливішим за 1918. Після 1863 р. модерні національні ідеї охопили маси населення; після 1945 р. ці маси сприйняли їх. Зі схожих причин ця праця закінчується 1999 роком, а не 1989. Хоча Польща відновила свій суверенітет у 1989 р., а Білорусь, Литва й Україна здобули незалежність у 1991 р., саме польський вступ до НАТО у 1999

р. символізує кінець чергового етапу національної історії. Членство в НАТО не лише підтвердило успіх модерної польської національної держави, а й стало винагородою Польщі за розв'язання дражливих національних питань. Підтримавши нові національні держави, що розташовувались між нею і Росією, Польща змогла довести свою належність до Заходу. Рік 1569 був символом ранньомодерних польських прагнень до експансії на схід, яка закінчилась у 1940-х рр.; рік 1999 ознаменував новітнє польське тяжіння до західної безпеки та політичної ідентичності.

ПРОСТІР

У цій книжці ми не триматимемось кордонів держав двадцятого століття чи імперій століття дев'ятнадцятого, натомість розглядатимемо територію Речі Посполитої, якою та склалась у 1569 р. Частина перша зосереджує увагу на Вільнюсі: колись столиці Великого князівства Литовського, центрі губернії Російської імперії, польському місті у 1920–1930-х рр. і радянському литовському місті після Другої світової війни. Сьогодні це столиця незалежної Литви. До «Остаточного Розв'язання»^[2] євреї називали Вільнюс «Північним Єрусалимом», і ще донедавна поряд із литовцями місто вважали своїм поляки, росіяни та білоруси. У ранньомодерному варіанті політичної національності Вільнюс — литовське місто, адже він був столицею Великого князівства Литовського в Речі Посполитій. Натомість за модерною версією до Другої світової війни Вільнюс був чийм завгодно, але не литовським: тут мешкало небагато литовців, а саме місто входило до складу Польщі. Отже, завдання перших розділів полягає в тому, щоб показати, як Вільнюс став литовським у модерному національному розумінні, демографічно та культурно.

У другій частині йдеться про Східну Галичину та Волинь. Ці східнослов'янські території з великою кількістю польського та єврейського населення лежали в центрі колишньої Речі Посполитої, а після її поділів наприкінці XVIII ст. стали прикордонням імперій: Росія приєднала Волинь, а Австрія — Галичину. Як в історичній Литві, так і в Галичині та на Волині протягом всього XIX ст. поляки залишались

панівним елементом. Лише наприкінці століття польські землевласники поступились російським суперникам на Волині й пішли на компроміс з українськими політичними партіями в австрійській Галичині. В обох імперіях польські націоналісти допомагали українському руху, підриваючи польську націю Речі Посполитої. Належати до ранньомодерної польської нації означало пов'язувати себе з величезними цивілізаційними досягненнями, що їх було здобуто завдяки польській мові. Прирівнюючи націю до народу, польські націоналісти перевизначили польську націю як лише одну етнічну групу серед багатьох інших, почавши змагання на рівні неписьменного селянства. Після Першої світової війни нова польська держава поглинула і Галичину, і Волинь. І хоча нерішуча політика міжвоєнної Польщі була на руку українським націоналістам, початок ХХ ст. в Галичині та на Волині дуже нагадував ХІХ, якщо не ХVІІІ ст. Лише Друга світова війна остаточно зруйнувала історичну цілісність Галичини та Волині й принесла тріумф модерного націоналізму. В 1945 р. ці території було приєднано до Радянського Союзу, а з 1991 р. вони стали найпатріотичнішими областями незалежної України. Сьогодні вони відомі як «Західна Україна».

Прискіплива географічна увага до Вільнюса (для Польщі — Литви — Білорусі) й Галичини з Волинню (для Польщі — України) в довготерміновій перспективі є методом пояснення цих перетворень. Зосередившись на історії цих територій протягом чотирьох століть, ми вкажемо на економічні та соціальні трансформації, побачимо армії, що наступають і відступають, а в ХХ ст. станемо свідками знищення, депортацій та переселення людей. Якщо нам вдасться лишитись водночас непорушними та зворушеними, ми відчуємо болючі й очевидні перетворення. Ми зможемо спостерігати за тим, як знову й знову змінюються й руйнуються політичні краєвиди. З огляду на ці перетворення 1940-х рр., третя частина книги зосереджується не так на Вільнюсі, Галичині та Волині, як на дипломатичних проблемах, які вони принесли новим суверенним національним державам після революцій 1989 р. Частина третя аналізує велику польську стратегію 1990-х рр., яка сприйняла й підтвердила поділ Східної Європи на національні держави в їхніх сучасних межах. Хоча сьогодні вона й може здатись очевидною, це була справжня новація в польській

політичній теорії й небачена річ у практиці посткомуністичної дипломатії Східної Європи.

ЄВРЕЇ, РОСІЯНИ, НІМЦІ?

Під час демонтажу пам'ятника Леніну в галицькому містечку Коломия з'ясувалось, що його постамент було зроблено з єврейських надгробків. Сьогодні Коломия — це місто в Південно-Західній Україні. У 1939–1941 і 1945–1991 рр. воно перебувало у складі радянської України, у 1939–1945 рр. — нацистського Генерал-губернаторства, перед Другою світовою війною — польського Станіславівського воєводства, перед Першою світовою війною було частиною австрійської Галичини, а до 1772 р. — Руського воєводства Польського королівства. До «Остаточного Розв'язання» 1941–1942 рр. Коломия, незалежно від її державної належності, була єврейським містом. Відсутність євреїв у Коломійі, як і повсюди в Східній Європі, збіглася з сорокарічною присутністю на цих теренах комуністичних режимів. 1990-ті рр. спричинили вибух національної історії у Східній Європі, але нові дослідження часто брали за відправний пункт націоналізований світ, успадкований від Другої світової війни та впорядкований комуністами. У такий спосіб єврейську історію вивели за межі східноєвропейської історії. Так само, як ізраїльська історіографія, що акцентує успішність сіоністського проекту, нехтуючи східноєвропейським корінням цієї політики, східноєвропейські історіографії зосереджуються на власній державності, часто забуваючи повернути євреям належне їм місце. Існують, однак, численні варті уваги винятки, й останній з них — позитивна тенденція видавати колективні збірки, що представляють різні національні погляди. Хоча це надзвичайно корисно, але навіть така практика не розв'язує проблеми націоналізму в історії і може призвести до політкоректного мультинаціоналізму, коли в історичному ґрунті, що потребує дбайливого догляду, будуть прокладені паралельні національні річища.

Чому ж, зважаючи на рамки цієї праці, в її підзаголовку відсутні євреї, німці та росіяни? Причина полягає в тому, що це дослідження модерних польської, української, литовської та білоруської національностей, яке не має амбіцій описати історію та

сучасність німецької, російської або єврейської національностей. Це свідчить про авторську стриманість, а не про зневагу. Головні напрямки німецької національної історії ведуть в інший бік. Російська національна ідея досліджується тут в її зв'язку з ранньомодерними Україною та Литвою. Натомість історія єврейської національної ідеї має зачекати на окреме дослідження з п'яти причин. По-перше, євреї — це історична спільнота, старша за слов'янські та балтійські нації. По-друге, автономія євреїв у Речі Посполитій, з якої обов'язково має починатися така розповідь, не входить до кола наших проблем. По-третє, входження євреїв у модерне політичне життя було пов'язане з ліквідацією їхніх громадянських привілеїв і правової окремішності часів Речі Посполитої та (повільного й часткового) поширення на них протягом ХІХ ст. особистих прав імперіями. Ці процеси настільки відрізняються від національних політик неєвреїв, що вимагають окремої уваги. По-четверте, територіальний націоналізм ХХ ст., що прагнув поділити колишню Річ Посполиту на національні держави, ніколи не сприймався євреями як варіант для себе. І останнє: зв'язок між Голокостом і державою Ізраїль, хоча й посилить головну тезу цієї книги, але відхилить нас від східноєвропейського територіального фокусу, який водночас є її методологічним засновком. Хоча нам і траплятимуться збіги та відповідності, все ж докладна періодизація та документування історії єврейської національності вимагають іншої реконструкції, ніж наша.

Водночас, навіть не претендуючи на дослідження російської, німецької та єврейської національних історій, варто зазначити, що історію ані польської, ані української, ані литовської, ані білоруської національностей неможливо зрозуміти без росіян, німців і євреїв. Я спробував подати спільну історію Другої світової війни, об'єднавши те, що часом розглядається як окремі теми. У цій книжці «Остаточне Розв'язання» інтегроване у воєнну та післявоєнну історію Східної Європи. Ми побачимо, що знищення віденських євреїв у 1941–1944 рр. і депортація віденських поляків у 1944–1946 рр. стали підґрунтям для повоєнного творення радянського литовського Вільнюса. Ми зрозуміємо, що Голокост на Волині у 1942 р. підготував молодь до кривавої розправи з волинськими поляками у 1943 р. Ми звернемо увагу й на радянське насильство. Розглянувши радянську національну

політику в контексті українсько-польських етнічних чисток, що тривали в цей час, ми побачимо, яких змін вона зазнала після перенесення її на польські землі у 1944 р. В 1947 р. польські комуністи за прямого сприяння радянських військ та опосередкованого з боку польських націоналістів завершили проект національної гомогенізації. Таким чином, ми простежимо тяглість від «Остаточного Розв'язання» до партизанських, а далі комуністичних чисток і подальшого встановлення комуністичної влади.

Ця книжка багато чим завдячує сучасній східноєвропейській історіографії. Та водночас вона намагається подати національну історію в певних рамках. Замість творення чи перегляду окремих національних наративів, вона досліджує численні національні питання. Ця праця радше прямує вперед у часі, а не назад, намагаючись уникати проекції пізніших політичних форм на попередні періоди. Її увага зосереджена на окремих місцевостях, щоб побачити зміни в національних ідеях, рухах та їхніх вимогах. Вона визначає ранньомодерні чи змішані ідеї про національність, які можуть здатися чужими сучасному читачеві, звертаючи увагу на випадковості, непередбачувані обставини та фортуна. Вона настільки ж пильно розглядає національні поразки (наприклад, у Білорусі), як і національні перемоги, бо вони так само багато повідомляють про те, що потрібно для політичного успіху модерної нації. Вона також представляє національних героїв у контексті ранньомодерних ідей про національність, які ними обдумувались, адаптувались чи відкидались, і переглядає ідеологічні опозиції, наприклад, між націоналізмом і комунізмом. Ці загальні цілі ставлять перед собою чимало істориків Східної Європи, і я не претендую на оригінальність у їх визначенні, а лише прагну писати в цих рамках.

Мій найбільший борг перед попередньою історіографією — в розділах 1–7, хоча й вони пропонують деякі нові інтерпретації. Новою може бути, наприклад, ідея про те, що романтизм однаковою мірою прислужився і ранньомодерній, і модерній ідеям національності за імперської влади, в національних державах і в Радянському Союзі. Безпрецедентним, наскільки я знаю, є також систематичне дослідження білоруської національної поразки в контексті успіхів інших національних рухів. Також першою подібною спробою є, наскільки мені відомо, наполегливе намагання пояснити

литовізацію Вільнюса. Розділи 8–14 базуються на архівних та інших першоджерелах і подають не лише нові тези, а й історію маловідомих подій. Розділи 8–10 є першими цілісними англомовними науковими розвідками українсько-польських етнічних чисток між 1943 і 1947 рр. Розділи 11–14 поєднують велику польську стратегію східної політики, народжену в 1970-х рр. і запроваджену на початку 1990-х рр., із польськими успіхами в європейській інтеграції. В той час як існують численні студії з розпаду Югославії і Південно-Східної Європи, ці чотири розділи є першим дослідженням польської стабілізації Європи Північно-Східної. Загалом, ця праця поєднує ранньомодерну польську націю з її різноманітними модерними спадкоємцями. Лише перетнувши конвенційні поділи, як-от між Східною Європою та Радянським Союзом, чи між Австрійською та Російською імперіями, ми зможемо описати перехід від ранньомодерної національності до модерної.

МІФИ ТА МЕТАІСТОРИЯ

Подаючи новий погляд на східноєвропейську історію, ця книга рідко полемізує з національними міфами. Існують, наприклад, зрілі й заскнілі литовські та польські дискурси про те, що сталося, коли польські війська захопили Вільно в 1920 р.; так само поширені протилежні українські та польські версії етнічних чисток на Волині у 1943 р. Кожна сторона подібних суперечок висуває важливі аргументи, але навіть узяті разом їхні позиції не показують того, що хотіла би знати людина стороння. Пошук компромісу між суперницькими національними міфами, звичайно, є важливим для дипломатів, але не допомагає історикові. Жоден компроміс не може забезпечити об'єктивності, в рамках якої має працювати історик. Тоді як ніхто не наважиться стверджувати, буцімто певні підходи можуть усунути політику, існує чітка різниця між творенням наукового апарату та покладанням на національні міфи. Спростування ж міфів нагадує танок зі скелетом: із першими звуками музики вже важко звільнитися від оманливо податливих обіймів, і незабаром усвідомлюєш, що саме твої рухи підтримують старі кістки в танці. Наскільки легко захопитись хореографією міфотворення та

міфорування, настільки ж потім складно відновити свій власний ритм і позбутися трупного смороду.

Схожим чином ця книжка не зупиняє уваги на великих національних схемах історії XIX ст., що й досі є такими впливовими в організації історичних дискусій. Поляки, наприклад, у повсякденні називають ранньомодерну Річ Посполиту «польською», так наче це була модерна польська держава. Росіяни вважають, що століття, протягом яких східнослов'янські території перебували в складі Речі Посполитої, були лише безглуздою прелюдією до їхнього «возз'єднання» з Росією. Такі погляди — метаісторичні: довге слово, яке в цьому контексті означає «навіть не хибні». Їхня популярність схиляє опонентів перевертати все з ніг на голову: литовці можуть «продемонструвати» що середньовічне Вільно було не польським, а литовським; українці можуть «довести», що саме вони, а не Росія, успадкували цивілізацію Київської Русі. Сперечаючись із метаісторією, ми ризикуємо прийняти її правила гри, а безглуздя, перевернуте з ніг на голову, так і залишиться безглуздя. У ньому немає синтезу, самі лише тези й антитези. Діалектика міфу та метаісторії загострює почуття націоналістів і тому є предметом, але не методом написання національної історії.

МЕТОД І СТИЛЬ

Тон міфотворців і метаісториків — найщиріший і найвпевненіший: їхні твердження виходять з того, що вони вважають за самоочевидне. Тон теоретиків націоналізму буває дистанційованим та іронічним: вони бачать, що відверто очевидне є очевидно помилковим, а король насправді голий. Постає питання: чому голих королів допускають до трону? Частина відповіді полягає в оманливо снодійній природі іронії. Під маскою яскравої демонстрації суперечності іронія може підтвердити наші приспані уявлення про те, як існує світ. Оскільки ця іронія залежить від того, що саме ми сприймаємо за очевидне, наша самовпевненість і є тим ґрунтом, на якому вона отримує шанси на успіх. Якщо ми будемо вважати появу іронії за знак завершення дискусії, то можемо помилково зробити висновок із запропонованих прикладів, що національність є винайденою, або випадковою, або дуже

проблематичною для категоризації. Мабуть, іронічним є те, що видатний український діяч ХХ ст., греко-католицький священник, виріс у польській родині і був охрещений як римо-католик. Але ця іронія має стати закликком: ми повинні зважати на різноманіття його рідної Галичини та модерні перетворення ранньомодерного спадку Речі Посполитої. Також може здатись іронічним, що найвідоміший польський державний діяч першої половини ХХ ст. називав себе «литовцем» або що єдиним рядком поезії, який може процитувати кожен поляк, є «батьківчино моя, Литво!» Але якщо ця іронія заохотить нас до подальшого аналізу, то ми побачимо, що різновиди ранньомодерної національності Речі Посполитої пережили її розпад більш ніж на століття. Тому у цій праці іронія — це не підміна відповідей, але спосіб поставити запитання, а нація — не об'єкт поклоніння чи глузування, але об'єкт дослідження.

Обраний мною стиль письма — хронологічний історичний наратив. Цей метод заслужено критикується за його тенденцію розглядати «націю» як літературного героя епосу страждання, порятунку тощо. Мій вступ запропонував тему, час, простір і стиль, що дають змогу створити критичний наратив національної історії. Водночас це зроблено не для самозахисту. Наративна історія необхідна для важливого завдання розуміння націй і націоналізму. Нещодавні дебати навколо теорій націоналізму почалися з невеликої кількості визначних праць у галузі суспільних наук, кожна з яких паразитувала на історії. Паразитизм має погану славу: йдеться про те, що в своєму енергійному аналізі націоналізму суспільні науки обережно користуються історичними наративами. І в той час як історіографія намагається відреагувати на цей виклик, паразитизм стає симбіозом. Зрештою, питання, поставлені конструктивістським поворотом у вивченні націоналізму, потребують подальших історичних досліджень. Як і історичний наратив, що може скористатись соціологічною критикою, аби дистанціюватись від політики, так само й суспільні науки можуть отримати політичну перспективу від історії. Зрештою, жоден з них не є політично незаангажованим. Досі існують люди, зацікавлені довести, наприклад, що Україна була «конструктом» австрійських (німецьких, польських, байдуже яких ще) агентів, так само як інші, віддані ідеї, що «есенціалістська» тягла українська історія виправдовує українську незалежність. Після війн в колишній

Югославії дехто припускає, що етнічні чистки вмотивовані есенціалістськими ідеями про походження та належність; насправді ж історичні дослідження показують, що їхні організатори використовують сучасні конструктивістські ідеї про національність. Той простий факт, що національність є найголовнішою підставою політичної легітимності, передбачає, що всі її дослідження, а тому й ця праця, мають бути міждисциплінарними. Зі своєї ж сторони наратив пропонує хронологію, порівняння та послідовність — невибагливі подарунки історика. Водночас, як знати, чи вийшов цей історичний наратив критичним?

Традиційна мудрість схожа на крижане дзеркало над темним морем невідомого. Чи тече наш наратив як вода його гладенькою поверхнею? Вода, що мчить шляхом найменшого опору, піддаючись силі тяжіння, а потім і холоду; замерзаючи, вона скріплює можливі розлами, додаючи до криги власну вагу, уподібнюючись до неї, хоч і намагається її оминати. А може, наш наратив рухається, як криголам, що пливе завдяки власній силі, визначаючи перешкоди й намагаючись їх подолати? Чи має він гострий ніс, чи впливає на нього холод і чи вистойть він проти сильного вітру? Чи можливо одразу за ним побачити глибочінь, і чи залишає він по собі чорну смугу посеред білої криги — прохід, яким зможуть скористатися інші?

Частина 1

Змагання за литовсько-білоруську батьківщину

Розділ 1

Велике князівство Литовське

(1569–1863)

*Батьківщино моя, Литво!
Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорога, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе.*

*Адам Міцкевич,
«Пан Тадеуш»
(Париж, 1834)^[3]*

Колись Велике князівство Литовське домінувало в середньовічній Східній Європі. Від 1991 р. Литовська Республіка стала маленькою країною біля Балтійського моря. Вільнюс, що колись був столицею Великого князівства Литовського, сьогодні — столиця республіки. Така позірна тяглість приховує величезні зміни, бо за півтисячоліття до 1991 р. литовська не була у Вільнюсі ані мовою влади, ані мовою більшості його населення. Напередодні Другої світової війни в кожному третьому з його будинків розмовляли на їдиш; мовою його вулиць, костелів і шкіл була польська; його сільська околиця говорила білоруською. У 1939 р., коли Радянський Союз відібрав місто в Польщі, литовською мовою у Вільнюсі не говорив майже ніхто. Як у такому разі «Литва» стала такою, якою ми знаємо її сьогодні: маленькою незалежною національною державою зі столицею у Вільнюсі? Наскільки важливим було минуле і чи було воно таким взагалі?

Теперішнє можна зрозуміти в категоріях закритих можливостей. Від середини XVI до середини XX ст. Вільнюс був центром польської та єврейської цивілізацій. До того, як він став сучасним литовським

містом, Вільнюс перестав бути польським і єврейським. Колись він був столицею величезної багатонаціональної країни. Щоб перетворитись на столицю маленької держави, треба було відкинути модерні ідеї про відродження колишнього Великого князівства Литовського у формі федерації. Проте місто не стало ані російським, хоча протягом понад двохсот років керувалося з Москви та Санкт-Петербурга, ані білоруським, незважаючи на переважно східнослов'янське населення навколишніх сіл. У Вільнюсі перемогла модерна литовська ідея, ґрунтована на історії та мові, навіть якщо ми й розуміємо, що історія та мова самі собою могли небагато запропонувати литовським націоналістам, які мріяли про це місто. Як у таких умовах модерний націоналізм здобуває собі територію? І чому саме один модерний націоналізм, а не якийсь інший?

Сучасні національні ідеї зародились у тісному контакті з суперниками з минулого. Твердження про тяглість і справедливість, головні опори національних історій створених держав, були колись зброєю в запеклих і неоднозначних суперечках. Наступні п'ять розділів розглядають долю Вільнюса не лише в світлі литовської перемоги, а й під знаком прагнень і планів, які плекали щодо міста поляки, білоруси, росіяни та євреї.

Зв'язок між національними ідеями та політичними силами не буває простим. Різні члени суспільства мають різну національну лояльність, що може завадити досягненню згоди з критичних питань. Національні ідеї мають власну силу й можуть використовуватись у політичних цілях розважливими парвеню. Вони з'являються в одних умовах, а набувають сили в інших: дотримуючись традиції, вони виявляються неповороткими на практиці; коли ж пропонують новації, то незграбно закликають до змін в ім'я тяглості. Найефективніші національні ідеї взагалі сприймають минуле помилково; щоб зрозуміти їхній прихований потенціал до здійснення змін, ми маємо передовсім вірно оцінити минуле. Наша мета полягає не у виправленні національних міфів, а в розкритті політичних і соціальних умов, за яких ті народжуються й стають впливовими. Цей та наступний розділи допоможуть нам відчутти новизну модерних національних литовської, білоруської та польської ідей через розуміння ранньомодерної нації, яка їм передувала. Щоб відчутти спадок, залишений модерним національним діячам ХХ ст., ми розпочнемо із середньовічного

Великого князівства Литовського та ранньомодерної Речі Посполитої. Модерне змагання за Вільнюс виросло з попередньої ідеї про націю, поширеної в історичній Литві.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ, 1385–1795

Великі князі литовські були могутніми європейськими воєначальниками XIII–XIV ст. Вони завоювали розлогі території, що простягались від їхніх рідних балтійських земель на південь через східнослов'янські терени аж до Чорного моря. Збираючи до купи залишки Київської Русі після монгольського завоювання, язичники литовці інкорпоровали більшість територій цієї ранньої східнослов'янської держави. Православні руські бояри, призвичаєні до монгольського панування, могли вважати Литву не завойовником, а союзником, і тоді як литовська військова потуга прямувала на південь, до Києва, киево-руська цивілізація — православ'я, церковнослов'янська мова та зріла правова традиція — поширювались на північ, до Вільнюса. В той же час, коли Вільнюс замінив Київ як центр православної слов'янської цивілізації, на литовські території почали зазіхати дві католицькі держави: Тевтонський Орден та Польське королівство. Язичницькі великі князі вміло торгувались за своє хрещення, і наприкінці XIV ст. великий князь Йогайла обміняв хрещення за католицьким обрядом на польський трон. Польська шляхта, намагаючись не допустити на трон Габсбургів, запропонувала йому одружитись з одинадцятирічною принцесою Ядвігою. Тож отримавши польську корону, Йогайла, як «великий князь литовський, а також правитель і спадкоємець Русі» 1385 року в Крєві погодився на злиття своїх земель із польськими. Наступного року його охрестили як Владислава Ягайла й обрали королем Польщі. Подальші угоди зберегли цю персональну унію, відновивши литовську автономію та об'єднавши польську та литовську шляхту, а династія Ягеллонів правила Польщею та Литвою майже два століття, до 1572 р.

Ще до Крєвської унії 1385 р. Литва за своєю релігією та мовою була радше православно-слов'янською, ніж язичницько-балтійською країною. Обіцянка Йогайли перейти на католицизм

стосувалась його самого та решти язичників: більшість же його підданих, як і чимало його власних родичів, вже були православними християнами. Таким чином, наслідком окатоличення великого князя литовського була не стільки християнізація язичницької країни, як запровадження католицизму на вже переважно православних територіях. У свою чергу, поява на цих теренах католицизму започаткувала культурний зв'язок між Литвою та Європою, створивши передумови для польського впливу. Католицьке хрещення Йогайли також гарантувало, що Литва не стане православною державою на зразок Московії. Водночас це дало можливість останній позиціонувати себе як захисника православ'я. Коли Литва приєднала Київ, православний митрополит залишив його і перебрався до Володимирана-Клязьмі. Його подальше перебування в Московії ускладнило перспективи литовських претензій на спадок Київської Русі. Йогайла мав можливість розв'язати цю проблему, коли у 1380-х рр. обирав між католицькою Польщею та православною Московією. У 1382 р. він зайшов настільки далеко, що навіть погодився одружитись із донькою Дмитра Донського та прийняти православ'я. Проте цей план мав два недоліки: православ'я не захистило б Литву від Тевтонського Ордену, що вважав цю релігію ерессю; крім цього, православ'я підтримало б слов'янських бояр у Литві, вже тоді численніших й освіченіших за Йогайлову литовську династію. Вибір на користь польської корони та католицького хреста був вдалим з огляду як на внутрішню, так і на зовнішню політику: вони забезпечили надійний захист проти тевтонських рицарів, базу для експансії на схід і нове джерело привілеїв для Ягайла та його спадкоємців.

Якщо не брати до уваги політику, середньовічні Польща та Литва мали між собою більше спільного, ніж можна припустити. Коли ми уявимо собі литовців і поляків, які домовляються про умови унії в 1385 р. або планують спільні дії проти Тевтонського Ордену під Грюнвальдом у 1410 р., маємо пам'ятати, що крім латини вони могли спілкуватись і слов'янськими мовами. Місцеві різновиди церковнослов'янської мови, запроваджені в обіг православними священиками з південних земель, стали базою для руської — мови судів Великого князівства Литовського. Приєднавши Галичину, колишнє князівство Київської Русі, відоме в Польському королівстві як Руське воєводство, Польща також дістала свою частку

православного духовенства та знавців церковнослов'янської мови. Отже, розділивши землі Київської Русі, Польща та Литва отримали і її культурний спадок, а мова не розділяла тодішніх поляків і литовців настільки, як ділить сьогодні поляків із німцями. Після 1385 р. польсько-литовські суди користувались латиною та двома різними слов'янськими мовами: польською Польського королівства та руською Великого князівства Литовського. Протягом наступного століття литовська продовжувала бути розмовною мовою великих князів литовських та їхнього оточення, але в політичному житті Речі Посполитої її роль залишалась несуттєвою^[4].

В наступному розділі ми побачимо, як балтійська литовська мова забезпечила базу для модерної литовської нації, та наразі тим більше маємо зазначити її неактуальність у ранньомодерному Великому князівстві Литовському. Останнім великим князем, що володів литовською, був, вірогідно, Казимир IV, що помер у 1492 р. Коли у 1457 р. він підтверджував привілеї Литви, то робив це латиною та руською; коли видавав збірки законів для цих земель — робив це руською. За його правління в Польщі було запроваджено друкарство: краківські видавці видавали книги польською та церковнослов'янською мовами, але не литовською. Франциск Скорина, перший друкар Великого князівства Литовського, видав у 1517 р. більшу частину Біблії білоруським варіантом церковнослов'янської мови^[5]. На початку XVI ст. з'явилися також переклади Біблії ще однією місцевою слов'янською мовою — руською, але не балтійською — литовською. На відміну від Скорина, ці переклади виконувались безпосередньо зі Старого Заповіту, з івриту. Їх, очевидно, робили литовські євреї, які знали як іврит, так і руську^[6]. Оскільки останньою на початку XVI ст. говорили і місцеві християни, і євреї, потенційними читачами могли бути або перші, або другі, або й ті, й інші. Одне з королівських підтверджень привілеїв литовських євреїв знаходимо року «семьтысяч двадцять второго» (7022/1514), датоване за східною та західною християнськими традиціями і написане руською мовою. Литовський Статут 1529 р. був також написаний руською, а в 1540-х рр. навіть прокоментований великим князем та королем Зигмунтом II Августом у його відповідях литовській знаті у Вільні руською мовою, пересіяною польськими виразами^[7].

В Московії урядову мову Великого князівства Литовського, яку ми звемо «руською», називали «литовською» або «білоруською». І хоча сучасні російські історики часом називають цю мову «російською», за тих часів московські книжники, аби мати змогу скористатись Литовськими Статутами, мали перекладати їх на московський діалект^[8]. Руська мова значно відрізнялась від тогочасної польської, але в контексті династичної унії з Польщею вона надала слов'янську платформу для поширення польської мови та ідей. Уже 1501 р. правові тексти руською мовою насичуються польськими термінами та навіть польською граматиною. Зі вступу до Литовського Статуту 1566 р. можна зробити висновок, що литовська шляхта на практиці вже вживала польську мову^[9]. Акти Люблінської унії 1569 р., яка створила Річ Посполиту, були складені вже тільки польською. Така позиція польської мови у Литві була викликана не польською імміграцією, а радше поступовим прийняттям там політичного ладу, усталеного в Польщі й перенесеного на нову Річ Посполиту в 1569 р. Те, що це більше стосувалось політичної культури, ніж особистого походження, підкреслював Литовський Статут 1588 р., який поширив право шляхетства на єврейських вихрестів. Польща принесла в Литву і європейське право: тоді як середньовічні адаптації римського права так ніколи й не дійшли до Московії, Статуту 1566 і 1588 рр. демонструють посиленний вплив римських (і німецьких) взірців на Литву^[10]. За доби Відродження велика частина того, що доходило до Польщі з Італії латиною, переказувалось польською мовою далі, в Литву.

Здобувши статус літературної, польська мова витіснила в Литві місцеву руську. За доби Відродження польська та литовська шляхта почала користуватись однією мовою, що пришвидшило творення єдиної ранньомодерної політичної нації. Водночас слід зазначити важливу відмінність між переходом від латини до польської мови в Польщі та переходом від руської до польської мови в Литві. У Польському королівстві місцева мова (польська) потіснила імпортовану літературну мову (латину). Підвищення польської до статусу рівної з латиною було прикладом загальної тенденції, яку в латиномовній Європі започаткувало італійське «мовне питання»^[11]. У Великому ж князівстві Литовському його розв'язали незвичним для

Європи способом: тут імпортована мова (польська) замінила рідну мову політики та права (руську; балтійська литовська мова втратила своє політичне значення задовго перед тим) і перешкодила її наступному літературному вживанню. Таким чином, якщо в Італії після Дайте, а потім і повсюди в християнській Європі, народні мови ставали мовами літератури та держави, у Великому князівстві Литовському мова культури та політики була далекою від народної. І хоча польська, як повсюдно вживана урядова мова, цілковито відповідала потребам республіканських інституцій та ідеалів ранньомодерної Польщі-Литви, вона не пережила народження модерних демократичних національних ідей, що мали такі самі назви.

РАНЬОМОДЕРНІ ТА МОДЕРНІ НАЦІЇ

Обговорюючи вплив ранньомодерних ідей на модерну політику, ми маємо також усвідомлювати відмінності між ними. Ранньомодерна польська нація, що складалась також і з литовської шляхти, була далекою від відомих нам модерних понять про націю. Вона базувалась на ідеї громадянства у великій республіці, де шляхта мала широкі кодифіковані права. До початку XVI ст. польські шляхтичі забезпечили собі захист від королівських примх, визначальну роль у міжнародних відносинах та право накладати вето на нові закони. Розвиток конституційних засад польської держави уможлилював надійне включення земель із різними місцевими правовими традиціями, як-от Королівство Прусія^[12]. У подібний спосіб польська система стала моделлю для литовської шляхти, що також прагнула оформити та розширити власні привілеї^[13]. Підтримавши конституційну унію з Польщею, литовська знать прагнула натомість отримати такі самі права, привілеї та захист. Після династичної унії з Польщею Литва стала східнослов'янською територією, шляхта якої за своїми правами була рівна суверенові. За умовами Люблінської унії литовські шляхтичі об'єдналися зі своїми польськими сусідами у спільному сеймі та разом брали участь у виборах королів. Литва також зберегла власну назву, адміністрацію, скарбницю, право та військо. Таким чином, Річ Посполита була республікою шляхти, міф про сарматське походження

якої об'єднав у ній шляхтичів різного походження та віросповідання, залишаючи осторонь решту населення^[14].

Після 1569 р. польська ідентичність литовської знаті дедалі більше ставала питанням культури і політики, часом стосуючись захоплення ренесансною польською літературою, а часом — переходів із православ'я на католицизм. Реформація та Контрреформація набули у Великому князівстві Литовському особливого спрямування. Як і багато аристократичних сімей повсюди в Європі, велика кількість литовських шляхтичів у 1550–1560-х рр. перейшла на кальвінізм. Протестантизм приваблював колишніх православних не лише своїми доктринами, а й своєю подібністю до православ'я у практичних питаннях: відсутністю celibату, вживанням народної мови під час служби, а також причастям для мирян. На відміну від знаті в Німеччині чи Франції, яка переходила з однієї західно-християнської конфесії до іншої, литовські шляхтичі під час Реформації переходили зі східного християнства на західне^[15]. Після одного покоління протестантів колись православні литовські родини зазвичай переходили на католицизм, а отже у Великому князівстві Литовському протестантизм виконував роль несвідомого спільника католицизму. Не стільки католицизм, скільки Реформація привернула православних литовців до західного християнства: спочатку в його протестантській, а згодом — у католицькій формі. Звісно, контрреформаційний католицизм перейняв тактику своїх протестантських суперників: вживання ним польської мови (хоча католики видали також кілька книг литовською) посилило престиж польської культури між литовською шляхтою, а її нові прозеліти поширили польську мову серед литовськомовного селянства^[16]. В 1579 р. свою академію у Вільні відкрили і єзуїти. Їхню антипротестантську пропаганду не можна було відокремити від закликів до православних прийняти зверхність Риму^[17].

Хоча католицизм і був відомий як «польська віра» навіть після Контрреформації належність до неї жодним чином не була необхідною складовою «польської» політичної лояльності. Як і мова, релігія ретроспективно трактувалась пізнішими націоналістами як ознака національної ідентичності. Водночас у Речі Посполитій не було релігійної боротьби, яка привела б до територіальних змін на зразок німецького *cuius regio, eius religio*, чи французького *un roi, une*

foi, une loi^[18]. Литовський Статут 1566 р. було створено комісією з п'яти православних і п'яти католиків. Августин Ротундус, поляк, католик та учасник Контрреформації в Литві, написав довгий трактат на захист литовського права, який видав його друг, Миколай Радзивил («Чорний», 1515–1565), протестант, віленський воєвода і головний прихильник Реформації у Литві (спочатку лютеранства, потім кальвінізму і, нарешті, антитринітаризму). Ротундус також відредагував і переклав латиною Статут 1566 р. Він погоджувався з Радзивилом, що Литва була *respublica bene ordinata*^[19]. Інший поляк та найвідоміший польський єзуїт, Пьотр Скарга (1536–1612), 1577 р. присвятив свою найвідомішу книгу православному київському воєводі, князю Костянтину Острозькому, хоча в цьому випадку стосунки між обома були менш сердечними: Острозький, горда та амбітна людина, виступаючи за укладення церковної унії на власних умовах, придбав і спалив весь наклад книги. Загалом, політичний лад Речі Посполитої ґрунтувався не лише на толеруванні цінностей західного християнства, але й християнства східного. Релігійний мир між всією християнською шляхтою було підтверджено Варшавською конфедерацією 1573 р. І хоча це толерування багатьох різновидів християнства лише для окремих станів суспільства сьогодні може здатися нам нетолерантним. Варшавська конфедерація не мала аналогів у тогочасній Європі.

Ранньомодерні уявлення про польську націю були обмеженішими й водночас відкритішими за модерні націоналізми, що прийшли їм на зміну. Обмеженішими, бо тоді як сучасні націоналізми охоплюють всіх представників певної нації, ранньомодерна польська нація відділяла політичний стан із виборчим правом від нижчих верств, що такого права не мали. Водночас ранньомодерна нація не була економічним класом: магнати завжди були шляхтичами, але лише деякі шляхтичі були магнатами; заможні міщани не були громадянами, допоки не отримували шляхетство. З іншого боку, в політичних категоріях ранньомодерна нація була відкритішою за сучасну націю, бо, тоді як сучасний націоналізм вимагає централізованої держави, Річ Посполита зберігала в Литві та Польщі окремі правові кодекси та адміністрацію. Ранньомодерна нація була відкритішою і в особистих категоріях, бо тоді як сучасний націоналізм наполягає, що національна ідентичність переплетена з культурним походженням та політичною долею,

ранньомодерна польська ідентичність допускала, що шляхтич може належати до однієї культурної групи, але мати іншу політичну лояльність. Ці обмеженість та відкритість відбивались також у ставленні до мови: вважалось цілком нормальним, коли шляхтич вживав одну мову (польську) серед людей свого стану чи в політиці, а іншу (яку ми сьогодні назвали би білоруською чи литовською) — в родині чи зі слугами.

Шляхтич міг водночас бути «литовцем» за походженням, політичним «поляком» і віруючим «русином» (або «греком»). Оскільки протягом тривалого часу Литва включала більшість території Київського патріархату, а її населення було переважно православним, Литву називали «руськими» землями. Об'єднавши свої володіння з Польщею у 1385 р., Ягайло діяв як «великий князь литовський, господар і дідич Русі». В угоді 1449 р. між Польщею-Литвою та Московією перша названа «руською», а друга — «московською». Після завоювання Константинополя турками в 1453 р. Московія висунула духовні та політичні претензії на роль центру православ'я, спадкоємиці Візантії та наступниці Київської Русі. Це виправдало її війни з братами-слов'янами з Литви, чії великі князі століттями вважали себе спадкоємцями князів київських^[20]. На практиці московські прагнення бути Руссю підштовхнули Литву до Польщі. Коли Іван IV («Грозний», правив у 1530–1584 рр., проголошений царем у 1547 р.) розпочав у 1558 р. Ливонську війну він пришвидшив укладення польсько-литовської унії 1569 р. Водночас, звичайно, Польща-Литва також претендувала називатися «Руссю»; ось як виглядав титул Зигмунта II Августа за привілеєм 1569 р.: «Король польський, великий князь литовський, Русі, Пруссії, Мазовії, Жемайтії і т. д. господар і дідич». Ставлення Івана Грозного до своїх ворогів боярів також свідчить про різкий контраст із правами литовських шляхтичів, підтверджених того ж року Зигмунтом II^[21].

Хоча Річ Посполита досягла значних успіхів у війнах з Московією в XVII ст., а відомий порятунок Відня від турків Яном Собеським у 1683 р. прославив Польщу, XVIII ст. стало для неї часом суцільних поразок. Як побачимо в шостому розділі, повстання в Україні середини XVII ст. остаточно знекровило Річ Посполиту. Вона не змогла забезпечити фіскального чи військового підґрунтя для створення модерної держави. Після початкових успіхів, вибори

монархів перестали служити інтересам Речі Посполитої. Королі, які не могли започаткувати династій, менш за все опікувались добробутом держави, а королі іноземного походження не особливо прагнули занурюватись у труднощі польської політики. Широкі права польської та литовської шляхти дали можливість Російській імперії (так почала називатись Московія після 1721 р.) знести Річ Посполиту. Оскільки її сейм функціонував за принципом одностайності, достатньо було одного хабара, щоб перешкодити будь-якій реформі. Цар Петро I («Великий» правив у 1682–1725 рр.) дійшов до Балтійського моря та ослабив Річ Посполиту: московський деспотизм скористався з польської анархії. Водночас навіть після дезінтеграції Речі Посполитої у XVIII ст. та занепаду викоханих нею принципів толерантності, польська цивілізація й далі зберігала своє значення у Великому князівстві Литовському. Те, що колись було ознакою шляхетства, перетворилось протягом XVIII ст. на символ статусу, що дало польськості можливість процвітати у Литві ще тривалий час після того, як Річ Посполита стала лише спогадом^[22]: її культура розвивалась, хоча політичні інституції так і не змогли пристосуватись до нових умов. Перший поділ Речі Посполитої Австрією, Прусією та Росією відбувся у 1772 р. Останньою спробою польсько-литовської шляхти реанімувати інституції Речі Посполитої стала Конституція 3 травня 1791 р. Вона трактувала польсько-литовську шляхту як єдину політичну націю, відмовилась від принципу одностайності в парламентських голосуваннях і намагалась створити модерну, централізовану республіку^[23]. Це спровокувало другий поділ Речі Посполитої Росією та Прусією у 1793 р. Повстання Костюшка проти Росії 1794 р. зазнало поразки й закінчилось третім, останнім поділом 1795 р. Річ Посполиту стерли з карти Європи.

Російська імперія Катерини II («Великої» правила у 1762–1796 рр.) поступово анексувала майже все Велике князівство Литовське: Полоцьк у 1772 р., Мінськ у 1793 р. і, нарешті, Вільно у 1795 р. Інкорпоруючи Литву, Росія також поглинула її еліти, що розмовляли польською, та селян, що розмовляли (в переважній більшості) мовою, яку сьогодні ми зevamo білоруською, а також міста, населені здебільшого євреями. Кінець Речі Посполитої означав кінець політичного устрою, за якого навіть попри часткові упередження євреї користувались інституційною толерантністю^[24]. За мить до складу

Росії увійшла більша частина світового єврейства. Після Віденського конгресу, за умовами якого російська частина колишньої Речі Посполитої збільшилась приєднанням Варшави (1815 р.), імперія також отримала й найбільше у світі поляків. Лише з територій Великого князівства Литовського, навіть не згадуючи ані те, що пізніше буде назване Конгресовим королівством, ані Україну, Росія отримала більше шляхтичів польської культури, ніж було дворян російської культури в усій Російській імперії. На початку XIX ст. набагато більше царевих підданих вміли читати польською, ніж російською. Деякі польські та литовські шляхтичі, як, наприклад, князь Адам Чарторийський, стали неймовірно впливовими при дворі царя Олександра I (правив у 1801–1825 рр.). Чарторийський був, наприклад, частково відповідальний за розробку в 1804 р. Положення про євреїв Російської імперії^[25].

Зруйнування Речі Посполитої й одночасне запровадження в Росії «смуги осілості»^[26] супроводжувались радикальними спробами реформувати юдаїзм та єврейське соціальне життя. Ми ще повернемося до цього в третьому розділі. Наразі зазначимо, що на них впливали історичні міфи, що не були прив'язані до території (як, наприклад, хасидизм, що з'явився в Україні після смерті Баал Шем Това в 1760 р.), а також пан європейські течії (як, наприклад, Гаскала, єврейське Просвітництво). Хоча ці напрямки й перетинались у Вільні, вони були чимось іншим, ніж різновидом традицій Великого князівства Литовського; щось подібне до секулярної єврейської політики з'явилося лише наприкінці XIX ст. Серед християнських підданих царя ранньомодерну шляхетську націю поволи витіснили модерні концепції нації як спільноти носіїв народних мов. Для християн у Литві поділ на нації в XIX ст. був довгим і складним процесом, що підважував чітко окреслені й ретроспективні категорії тогочасних націоналістів. Призмою, крізь яку можна спостерігати за забарвленням ранньомодерного литовського патріотизму у чіткі національні кольори, є поема «Пан Тадеуш», завершена великим поетом-романтиком Адамом Міцкевичем у 1834 р.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ЛИТОВСЬКА БАТЬКІВЩИНА

Адам Міцкевич (1798–1855) народився на Святвечір через три роки після останнього поділу Речі Посполитої в Новогрудку, їдише- та польськомовному містечку. Місцеві литовські татари щойно збудували нову мечеть. Хоча Новогрудок оточували литовські села, більшість місцевих селян розмовляли білоруською. Міцкевич виріс у свідомій польській шляхетській родині, хоча його батько був, найпевніше, православним, а мати, ймовірно, — єврейського походження^[27]. Міцкевич навчався у Віленському імператорському університеті, закладі, який гарно ілюструє дилему «неписьменної» імперії, що абсорбувала велику кількість освічених сімей. На початку XIX ст. російська політика була спрямована радше на збереження освітніх досягнень польською мовою, ніж на русифікацію потенційно корисних підданих. У 1803 р. Олександр I відновив у Вільні школу, засновану єзуїтами у 1579 р., як університет із польською мовою викладання. Цим закладом, як і всім Віленським навчальним округом, керував друг царя Олександра, його радник та наставник польсько-литовський князь Адам Чарторийський (1770–1861). Віленський університет, успадкований від Речі Посполитої, був найбільшим подібним закладом Російської імперії. Протягом життя цілого покоління він підтримував переконання місцевої еліти, до якої належав і Міцкевич, що мовою культури та політики була польська. Університет і пов'язані з ним школи готували людей, які зберегли в історії, літературі та поезії пам'ять про щойно зникле Велике князівство Литовське^[28]. (Цікаво, що протягом певного часу секретарем і безпосереднім керівником Чарторийського були українці. Подібно до того, як наприкінці XVIII ст. поділи Речі Посполитої привели на імперську службу поляків, століттям раніше, після поділу України за Андрусівським перемир'ям, у Петербурзі з'явилися й українці.)

Поетичну кар'єру Міцкевича важко уявити без університетської підготовки рідною польською мовою в рідній Литві. Це чітко видно на прикладі його шедевра, «Пана Тадеуша», якого Міцкевич дописав у паризькому вигнанні в 1834 р. Ця історія чвар і кохання литовських шляхетських родин закінчується навесні 1812 р., коли Наполеон та його армії проходили Литвою на Москву. Герої поеми, литовські шляхтичі, приєднуються до французького війська, як воно й було насправді; тринадцятирічний Міцкевич спостерігав це на власні очі. Серед тих, хто приєднався до Наполеона у 1812 р., була третина

студентів Віленського університету. І хоча Олександр I виграв війну, він не захотів його закрити, завдяки чому в 1815 р. університетські двері були відчинені для Міцкевича. Та навіть зареєструвавшись студентом, який отримує урядову стипендію, юнак вказав своє ім'я як «Адам Наполеон Міцкевич». Оскільки російський цар заплющив очі на те, що литовська шляхта, вихована в його університеті, воювала проти його ж держави, Міцкевич зміг отримати вищу освіту польською мовою. Пізніше він створив ностальгійний шедевр, у якому поєднав трагедію Польщі з тією ж війною проти Росії^[29].

За часів Міцкевичевого навчання в університеті польські литовці вважали, що неминуче відродження Литви пришвидшить творення нової Речі Посполитої. Потенційним суперником цього переконання були не ворожі один одному націоналізми, яких тоді ще не існувало, а російська імперська держава. Ідеї про відродження захоплювали Міцкевича та його друзів-студентів, що називали себе філоматами^[30]. Після завершення студій Міцкевич врятувався від викладацької рутини в Ковно «завдяки» арешту ув'язненню та засланням вглиб Росії. Роки його вигнання, проведені в Одесі, Петербурзі та Москві, а потім на еміграції в Дрездені та Парижі, стали надзвичайно продуктивними на найкращу будь-коли створену польську поезію. Міцкевич не приєднався до польського повстання проти російської влади у 1830–1831 рр., поразка якого започаткувала новий, романтичний період польської політичної думки й призвела до закриття Віленського університету. Проте колишні студенти цього закладу продовжували свою діяльність у Литві, Польщі, Росії та Європі. Поезія Міцкевича гармонійно поєднувала людську й національну ностальгію. Річ Посполиту вже неможливо було відновити, а сам Міцкевич ніколи вже не повернувся до рідної Литви. «Пана Тадеуша» було написано у 1832–1834 рр., одразу після розгрому повстання, а сама поема, як тепер знає кожен польський і литовський школяр, починається рядками:

«Батьківщино моя, Литво!
Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорога, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе»^[31].

Оскільки в майбутньому його твори стали надзвичайно популярними, Міцкевича потрібно розглядати в його власному часі. Подібно до інших європейських романтиків, він прагнув «створити новий світ на руїнах старого»^[32]. Для романтиків Західної та Центральної Європи «старий» класичний світ зруйнували Французька революція та Наполеон, тому своїм завданням вони визначали встановлення нових політичних і культурних засад. На відміну від них, для Міцкевича та польських романтиків старий режим припинив існування з поділами Польщі, а Французька революція та Наполеон принесли надії на його відновлення. Після поразки Наполеона шляхта Великого князівства Литовського вже не мала інших потенційних союзників, за винятком хіба навколишніх селян, і Міцкевичів поетичний романтизм створив політичну дилему. Якщо романтики інших бездержавних націй, таких як Італія чи Німеччина, змогли відносно легко поєднати «простолюд» із новопосталою «політичною нацією», то в історичній Литві все було складніше. Гердерівську ідею про те, що кожен народ має власний дух, виявилось непросто застосувати там, де різні локальні громади, мови та релігії вже так довго й успішно поєднувались із належністю до єдиної політичної нації. Проблема полягала не лише в розмаїтті культур, а ще й у живій пам'яті про колишні політичні інституції. В середині ХІХ ст. ідея об'єднаної Німеччини чи Італії залишала достатньо простору для уяви, оскільки раніше нічого подібного не існувало. З іншого боку, ідея об'єднаної Польщі автоматично воскрешала привид щойно померлої Речі Посполитої, тим більше, що в Речі Посполитій якраз перед її розпадом прийняли першу в Європі конституцію. В уявленні Міцкевича Литва була водночас частиною цієї політичної традиції і батьківщиною таких романтичних чеснот, як гармонія, краса, енергія та насолода. Подібно до Гердера, який вірив, що слов'яни можуть принести Європі молодість та енергію, Міцкевич вірив, що Литва оживить всю Річ Посполиту^[33].

Ранньомодерні Міцкевичеві ідеї про «Литву» як край багатьох народів, але, зрештою, польського майбуття, були сповнені суперечностей, характерних для часу, коли розуміння національності радикально змінилось. Хоча сам він і не був етнічним польським націоналістом і ніколи не бував у Варшаві чи Кракові, створена ним чарівна поезія стала після його смерті в 1855 р.

виразником польського етнічного націоналізму. Хоча Міцкевич ніколи не уявляв собі Литви окремо від Польщі, його образи пізніше використали литовські діячі, абсолютно переконані в своїй відмінній етнічній та національній ідентичності. Наприкінці ХІХ ст. у північно-західній частині колишнього Великого князівства Литовського литовська мова стала фундаментом для культурної окремішності, якою пізніше скористаються нові націоналісти етнічної Литви. Це означало перетворення Міцкевича на литовського національного поета. Іронія полягає в тому, що якби етнічне визначення національності, яке виникло в Центральній Польщі та Північно-Західній Литві, правдиво відбивало історичні процеси, то Міцкевич виявився би білорусом, а не поляком чи литовцем. Зрештою, він народився серед східнослов'янських селян, яких ми сьогодні зємо білорусами, серед яких і відбувається дія «Пана Тадеуша». Але ще більша іронія полягає в тому що білоруська шляхта та письменники, найвідданіші прихильники Міцкевича, так і не скористались своїми «етнічними» перевагами і не претендували на нього як на свого «національного поета» Модерний етнічний націоналізм, що охопив Міцкевичеву Литву, колишнє Велике князівство Литовське, мав би базуватись на мові «більшості», або на діалектах, які сьогодні ми назвали би білоруською мовою. Однак цього не сталося. Етнічний націоналізм — це політична ідея, а її успіх чи поразка має мало спільного з розмірами «етнічних груп». Як ми спробуємо показати в наступному розділі, політика забезпечила найширші можливості для інтерпретацій «Пана Тадеуша», які за своїм духом були якнайдалі від оригіналу (у випадку литовського та польського етнічного націоналізму), водночас маргіналізувавши можливість політичного використання його найточніших інтерпретацій (у випадку білоруського та польського федералізму).

Випробуванням ранньомодерного литовського патріотизму, артикульованого Міцкевичем, стало повстання 1863 р. проти російської влади. Тоді мало хто вірив у відновлення Великого князівства Литовського та Речі Посполитої за допомогою союзу (польсько-мовної) шляхти з (литовсько- чи білоруськомовним) селянством. Між російською поразкою у Кримській війні (1856 р.) та скасуванням кріпацтва Олександром ІІ (1861 р.) деякі польські шляхтичі з Литви таємно радились, як розв'язати проблему кріпацтва

так, щоб задовольнити і землевласників, і селян^[34]. Зокрема, Якуб Гейштор (1827–1897) намагався переконати литовську шляхту звільнити селян раніше від царя. Хоча він і досяг успіху в своїй місцевості, загалом у Литві шляхта втратила можливість скористатись із неминучого. Гейштор, вважаючи себе польським шляхтичем, який працює над зближенням з польським народом, відкрив школу, де викладали литовською, і не бачив у цьому жодної суперечності^[35]. Під час повстання 1863 р., яке він розцінював як передчасне, Гейштор таємно співпрацював з радикалом Костянтином Калиновським (1838–1864). Під час повстання Калиновський обіцяв селянам землю, звертаючись до них їхньою власною мовою (білоруською)^[36]. Антанас Мацкявічюс (1828–1863), хоча зараз і вважається протолитовським націоналістом, боровся за відновлення Великого князівства Литовського у тимчасовому союзі з Польщею^[37]. У 1863 р. всі троє намагались переконати селян боротись за своє власне щастя, хоча насправді не вірили, що простолюд зрозуміє необхідність відновлення республіки. Ці та інші лідери 1863 р. вже не були ранньомодерними патріотами, що прагнули відновити шляхетську республіку; але вони ще не були й модерними націоналістами, цілком готовими до ототожнення нації з народом. Їх спроба перемогти Російську імперію за допомогою народу виявила дві вихідні дилеми. По-перше, використання інших мов, ніж польська, означало появу нового типу національної політики: якщо селян можна було закликати ризикувати життям їхніми власними мовами, звісно, можна було очікувати, що вони захочуть чути свої мови та читати ними і в спокійніші часи. По-друге, необхідність надати селянам землю, щоб здобути їх підтримку, поставила шляхту перед складним вибором між особистою безпекою та національним визволенням.

Після поразки в 1830 р. Міцкевич ностальгував за ранньомодерною політичною нацією. З поразки 1863 р. з'явилися модерні політичні ідеї.

Розділ 2

Батьківщино моя, Литво!

(1863–1914)

*Метелик так, потонувши в бурштині,
Свою красу навіки зберігає.*

Адам Міцкевич,

«Конрад Валленрод»

(Санкт-Петербург, 1828)

Модерна політика після 1863 р. відкинула Річ Посполиту як тягар і включила до нації селян з їхньою мовою. Вперше це стало зрозуміло у віддаленій північно-західній частині колишнього Великого князівства Литовського, де поразка повстання 1863 р. пришвидшила розвиток модерного, лінгвістичного литовського націоналізму. Радикальна селянська емансипація наблизила модернізацію сільського господарства й поступово витворила новий клас заможних литовських селян^[38]. Імперська постанова, що мала на меті привернути литовських студентів до Санкт-Петербурга замість Варшави, створила нову литовську світську еліту. Схожий незапланований націотворчий ефект мала й непослідовна деполонізація шкіл, оскільки російська культура виявилась менш привабливою для литовських студентів, ніж польська. Протягом наступних десятиліть дедалі впливовіші селяни литовського походження, які навчилися читати рідною мовою в школах, декласована польськомовна шляхта, що знову вивчила литовську, соціалісти та лікарі, підготовлені в російських університетах, а також католицькі священики започаткували литовський національний рух^[39]. Литовські національні діячі вважали невдале повстання 1863 року польською помилкою та

вірили, що зможуть виробити кращу національну стратегію. Замість збройних повстань нове покоління звернуло увагу на національну культуру, подібно до головної течії післясічневого польського патріотизму, позитивістів, які постулювали необхідність практичної «органічної праці» для побудови національної спільноти^[40]. Однак якщо для поляків таке «повернення до витоків» означало зміцнення масової основи елітної національної спільноти; то від литовців воно вимагало насамперед власної націоналізації.

Литовські витoki лежали глибоко в історії. Протягом століть литовська мова не визнавалась мовою політики. Великі литовські князі ніколи не видавали книг литовською. Останній з них, хто ще знав литовську мову, помер у рік відкриття Америки Колумбом. Мало того, що традиції колишнього Великого князівства Литовського були записані польською та руською (близькою до білоруської) мовами, так ще й литовське селянство охоче брало приклад зі своїх князів і священників. Протягом ХІХ ст. литовськомовні селяни переходили на білоруську мову, що заклало слов'янське підґрунтя для їхнього майбутнього перетворення на поляків чи росіян. У деяких селянських родинах дідусі та бабусі говорили литовською, батьки — білоруською, а діти — польською; таким чином одна сім'я вособлювала історичну тенденцію, яку прагнули змінити литовські діячі. Заможні селяни полонізували своїх дітей безпосередньо, навчаючи їх у школах із польською мовою викладання (чи, принаймні, мовою позакласного спілкування). Очевидна загроза національній ідентичності загострила риторику литовських діячів. Мовчазне розуміння того, що самі вони краще говорили та писали польською, ніж литовською, надавало завданню національного відродження першочергової ваги.

ЕТНІЧНА ЛИТВА ЯК БАТЬКІВЩИНА

Для досягнення своїх теперішніх цілей литовські діячі апелювали до уявного Великого князівства Литовського та ігнорували відчутну тяглість ранньомодерних традицій 1569–1795 рр. на користь своєї міфічної ідеї середньовічної Литви та Вільнюса доунійних часів. Вони упривілеювали мову, яка не вживалась у ранньомодерному Великому

князівстві Литовському (литовську), спирались на соціальну групу, яка була маргінальною в його політичному житті (литовськомовних селян), і відчували романтичну ностальгію за язичництвом. Вони також представляли Люблінську унію як тиранію панів над селянами, а сучасних «панів» (тобто польсько-литовську шляхту) — як зрадників нації. І так само, як інтерпретації національної історії стосувались справжніх проблем твореної нації, так і це відчуття несправедливості впливало зі складного соціального становища багатьох литовських національних діячів.

Щоб стати модерною нацією, Литва мала стати селянською нацією, лідери якої згодом могли би підважити вищі за них соціальні верстви на хисткому ґрунті мови та історії. Скасування кріпацтва та відкриття шкіл для селянських дітей забезпечило їм політичну можливість для цього, навіть якщо їй не надало необхідної впевненості. Литовський рух зародився на Сувальщині, де кріпацтво було скасоване Наполеоном у 1807 р. «Русифікація» польських до цього шкіл після 1863 р. стала іншим важливим кроком. Гімназія в Маріамполі, осередок полонізації до 1863 р., стала в 1867 р. імперською державною школою; польська мова була заборонена, а литовська введена до її навчальної програми. Маріампольська гімназія виховала двох найважливіших литовських національних діячів: Йонаса Басанавічюса та Вінцаса Кудірку. Обидва були здібними дітьми із заможних селянських родин, обидва мали стати католицькими священиками, обидва отримали кращі можливості для розвитку в російській освітній системі. Таким чином, спроба російської влади обмежити польський вплив у Литві після 1863 р. мимоволі створила соціальний простір для модерного литовського національного руху, що ґрунтувався на литовській мові.

Історичні та лінгвістичні формулювання, втілені в життя після 1863 р., були випрацювані вже давно. Найпереконливіше їх виразив Теодор Нарбут (1784–1864), який у 1835–1841 рр. видав величезну польськомовну історію Литви. Наприкінці чотирьох тисяч сторінок Нарбут зробив висновок, що історія Литви «закінчилась» у 1569 р., і символічно зламав перо над могилою тодішнього польського короля та великого князя литовського^[41]. Вражаючий доробок Нарбута забезпечив наукове підґрунтя для політичних поглядів, згідно з якими модерна Литва має шукати витoki швидше в

Середньовіччі, аніж у ранньомодерному часі. У XIX ст. з усіх робіт, присвячених литовській історії, працю Нарбута цитували найбільше^[42]. Водночас модерний литовський націоналізм був насправді артикульований трохи раніше, і зробив це литовською мовою Симонас Даукантас (1793–1864). Однокурсник Міцкевича у Віленському університеті, Даукантас поділяв Міцкевичеве захоплення середньовічною Литвою. Він був, здається, першим, хто трактував унію з Польщею 1569 р. як капітуляцію, а поширення польської мови — як руйнування місцевої культури, вищої за польську. У 1822 р. Даукантас висловив ці погляди в першій науковій історії Литви литовською мовою. І хоча ця книга була видана лише в 1929 р., у 1845 р. з'явилась інша його впливова праця.

Поки литовські історики творили цю нову періодизацію, прославляючи Середньовіччя й ганьблячи ранньомодерні часи, поезія Міцкевича надавала тій славі краси. Дія його поем «Гражина» (1823) та «Конрад Валленрод» (1828) відбувається у середньовічній Литві. Цікаво, що інша підстава для ідеалізації Середньовіччя з'явилась із випадкової співпраці Даукантаса з Міцкевичем. У 1822 р. Даукантас переклав юнацькі літературні спроби Міцкевича з польської на литовську, вірогідно, сприйнявши їх за автентичні уривки стародавньої хроніки. Пізніше Даукантас включив Міцкевичеву історію про литовську принцесу Живілю в свої історичні твори, і до 1884 р., коли було встановлене Міцкевичеве авторство, ця казка вже зайняла вагоме місце в литовській національній культурі^[43]. «Викриття» Живілі мало що змінило. Гражину, ще одну міфічну принцесу, ім'я якої до кінця XIX ст. поширилось серед литовських дівчат, також вигадав Міцкевич. І все ж між романтичним поетом та його модерними литовськими читачами існувала велика різниця. Міцкевичева передмова до «Конрада Валленрода» закінчується цитатою з Шиллера: «Тому, що пісня вічності дає, життя умить вкоротить віку». Для Міцкевича стародавня Литва справді зникла, а об'єктом ностальгії, як і в «Пані Тадеуші», була ранньомодерна Литва, приєднана до Польщі в Речі Посполитій. Литовські ж діячі наслідували лінію Нарбута та Даукантаса: якщо литовська історія скінчилась в 1569 р., то відроджувати треба було саме середньовічну Литву. Такою була модель історії, що її представляли перші модерні литовські видання.

1883 року Йонас Басанавічюс (1851–1927) вирішив започаткувати литовськомовну газету. Басанавічюс був випускником Маріампольської гімназії, яка за часів його навчання перейшла з польської на російську мову викладання, додавши литовські мовні курси. Він був одним із тих молодих литовців, яким дозволили навчатись в імперських університетах, що зробило його ідею Литви чіткішою. В Москві Басанавічюс вчився у французьких професорів, товаришував з болгарськими національними діячами й видавав праці з історії Литви (польською мовою). В 1879 р. він закінчив вивчати медицину та емігрував до Болгарії, де працював лікарем і продовжував пізнавати литовську історію. В 1882 р. це привело Басанавічюса до Праги, де він познайомився з діячами чеського національного руху. Як і його болгарські приятелі, нові чеські знайомі Басанавічюса теж ідеалізували середньовічну велич і відкидали ранньомодерну поразку. Саме в Празі він вирішив заснувати литовськомовне видання. Користаючись з метафори, яку використовували чехи, коли описували пробудження нації зі сну, Басанавічюс назвав своє видання «Аушра» («*Ausra*», «Світанок»)^[44].

У 1883 р. разом зі своїми співвітчизниками він вирішив видавати власну газету в Німеччині. Хоча литовська мова й не була заборонена в Російській імперії, твори литовською мали друкуватись кирилицею. У Німеччині ж литовські діячі могли друкуватись литовською й латиницею, потім переправляючи свої видання в Російську імперію. Перші номери Басанавічюс редагував із Праги, довіривши видання в Німеччині Юргісові Мікшасові (1862–1903). Коли той мусив залишити Німеччину після любовної пригоди, його змінив Йонас Шлюпас (1861–1944), який мав досвід підпільної роботи в польській соціалістичній партії «Пролетаріат». Шлюпаса також вислали з Пруссії. Сорок чисел «Аушри» популяризували ідею історичної тягlosti від доунійного періоду, а також відмінності Великого князівства Литовського від Польщі. Підґрунтям для цих поглядів стали дослідження Даукантаса й Нарбута та поезія Міцкевича^[45].

У рішенні «Аушри» оминуті ранньомодерний період і перейти безпосередньо від Середньовіччя до модерного часу не було нічого дивного — її автори наслідували тогочасних чеських діячів. Люблінська унія 1569 р. стала для литовців тим, чим битва на Білій горі 1620 р. була для чехів: чітким знаком кінця національного

життя. Це дало змогу звинуватити іноземців, прославити Середньовіччя, пояснити соціальне походження національних діячів і звеличити простолюд^[46]. Як і Люблінська унія, яка (начебто) викорінила литовську шляхту, так і поразка на Білій горі (начебто) замінила чеську знать зграєю іноземних пройдисвітів. Таким чином, національне відродження потребувало свіжої крові та відродження національних традицій, які можна було знайти лише серед народу. В обох випадках це поєднання Середньовіччя з модерністю спочатку було сформульоване ранньомодерною мовою високої культури: німецькою для чехів, польською для литовців. Поширення цих ідей серед народу його ж власною мовою було переломним кроком, хоча й вельми суперечливим.

ВІК, КРАСА ТА ВЛАДА

У 1880-х рр. «Аушра» опублікувала цей проект народною мовою, литовською. Як ми вже знаємо, назва часопису — «Світанок» — свідчить про універсальну зарозумілість, притаманну націям зі слабкими державною та культурною традиціями: виявилось, що смерть була лише сном, від якого можна прокинутися з черговим обертом землі, коли по ночі знову прийде день. В той же час проста спроба подати цю ідею литовською мовою вказує на ширші можливості за умови її реалізації. Ідея національного відродження надає спокусливий шанс скористатись відсталістю й надолужити втрачене коштом досягнень інших. Алфавіт, наприклад, насправді був винайдений лише один раз^[47]. Проте він має бути перероблений національними діячами, які прагнуть наблизитись до простих людей, перетворивши їхню розмовну мову на літературну — практична необхідність, сповнена національних чеснот. Ми можемо спостерігати це не в значенні, а в написанні слова «Аушра». Сьогодні в історичних книгах воно пишеться через «s», тоді як у 1883 р. воно зазвичай писалось через «sz». Тут ідеться про різницю між польською орфографією, якою зазвичай користувалась литовська мова, та чеською орфографією, яку намагались запровадити редактори, прагнучи, щоб литовська мова менше нагадувала польську. Ця зміна не мала нічого

спільного з можливістю друку в Російській імперії: обидві системи використовували латиницю й, відповідно, були протизаконними. Російська поліція конфіскувала б як видання з назвою «*Ausra*», так і з назвою «*Auszra*»: дозволеною була б тільки кирилична «Аушра». Тому в даному випадку литовські діячі переймалися лише емансипацією литовської культури від польського спадку.

Іронія ж литовського запозичення від чехів полягає в чотирьох моментах. По-перше, в Середньовіччі, ще до об'єднання Польщі та Литви, польська стала літературною мовою під впливом саме чеської^[48]. Отже, польською, що проникла у Велике князівство Литовське в ранньомодерний час, писали за зразком старочеської. Століттями пізніше фонетичні символи, які копіювали модерні литовські діячі, були розроблені модерними чехами, що прагнули позбутися приголосних сполучень та окремих літер, які нагадували їм німецькі. Після цієї реформи модерна чеська мова також почала відрізнятися від польської, оскільки остання зберегла елементи старочеського правопису та продовжувала використовувати складні приголосні на позначення окремих звуків. Цей неочікуваний наслідок чеських реформ, за яким шкодували деякі чеські панславісти, був саме тим, що приваблювало литовців, оскільки їхнім головним конкурентом була польська культура. Наприклад: традиційно чеська, польська і литовська мови передавали звук «в» через літеру «w», як і німецька. Натомість після реформи чехи і литовці почали вживати «v». Так само всі три мови традиційно застосовували літери «cz» для позначення звуку «ч»; після реформи в чеській та литовській з'явилась літера «c». Таким чином, литовці скористались новою чеською орфографією проти старої у своїй боротьбі з польською мовою.

По-друге, оскільки в Росії було заборонено вживати латиницю для друку литовською, литовці не могли використовувати обидві вищезгадані системи у Вільносі. Тому вони запозичували чеські літери, щоб друкуватись своєю, більш-менш реформованою литовською мовою за кордоном, у німецькій Східній Пруссії. Таким кружним шляхом орфографія, розроблена, аби обмежити вплив німецької культури, повернулася до Німеччини.

По-третє, і ще іронічніше: чеське розв'язання проблеми литовської орфографії полягало в заміні «sz» і «cz» на «s» і «c» відповідно. Згідно з іншою ідеєю, яку кількома роками раніше висунув німецький

лінгвіст Август Шляйхер (1821–1868), пропонувалося позбутись польської літери «ł» і використовувати «v» замість польської «w». Отже, в результаті німець підтримав чеське розв'язання проблеми обмеження польського впливу на литовську мову в Росії.

По-четверте, філологічний інтерес німців до литовської мови був частиною романтичного повороту в німецькій науці, представники якого намагались, зокрема, звільнити німецьку культуру від французьких впливів. Якщо ми залишимося у цьому дзеркальному будинку, то побачимо, як у Європі кінця ХІХ ст. національні ідеї відбивались під різними кутами, навіть якщо самі націоналісти вважали свої жадані образи винятковими, чистими та прекрасними. Ми також побачимо серед них й оригінальну модель націоналізму ХІХ ст. — у Франції, яку багато хто на схід від Рейну сприймав як батьківщину політичної філософії та модель національної держави^[49].

В Європі, де література зазвичай вважалась необхідним атрибутом нації, майже цілковита відсутність литовської літератури компенсувалась подвоєною увагою до віковичних чеснот мови. Басанавічюс стверджував, що формальна досконалість литовської мови є доказом цивілізованості давніх литовців. Оскільки прикладів світської літератури, які довели б подібні твердження, збереглося дуже мало, то вік мови замінив її досягнення. Подібно до тосканських міст, середньовічні вежі яких вціліли завдяки ранньомодерному економічному занепаду, литовська мова зберегла стародавні особливості завдяки її ранньомодерному літературному забуттю. Саме польська, а не литовська, прийняла на себе найбільший тягар латинських, німецьких і французьких запозичень; натомість надзвичайно складна литовська граматики збереглась як незрозуміла мова селян. Навіть Міцкевич називав литовську «найстарішою мовою, якою говорили на європейському континенті» а в 1843 р. він пов'язував литовську мову із санскритом (а литовців — із загиблим індійським племенем). За вісім років до цього литовський історик Нарбут описав зв'язок між литовською та санскритом у першому томі своєї ґрунтовної польськомовної історії литовської нації, посилаючись на німецьких авторитетних діячів, наприклад, на Якоба Грімма (1785–1863), філолога та збирача народних казок. Даукантас у своєму творі 1845 р. спирався на філологічні праці Шляйхера^[50]. Міцкевичів образ

давньої Литви також базувався на німецьких джерелах, таких як «Історія Пруссії» Августа фон Коцебу (1761–1819)^[51]. Отже, висуваючи свої особливі ідеї щодо литовської мови, Нарбут, Даукантас і Міцкевич використовували народні мотиви німецького романтизму та досягнення німецьких вчених. Крім того, перебуваючи під час вигнання в Парижі, Міцкевич вільно спілкувався з французькими істориками, наприклад, Жюлем Мішле, а свої ідеї про старожитність литовської мови висловив у лекціях французькою як професор Колеж де Франс^[52]. Ми можемо побачити певну іронію в тому, що ідеї про литовську мову, які з'явилися чи були опубліковані у Німеччині і Франції, пізніше стали наріжним каменем литовського націоналізму. Та водночас цих наукових висновків неможливо було б дійти, якби балтійські литовські діалекти не пережили століття майже цілковитої ізоляції від високої культури.

У приємках XIX ст., коли самого лише населення було недостатньо для творення нації, національні діячі все ще відчували зв'язок із ранньомодерною культурою й розуміли необхідність довести, що нове може відповідати старому. В усій Європі XIX ст. романтичні націоналісти прийняли спільні стандарти національності: вона вимагала високої культури, забезпеченої літературою. До того ж існування давньої культури було кращим за її відсутність. Вік вважався важливішим за красу, коли тієї бракувало. Приймаючи Гріммові, Нарбутові та Міцкевичеві ідеї щодо віку литовської мови, литовські діячі покоління «Аушри» хотіли водночас показати, що литовська може витримати вагу модерної літератури. Приймаючи Міцкевичеві припущення про те, що висока культура пов'язана з політичною долею, литовські письменники переклали його поезію литовською, аби заперечити його ж твердження про те, що літературною мовою Литви була польська. Вони гадали, що коли литовська мова зможе передати надзвичайну Міцкевичеву поезію, тоді й Литва зможе вважатись окремою нацією з власним майбутнім. Цей позірний пієтет щодо польської культури під час літературних змагань національного відродження мав виявити рівність литовців як нації. На те, щоб перескочити через один етап і щоб вік став красою, було докладено неймовірних зусиль^[53].

Краса була необхідна переважно для того, щоб переконати поляків навколо, а головне — поляків у собі. Для розвитку національного руху,

щоб краса стала силою, у це мав повірити ще хтось, окрім національних діячів. Поет Вінцас Кудірка (1858–1899), трішки молодший за Басанавічюса, між віком і красою знайшов шлях до народу. Це була складна ідея, що орієнтувалася радше на привласнення, ніж на відкидання ранньомодерного польського спадку. Хоча Кудірка, як і Басанавічюс, вивчав литовську мову в Маріамполі, його гімназія радше сполонізувала. Зважте на спогади Кудірки про шкільні роки: «Мій інстинкт самозбереження підказував мені не говорити литовською і стерегтись, щоб ніхто не побачив мого батька в грубому селянському одязі, який розмовляв лише литовською. Тому я намагався якнайкраще говорити польською, навіть якщо це в мене погано виходило. Коли батько чи інші родичі провідували мене, я уникав їх, коли помічав, як друзі-студенти чи якісь пани спостерігали за нами, я міг спокійно говорити до них, лише коли ми були на самоті чи назовні. Я вважав себе поляком і тому паничем, просяклим польським духом»^[54].

Хтось запитає, чому Маріампольська гімназія настільки по-різному вплинула на Басанавічюса, який за студентські роки перетворився на свідомого литовця, та Кудірку, який почав вважати себе поляком. Відповідь вкаже нам на значення начебто дрібних деталей російської імперської політики. Басанавічюс, на кілька років старший за Кудірку, вчився в Маріамполі під час воєнного стану, коли російські багнети принесли заборону на польську мову. Після його скасування у 1872 р., на другому році навчання Кудірки, польська мова повсюди в Литві тишком-нишком повернулася в програму навчання. Навіть Маріамполь, як бачимо, знову перетворився на осередок полонізації.

Як і Басанавічюс, Кудірка залишив Литву, щоб здобути вищу освіту в російському університеті. Проте для цього Кудірка поїхав до Варшави, де вважав себе поляком, а своє політичне хрещення отримав серед польських соціалістів. Зрештою, його тривалий зв'язок із Польщею прислужився й литовській справі. Тоді як Басанавічюс навчався у болгарських та чеських національних діячів, Кудірка міг сприймати, а не просто відкидати і польський спадок. Блискуча ідея Басанавічюса полягала в ігноруванні непростой ранньомодерної історії й, подібно до чехів та болгар, — в оспівуванні середньовічного минулого. Кудірка використав ранньомодерну польську ідею для модерних литовських цілей, які він прийняв після повернення з

Варшави у 1889 р. Він зміг представити Литву не лише історично відмінною від Польщі, як Басанавічюс, а й як національно рівну з Польщею в сьогоденні. Незважаючи на викрути, повороти та спроби перебороти конкурента, занепокоєння щодо рівності статусу відчувалось повсюди. Ідея про те, що культуру треба набутити та проявити, мотивувала юнацькі спроби Кудірки здаватися паничем; в його зрілі роки вона стала підставою для ширшого проекту возвеличити себе та своє походження, втягнувши селян до політики. Його захоплення польськістю в 1870-х рр. дало енергію для змін в 1890-х рр.; його блискуче знання польської мови дало можливість використати Міцкевича для нових цілей створення селянської нації. У Варшаві Кудірка міг спостерігати за тим, як польські національні діячі перетворили Міцкевича на модерного польського патріота. Його відповіддю стало поєднання Міцкевичевого шедевр з модерним литовським патріотизмом. Міцкевичів журливий початок «Батьківщино моя, Литво!» в Кудірки перетворився на сповнене надій «Батьківщино наша, Литво!» У 1898 р. він включив ці перероблені перші рядки «Пана Тадеуша» до вірша, що пізніше став національним гімном Литви^[55].

Таким чином, двома поколіннями після Міцкевича поняття «Литва» отримало інше значення. На відміну від Міцкевича, Кудірка вірив, що батьківщина, про яку йшлося, є батьківщиною литовсько-мовної нації, якій судилося мати власну державу. В цьому розумінні, протилежному за змістом до оригінального поняття, але схожому за формулюванням, Міцкевичеві слова, перекладені й ледь-ледь модифіковані, стали гаслом литовського національного руху. Це була не просто іронія, а перетворення усталених романтичних ідей про ранньомодерну Річ Посполиту на одну з багатьох можливих національних форм. Поразка повстання 1830 р. спричинила зародження романтизму зрілого Міцкевича часів «Пана Тадеуша»; поразка 1863 р. поділила романтизм на кілька національних течій. Подібно до Міцкевича та польських романтиків після повстання 1830 р., Кудірка та литовські романтики після повстання 1863 р. прагнули «створити новий світ на руїнах старого». Для них цими руїнами була Річ Посполита.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ ЯК БАТЬКІВЩИНА

1863 рік став переломним для литовської нації. У польському та білоруському випадках нам важче побачити сяйво модерних націоналізмів у приємках ранньомодерного Великого князівства Литовського. Навіть якщо нове покоління модерних литовських діячів 1880–1890-х рр. створило окрему литовську історію й вивело з неї етнічну націю, литовські поляки та білоруси все ще вважали «Литву» поняттям географічним і політичним. В їхньому уявленні бути литовцем означало зберігати традиції Великого князівства Литовського, а тому багато з них вважали національне питання несуттєвим. «Тутейшість» більшості шляхти часто була свідомим відкиданням ідеологій, що, здавалось, погано пасували до місцевих реалій і традицій^[56]. «Тутейшість» селян навколо Вільна була практичною відповіддю хитросплетінням мовної асиміляції та спробою дипломатичним шляхом уникнути необхідності обирати між польськомовною шляхтою та російськими імперськими чиновниками^[57]. Наприкінці XIX ст. перевага польської як засобу спілкування залишалась настільки ж широко зрозумілою, як і в студентські часи Міцкевича^[58].

Навіть після невдалого повстання 1863 р. політично амбітна шляхта могла пробувати пристосувати традиції Великого князівства Литовського до потреб модерної політики. Найвагомим прикладом цього напрямку був польський революціонер та державець Юзеф Пілсудський (1867–1935), нащадок литовських шляхетських родин і за батьківською, і за материнською лініями^[59]. Пілсудський вчився й мужнів у русифікованих віденських школах. Після заслання до Сибіру він повернувся до Литви, розпочавши свою кар'єру як польський соціаліст у Вільні в 1890-х рр. Як ми побачимо далі, він стане головною дійовою особою під час створення польської держави у 1918 р. та майбутнього приєднання нею Вільно. Патріотизм Пілсудського ґрунтувався не на модерному етнічному чи лінгвістичному визначенні Польщі, а на ностальгійних республіканських ідеях Великого князівства Литовського, які він протиставляв історичному поняттю автократичної Росії. Підсудський, називаючи себе литовцем, говорив літературною польською своєї

родини, селянською білоруською й поганою російською, яку отримав у спадок від сибірського заслання. Як побачимо далі, його поразку як литовця забезпечили його ж союзники, що зробили можливим його успіх як поляка^[60].

Захоплення білоруських діячів Великим князівством Литовським та їхній соціалістичний федералізм нагадували погляди Пілсудського. Проте й люди, які прагнули відродити Велике князівство Литовське під назвою «Білорусь», також були обмежені своєю ідентифікацією з ранньомодерною польськістю. Протягом трьохсот років місцевою мовою культури була польська; її захищали місцева католицька еліта та Католицька Церква, а також підтримували мільйони носіїв на Заході. Литовська, жодним чином непорівнянна за своїм статусом до польської, легко відрізнялась своєю недоступністю як балтійська мова. Її носії, хоча їхня кількість і зменшувалась, географічно були краще захищені, ніж носії білоруської. Позиція ж останньої виглядала найхисткішою: вона була некодифікованим слов'янським діалектом із низьким статусом, морфологічно розташованим між польською та російською мовами, а носії цього діалекту були соціально локалізовані між польською культурою та російською владою. Білоруські селяни вважали польську (а з часом і російську) за вищі мови, а ту, що ми сьогодні звемо білоруською, — за простеньку говірку нехитрого люду. Щоб вийти з селянства, треба було володіти або польською, або російською^[61]. Мовна гнучкість, така цінована в ранньомодерних Речі Посполитій та Великому князівстві Литовському, була тягарем для кожного, хто взявся би розвивати модерний білоруський мовний націоналізм.

Для чого тоді було тиснутись у цей обмежений простір? Навіщо зараз приділяти увагу білоруськомовним і білоруським національним діячам, зважаючи на те, що їхні прагнення оволодіти Вільном рідко коли сприймались серйозно, а також беручи до уваги, що білоруська модерна нація все ще тільки мала з'явитись? Білоруський напрямок традицій Великого князівства Литовського вказує нам на небезпеку припускати, що давні лінгвістичні чи «етнічні» групи є лише попередниками наявних національних груп, големами, що їх треба оживити магією модерності. Там, де вже існують модерні нації, історики заввиграшки можуть «довести» їхнє походження від «етнічних груп». Саме тому білоруська поразка забезпечує нас

корисним прикладом. У білоруському випадку ми маємо найбільшу «етнічну групу» на даній території. За російським переписом 1897 р. у Віденській губернії білоруською розмовляло більше людей, ніж усіма іншими мовами разом узятими. У Віленській, Мінській, Гродненській, Могильовській та Вітебській губерніях, сусідніх територіях історичної Литви, білоруськомовні жителі склали три четверти населення. Однак у ХХ ст. ця «етнічна група» не стала модерною нацією. В поєднанні з литовським і польським успіхами ця білоруська невдача допомагає нам зрозуміти, чого насправді потребують національні рухи. Якби їх перемога справді була наперед визначена відданістю традиціям Великого князівства Литовського чи кількістю людей, що розмовляли певною мовою, білоруси мали би більше причин сподіватись на неї, ніж будь-хто інший. Білоруська поразка стала результатом соціальних і політичних випадковостей, що не піддаються націоналістичним поясненням і тому заслуговують на увагу істориків^[62].

БІЛОРУСЬКА ЛИТОВСЬКА БАТЬКІВЩИНА?

Сподівання щодо білоруської Литви гарно висловив поет Вінцент Дунін-Марцінкевич (1807–1884). Нащадок дрібношляхетської литовсько-польської родини, Дунін-Марцінкевич навчався в Петербурзі. 1840 року він дебютував у Вільні з польсько-білоруською комічною оперою, яку написав разом зі Станіславом Монюшком^[63], а в 1859 р. завершив роботу над білоруським перекладом Міцкевичевого «Пана Тадеуша». Як і литовські діячі, про яких ми вже говорили, Дунін-Марцінкевич брав на віру, що найпевнішою ознакою чесноти селянської мови була її рівність з польською, а найпереконливішою демонстрацією цієї рівності були переклади з польської літератури. Він гостро відчував тиск слов'янських літературних мов з обох боків: за його власним зізнанням саме переклад «Пана Тадеуша» російською, а не польський оригінал, підштовхнув його взятись за роботу над білоруським варіантом. Як і литовці, Дунін-Марцінкевич охоче використовував те, що можна було вважати підтримкою від самого поета. Міцкевич називав білоруську «найбагатшою та найчистішою мовою давнього походження»; Дунін-

Марцінкевич збирався довести це, переклавши Міцкевичеву історію про «білоруських панів» мовою, якою змогли б читати «білоруські селяни»^[64]. Це виглядало надзвичайно амбітним завданням, оскільки оригінальна поема була дуже довга, складна та гарна, а білоруські діалекти на той момент ще не були кодифіковані. Хоча білорусько-руська народна мова використовувалась як літературна мова у XVI ст., після 1569 р. внаслідок тріумфу польської нею було написано дуже мало.

Перші кроки вже було зроблено: білоруська народна культура була перекладена польською мовою Яном Чачотом (1796–1847). Чачот вчився разом із Міцкевичем у Вільні, брав участь у тому ж таємному товаристві, і вони залишились друзями до кінця життя. Поки Міцкевич адаптував білоруські народні звичаї в «Дзядах» (дві збірки, 1822 і 1823 рр.) і писав про польськомовну шляхту білоруськомовних земель у «Пані Тадеуші» його товариш Чачот збирав народні пісні й адаптував їх мальовничою, але літературною польською^[65]. У практичних категоріях здійснити Чачотів намір було набагато легше за Дунін-Марцінкевичів. Перекладати народну культуру на літературну мову в суспільстві, яке все ще переймалося статусними питаннями, — одна справа, а перекладати літературні шедеври на мову селян — зовсім інша. Культурна людина може зачаруватись тим, коли у свинарнику знаходять перлину, але це не означає, що їй сподобається, коли її власні перли розкидають перед свиньми.

Ці статусні труднощі постали й перед самими білоруськими патріотами. Лише дехто з них шанобливо ставився до білоруських селян. Дунін-Марцінкевич, як і Чачот з Міцкевичем, все ще залишався просякнутим ранньомодерним патріотизмом колишньої Речі Посполитої, де польська була мовою політики та культури. Водночас Дунін-Марцінкевич був свідомий того, що й сама польська вже почала відігравати нову політичну функцію в нових політичних умовах. Попри наміри Міцкевича, той факт, що його поезії були написані польською, допомагав консолідувати мовний (етнічний) польський націоналізм^[66]. Тоді як польська мова в Польщі рухалась «донизу», в Білорусі білоруські патріоти сподівались посунути білоруську «догори». Дунін-Марцінкевич розумів, що діалекти, якими розмовляли на територіях, де відбувалась дія «Пана Тадеуша», були

білоруськими, і сподівався підняти цю мову на вищий рівень, щоб допомогти білоруському народові у Міцкевичевій Литві.

Інші проблеми лежали в політичній сфері, де ці письменники мали жити й творити. Тоді як поляки могли видавати «Пана Тадеуша» в оригіналі, а росіяни мали переклад російською, імперський цензор конфіскував переклад Дуніна-Марцінкевича на підставі того, що його видання використовувало латиницю, а не кирилицю^[67]. Білоруська мова не була заборонена в цей час: просто її не можна було передавати на письмі латинськими (польськими) літерами. Проблема Дуніна-Марцінкевича полягала в тому, що назва на обкладинці його білоруського видання виглядала так, як вона виглядала б на польському — «*Pan adeusz*» — а не на російському виданні — «Пан Тадеуш». Литовські діячі розв'язали цю проблему співпрацюючи зі своїми співвітчизниками в Німеччині; Дунін-Марцінкевич не мав подібних можливостей, оскільки всі білоруси жили в Російській імперії. Серед них були сміливі білоруські діячі; існували діалекти, що могли би стати літературною мовою, і мешкали мільйони людей, які могли б навчитись читати нею. Проте в середині XIX ст. мало хто міг читати лише білоруською, видавати книжки для білорусів не було де, а на самі білоруські книжки не було попиту.

ПОЛЬЩА, ЛИТВА, РОСІЯ: БІЛОРУСЬ?

Проблеми, які на перший погляд створила російська імперська політика, часто мали свої витoki в польському та католицькому спадку Великого князівства Литовського, яке сподівались оживити білоруси. Спочатку російська влада насправді підтримувала інституції Великого князівства Литовського. Єзуїтському ордену, забороненому Папою Клементом XIV у 1773 р., дозволили продовжувати свою діяльність у Російській імперії. До його заборони в 1820 р. єзуїтські академії, школи та друкарні в Росії користувались переважно польською мовою. Віленський університет (заснований як єзуїтська академія в 1579 р.) та Віленський навчальний округ, що користувались польською, проіснували аж до 1832 р. Литовський Статут 1588 р. залишався чинним до 1840 р. Хоча він і був написаний руською мовою, подібною

до білоруської, засідання шляхетських сеймиків і судів відбувались польською. У релігії, шкільництві та праві російська влада спочатку зберігала здобутки польської цивілізації на території колишнього Великого князівства Литовського, і це не настільки дивно, як здається. Правління Олександра I було далеке від модерного націоналізму, через призму якого сьогодні розуміється польсько-російська історія; він з'явився лише після 1863 р. На початку ж XIX ст. імперська влада все ще переймалась кооптацією еліт, а не мобілізацією мас, і Олександр I вірив, що підставові засади Просвітництва, як говорив його польський друг Чарторийський, були найвагомішою основою для приєднання нових еліт до російської держави^[68].

У колишній Литві XIX ст. дуже нагадувало століття XVIII: польські політичні ідеї знову й знову зазнавали поразки, тоді як польська культура продовжувала свій впевнений поступ. Саме це мав на увазі білоруський історик Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934), сам родом із дрібної шляхетської родини з-під Вільна, коли називав російську політику Олександра I «полонізацією»^[69]. Довнар-Запольський, який народився після 1863 р., розглядав ці події в чітких національних категоріях, що не були настільки вагомими у першій половині століття; натомість він слушно наголошував на тяглоті польської культури на білоруських землях перед 1863 р. Навіть після невдалого повстання 1830–1831 рр. шляхтичі, які вважали себе білорусами, могли вільно перебувати в польській та російській політичних сферах, не звертаючи уваги на мову чи звичаї селян навколо себе^[70]. Можна з певністю стверджувати, що шляхта з Білорусі втратила більшу частину своїх традиційних позицій після скасування у 1840 р. Статуту Великого князівства Литовського, а своє соціальне становище — після скасування кріпацтва у 1861 р. Подібно до того, як після 1863 р. деякі шляхтичі звернулися до литовської етнічної національності, деякі з них звернулись до білоруської. Але тут вони знову постали перед інституційною проблемою, яку лише на перший погляд створила російська влада.

Упродовж півсторіччя, коли російська політика дозволяла білоруській шляхті прямувати в бік польської високої культури, вона усунула релігійний фундамент для загального визнання існування окремої білоруської нації. Коли в 1795 р. відбувся останній поділ Речі Посполитої, напевно, чотири п'ятих селян Великого

князівства Литовського були уніатами^[71]. 1839 року Уніатську Церкву на цих територіях поглинула Православна Церква. Якщо литовські діячі могли вказувати на католицизм як на рису своєї відмінності від Росії, білоруські діячі могли тільки шкодувати про втрату «своєї» Уніатської Церкви, оплакуючи її долю після 1853 р.^[72] Проте в 1839 р. ця Церква зовсім не була білоруською національною інституцією. Створена для потреб Речі Посполитої, вона користувалась польською мовою. Протягом майже двохсот років її ієрархи не особливо вживали місцеву народну мову. Хоча перехід з польської на російську був спочатку болючим і важким, він означав лише заміну однієї імпортованої мови іншою. Справді, Уніатська Церква змогла перетворитись на національну інституцію в австрійській Галичині, але це потребувало понад століття державної підтримки й ситуації міжнародного протистояння з Росією. Якби вона вижила в Білорусі, Уніатська Церква могла б стати білоруською національною інституцією, але це вимагало розриву, а не тягlosti, з її ранньомодерними традиціями (див. таблицю 1)^[73].

ЛИТВА ЕТНІЧНА ЧИ ІСТОРИЧНА?

Наслідки 1863 р. створили певний соціальний простір для литовського національного руху, натомість закрили обмежений простір, доступний раніше білорусам. Діячі, які пропагували етнічне розуміння Литви, базоване на литовському народі та його розмовній мові, мали деякі переваги в Російській імперії після 1863 р.; ті, хто пропагував елітарне розуміння Литви, базоване на традиціях Речі Посполитої й поєднане з розвитком білоруських діалектів, опинились у помітному програші. Тоді як внаслідок 1863 р. з'явилося нове покоління модерних литовських діячів, білоруські патріоти опинились між привабливою польською культурою та зміцнілою російською владою. Згадаймо хоча б Костянтина Калиновського, польськомовного литовського шляхтича, який у 1863 р. гуртував навколо себе селян, звертаючись до них з памфлетами білоруською мовою. Його заклики до простолюду мали велике майбутнє в добу масової політики після 1863 р., але білоруська мова,

як медіум для цих закликів, такого майбутнього не мала. Після повстання 1863 р. білоруси не могли друкуватися білоруською в Російській імперії, і до 1905 р. білоруське національне відродження могло відбуватись лише в далеких Кракові, Познані та Відні^[74]. Франтішек Багушевич (1840–1900), ще один син дрібного шляхтича з-під Вільна, у 1890-х рр. видавав свої білоруські поеми в Кракові білоруською мовою, але згідно з польською орфографією. Польський алфавіт і далі широко використовувався для білоруських публікацій, навіть коли (після 1905 р.) вони були дозволені в Російській імперії. Перший важливий білоруський часопис, «Наша нива», виходив у двох варіантах: латиницею і кирилицею. І хоча сьогодні Багушевич вважається батьком білоруської літератури, його поезія мала обмежений вплив у Російській імперії. 1908 року її заборонили: не через білоруську мову, а через ностальгію за традиціями, що передували російській владі^[75].

Може здатися, що литовські діячі мали схожі проблеми. Від 1860-х рр. литовські видання, нелегальні в Росії, видавались у Німеччині, а литовський національний рух очолювали люди з таких далеких країв, як Болгарія та США. Тоді чому після 1863 р. литовський національний рух розвинувся, а білоруський — ні? Перевагою литовців виявилось те, що на перший погляд мало стати перешкодою. Візьмімо, наприклад, намагання розірвати зі своїм минулим. Хоча литовська національна ідея вимагала надзвичайної історичної уяви, було набагато легше написати томи історії, ніж підважити традицію, змінивши поведінку еліт. Традиція стосується того, що відбувається сьогодні, тоді як історія оповідає про те, що, начебто, було колись. Традиція стає історією значною мірою залежно від соціального походження національних діячів. І тут литовці також мали неочікувану перевагу над білорусами. Діячам низького соціального походження, чії родини ніколи не відігравали жодної ролі в ранньомодерній політиці, було легше трактувати минуле як суто історію. Литовські діячі, навіть освічені в Росії селянські сини, з радістю оминали цілі століття й говорили про відродження давньої Литви. Білоруські ж діячі, польськомовні шляхтичі-католики, вгрузли в успадкованій правді про автентичну традицію, яку вони вивчили від своїх дідів-прадідів. Ідея створення етнічної Білорусі, базована на простолюді та його мові, давалася їм значно важче, ніж ідея етнічної Литви литовцям. Тоді як

литовські діячі намагалися показати свій розрив із Польщею, винаходячи нову орфографію, білоруси намагались дистанціюватися від Росії, користуючись польським шрифтом і правописом.

Це знову нагадує нам, що білоруська — це слов'янська мова, схожа як на польську, так і на російську, тоді як литовська — мова балтійська і дуже відмінна від них обох. Російську заборону литовських публікацій латиницею відчули деякі литовськомовні селяни, а тому вона була корисна для литовських діячів. Якщо держава позбавляє суспільство чогось йому дорогого, то певні організації можуть отримати підтримку, здійснюючи бажання мас. Але й тут білоруські національні діячі опинились у гіршому становищі. В Російській імперії ніхто не вчився читати білоруською ані в церкві, ані в школі. Письменні білоруси могли читати лише польською чи російською. Таким чином, заборона на публікації білоруською не мала такого значення для білоруських націоналістів: відсутність білоруської мови не відчувалася так, як відсутність литовської. Тож литовські діячі чи священники, які говорили з литовськими селянами їхньою власною мовою, перебували у виграшній ситуації порівняно з російськомовними чиновниками чи польськомовною шляхтою. З іншого боку, білоруські діячі мали набагато меншу відносну перевагу над російськими чи польськими суперниками. У такий спосіб випадковий факт філології визначав межі впливу національних діячів.

Це повертає нас до еміграції національних діячів — без сумніву, однаково важливої проблеми в обох випадках. Хоча еміграція відіграє визначну роль у національних мартирологах, вона також може бути дуже важливою для національної справи. Попри те, що Міцкевич красиво й, звичайно, щиро тужив за лісами своєї рідної Литви, насправді він нудився, коли був шкільним вчителем у Ковно. Саме ув'язнення, вигнання та еміграція дали йому змогу стати великим поетом. Чудові вірші, цитовані вище, були видані в Санкт-Петербурзі, Дрездені й Парижі. Звичайно, він усюди знаходив польську компанію, що було надзвичайно важливим. Литовці, які залишали Росію, щоб видавати «Аушру» в німецькій Східній Пруссії, були, як і Міцкевич, романтиками, що сумували за втраченою батьківщиною. Водночас вони, як і Міцкевич, могли користуватись можливостями співвітчизників — у Німеччині проживало майже 100 тис. литовців. Книжкові контрабандисти, які перевозили з Німеччини в Росію

литовські матеріали, демонстрували чудову організованість, але їхнє завдання принаймні мало підтримку й було можливим. Білоруси, з іншого боку, були цілковито обмежені рамками Російської імперії: вони не могли перетнути кордон, щоб працювати зі співвітчизниками. Ті ж з них, що намагались підтримувати національний проект з далекого Кракова, могли знайти небагато місцевих однодумців і самі були схильні потонути в морі місцевої польськості. Крім того, будь-які видання білоруською треба було перевозити на великі відстані, щоб досягнути якогось ефекту. Отже, як ми бачимо, поділи мали свої переваги.

Ці чинники — соціальне походження національних діячів, особливості національної мови та наявність імперських кордонів — не вписуються в національний гранд-нарратив. По-перше, їх переважно бракує в поясненнях успіхів чи невдач, що їх пропонують успішні націоналісти. По-друге, беручи до уваги ці фактори, ми підважимо загальне уявлення про те, що «етнічні групи» виступають як «прото-нації». «Етнічна група» білоруськомовних селян була вдесятеро більшою від «етнічної групи» литовськомовних селян і зростала за рахунок останньої; але литовський рух зміг викристалізуватися, а білоруський — ні. По-третє, ці чинники підважують ідею про те, що нації творяться державами під час своєї модернізації. Після 1863 р. російська політика непередбачуваним чином вплинула на інші національні рухи, але ніколи під російською владою якась значна частина населення столиці Великого князівства Литовського не називала себе «росіянами»^[76]. «Російськість» же деяких найвідоміших її мешканців була невіддільною від традицій Великого князівства Литовського.

ЛИТВА ЯК ВЕЛИКОРУСЬКА БАТЬКІВЩИНА

Після 1863 р. російська влада загалом вважала польську еліту за серйозного ворога, литовський національний рух — засобом, щоб її ослабити, а білоруських селян — частиною російської нації. Місцева шляхта втратила більшу частину власної автономії: частково — через централізацію держави, що карала їх після 1863 р., а частково — через людей, які отримували їхні землі після 1863 р. Саме тоді російська держава почала вперше звертати увагу на національність народних мас. Хоча цей процес був повільним і складним, 1860-ті рр. стали поворотним моментом у російському ставленні до свого Північно-Західного краю, території історичної Литви. Замість покладатися на місцеві еліти для управління місцевим населенням, Росія почала підбурювати місцеве населення проти його еліт і трактувати національність як інструмент державної політики.

Переслідування польської шляхти, яке відбувалося після 1863 р., асоціюється з Михайлом Муравйовим, віленським генерал-

губернатором, відправленим для придушення повстання. Через свою брутальність він отримав прізвисько «Кат» у російській, польській і литовській мовах. Муравйов розглядав польське повстання як національну війну між росіянами та поляками за Вільно. 1863 рік підтвердив його віру в те, що поляки народжуються бунтівниками, та його уявлення про те, що Росія схожа на національну державу. Муравйов був популярним у Петербурзі не лише через свою неодноразово перевірену брутальність, а й через свою здатність використати цю національну парадигму. Розглядаючи Литву як театр національної війни між поляками та росіянами, він допоміг зробити її таким. Його політика відсунула в тінь історичне уявлення про Велике князівство Литовське. Пригадаймо ще раз Костянтина Калиновського, який писав білоруською, підтримував Уніатську Церкву та вважав Велике князівство Литовське своєю батьківщиною: в 1864 р. Муравйов повісив його у Вільні як провідника польської та католицької змови.

Така політика неочікувано створила умови для нового національного об'єднання вже серед усіх станів суспільства. Перед 1863 р. найвживанішою самоназвою найбільшої групи населення російського Північно-Західного краю — білоруськомовних селян — була, очевидно, «литовці». Натомість після 1863 р. російські релігійна політика, репресії та класифікація населення відсунули цю традиційну ідею на периферію соціальної свідомості. Трактуючи православ'я як «російську» віру, імперія нав'язувала вибір між національними ярликами. На кінець століття білоруськомовні селяни називали себе «росіянами» якщо були православними, «поляками» — якщо були католиками, і «тутейшими» — якщо переймалися лише собою. Усуваючи історичну складову поняття «Литва» з народної уяви, російська влада розчистила шлях до модерного, етнічного визначення Литви й спростила завдання литовських діячів^[77]. Подібно до останніх, після 1863 р. російські історики перевідкрили Велике князівство Литовське, трактуючи його як зародок російської держави. Поразка повстання 1863 р. описувалась національними ідіомами, що тоді зароджувались в Росії, як кінець чужоземного польського та католицького впливів на російських православних землях.

У 1898 р., коли в інших частинах Російської імперії поляки зводили пам'ятники на вшанування століття від народження Міцкевича, у Вільні росіяни та лоялісти встановили пам'ятник генералу-губернатору Муравйову. Тоді як Міцкевич надихав патріотичні прагнення звільнити Вільно від росіян, Муравйов пришвидшив перетворення їх на модерний націоналізм. І все-таки, як бачимо з кар'єри князя Петра Святополка-Мирського, віденського генерал-губернатора в 1902–1904 рр., після 1863 р. дещо змінилось. Тоді як Муравйов вособлював жорстокість, якої цар вимагав для придушення повстання, Мирський був витонченою особою, а крім того йому протегувала імператриця. Тоді як Муравйов керувався суто традиційними принципами, Мирський плекав амбітні плани реформ. Як і Муравйов, Мирський вірив, що поляки (та їхні спільники євреї) були небезпечним ворогом у Вільні та історичній Литві. Проте, на відміну від Муравйова, Мирський відрізняв польськість від католицизму. Він вважав, що імперська політика підштовхнула всіх непольських католиків до польської національності і що делікатніший підхід допоможе здобути прихильність литовців і білорусів. Одним із останніх досягнень Мирського як генерал-губернатора у 1904 р. став дозвіл царя друкувати литовськомовні праці латиницею. Як міністр внутрішніх справ у 1905 р. він навіть дійшов до того, що підтримав білоруську національність. Звісно, Мирський вірив, що ці національні рухи не мали майбутнього у великому історичному протистоянні Польщі та Росії. На його думку, вони мали би сповільнити перетворення на поляків, вигравши час для неминучої російської перемоги^[78].

Деякі вдячні литовські націоналісти розуміли, що Мирський не був зайдою на підлеглих йому територіях. Як і десятки російських імперських чиновників, що керували Польщею та Литвою для царя, він походив зі старої литовської шляхетської родини. У Великому князівстві Литовському, більшість шляхетських родин якого насправді мали православне коріння, Мирські та інші повернулись до православ'я за російської влади. Освічені польсько-литовські шляхетські родини виховали не лише більшість бюрократів Російської імперії, а й деяких її консервативних мислителів^[79]. На початку ХХ ст., коли Мирський керував Вільном, великоруська ідея поєднувала імперський елемент із модерним національним — відкритим у тому, що він припускав можливість повернення

втрачених» слов'янських земель і народів до російського лона. Велике князівство Литовське розглядалось у цьому наративі як литовсько-руська держава, відірвана Польщею та католицизмом, а тепер повернена Росії та православ'ю.

Цей великоруський погляд на історію був разюче подібним до того, який після 1863 р. поширювали модерні литовські діячі. І модерна литовська, і модерна російська перспективи відкидали ранньомодерну історію та два століття Речі Посполитої заради середньовічної Литви, що відповідало потребам модерної політики. В литовському випадку стародавня історія означала історію етнічних литовців у їхній власній державі; в російському випадку вона була частиною великоруського наративу. Після 1863 р. і литовці, й росіяни повернулись до середньовічних назв столиці колишнього Великого князівства Литовського. Литовці почали називати її «Вільнюс», а росіяни — «Вільна»: однак і ті, й інші відкидали універсальну доти польську форму «Вільно». І литовська, й російська національні історіософії були синтезами середньовічного та модерного компонентів, оминаючи ранньомодерний період. Заради уявної тяглості з середньовічним минулим вони виступали за радикальні зміни в сучасному, щоб порвати з ранньомодерною спадщиною. Обидва погляди виправдовували драматичні зміни в родинних лояльностях задля глибшої історичної логіки. Литовські діячі часто були польськомовними шляхтичами, що «повертались до власного коріння» асоціюючи себе з народом. Імперські чиновники часто були польськомовними шляхтичами, що «поверталися до власного коріння» переходячи на православ'я та допомагаючи цареві «збирати» східних слов'ян.

Такі росіяни не лише вірили у злиття східнослов'янських елементів у російську націю, вони також були прикладом реальності цього історичного процесу. Видається правдоподібним, що і сам Мирський не бачив жодної іронії у своєму поверненні до Вільна — Литва була також і його батьківщиною.

Розділ 3

Перша світова війна та Віленське питання (1914–1939)

Смерть, мабуть, зцілить його рани.

Адам Міцкевич,

«Дзяди»

(Дрезден, 1832)

У 1914 р. колишню столицю Великого князівства Литовського прагнули перетворити на власну політичну столицю литовці, білоруси та поляки, а на столицю духовну — євреї, що були її найвизначнішою міською групою. Імперські ж чиновники, які вособлювали владу, вважали Вільно давнім російським містом. У більшості міських шкіл навчали російською, більшість його церков були католицькими, а понад третину його мешканців становили євреї. Після 1863 р. населення Віленської губернії Російської імперії зросло більше як удвічі; кількість міських мешканців у межах губернії збільшилась майже втричі, як і кількість населення самого Вільна^[80]. За доби індустріалізації та урбанізації в західній частині Російської імперії кожне покоління після 1863 р. було урбанізованішим й освіченішим за попереднє. Саме ж місто продовжувало називатись по-різному: «Вільнюс» — литовською, «Вільно» — польською, «Вільня» — білоруською; «Вільна» — російською та «Вільне» — на їдиш. Після революції 1905 р., коли вперше спалахнули дискусії навколо етнічних претензій на місто, це розмаїття назв дедалі більше свідчило про існування несумісних точок зору.

Для литовських діячів Вільно було столицею Великого князівства Литовського, збудованою великим князем Гедиміном на зорі литовської слави, а середньовічне Велике князівство Литовське в

їхній уяві дедалі більше перетворювалось на попередника незалежної литовської держави в межах чогось подібного до етнічних кордонів. Хоча литовські діячі надавали перевагу роботі у Вільні, його мешканці, які розмовляли литовською, становили лише мізерну меншість населення (мабуть, 1–2%)^[81]. Хоча фактичною підставою для литовської окремності була мова, литовські діячі заявляли свої вимоги на Вільно, спираючись на історичні аргументи. Ця двозначність прикривалась формулюваннями на зразок програми Литовської демократичної партії 1902 р., де йшлося про незалежну Литву в межах «приблизних етнографічних кордонів». Під час революції 1905 р. литовський сейм, скликаний лівими та центристськими партіями, закликав до виокремлення автономної Литви, «створеної з ядра сучасної етнографічної Литви» включаючи Вільно та території навколо нього. Слово «сучасної», що модифікувало «етнографічну» не було випадковим. Подібно до польських національних демократів та інших тогочасних націоналістів, литовські діячі трактували етнографію і як наукову дисципліну, і як об'єкт для політичних змін. На їхній погляд, мешканці Вільна та околиць, які здавались поляками або білорусами, насправді були литовцями, що просто розмовляли польською або білоруською. За сприятливих умов «етнографічна Литва» могла розширятись^[82]. Як побачимо далі, вони мали рацію.

Білоруські національні діячі були так само присутні у Вільні, як і їхні литовські суперники. Вони також звертались до Великого князівства Литовського, вважаючи себе його спадкоємцями, та називали Вільно своєю столицею^[83]. На відміну від литовських діячів, які були переконані в тому, що унія з Польщею 1569 р. зруйнувала литовську незалежність, білоруські націоналісти виступали за відновлення польсько-литовської Речі Посполитої. Як ми вже бачили, це становило істотну різницю в історичній інтерпретації. Литовська критика зв'язків із Польщею почалась у 1840-х рр. і була оформлена у відповідні тексти у 1880-х рр.; з іншого боку, здається, що до 1910 р. жоден білоруський інтелектуал не ставив під сумнів значення колишньої Речі Посполитої^[84]. На початку ХХ ст. білоруські претензії на Вільно висувались соціалістами — синами та доньками польськомовних католицьких шляхетських родин, які

вважали, що соціалістичний інтернаціоналізм був сумісний із традиційним федералізмом^[85]. Революція 1905 р., під час якої польські та литовські партії показали свою рішучість та масову підтримку справила набагато менший вплив на білоруський рух. Проте в результаті білоруська національна ідея почала серйозно протистояти російській імперській ідеї Білорусі як «Західної Росії»^[86], а також з'явився перший важливий білоруський часопис, «Наша Нива» (в 1906 р.). Однак до 1914 р. ніхто не мислив у категоріях білоруської нації, вимагаючи її державної незалежності. Як бачимо, в політиці немає простого зв'язку між «етнічністю» та націоналізмом. У Вільні носії білоруської мови набагато переважали литовськомовних; у Віленській губернії загалом білоруською розмовляло більше половини населення. У Віленській, Мінській, Гродненській, Могильовській та Вітебській губерніях, сусідніх територіях історичної Литви, білоруськомовні становили три чверті населення. Та водночас білоруські селяни так і не отримали багато користі від індустріалізації, й у жодному місті білоруси не були панівною групою. Там, де білоруськомовне населення складало значну частину мешканців міста, вони були менш освіченими, ніж решта населення^[87].

Хоча Вільно було важливим для литовських та білоруських діячів, самі вони не були такими вже важливими для нього. У 1914 р. в громадському просторі міста домінувала польська мова, хоча це була вже інша польська, ніж та, якою розмовляли у Варшаві. За російської імперської влади у Вільні та Віленській губернії усталився особливий тип польської культури. Попри низку законів, спрямованих на те, щоб передати землеволодіння росіянам та православним, на початку ХХ ст. поляки все ще володіли більшістю землі у Віленській губернії^[88]. У 1914 р. поляки також складали, напевно, з невеликим відривом від євреїв, міську більшість. Залежно від точки зору, у Вільні та його околицях поляки були або панівною нацією, або не були нацією взагалі: перехід на польську мову вважався не стільки приєднанням до окремої національної спільноти, скільки долученням до вищого світу^[89]. В історичній Литві не особливо думали про «пробудження» польськомовного люду до його «справжньої» національної ідентичності, оскільки польська культура була приваблива в будь-якому разі, а володіння польською саме собою сигналізувало про

соціальну позицію. Польська культура в колишньому Великому князівстві Литовському не розглядалась як «етнічна» реальність, що її треба було політизувати за допомогою енергійної праці національних діячів, а вважалась радше людською чеснотою, носії якої (хоч би яким було їхнє «етнічне» походження) визначали критерії культурного спілкування.

Представники еліти, які схилились до цієї версії польськості, відомі після 1905 р. як «краяни», розцінювали її як відмінну від польськості у колишньому Польському королівстві. Свідомі свого походження з литовської шляхти, часто послуговуючись двома чи трьома мовами, вони розцінювали Велике князівство Литовське як найчарівнішу частину польського спадку. Для цих поляків Вільно було центром цивілізації, яку вони створили, підтримували й хотіли відтворити у відродженій Польщі. Далекі від ідеї про Вільно як «етнічно» польське місто в північно-західному закутку майбутньої «етнічної» Польщі, вони вважали його столицею історичної Литви, зв'язок якої з польськими коронними землями був центральним політичним питанням. Такі поляки вважали Литву в її післялюблінському вигляді своєю політичною батьківщиною. Більшість із них припускали, що історична Литва та польські коронні землі сформують єдине ціле, хоча дехто пропонував лишити це питання на розгляд майбутнього парламенту у Вільні^[90]. «Краяни» були найвідданішими послідовниками Міцкевича, більше ніж будь-хто з модерних польських чи литовських націоналістів. На початку ХХ ст. патріотичні соціалісти, такі як Юзеф Пілсудський, перетворили їхні політичні погляди на федеративні.

Такі литовські поляки вважали, що їхня польськість є вищою від польськості інших вже тільки через традиції Великого князівства Литовського, а також що польська культура загалом є культурою вищого гатунку порівняно з тією, яка була доступна литовською чи білоруською мовами. В добу поширення модерних ідей ця подвійна самовпевненість зіграла злий жарт. З одного боку, відчуття вищості щодо польських коронних земель, базоване на місцевій традиції, не сприймалося поляками у Варшаві чи Кракові, й безперервне «спольщення» Міцкевича було доказом цього. З іншого боку, плекання лише обмежено-місцевих традицій могло принести гіркі плоди. Наприклад, вони не критикували тих, хто стояв біля

витоків литовського та білоруського національного відродження польською мовою, оскільки розглядали народну культуру як частину спадку Великого князівства Литовського^[91], не помічаючи, що образи та тропи цих робіт були відкриті модерним конкурентам панівної культури, які відтворювали їх литовською та білоруською. Тож коли після 1905 р. деякі члени шляхетських католицьких родин перейшли до лав білоруського та литовського національних рухів, а із сільської місцевості з'явилися литовські діячі, польськість повільно перетворилась на вибір, що потребував захисту^[92].

Під час революції 1905 р. литовський Великий сейм отримав значні поступки від царської адміністрації. Деякі польські литовці, такі як Міхал Рьомер (1880–1945), винесли з цього урок, що литовську національність треба сприймати серйозно. Рьомер вірив, що історична Литва має існувати як багатонаціональна держава литовців, білорусів, євреїв та поляків, де литовці відігравали би провідну роль, а поляки були б посередниками між культурами. Модерним націоналістам було важко прийняти такий творчий підхід, що поєднував вірність традиціям Великого князівства Литовського та усвідомлення нового литовського руху. Хоча насправді й провідні литовські діячі, такі як Басанавічюс та Шлюпас, теж заgravали з подібними ідеями^[93]. Як ми вже бачили, вони постали перед практичними проблемами сприйняття багатонаціонального спадку, що зрештою змусило їх визначати Литву в етнічних категоріях. Тоді як деякі литовські поляки були готові до такого компромісу, литовські діячі прагнули замінити польську культуру литовською в межах більш-менш етнічно визначеної литовської держави^[94].

Євреї, чия належність до давньої цивілізації була безсумнівною, а особність — відчутною, уникли такої діалектики. Становлячи у 1914 р. 40% населення міста та приблизно три чверті його торговців, вони століттями в значній кількості мешкали в «Литовському Єрусалимі»^[95]. Тогочасна «Литва» була колишнім Великим князівством Литовським, до якої входили такі міста, як Мінськ (на цей момент мав близько 51% євреїв), Гомель (55,4%), Пінськ (74%) та Вітебськ (51%) — рідне місто Марка Шагала (1887–1935). Вільно було одним із найбільших центрів талмудистської науки, домівкою таких вчених, як Еліяху бен Соломон (1720–1797), відомого

як Гаон Вільненський — великий противник хасидизму. Треба також зважати на те, що Гаон, як і хасиди, використовував практичну кабалу й вивчав християнські медичні травники; він навіть намагався створити голема. У ХІХ ст. Вільно було головним центром Гаскалі чи єврейського просвітництва в Російській імперії, вихованці якого засновували модерні єврейські політичні партії. Хоча участь євреїв у політиці обмежувалась секуляризованою молоддю (або тими, хто ще секуляризувався), які були в меншості, атмосфера міста в нових історичних умовах сприяла виникненню єврейських політичних організацій. Чого бракувало, то це політичної асиміляції, що (як у тогочасних Відні або Львові) поєднала би публічне використання панівної мови з лояльністю до політичного режиму. У Вільні домінуюча християнська культура була польською й католицькою, а політичний режим — російським і православним, тому поміж литовських євреїв наприкінці ХІХ ст. не було навіть сподівань, що польська культура зможе лібералізувати російський режим^[96]. Ця відчутна відстороненість від польської політики перетворила Вільно, на відміну від Львова, на місце пошуку альтернативних форм модерної єврейської політики.

Хоча сіонізм був різновидом націоналізму, а марксизм — різновидом інтернаціоналізму, обидва вони створювали проблеми для польської культури у Вільні. І сіоністи, і єврейські соціалісти були більш ворожими до польських, ніж до литовських національних прагнень, виходячи з тих міркувань, що литовська держава була би багатонаціональною та слабкою, тоді як польська могла би стати мононаціональною та сильною. Сіонізм був реакційним націоналізмом, засобом зберегти та возвеличити єврейський народ, обіцяючи йому власну територіальну батьківщину. Оскільки євреї зосереджувались у містах та містечках у межах всієї Речі Посполитої (більшість якої перетворилась на російську «смуту осілості»), це був специфічний вид національного проекту. Сіоністи не могли претендувати на жодну європейську територію на підставі колишньої державності або сучасної демографії: їхня жадана батьківщина розташовувалась в Азії (чи, згідно з іншими варіантами, в Африці). Сіоністи не могли змагатись за територію колишнього Великого князівства Литовського, але своїм використанням їдиш та пропагуванням іврити вони могли ще далі дистанціювати євреїв від

польської культури. На відміну від них єврейські соціалісти в історичній Литві сприймали майбутнє в категоріях європейської або міжнародної революції, після яких спадок Великого князівства Литовського та прагнення модерних націоналістів утратили би значення. Тому їхньою головною метою була організація революції. Мовою політики для таких євреїв була російська або їдиш. Єврейські соціалісти у Вільні драгували польських політичних діячів через вживання російської, а не польської: якимсь Пілсудський навіть запропонував їдиш як компроміс^[97]. Русофонські соціалісти єврейського походження з історичної Литви в 1897 р. сформували у Вільні Бунд і відіграли локальну роль у революції 1905 р., а потім справили значний вплив на більшовицьку революцію 1917 р.

СВІТОВА ВІЙНА ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАГНЕННЯ

Більшовицька революція та Перша світова війна уможливили створення на територіях історичної Литви нових держав. Поразка та занепад Російської імперії відкрили шлях до появи литовської та польської держав і до їхніх змагань за Вільно. Після польсько-більшовицької війни 1919–1920 рр. та сутичок між польською та литовською арміями в 1920 р. Польща захопила місто. Незважаючи на те, що цю операцію провели польські федералісти, вона прислужилась і польським націоналістам.

Хоча ми зосередили увагу на польському федералізмі навколо Вільна, у Варшаві, Лодзі, Кракові, Познані, а також у сільській місцевості Центральної Польщі розвивався польський націоналізм. У цих польських коронних землях історичні та соціальні відмінності уможливили набуття польською ідеєю модерних рис. Тут польськомовні еліти мали справу з селянами, що розмовляли польською, а не іншими мовами; з євреями та німцями у містах і містечках, а також російськими, німецькими чи австрійськими представниками імперій. Те, що деякі території, де селяни та робітники розмовляли польською, не були частиною польських коронних земель, лише зміцнило мовний аргумент проти історичного визначення національності. Наприкінці XIX ст. мовний (етнічний)

націоналізм зміг об'єднати еліти та маси в Центральній Польщі: тут не було соромно вживати кодифіковану й багату мову, яку розуміли прості люди. І справді, на цих теренах пріоритетом для патріотів було збереження польської культури, а польська мова, католицька релігія і знайомство з романтичною поезією стали ознаками польської національності^[98]. Тоді як польський патріотизм у Вільні був патріотизмом елітних родин, що посилялись на історичну державність Великого князівства Литовського, польський націоналізм коронних земель — національно-демократичний рух Романа Дмовського (1864–1939) — був зосереджений на підготовці польських селян і робітників для модерної національної держави.

Дмовський і Пілсудський представляли різні вияви польськості й мріяли про різні Польщі. Соціалістичний федералізм Пілсудського був типовою реакцією литовських поляків на модерну політику. Його підпільна соціалістична агітація в Російській імперії природно впливала зі східнопольського самосприйняття як культурної еліти, що краще розуміла ситуацію. Програма Польської соціалістичної партії (ППС) 1892 р. передбачала створення федерації. Цей соціалістичний федералізм, що перебував між ранньомодерним патріотизмом і модерною національною політикою, відрізнявся від програми Романа Дмовського трьома особливостями. По-перше, це була радше успадкована традиція, ніж винайдена історія. Шляхетські родини, що бажали відновити Велике князівство Литовське, діяли в межах концепцій національності, усталених поколіннями. По-друге, соціалістичний федералізм поширювався не завдяки просвіті мас, а завдяки конспіраційній діяльності випробуваних товаришів. Національні питання затято обговорювались в ППС, але до розколу партії в 1905 р. партійні лідери ніколи не думали йти за масами, а радше прагнули ними керувати. По-третє, соціалістичний федералізм сприймав націю не як мовну, а як статусну групу. Його ідея полягала не в тому що всі мешканці певної території належали до тієї самої етнічної групи й відтак заслуговували на національну державу а у визнанні відмінностей і поєднанні їх у межах республіканської ідеї польського громадянства. Сини та доньки східнопольських шляхетських родин, впевнені в своїй вищості за місцевих литовських чи білоруських селян і євреїв, вірили, що така республіка буде польською за культурою. Тому вони були залучені до підпільної

діяльності в імперській Росії до 1914 р., і через це є підстави вважати, що польська шляхта з віленських околиць голосувала за федералістичну лівицю в демократичній Польщі після 1918 р.^[99]

Дмовський, син каменяра з центральнопольської глибинки, зробив інші політичні висновки з інших історичних обставин. Тоді як Пілсудський уявляв собі польську політичну націю здатною ширяти над багатонаціональним прикордонням, яке він називав «домівкою» Дмовський виводив польську етнічну націю з жорстокої борні проти лукавих євреїв і дисциплінованих німців. Виходячи зі свого розуміння етнічної нації, він визначив риси, за якими поляків можна було вирізнити з-поміж інших націй: ними були мова та релігія. До причин, чому вони мають згуртуватися навколо цих ознак і захищати себе від інших, Дмовський додав модних на той час соціал-дарвіністських аргументів. Тоді як Пілсудський сумував за минулим, Дмовський називав себе «модерним поляком» відверто намагаючись зруйнувати спадщину Речі Посполитої й замінити її модерною польською ідентичністю. Попри те, що Пілсудський був соціалістом, саме Дмовський більше переймався соціальними змінами й ідеологічною складовою масової політики. І хоча напередодні Першої світової війни соціальні досягнення Дмовського вражали менше, ніж яскраві успіхи Пілсудського з його соціалістами, саме Дмовський зробив більше для окреслення засад польської національності. Від 1914 р. визначення польськості за Дмовським стало панівним, а його націонал-демократичний рух — найвпливовішим на польських землях^[100]. Саме ця партія отримала більшість голосів на виборах у Польщі після 1918 р.

Ідеї Пілсудського та Дмовського мали значення не лише в далекосяжній перспективі розвитку соціальної історії, а й у визначальних моментах, коли, як може здатися на перший погляд, лише військова сила вирішувала перебіг подій. Наприкінці Першої світової війни Вільно перебувало в центрі трьох переплетених протистоянь за владу над містом: по-перше, між представниками двох вищеназваних ідей польськості; по-друге, між прихильниками інтернаціонального, багатонаціонального та модерного націоналістичного визначення «Литви»; по-третє, між більшовицькими, польськими, литовськими та білоруськими силами. Станом на 1918 р. усі ці групи — інтернаціоналістичні спадкоємці

Великого князівства Литовського (слов'яни, євреї, балти — всі рівною мірою), що стали більшовиками, вірні діти Великого князівства Литовського, що стали польськими чи білоруськими соціалістичними федералістами, литовськими національними діячами та польськими модерними націоналістами — всі вони мали власні ідеї щодо найкращої форми державного ладу та якнайвигіднішого облаштування державних кордонів. Більшовики сподівались, що Вільно охопить комунізм; польські та білоруські соціалістичні федералісти погоджувались, що Вільно буде столицею багатонаціональної держави; польські та литовські націоналісти сходились на тому, що Вільно буде включено в межі національної держави (хоча не погоджувались щодо того, якої саме). Як ми побачимо, федералізм був складнішим вибором за націоналізм чи інтернаціоналізм. Федералістичні рішення вимагали добре визначених кордонів, компромісів між місцевими елітами та згоди населення. Вони були за своєю суттю багатограннішими, ніж анексія Вільна більшовицькою Росією чи будь-якою національною державою.

Польські та литовські націоналісти слушно вказували на те, що Вільно буде анексовано національною державою; перші з них мали рацію щодо того, якою саме. Пророки й переможці, польські націоналісти були далеко не найсильнішою групою; локально вони могли бути найслабшими. На відміну від литовських націоналістів і білоруських федералістів, вони навіть не очікували масової підтримки на територіях Великого князівства Литовського. На відміну від більшовиків і польських федералістів, польські націоналісти ніколи не посилали армій, щоб окупувати Вільно. На відміну від будь-якої іншої групи (зокрема, й більшовиків), вони не посилались на спадщину Великого князівства Литовського. Тріумф їхньої ідеї про державу та кордони вказує на переваги модерних націоналістичних ідей під час розпаду імперій. Пілсудський мав за собою реальну силу, але потрапив у пастку внутрішніх суперечностей федеративного проекту. Після того як інші партії відкинули ідею федерації, йому не залишалось нічого іншого, ніж докласти всіх зусиль для підтримки політики Дмовського. Це була не стільки перемога Польщі, скільки перемога однієї з версій Польщі; не стільки приклад післявоєнного самовизначення, скільки тріумф модерного націоналізму над традиційним багатонаціональним

патріотизмом Великого князівства Литовського (й, до певної міри, над інтернаціоналізмом більшовиків).

У 1918 р. поезія Міцкевича, плід ностальгії за Великим князівством Литовським, вже увійшла до канонів модерних польського та литовського націоналізмів. У 1920 р. федералізм Пілсудського й надія на відродження Великого князівства Литовського надихали солдат, що зайняли Вільно і приєднали його до польської національної держави. Але залишмо іронію й перейдімо до світу війни, щоб побачити, як усе сталося.

ПЕРША СВІТОВА ТА ПОЛЬСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА ВІЙНИ

Більшовицька революція в листопаді 1917 р. та завершення Першої світової війни в листопаді 1918 р. створили дуже запутану ситуацію в російському Північно-Західному краї, колишньому Великому князівстві Литовському. На заході Європи німецька армія капітулювала перед Британією, Францією та США, але на сході вона лишилась непереможеною. Тим часом радянська Червона та російська Біла армії воювали одна з одною, а місцеві політики в історичній Литві проголосили національну незалежність і спробували створити власне військо. Підтримка самовизначення Антантою забезпечила нормативну базу польської незалежності, але західним державам бракувало військової потуги для визначення результатів війни на Сході. Німецькі війська відступали звідси нерегулярно й у багатьох випадках знаходили приводи залишитись і повоювати з більшовиками^[101].

Литовські й білоруські діячі сподівалися скористатись німецькими військами як прикриттям для створення власних держав до приходу більшовиків. Білоруські мрії про Вільно було зруйновано першими. Білоруська Національна Рада, очолена Антоном Луцкевичем (1884–1946), проголосила Вільно частиною незалежної Білорусі у березні 1918 р. Білорусь, якою вони її уявляли, мала бути багатонаціональною, а їхні територіальні вимоги бути поєднані із заявами про толерантність. Луцкевич прагнув відтворити колишнє Велике князівство Литовське як модерну соціалістичну федерацію від

Балтійського до Чорного моря. Ця декларація прозвучала за німецької окупації, хоч і не мала німецької підтримки. Так чи інакше, Луцкевич та більшість Ради втекли з Мінська до прибуття Червоної армії в грудні 1918 р. У Вільні вони запропонували створити білорусько-литовську конфедерацію. Білоруські соціалісти вірили, що федерація врятує місто від «клерикально-буржуазної» литовської національної держави^[102]. Литовські лідери, самі перебуваючи на цей час у безвиході, не були зацікавлені в такій формі порятунку. Так закінчився, на певний час, проект відтворення історичної Литви під іменем Білорусі. Водночас у цій поразці був і скромний успіх. Хоча більшовицька партія була централізованою, вона пообіцяла білоруським діячам, що залишилися в Мінську, створити Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку^[103]. Хоча спочатку вона була лише смужкою території навколо Мінська, Білоруська РСР значно розширилась після утворення в 1922 р. Радянського Союзу і проіснувала сімдесят років.

Більшовицька революція усунула вірність Росії з литовського політичного життя, а досвід війни прояснив цілі литовських націоналістів. Останній рік війни збудив їхній апетит до цілковитої незалежності. У вересні 1917 р. литовська Національна Рада (Тариба) за підтримки німецької армії проголосила у Вільні необхідність створення незалежної литовської держави «в етнографічних кордонах» Схваливши проголошення Королівства Польщі, німці хотіли запобігти його претензіям на Вільню та Литву. Литовські діячі чудово знали про ці стратегічні німецькі задуми і намагались якнайбільше з них скористатись^[104]. 11 грудня 1917 р. Тариба проголосила у Вільні незалежність і водночас прийняла статус німецького протекторату. Литовські діячі занепокоєно спостерігали, як німецькі та більшовицькі учасники переговорів у Брест-Литовську використовують аргументи про самовизначення, щоб убезпечити власні прагнення щодо Литви. У лютому 1918 р. Тариба знову проголосила незалежність, цього разу без будь-якої лояльності до Німеччини. Берлін звертав на це мало уваги, а його війська просувались углиб Росії. Німецька поразка на заході дала Тарибі змогу в жовтні 1918 р. обрати новий курс^[105]. Часу для святкування було обмаль через швидкий наступ Червоної армії. Поспішні переговори з

польською армією про захист Литви провалились у грудні 1918 р. Після невдалих спроб створити військо литовський уряд змінив розташований небезпечно задалеко на схід Вільно на західніший Каунас. Місцеві польські волонтери не змогли протистояти Червоній армії, яка зайняла місто 5 січня 1919 р. Вільно стало столицею Литовської Радянської Соціалістичної Республіки, очоленої двома литовськими комуністами. Ця держава була на якийсь час об'єднана з новою Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою, а Вільно перетворилось на столицю Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (ЛитБіл). Для Пілсудського, литовського патріота, польського федераліста і республіканського соціаліста, це був найгірший з усіх можливих наслідків. Перебуваючи у Варшаві, він оплакував його^[106].

Водночас ані у Варшаві, ані в Каунасі не розглядали такий підсумок як остаточний. На початку 1919 р. присутність чи відсутність військових сил мало впливала на те, що литовці та поляки думали про Вільно. Литовські лідери вважали місто своєю національною столицею та з позиції відверто слабшого вимагали, щоб Польща відмовилась від своїх вимог. Пілсудський, тепер голова польської держави, був готовий віддати Вільно литовцям за умови, що Литва приєднається до Польщі у федеративному союзі. Ідея приєднання до польської держави була прокляттям для литовських політиків, які побоювались польської високої культури та чисельної переваги поляків і на цей момент прагнули цілковитої незалежності^[107]. Пілсудський і польські федералісти не дуже розуміли ці страхи та жадання, хоча їхня позиція була ліберальнішою, ніж у решти поляків, їхні супротивники в Польщі, ендеки Дмовського, припускали, що крихітна Литва (якщо вона взагалі виживе), не має іншого вибору, ніж стати польським сателітом^[108]. Польські та литовські націоналісти погоджувались, однак, щодо головного питання: Річ Посполита була мертвою й жодної багатонаціональної федерації не могло бути створено.

Практичне питання більшовицької влади розглядалось у межах подібних моральних імперативів. У лютому 1919 р. польські солдати прямували на схід для зіткнення з Червоною армією. Польський парламент розділився щодо територіальних цілей непроголошеної війни, але зміг ухвалити рішення, що «північно-східні

провінції Польщі зі столицею у Вільні» мають бути звільнені^[109]. Війська Пілсудського витіснили Червону армію з Вільна 21 квітня 1919 р. Литовські та білоруські комуністи втекли до Мінська, звинувачуючи одне одного в падінні ЛитБіл РСР. Ще перед наступом Пілсудський послав до Каунаса свою людину, польського литовця Міхала Рьомера, щоб спробувати створити польсько-литовський уряд, але жоден литовський міністр не пристав на таку пропозицію. 22 квітня мешканці Вільна почули «Відозву до населення колишнього Великого князівства Литовського» Пілсудського, в якій він обіцяв, що місцеве населення зможе обрати власний уряд. І польські, й литовські націоналісти засудили цю промову. У Варшаві польські ендеки вважали абсурдом ідею про Вільно як щось інше, ніж польське місто; в Каунасі литовський уряд оцінив згадування Пілсудським Великого князівства Литовського як прикриття польського імперіалізму.

Влітку 1919 р., поки в Парижі представники Антанти намагалися встановити остаточний територіальний розподіл, між польськими та литовськими військами відбулося кілька безрезультатних сутичок. У серпні 1919 р. Пілсудський запропонував провести два плебісцити: один на територіях, окупованих польськими військами, інший — на решті територій Литви. Литовські лідери відкинули цю ідею на підставі того, що Вільнюс був етнічно литовською територією; незалежно від позиції його жителів. Міністр закордонних справ Августінас Вальдемарас вірив, що «нація більше складається з мертвих, ніж із живих» що, ймовірно, створювало практичні проблеми з підрахунком їхніх голосів^[110]. Тоді в серпні 1919 р. Пілсудський спробував скинути литовський уряд у Каунасі, але його змовники не знайшли литовських прибічників і незабаром були заарештовані. Якщо серед литовських провідників і були хоч якісь прихильники об'єднання з Польщею, це фіаско їх притишило.

Взимку 1919–1920 рр. Пілсудський вірив, що Росію можна перемогти на полі бою, і що тоді проблема Вільна розв'яжеться сама собою. У квітні 1920 р. Польща Пілсудського в союзі з Україною Симона Петлюри почала наступ проти більшовицької Росії; тоді ж розпочалися більшовицько-литовські мирні переговори. Коли в липні 1920 р. Литва та більшовицька Росія готові були підписати двосторонню угоду, хвиля війни повернулася проти Польщі.

Очікуючи завдати Польщі *coup de grace*^[111], більшовицька Росія запропонувала Вільно Литві в обмін на вільний прохід Червоної армії через Литву. Литва погодилась додати секретний протокол до умов Московського договору 12 липня 1920 р., а Червона армія швидко окупувала Вільно, пізніше повернувши його Литві. Але в серпні 1920 р. польські війська зупинили просування Червоної армії на підступах до Варшави й витіснили її з Польщі^[112]. Якби влітку 1920 р. поляки програли, більшовицька Росія напевно поглинула б маленьку литовську державу. Литовський уряд остерігався Польщі й вірив, що більшовицька перемога збереже литовську незалежність і подарує Вільно Литві. Це точно було далеким від істини^[113].

Коли у вересні 1920 р. польська та більшовицька сторони почали в Ризі мирні переговори, сили Антанти вимагали від Польщі та Литви порозуміння. 7 жовтня 1920 р. обидві сторони досягли політичного порозуміння, узгодивши лінію перемир'я, яка залишала Вільно на литовській стороні. Потайки Пілсудський уже тоді запланував військову операцію, що мала повернути місто Польщі й відновити надію на відродження Великого князівства Литовського. Цю місію він довірив генералові Луціану Желіговському (1865–1947), ще одному литовцеві польського походження. Желіговський був колишнім офіцером російської армії, одруженим із росіянкою, і розмовляв такою польською, яку ми сьогодні вважали би білоруською; словом, він був сином Великого князівства Литовського. У посланні Пілсудського іншим офіцерам «литовсько-білоруської» дивізії, що наступала на Вільно, можна було почути заклик до місцевого патріотизму: «Ви з цих країв, ось ваша зброя, тож вертайте домів!»^[114]. 9 жовтня 1920 р. Желіговський на чолі п'ятнадцятитисячного війська вступив у Вільно. Литовська армія не чинила жодного спротиву, а польське населення міста вітало польських вояків. 12 жовтня Желіговський проголосив «Центральну Литву», що мала стати литовським кантоном, об'єднаним із Польщею у федерацію.

Двома іншими кантонами мала бути етнічна Литва зі столицею в Каунасі та білоруська Литва зі столицею в Мінську. Ідея Литви з кантонів, об'єднаних у федерації з Польщею, з'явилась не на порожньому місці. Її висунули під час повстання 1863 р., а потім десятиліттями обговорювали соціалісти. Проте в умовах 1920 р.

цю ідею неможливо було втілити. Відбудова федеративного Великого князівства Литовського потребувала щонайменше всіх трьох кантонів, тоді як Желіговський із Пілсудським спромоглися створити лише один. Литовський уряд у Каунасі не виявляв до цього жодного бажання, а окупація Каунаса не лише порушила би дух федералізму, а й спровокувала би негативну реакцію європейських сил. Зі свого боку польські ендеки також робили все можливе, щоб жоден білорусько-литовський кантон так ніколи й не з'явився. Того ж дня, як Желіговський проголосив «Центральну Литву», польська делегація в Ризі відхилила більшовицьку пропозицію щодо Мінська та інших земель, які були зайняті польською армією. Було зрозуміло, що федеративна програма приречена. У польській делегації домінував ендек Станіслав Грабський (1871–1949), який хотів створити таку Польщу, де переважали би поляки. Він взяв гору над союзником Пілсудського Леоном Василевським, що відстоював федеративну позицію^[115]. Його делегація представляла на переговорах націонал-демократичний польський уряд і сейм, а не Пілсудського, голову польської держави. За Пілсудським стояли армія та її офіцерський корпус, за Грабським — сейм, в якому домінували ендеки.

Отже, ідея федерації була приречена на поразку через посилені спротив польських ендеків у Варшаві та литовського уряду в Каунасі, що унеможливили створення білоруського та етнічного литовського кантонів. Таким був неоголошений союз модерних націоналістів, що прагнули створити національні держави й поховати ранньомодерні традиції Речі Посполитої. Щоб уникнути будь-яких формальних двозначностей, Литва офіційно зреклася Люблінської унії 1569 р.

НАЦІОНАЛЬНІ НАСЛІДКИ РИЗЬКОГО ДОГОВОРУ 1921–1939

Білорусь. Білоруські діячі розцінили Ризькі домовленості як зраду та трагедію. Хоча попереду були інші проблеми, після Риги вже неможливо було повірити, що Варшава підтримає білоруські сподівання. Хоча польська держава утримувала Вільно та деякі західно-білоруські території, цього було недостатньо, щоб зробити

ідею федерації досяжною. Визначені в Ризі кордони, як того й прагнули ендеки, перетворили білоруськомовну меншість у Польщі на незначну та сільську. Без Мінська білоруська інтелігенція була замалою, щоб стати союзником будь-якої польської політичної партії; а тільки-но в Мінську було встановлено радянську владу, як білоруські національні прагнення в межах Польщі стали розцінюватись як прихований більшовизм. Радянський Союз справді виглядав надзвичайно привабливим для польських білорусів. Його було створено як номінальну федерацію держав у 1922 р. Однією з них була Білоруська Радянська Соціалістична Республіка зі столицею в Мінську. Радянська політика, нав'язана Комуністичному Інтернаціоналу, полягала в тому, що Білоруська РСР мала розширитись на захід, щоб включити етнічні білоруські землі в межах Польщі.

У 1920-х рр. комунізм, експортований до Польщі, експлуатував гасла антидержавного націоналізму та земельного питання. У ці ранні роки Радянського Союзу для роздмухування революції в Польщі було використано два ленінські тактичні нововведення — союз із селянством й експлуатація національного самовизначення. Закордонна агітація підтримувалася відповідними акціями вдома. Етнічний принцип, базис реваншизму Білоруської РСР та створеної в Польщі Комуністичної партії Західної Білорусі, був насправді втілений у межах Радянського Союзу. У 1923, 1924 і 1926 рр. територія радянської Білорусі розширилась на схід за рахунок Російської республіки, а в 1920-х рр. Москва підтримувала білоруську культуру. Тоді як в імперські часи не було жодної школи з білоруською мовою викладання, у 1920-х рр. Білоруська РСР могла пишатись Академією наук, Білоруськими державним університетом та бібліотекою, Інститутом білоруської культури та чотирма тисячами білоруських шкіл. Саме в радянській Білорусі було написано перший підручник з білоруської історії, однак він не був виданий, а його автора вислали в Москву^[116].

Польська ж політика впродовж 1920–1930-х рр. залишалась репресивною, закриваючи рештки білоруських шкіл й ув'язнюючи опонентів. У Вільні білоруський рух взагалі перестав розвиватись. Білоруські діячі мали небагато можливостей винести свої модерні національні ідеї за межі Вільна, наприклад, до таких сумнозвісно відсталих регіонів, як Полісся. Польська політика ніколи

не дозволяла творення білоруської нації. З іншого боку, в 1930-х рр. сталінський Радянський Союз знищив білоруське радянське суспільство, що з'явилося у 1920-х рр. Цей контраст добре помітний на прикладі білоруського політика Браніслава Тарашкевича (1892–1938), який народився поблизу Вільна, навчався в місті, а в юності брав участь у діяльності польських і білоруських організацій у Російській імперії. В міжвоєнній Польщі він був видатним захисником білоруської справи як депутат парламенту, директор білоруських шкіл і засновник та голова селянської організації «Громада». 1925 року він вступив до Комуністичної партії Західної Білорусі та був ув'язнений в Польщі. У своїй камері протягом чотирьох років Тарашкевич переклав усього «Пана Тадеуша», захопивши рукопис із собою до Радянського Союзу після обміну полоненими у 1933 р., але не зміг його там надрукувати. Йому навіть не дозволили оселитись у радянській Білорусі. 1937 року його заарештували в Москві, а роком пізніше стратили. Рукопис перекладу вцілів лише завдяки його вдові^[117].

Польща. Ризький договір, поділ Білорусі та збройне захоплення Вільна означали провал Міцкевичевої ідеї Великого князівства Литовського в польському політичному житті. Пілсудський, представник цієї федеративної традиції, зазнав цілковитої поразки від Дмовського, провідника інтегрального націоналізму. Керуючись простими методами, ендеки тріумфували як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. Вони також користались засадничою перевагою політичної географії. Конституційний сейм, скликаний у лютому 1920 р., представляв лише Центральну Польщу, бо майбутня Східна Польща була на той час окупована Червоною армією. Таким чином, він був непропорційно націонал-демократичним, а тому незацікавленим приєднувати достатню для створення федерації кількість східних територій. Його підтримка Ризького договору створила Польщу, яка мала недостатньо територій на сході, щоб бути федерацією, але не так вже й мало, щоб залишитись мононаціональною державою. Націонал-демократичний подарунок більшовикам у Ризі в 1921 р. у вигляді Мінська, Кам'янця-Подільського, Бердичева та навколишніх територій залишив сотні тисяч поляків, багато з яких були прихильними до ідеї федеративної польсько-литовсько-білоруської держави, під дбайливою опікою Москви. Більшість цих радянських поляків у 1930-х рр. було

депортовано до Сибіру чи Казахстану. Ендецьке відступництво також зменшило потенційне східнослов'янське населення Польщі, мабуть, на два мільйони, а потенційне єврейське — на сотні тисяч^[118]. Націонал-демократи знали, що роблять. Якби польські кордони простяглись хоч трохи далі на схід, їхня партія ніколи не виграла б виборів. Як показали парламентські вибори 1922 р., Польща в її «ризьких» кордонах була рівно розділена між ендеками та правими, з одного боку, та соціалістами й національними меншинами — з іншого. 9 грудня 1922 р. голосами лівих, центристів і національних меншин було обрано першого президента Польщі Габріеля Нарutowича. Тижнем пізніше його вбив правоналаштований фанатик. Як і Пілсудський, Нарutowич був поляком литовського походження, який виступав за рівні права для національних меншин. Убивство Нарutowича стало важким ударом для Пілсудського, який невдовзі (на певний час) відійшов від політики.

Неповний успіх Пілсудського у Вільні неминує означав перемогу ендецької версії Польщі. За ідеєю Пілсудського про відродження Великого князівства Литовського, похованою польськими та литовськими націоналістами, Вільно було включене до польської національної держави. Цивільна влада, встановлена у Вільні Желіговським, організувала 8 січня 1923 р. вибори до місцевого парламенту. Вони були проведені поляками під військовим наглядом, бойкотовані єврейським, білоруським і литовським населенням та спотворені різними порушеннями. Проте участь у них 54,4% населення в самому Вільно була вагомим політичним сигналом, а бойкот неполяків означав, що польські окупанти могли домінувати в місцевому сеймі. Ретроспективно здається, що Польща захопила Вільно, бо воно було «етнічно» польським містом. Однак усе було радше навпаки: анексія Вільна була першим кроком до викорінення традиційного патріотизму та посилення польського й литовського етнічного націоналізмів. Після референдуму Польща приєднала Вільно та навколишні території, а Антанта визнала ці кордони.

Литва. Як міг би розвинутих литовський націоналізм, якби Польща віддала Вільно Литві? Пілсудський і Желіговський, як і багато польськомовних мешканців Вільна, що голосували за приєднання, називали себе литовцями. Різниця між вірою Пілсудського в історичну версію Литви та бажанням Дмовського анексувати «польське» місто

реальна та вагома, і свідчить про традиційний патріотизм Пілсудського та етнічний націоналізм Дмовського. Однак, окупувавши Вільно, Пілсудський утвердив територіальний устрій, в якому могли процвітати польські та литовські націоналісти — цю тезу висунув його колишній соратник Міхал Рьомер. Безвідносно до мотивів Пілсудського, литовці вважали захоплення міста несумісним із традиціями Великого князівства Литовського. Як ми вже бачили, зв'язок між Литвою та Вільнюсом був історичним. Хоч би що Пілсудський думав про свої дії, збройне захоплення міста неминуче мало підштовхнути литовських націоналістів від політичного до етнічного розуміння нації. Навіть більше, на що також вказав Рьомер, анексія Вільна позбавила нову литовську державу саме того населення — польських литовців та євреїв — яке могло б зробити її суспільство заможнішим, а державу — практичнішою. Рьомер знав, що назагал євреї були прихильними до литовських вимог, вірячи, що велика багатонаціональна Литва зі столицею у Вільні буде більш схильна поважати їхні права. Подякою за це їм стали перші погроми 1919 р. в модерному Вільні^[119].

Хай би як проходили кордони, будь-які національні держави, створені на територіях Великого князівства Литовського, змушували б людей робити свій вибір. Після 1920 р. секуляризовані євреї зробили висновок, що лише окремішне єврейське політичне життя може відповідати їхнім інтересам у польському Вільні. Проголосивши свою лояльність до національної держави, християнські еліти здобули підтвердження своєї національної ідентичності завдяки відповідним проблемам тієї чи іншої національної спільноти, середовищу, в якому вони функціонували, чи доступності державної влади. Більшість польських литовців обирали один із цих шляхів. Сам Рьомер, колись соратник Пілсудського, потім — його уповноважений, а в кінці — його критик, у 1920 р. обрав литовський варіант, литовізувавши своє ім'я на Рьомеріс. Він добре служив державі та суспільству як суддя, професор права та ректор Каунаського університету й постійно протистояв радикальному націоналізмові та шукав шляхів примирення з Польщею. Інші випадки були однаково драматичними. Так Габріель Нарутович, убитий президент Польщі, був братом Станіслава Нарутавічюса, члена президії литовської Тариби й першого литовського уряду.

«Батьківщино моя, Литво! »

На відміну від інших польських литовців, після Першої світової війни Пілсудський ніколи остаточно так і не здійснив вибору між Польщею та Литвою і ніколи так і не погодився, що світ складається з національних держав, населених громадянами відповідного етносу. Здобувши Вільно та забезпечивши Польщі погані стосунки з Литвою щонайменше на одне покоління, Пілсудський говорив, що «не міг не вважати їх за братів». Зрозумівши непрактичність федералізму, він не зміг прийняти націоналізм. Його республіканські переконання не поділяла більшість поляків, і, зрештою, він поклався на військову силу та особисту харизму, щоб втримати погляди більшості під контролем. Захопивши владу після військового перевороту в 1926 р., Пілсудський ані довіряв польським громадянам, щоб уможливити заміну себе кимось іншим, ані бажав абсолютної влади для самого себе. Протягом дев'яти років Пілсудський керував Польщею, яка його розчарувала й була йому чужою. Коли він помер у 1935 р., його поховали на Вавелі в Кракові поруч із польськими королями, зокрема, й литовцем Ягайлом. Серце Пілсудського вирізали з тіла й поховали у Вільні на родинній ділянці цвинтаря в Росі, поруч із могилою матері.

«Ти на здоров'я схожа! Яка ти дорога, лиш той збагнути може, хто втратив раз тебе».

Пілсудський втратив Литву саме в тому сенсі, про який говорив Міцкевич. Якщо й існує промовистіший символ розриву між історичною Литвою та модерною Польщею, ніж відокремлення серця Пілсудського від його тіла, то це відсутність у Польщі Пілсудського пам'ятника Міцкевичу у Вільні^[120]. В монументальній формі Міцкевич був присутній у польських містах, де ніколи сам не бував, таких як Варшава і Краків, але місто, де поет вчився та звідки його вислали, не змогло увіковічити його пам'ять. За царату це було заборонено, оскільки Міцкевич тоді, очевидно, символізував тривалість польської цивілізації на східнослов'янських землях, католицьку культуру, що продовжувала приваблювати нових вірних, і конкурентну концепцію нації, яку не викорінили російські влада та освіта. Проте й у незалежній Польщі віленські поляки не могли погодитись щодо значення Міцкевича та способів його представлення. Вільно було здобуто багнетами й бюлетенями виборців: хіба тут було місце для поезії та пророцтв?

«Метелик так, потонувши в бурштині...»

У Вільні, як і всюди в міжвоєнній Польщі, притягальна затятість модерного націоналізму культивувала романтичні образи, але не могла подарувати їм життя. Ніщо не ілюструє це краще за польські спроби встановити пам'ятник Міцкевичу після захоплення міста. Генерал Желіговський зібрав комітет для його спорудження, але не зміг здобути підтримки для жодного з проектів. Тоді місцевий гарнізон польської армії виступив з ініціативою встановити пам'ятник у своїх казармах, на іншому боці річки Білії, що була поза юрисдикцією муніципальної влади. Солдати пристали на дещо кострубатий формалістський проект митця-авангардиста Збігнева Пронашка. Його дерев'яний макет одразу по відкритті підняли на сміх міські жителі. Провідна газета міста скаржилась, що найвизначнішого поляка всіх часів зобразили як «сірого привида»^[121]. Макет заввишки в чотири яруси ніколи так і не було перенесено в бетон. Поцілений блискавкою влітку 1939 р., він скотився з пагорба за межі армійської бази у річку. На цей проект Пронашка надихнув рядок великого суперника Міцкевича, Юліуша Словацького, який порівняв Міцкевича з литовським богом; його пам'ятник спіткала доля ідолів язичницької Литви після навернення у християнство.

1939 року у Вільні споруджували інший пам'ятник Міцкевичу. Після того як армія представила свій проект, місто продовжувало шукати досконаліші альтернативи. Генрик Куха, польський єврейський скульптор, обраний автором муніципального пам'ятника, завершував того літа гранітні барельєфи. У вересні в його незакінчену роботу влучила німецька бомба. Якщо й було промовистіше знищення пам'ятника, ніж блискавкою в липні 1939 р., то ним став бліцкриг у вересні 1939 р. Цього місяця нацистська Німеччина та Радянський Союз захопили та поділили Польщу. 1939 року Сталін подарував Вільню Литві, а в 1940 р. приєднав Литву до Радянського Союзу. Потім, у 1941 р., нацистська Німеччина напала на Радянський Союз, знищивши віленських євреїв у 1941–1944 рр. За нацистської окупації гранітні уламки пам'ятника Кухи були використані, щоб розширити головну дорогу цвинтаря^[122]. 1944 року повернулась Червона армія, й у Литві відновили радянську владу. У 1944–1946 рр. віленських поляків було депортовано.

«Хай, Альфе, пам'ять нас таких лишає, як ми були».

У радянській Литві ці гранітні уламки, здається, забрали з цвинтаря і віддали місцевій художній академії. Та хіба потім країну русифікували, мистецтво каталогізували, а поета забули? Ні, далеке від перетворення на російську Вільну, місто стало литовським Вільнюсом, а Міцкевич — литовським національним поетом. 1984 року в радянському Вільнюсі литовці досягли того, чого не змогли поляки: встановили статую Міцкевича (чи радше, Міцкевічюса) роботи Гедимінаса Йокубоніса. 1996 року в незалежній Литві частину оригінальних гранітних уламків додали до основи цього нового монумента. Від польського пам'ятника до каміння на цвинтарній дорозі і до мистецьких фрагментів литовського пам'ятника: цей романтичний хаос, справді романтична ідея національного воскресіння була неправдоподібно втілена в публічному мистецтві та політичному житті. Литовці здобули Вільнюс під час Другої світової війни, литовізували своє публічне життя за радянського панування, відібрали великого поета в поляків і, зрештою, здобули національну незалежність. Про те, як це відбувалось, піде мова в наступних двох розділах.

Розділ 4

Друга світова війна та Вільнюське питання (1939–1945)

*О свідки давніх літ, Литви старої свідки,
Ви, Вітенезові, Міндовині політки,
Ви, Беловезьких пуц, Понарські дерева!
Тут Гедимінова відважна голова
По влогах при вогні колись-то спочивала;
Ведмежа шкура їй за постіль слугувала,
І князя тішили Ліздейкові пісні.
Залізний вовк йому привидивсь тут вві сні,
І, в цьому бачивши богів наказ всесильний,
В борах поставив він велике місто Вільно,
Що вовком дивиться крізь темну гущину,
Немов ховаючи глибоку таїну
І соснами свої боронячи границі.
Од Вільна — як колись од римської вовчиці*

*Постали і Кейстут, і Ольгерд запальний,
Завзяті до меча, до ловів та війни...
У Гедиміна сні таївся зміст глибокий,
Бо не жила б Литва і довгі, й славні роки,
Якби не стало в ній заліза і лісів.*

Адам Міцкевич, «Пан Тадеуш»

(Париж, 1834)

*Старшому братові Ізраїлю — повагу,
братство,*

*допомогу на шляху до його вічного й
земного щастя.*

І рівні зі всіма права.

Адам Міцкевич,

«Набір принципів» (1848)

У вересні 1939 р., коли нацистська Німеччина та Радянський Союз захопили Польщу, Вільно було єврейським містом у повному сенсі цього слова. Місцеві євреї мали багато рис, яких бракувало місцевим християнським патріотам. Як група вони значно відрізнялись від білорусів, литовців і навіть поляків. Хоча останніх у Вільно було більше, євреї становили третину міського населення. Поколіннями вони селились у самому місті й століттями творили писану історію краю. Старші з них говорили більше російською, ніж польською, що вказувало спадок Російської імперії. І все-таки загалом писемність та історична свідомість євреїв викликали задрість національних діячів усіх гатунків. Більшість єврейських дітей навчалися на їдиш чи івриті. Вільно залишалось центром єврейського культурного життя в міжнародному масштабі. Відокремлені польсько-радянським кордоном від Києва та Одеси, євреї навчалися у Вільні, таким чином повертаючи місту статус, який воно мало в Речі Посполитій. 1925 року тут було засновано Єврейський науковий інститут (ІВІ). Видатні поети, такі як Абрагам Суцкевер (1913–2010), які писали на їдиш, створили гурток «Молоде Вільно». Видається, що в міжвоєнному Вільні освічені євреї брали участь не в одному, а в трьох непримиренних «національних відродженнях»: поширенні єврейської народної культури на їдиш в межах Польщі; розповсюдженні писемності на івриті в очікуванні переселення до Палестини; а також спробах опанувати державну мову й асимілюватися з поляками.

Євреї усіх поколінь, а особливо молодь, були політизованішими за інших мешканців міста. Не маючи власних шляхти та селянства, вони уникли класових конфліктів і статусних комплексів, що переслідували інші політичні групи міжвоєнної Польщі, які намагались втілити в життя свої масові ідеології. З іншого боку, між євреями не було згоди щодо того, яка саме територія — Польща чи

Палестина — була відповідною сценою для їхньої політичної діяльності, а також до якої міри послідовники юдаїзму взагалі могли брати участь у політиці. Єврейське міське політичне життя, якщо воно існувало, було фрагментованіше навіть за польське. Хоча його інтенсивність та подрібненість свідчили про соціальну ізоляцію та непевну позицію євреїв у польському місті, єврейське життя мало вражаючі досягнення. Ця тяглість єврейської культури, що перевищувала навіть найсміливіші припущення національних істориків, і занурення єврейської політики в модерність у ХХ ст. затьмарили найбільші здобутки будь-якої християнської національності. Порівняння Вільна з «Литовським Єрусалимом» чи насправді «Північним Єрусалимом» не вимагало особливих доказів. Це місто було однією зі столиць другої Європи, Європи їдишемовних євреїв-ашкеназі, особливої групи, що аж до 1941 р. жила за своїми власними законами^[123].

Існувало також інше Вільно, польське, яке разом із Варшавою, Львовом та Краковом було одним із чотирьох центрів польської цивілізації. У 1939 р. польська мова була тут мовою влади та культури, більшості районів та осель, дедалі більше поширюючись навколишніми селами. 1919 року, рівно через століття після випуску Міцкевича, Юзеф Пілсудський відродив Віленський університет. Як і в 1803–1830 рр., у 1919–1939 рр. тут надавали вищу освіту польською мовою полякам, росіянам, білорусам і литовцям. Крім того, університет також приймав і часом культурно приривчав євреїв. Міграція та польська державна влада призвели до того, що більшість з 220 тис. віденських мешканців вважали себе поляками. Частина з них були євреями, які сприймали польську ідентичність як питання лояльності республіці, захоплення польською культурою чи просто предмет власного інтересу; більшість їх походили з білоруськомовних родин і вивчили польську в школі, армії чи в дорослому віці (якщо вивчили взагалі). Окрім євреїв, поляки не мали іншого національного суперника в межах міста. Національна напруга у Вільні була переважно пов'язана з польською державою та польськими інституціями, які після смерті Пілсудського у 1935 р. обмежували права євреїв. Серед них та піших меншин польська влада не завжди була популярною, але саме таким був стан речей аж до знищення II Речі Посполитої у 1939 р.

Порівняно з польським та єврейським, литовське та білоруське населення міжвоєнного Вільнюса було незначним^[124]. Йонас Басанавічюс, засновник «Аушри», очолював Наукове товариство у Вільні аж до своєї смерті в 1927 р. У 1918–1927 рр. міським католицьким єпископом був литовець, Юргіс Матулайтіс. Проте для підтримки помітності своєї культури на належному рівні в місті просто-напросто було замало литовців. У певному сенсі Вільно також було центром білоруського життя в Польщі. Міська польська влада підривала основи існування білоруської громади, відмовляючись передавати телеграми білоруською мовою, конфіскуючи білоруські газети та закриваючи білоруські школи. Проте, навіть якщо її не підтримували, то хоча б на обмежений час білоруська культура була дозволена. Вільно стало центром білоруської літератури в Польщі, а з практичних міркувань і православні, й католицькі священики почали вживати білоруську мову. Уніатська Церква, відновлена в Польщі після її ліквідації в Російській імперії, тепер вважалася потенційною білоруською національною інституцією. Єзуїти, такі впливові під час переходу з руської мови на польську на початку XVII ст., в 1920-х рр. вважали доречним використовувати білоруську. Як ми бачили, головним чинником для появи ранньомодерної польської національності в католицько-православному прикордонні було визнання польської як місцевої мови єзуїтами та Уніатською Церквою. Визнання місцевою білоруської мови, корисної для модерних священиків, свідчило про можливість виникнення модерної білоруської нації^[125].

Вільно жило осібним дипломатичним життям. У 1920–1938 рр. Литва та Польща офіційно перебували у стані війни за нього. У міжвоєнній Литві литовці були ізольовані від своєї номінальної столиці. Перемістившись до Каунаса, литовський уряд обрізав телефонну та залізничну лінії, а постійний стан війни заважав звичайним людським контактам (хоча, звісно, дехто мав паспорти обох держав)^[126]. Націоналістичний проект литовської держави трактував Вільно як об'єкт невідкладної політичної уваги, водночас містифікуючи його історію та демографію. Армія відіграла важливу роль в освіті молоді, а чоловіча неписьменність, перебуваючи на регулярній дієті націоналістичної історії, впала з 15% до 1%. Протягом

двох десятиліть литовські школярі вивчали, що Вільно було етнічно литовським містом^[127]. Вони читали Міцкевичевого «Пана Тадеуша» у школі в скороченому переказі, звідки було прибрано всі згадки про Польщу та поляків^[128]. Давні легенди, які допомагав підтримувати Міцкевич, такі як Гедимінів сон про залізного вовка, повернулись у модерне політичне життя незалежної Литви: «Залізним вовком» називалась підпільна фашистська організація, заборонена в 1930 р. «Союз звільнення Вільнюса», «Вільнюська фундація» та газета «Наш Вільнюс» були основою литовського громадянського суспільства. 9 жовтня, день захоплення Вільно Желіговським у 1920 р., було проголошено днем національної жалоби. Упродовж міжвоєнного періоду віленське питання відіграло надзвичайну роль у литовській внутрішній політиці, а політичні суперники атакували один одного за занадто м'яку позицію щодо поляків чи за поступливість перед Лігою Націй.

На міжнародній арені литовські лідери заявляли, що Польща була найбільшою загрозою миру в Європі. Прем'єр-міністр Августінас Вольдемарас, втілюючи в життя власний принцип: «ворог мого ворога — мій друг», розраховував на радянську ворожість до Польщі, аби тільки повернути Вільно Литві. Правовою підставою для литовських претензій на Вільно був договір, підписаний із більшовицькою Росією в 1920 р. Пакт про ненапад із Радянським Союзом 1926 р. був привабливий лише частково і лише тому, що СРСР визнав литовські претензії щодо Вільна. У 1927 р. Вольдемарас відмовив британському, французькому та італійському послам, які вимагали, щоб Литва встановила дипломатичні стосунки з Польщею. Пізніше того ж року він запевняв свого латвійського колегу в тому, що Польща становила більшу небезпеку, ніж Німеччина та Радянський Союз, а в 1928 р. сказав британському міністрові закордонних справ Остіну Чемберлену, що тоді як радянська загроза була «суто теоретичною», польська небезпека була «абсолютно реальною»^[129]. Поміж іншим, ця литовська позиція базувалася не на стратегічних прорахунках. Литовські лідери справді вірили, що Польща загрожує їхній культурі, а тому литовська державність теж була під загрозою. З боку Росії такої загрози вони не відчували. Хоч і сумнівні з першого погляду, це були слухні думки, адже литовська культура не виграла змагання з польською, хоч і не програла його культурі російській.

Коли пізніше Вольдемарас прибув із мирними ініціативами до Варшави, він виявив, що громадська думка та литовська армія були проти будь-яких поступок^[130]. Ця проблема постала перед авторитарним режимом Антанаса Сметони впродовж 1930-х рр., коли стало очевидним, що жоден із польських ворогів — СРСР чи нацистська Німеччина — не належить до друзів Литви (до речі, дружина Сметони була полькою і, як і більшість литовських діячів його покоління, він добре володів польською мовою). Згодом Сметона та більшість литовської політичної еліти зрозуміли, що ворожість до Польщі не вбереже литовської держави і що Вільно не було єдиним важливим питанням міжнародних відносин. Однак якраз успіхи литовського націоналізму зробили зміну литовської зовнішньої політики непростим завданням. Прагнення відвоювати Вільно було найпопулярнішою ідеєю литовського націоналізму серед молоді, вихованої чи мобілізованої після Першої світової війни. Правління Сметони багатьма представниками нового покоління почало розглядатись як вияв боягузтва, бо той не зайняв місто силою^[131]. Повернення Вільна настільки переплелось із литовською національною ідеєю, що навіть загрожувало самому лідерові, який називав себе «батьком нації». Стосунки з Польщею були, зрештою, встановлені в 1938 р., хоча тільки після польського ультиматуму. Проте навіть ця поступка, що стосувалась лише формального встановлення зв'язків, призвела до відставки уряду й поставила самого Сметону в опозицію до більшості суспільства.

ТРАНСФЕР 1939 р.

Ліквідація польської держави нацистською Німеччиною та Радянським Союзом у вересні 1939 р. повернула віленське питання в міжнародну політику. В секретному додатковому протоколі до пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. СРСР та нацистська Німеччина погодились поважати «інтереси Литви щодо території навколо Вільна». Обидві сторони сподівалися використати місто для маніпуляцій литовським урядом. Швидке просування німецької армії Польщею після 1 вересня 1939 р. свідчило про те, що

питання Вільна знову з'явиться на порядку денному. Литовський уряд відхилив німецьку пропозицію щодо міста в обмін на спільний напад на Польщу: Британія та Франція не схвалили б такий крок, а позиція СРСР була на той час ще невідомою^[132]. Сметона та уряд також зважили, що в короткотерміновій перспективі німецька влада буде гірша за радянську; в середній — що СРСР вийде переможцем в очікуваній німецько-радянській війні; а в довготерміновій перспективі, якщо незалежність була ціною, яку треба сплатити за Вільно, краще буде укласти подібну угоду з СРСР^[133]. Це був реалізм найчистішого гатунку з позиції слабшого. 19 вересня 1939 р. Червона армія окупувала Вільно, а литовський представник у Москві звернувся з петицією щодо міста. 27 вересня Сталін і Ріббентроп переглянули попередню нацистсько-радянську угоду, цього разу залишивши Литву та Вільно в радянській сфері впливу.

Як і литовські дипломати, білоруські діячі з Польщі та з Білоруської РСР також заявляли про свої претензії на місто. Німецько-радянський поділ 1939 р. передав Сталіну всі території міжвоєнної Польщі з білоруськомовним населенням. Це віталось, принаймні спочатку, багатьма білоруськими діячами, які претендували на вираження інтересів тримільйонної білоруської спільноти в Польщі. Зокрема, вони були переконані в тому, що радянська експансія приєднає Вільно до збільшеної Білоруської РСР. Це була не просто підміна дійсного бажаним, спричинена їхнім баченням Білорусі як наступниці Великого князівства Литовського, досвідом польської опозиції білоруській культурі та прив'язаністю до Вільна. Білоруських лідерів з міжвоєнної Польщі утверджували в цьому переконанні білоруські комуністи з радянського боку, які й самі очікували, що Вільно буде включено до Білоруської РСР. Адже Комінтерн визначив «Західну Білорусь» як територію, що охоплювала Вільно та територію навколо нього. Окрім того, від часів ЛитБіл РСР зі столицею у Вільні минуло лише двадцять років.

Приготування до радянської окупації Вільна у вересні 1939 р. свідчили про плани включити місто до радянської Білорусі. Іван Клімов, голова радянської адміністрації в Західній Білорусі, на початку вересня отримав повноваження проголосити Вільно столицею Західнобілоруської Радянської Соціалістичної Республіки. На з'їзді 15 вересня білоруський НКВС трактував Вільно як частину колишніх

польських територій, які мали бути приєднані до Білоруської РСР. У самому Віденському регіоні білоруські, єврейські та польські комуністичні діячі сприяли радянській окупації 17 вересня й руйнуванню польських державних інституцій. Коли ж 19 вересня радянські війська досягли Вільна, плани щодо міста почали втілюватись у життя. Радянська окупаційна влада використовувала білоруську мову для пропаганди. Газети, що видавались за радянські кошти, виправдовували білоруські історичні вимоги щодо Вільна й наголошували на білоруському характері Великого князівства Литовського. 23 вересня на з'їзді провідних білоруських діячів Клімов оголосив, що Вільно буде приєднане до радянської Білорусі^[134]. Це послання було схвально сприйняте громадою, глибоко відданою ідеї білоруського Вільна. Про те, що й Вільно, й Білорусь будуть ще й радянськими, напевно, забули в ейфорії.

Серед тих, хто вірив у такі ідеї, був Антон Луцкевич, організатор недовговічної білоруської республіки 1918 р. та провідний білоруський діяч міжвоєнної Польщі. І визначні особисті досягнення Луцкевича, і його безперервні політичні провали — все було пов'язане з Вільном. Тут він почав свою політичну кар'єру як демократичний, патріотичний соціаліст; допоміг заснувати та редагувати першу легальну білоруську газету напередодні Першої світової війни; очолив Національну Раду, яка 1918 року проголосила білоруську незалежність; протестував проти польського захоплення білоруської території після 1921 р.; викладав у білоруському університеті (поки його не звільнило польське керівництво); очолював білоруських освітян (поки не був заарештований польською владою); протягом майже 20 років керував Білоруським музеєм; закінчив перший сучасний переклад Нового Заповіту білоруською мовою. Цей давній прихильник оновленого Великого князівства Литовського й перекладач Біблії був неймовірно незадоволений двома десятиліттями польського панування і був готовий повірити, що радянська Білорусь і радянське Вільно стануть належним відшкодуванням за історичні поневіряння його народу^[135].

Наприкінці ж вересня 1939 р. Сталін вирішив подарувати Вільно Литві й розташувати на литовській території військові бази. Луцкевич та інші білоруські лідери у Вільні, які вірили в те, що саме вони отримають місто, опинились натомість за ґратами. Луцкевич помер у радянському ув'язненні. Білоруси стали першими і забутими

жертвами сталінського рішення подарувати Вільно Литві. Окрім арештів і смертей провідних діячів, відмова задовольнити білоруські наміри щодо Вільна серйозно ускладнила білоруську справу. По-перше, це означало, що білоруськомовне населення, яке мешкало навколо Вільна в межах Литви (а невдовзі — Литовської РСР), було на той момент втрачене для білоруської національної ідеї. По-друге, включення Вільна до складу Литви (а згодом — Литовської РСР) підтвердило загальне переконання, що саме Литва, а не Білорусь, була спадкоємицею Великого князівства Литовського. Злиття старого політоніма з новим етнонімом («Литва») унеможливило небілорусам побачити зв'язок між модерною Білоруссю та ранньомодерним Великим князівством Литовським. Білоруські комуністи, які прибули до Вільна у вересні 1939 р. з великими сподіваннями, також були розчаровані. Як і уніатські священники ХІХ ст., вони провели час у місті своїх мрій, збираючи архівні документи Великого князівства Литовського. Змушені залишити його, коли Сталін віддав місто Литві, вони забрали з собою до Мінська документи, вкрадені з віленських архівів^[136].

1 жовтня 1939 р. литовський міністр закордонних справ Юозас Урбшис дізнався, що ціною за Вільно було розміщення в Литві радянських військ і що нацистсько-радянський договір 28 вересня перемістив Литву в радянську сферу впливу. 2 жовтня литовський уряд демобілізував свою армію. 10 жовтня 1939 р., дев'ятнадцять років і один день після того, як війська Желіговського зайняли Вільно для Польщі, Урбшис підписав договір із Радянським Союзом, який передавав місто Литві. Ціною за Вільно та інші колишні польські території (7 122 кв. км, 457 тис. населення) став дозвіл на перебування в Литві 20 тис. радянських солдатів^[137]. Литовські лідери та литовці загалом із радістю сприйняли звістку про приєднання міста, щиро виявляючи свої прорадянські настрої. Страх перед радянською владою пом'якшувався вірою в те, що незалежно від підсумків війни Москва збереже Вільно для Литви. Литовці вважали, що прихід радянської влади обірве зв'язок між містом і Польщею, уможлививши в такий спосіб литовізацію регіону^[138]. Як побачимо далі, ці начебто дивні передбачення, що базувались на страхові перед польською, а не російською культурою, виявились досить слухними. Хоча сьогодні це й здається нам незвичним, чимало литовських інтелектуалів до певної

міри навіть симпатизували радянському режимові. Прикладом цього був Міколас Рьомеріс, видатний литовський правник, який записав у своєму щоденнику: «Я сам мав значні радянські симпатії до того, як зустрівся з ними, і в будь-якому випадку з двох можливостей віддавав перевагу радянській революції перед гітлерівським націонал-соціалізмом»^[139].

Таким чином, винятковий збіг радянських і литовських інтересів на деякий час передав Вільно незалежній Литві. Місцеві білоруси, які протестували проти цього, були депортовані з іще незалежної Литви радянським НКВС; литовська влада заявила польському урядові у вигнанні, що впродовж міжвоєнного періоду місто формально залишалось литовським^[140]. Демографічні реалії заперечити було важче. Коли литовські солдати входили до Вільна 28 жовтня 1939 р., вони були вражені, побачивши «замість принцеси з їхніх казок незнайомі вулиці чужого міста, мешканці якого розмовляли незрозумілою мовою»^[141]. Такий досвід лише підтвердив переконання інтелектуалів, що польськомовні мешканці були «полонізованими литовцями», яких треба злитовізувати. Саме це і стало інтелектуальним підґрунтям литовської політики. Як висловлювався адміністратор Вільна й прем'єр-міністр Антанас Меркис, метою було «зробити так, щоб кожен думав, як литовець», а також «вичистити іноземний елемент із території Вільна»^[142]. Полякам і євреям, навіть народженим у місті, часто відмовляли в литовському громадянстві. Як записав про це в своєму щоденнику Рьомеріс, використання етнічних замість географічних чи політичних критеріїв унеможливило формування у Вільні будь-якої лояльності до литовської держави. Місцева литовськомовна газета «викривала» політиків, що прийняли польську владу у 1920 р., відкидаючи у такий спосіб можливість вважати їх лояльними литовцями в нових умовах 1940 р.^[143] Межі лицемірства, неунікненого в зрілій політиці, були швидко перейдені представниками ревної молоді нації, які в своєму ентузіазмі втратили з поля зору світ навколо себе. Тоді як вермахт окупував Париж, поляки та литовці сварилися через польські театри у Вільні. Коли на початку 1940 р. радянські війська наводнювали Литву, в Каунасі точились суперечки щодо загрози з боку переможеної та розчленованої Польщі^[144].

У червні 1940 р. Радянський Союз поклав край литовській незалежності. 14 червня радянський міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов видав ультиматум, закликаючи створити новий уряд; наступного дня Червона армія увійшла до Вільна. У липні в умовах всеохопного терору було проведено вибори для «легітимізації» нового режиму. Очолений комуністами литовський Народний блок оголосив про здобуття 95% голосів. Литовська «заявка» на приєднання до СРСР була підтримана 3 серпня. Через три дні Червона армія, збільшивши свій контингент, захопила нові території того, що стало Литовською Радянською Соціалістичною Республікою. Між червнем 1940 і червнем 1941 рр. радянський НКВС депортував від 20 до 30 тис. литовців, поляків та євреїв до Сибіру та Казахстану^[145]. Колишнього прем'єр-міністра Меркиса та міністра закордонних справ Урбшиса депортували в липні 1940 р. Президент Сметона втік.

Литва Сметони, як і міжвоєнна Польща, була державою, яка націоналізувалася. Обидві націоналістично виховували своє населення, намагаючись мінімізувати вплив національних меншин на національну політику та культуру. Обидві також вдавалися до фізичних репресій діячів меншин, що вважались небезпечними для держави, й обидві (хоча Польща більше за Литву) під кінець 1930-х рр. були позначені офіційним антисемітизмом. Проте знищення Польщі та Литви в 1939–1940 рр. нацистською Німеччиною і Радянським Союзом створило умови для проведення на цих територіях абсолютно нової національної та расової політики. Нацисти та радянські діячі вчинили те, чого не робили в незалежних Польщі та Литві: депортували та вбили на основі приписуваних національних чи расових ознак сотні тисяч і навіть мільйони осіб. Практики нацистського та радянського режимів абсолютно відрізнялись від тих, що проводились у Польщі та Литві.

Це стає очевидним хоча б на прикладі польсько-литовських відносин за нацистської та радянської влади. У 1940–1941 рр. радянська політика була спрямована на обезголовлення польського, а потім і литовського суспільств через депортації їхніх еліт. Після 1941 р. німецька політика щодо поляків у Литві була позначена схожою брутальністю, якщо навіть і відрізнялась за формою^[146]. Нацистський режим дозволяв литовцям служити в охоронній поліції (Саугумас), що

легітимізувало литовські напади на поляків у Вільні^[147]. Тоді як у 1939–1940 рр. незалежна литовська держава дискримінувала віденських поляків, а в 1940–1941 рр. Радянський Союз депортував з Вільна польське населення, у 1941–1944 рр. литовська охоронна поліція та її німецькі керівники просто вбивали поляків у місті. Литовсько-польська боротьба за Вільно, часом жорстока у 1939–1941 рр., за німецької влади переросла в локальну громадянську війну. Від осені 1943 р. польська партизанська Армія Крайова (АК) атакувала та роззброювала колабораційні відділи литовської поліції у Вільні та навколо нього. Литовські поліцейські відповіли стратами польських цивільних. Це призвело до польських каральних нападів на литовські села^[148].

КІНЕЦЬ ЄВРЕЙСЬКОГО ВІЛЬНА, 1941–1944

Головним нововведенням нацистської окупації Вільна, що почалась 24 червня 1941 р., стало знищення євреїв. Нацистська політика в Литві поставила за мету вбивство всіх людей єврейського походження і майже досягла її^[149]. Литва стала першим місцем в окупованій німцями Європі, де євреїв страчували масово. В межах Литви Вільно було прикметне тим, що тут після прибуття німців для литовців значно важливішим було питання поляків, а не євреїв. Литовська еліта намагалась переконати німців, що саме литовці, а не поляки, мали керувати містом. На відміну від литовців у Каунасі та в інших місцях, віленські литовці вважали, що погроми дестабілізують їхню і так хистку місцеву владу. Для литовців у Вільні польське питання було важливішим за єврейське^[150].

«Остаточне Розв'язання» почалось на територіях, протягом двох років окупованих Радянським Союзом. Як і будь-де на Східному фронті, у Вільні та Литві нацисти спрямували на євреїв гнів та образи людей, які нещодавно пережили радянську військову окупацію^[151]. У липні 1941 р. німці встановили пряме військове правління над всією Литвою. 2 липня 1941 р. до Вільна прибула айнзатцкоманда 9. Залучивши до своїх лав тисячі литовських добровольців, вона почала масове знищення віленських євреїв. У липні

та серпні 1941 р. німецькі та литовські солдати айнзатцкоманди вивезли у піщані кар'єри Панерайського (Понарського) лісу й замордували там сотні євреїв. Більшість цих убивств було здійснено литовськими добровольцями, відомими як «спеціальна нота». У вересні 1941 р. у піщаних кар'єрах було розстріляно 3 700 євреїв.

6 вересня 38 тис. євреїв були зігнані у два маленьких гетто; ще приблизно 6 тис. вивезли до піщаних кар'єрів і розстріляли. У жовтні та листопаді 1941 р. протягом семи акцій із цих двох гетто вивезли та розстріляли більш ніж 12 тис. євреїв. На кінець 1941 р. після лише шести місяців окупації німці (за литовського сприяння) стратили приблизно 21 700 віденських євреїв. Темпи сповільнилися після листопада 1941 р., коли вермахт отримав право призупинити знищення, щоб набрати собі необхідних робітників для рабської праці. Обидва гетто були ліквідовані у вересні 1943 р. З майже 10 тис. євреїв, забраних із гетто в цей час, 5 тис. загинули в газових камерах Майданека, а ще кілька сотень було розстріляно в лісах навколо Вільна^[152]. Решту вислали до трудових таборів Естонії, де більшість загинула під час просування радянської армії до Литви в 1944 р. З майже 70 тис. євреїв, що мешкали у Вільні в 1939 р., війну пережили, мабуть, тисяч 7^[153].

Під час війни вціліли деякі єврейські інституції. ЇВО дивом вдалося перебраться до Нью-Йорка. Проте саму єврейську цивілізацію Вільна було цілковито зруйновано, і сьогодні центральною темою пам'яті про неї є її знищення протягом кількох років, а не столітнє існування. З-поміж десятків письменників, об'єднаних у «Молоде Вільно», вціліло лише троє. Один із них, поет Абрагам Суцкевер, став символом перенесення єврейських традицій до Ізраїлю, що переїхали, як і він сам, з руїн «Литовського Єрусалима» до Єрусалима справжнього^[154]. Знищення цих традицій означало кінець історичної Литви. Панерайські ліси, де розпочалось «Остаточне Розв'язання», були тими самими Понарськими лісами, прославленими у «Пані Тадеуші». У своїй поезії Міцкевич не уявляв Литву без євреїв.

КІНЕЦЬ ПОЛЬСЬКОГО ВІЛЬНА, 1944–1946

В той час як німці ліквідували гетто, вермахт відступав по всьому фронту. Після повернення Червоної армії до Вільна в 1944 р. там залишалось троє претендентів на місто: поляки, які хоч і відчутно втратили за кількістю, але все-таки залишались національною більшістю; литовці, сповнені віри в те, що вони були жертвами польської, радянської та нацистської окупації Вільна; прихильники радянської влади, що повернулись до влади. Не дивно, що поляки та литовці були неспроможні спільно виступити проти останніх^[155]. АК воювала не лише за польську незалежність, а й за повернення Вільна Польщі. Більшість її солдатів не могли уявити першу без другого, а тому литовці вважали їх представниками польського імперіалізму^[156]. Коли Червона армія в липні 1944 р. наблизилася до Вільна, АК вже опанувала територію навколо міста. Польська атака на німецькі позиції не була вирішальною; Червона армія повернула Вільно з польською допомогою 13 липня 1944 р. Після цього польських солдат було інтерновано, а Сталін відновив Литовську РСР зі столицею у Вільно. Хоча польські політики прибули до Москви клопотатись про Вільно, Сталін розумів, що отримає більше, якщо віддасть місто литовцям^[157].

Він усвідомлював, що за своєю культурою місто було польським. Насправді після «Остаточного Розв'язання» воно стало ще більш «етнічно» польським, ніж будь-коли раніше. Сталін також розумів, що місцеві поляки згодяться на будь-яку владу, але тільки не на владу литовців. Про це йому доповідав Лаврентій Берія (1899–1953), голова НКВС. Показовими є терміни, якими він оперував: «Ставлення населення Вільна до звільнення міста від німецької влади позитивне. Населення висловлює своє задоволення тим, що службу в костелах тепер відправлятимуть польською, а не литовською. Населення також сподівається, що Вільно приєднають до Західної України чи Білорусі, або взагалі до будь-кого, аби тільки не до Аптви»^[158]. Хоча Берія так і не використав слова «поляки», було зрозуміло, що в той момент, після знищення євреїв, населення міста було майже цілковито польським. Проте сталінська політика не мала нічого спільного із самовизначенням, тому позиція населення Вільна не мала жодної ваги. Коли Сталін вирішив, що місто буде литовським, він виходив із думки, що воно не мало бути предметом розбрату між

поляками та литовцями. Тут, як і будь-де вздовж радянського кордону, на територіях, що перед війною були польськими, Сталін розв'язав національне питання етнічними чистками^[159]. Тільки-но в липні 1944 р. було неформально встановлено новий радянсько-польський кордон (тепер далі на захід), Радянський Союз почав нову політику «обміну населенням» між радянською Литвою та Польщею. У 1939–1941 рр. радянська політика передбачала депортацію польської еліти на схід, углиб Радянського Союзу; в 1944–1946 рр. йшлося про депортацію польської нації як такої із західних територій Радянського Союзу до Польщі. У 1944–1946 рр. майже 100 тис. осіб, які зареєструвались як поляки, були переміщені з Вільна до комуністичної Польщі. Як записав у листопаді 1944 р. Рьомеріс, протягом кількох місяців польське питання у Вільно «перестало існувати»^[160].

Після того як Радянський Союз знову приєднав Вільно, Сталін вирішив не створювати ані Польської Радянської Соціалістичної Республіки, ані Польської Автономної Республіки; у 1945 р. він постановив посунути кордони Польщі на захід і створити Литовську Радянську Соціалістичну Республіку зі столицею у Вільно, при цьому депортувавши поляків до комуністичної Польщі. Знищення польської інтелігенції у Вільні звело нанівець залишки федеративної традиції польського патріотизму. Ідея федерації завжди покладалась на асиміляційну силу елітарної польської культури, що зосереджувалась у Вільні, але вона випарувалась разом із від'їздом освічених поляків. Домінування польської культури у Вільні, що звично датується від створення у 1569 р. Речі Посполитої, припинилось із депортаціями 1944–1946 рр. Литовські поляки, які переселились на захід до комуністичної Польщі, в нових умовах не могли підтримувати ідею федералізму — багато з них завжди вважали Центральну Польщу іншою країною. Вирвані зі свого фізичного середовища, вони були неспроможні прийняти місцевий патріотизм. Цензуровані комуністичною Польщею, вони не могли друкувати своїх ідей або навіть спогадів про території, відібрані Радянським Союзом. В умовах нової соціальної реальності вони виховували дітей так, щоб їхня національна ідентичність нагадувала національну ідентичність решти молодих поляків, вихованих у свідомій своїй «гомогенності» комуністичній Польщі. «Литва»

втратила свій історичний зміст. У відомому післявоєнному вірші Вільно перетворилось на «місто без імені»[\[161\]](#).

Як побачимо далі, його іменем стало «Вільнюс».

Розділ 5

Епілог: радянський литовський Вільнюс (1945–1991)

*Так в лютні заригає звук крилатий,
Коли порвуться струни в ній востаннє:
Іще, здалось би, чується співання,
Та вже кінця мелодії немає.*

*Адам Міцкевич,
«Конрад Валленрод»
(Санкт Петербург, 1828).*

Ця частина книги розпочиналася першими рядками «Пана Тадеуша», Міцкевичевого шедевиру 1834 р. Протягом XIX і XX ст. значення його першого рядка «Батьківщино моя, Литво!» пережило три зміни, які ми можемо відчутти за допомогою цих слів. Перша зміна стосувалась того, як діячі XIX ст. визначали себе і свої нації, тобто зі значенням останнього слова: «Литва». Ми спостерігали за переходом від ностальгійного почуття за політичною нацією колишнього Великого князівства Литовського до постання національних держав. Остання третина XIX ст. показала суперечності Міцкевичевого романтизму, виявляючи економічні, соціальні та мовні протиріччя в межах ранньомодерної польської ідеї, а також потенціал закритого модерного націоналізму для їхнього розв'язання. Тропи романтичної ностальгії, що після 1863 року набули нових національних тлумачень, також слугували модерним націоналістам, що сподівалися «відродити» національні держави. Якщо польські федералісти та білоруські патріоти прочитували в поезії Міцкевича те, що хотів сказати сам автор, то на кінець XIX ст. модерні польські та литовські націоналісти коронували його вже як національного поета. У суворому світі

міжнародної політики етнічні націоналісти обрали ефективнішу інтерпретацію. Недбалі читачі виявились кращими пророками.

Друга з цих змін стосується надмірних спрощень, які державна незалежність накладає на ідею нації: коли та реалізується, ключем до її розуміння стає попереднє слово вірша — «моя». Розпад імперій наприкінці Першої світової війни призвів до політичного, збройного й дипломатичного протистояння між представниками різних національних ідей: модерного націоналізму, ранньомодерного федералізму та більшовицького інтернаціоналізму. Переможцями на територіях колишнього Великого князівства Литовського вийшли польські та литовські націоналісти, а також, до певної міри, більшовики. Внаслідок цих змагань постали незалежні польська та литовська держави, що проіснували два десятиліття, а також радянська Білорусь, що протривала сімдесят років. Як ми вже бачили, Друга світова війна, «Остаточне Розв'язання» і радянські депортації непорівняно більше вплинули на гомогенізацію населення, ніж політика міжвоєнних Польщі та Литви. Післявоєнна радянська політика знищила залишки ранньомодерної федеративної традиції. Найважливішим сталінським рішенням стало включення історично багатонаціонального Вільнюса до Литовської Радянської Соціалістичної Республіки.

Отже, яким чином Вільно, місто з невеличкою литовською меншиною за польської влади у 1939 р., стало Вільнюсом — столицею литовської національної держави у 1991 р.? Шлях для цього перетворення відкрили руйнації. Нацистська та радянська політики створили фізичний і політичний простір для творення Вільнюса як литовського міста. Радянська повторна окупація Литви та Вільнюса призвела до третьої зміни в першому рядку поеми Міцкевича: перевизначення «батьківщини». Після Другої світової війни Вільнюс став литовським у модерному національному розумінні. За радянської влади литовська культура асимілювала місто, де навчався Міцкевич, у такий спосіб втілюючи давню мрію литовських націоналістів. Як ми вже бачили, це можна зрозуміти лише на тлі ліквідації у Вільні єврейської та польської культур. Під час Голокосту було знищено майже 90% віденських євреїв, а майже 80% віденських поляків залишили місто після війни. Переселення, повсюдна радянська політика, втілювалась на місцях литовськими комуністами. 30

травня 1945 р., за кілька тижнів після німецької капітуляції, литовське Політбюро вирішило спрямувати ресурси республіки на усунення поляків із Вільнюса^[162].

ЛИТОВСЬКИЙ ВІЛЬНЮС

З усієї Литовської РСР, за винятком Вільнюса, насправді переселили лише третину поляків, зареєстрованих «для евакуації». Від десятків тисяч поляків із литовських сіл не вимагали реєстрації для репатріації, а десяткам тисяч, які зареєструвались, щоб виїхати в Польщу, потім не дали цього зробити. Ця політика литовської репатріаційної комісії була чітко зрозуміла й опротестовувалась за кожним пунктом польськими комуністами у Варшаві. Польща мала необроблені поля, які треба було засіяти навесні 1945 р., тому там нетерпляче чекали на польських селян із Литви. У кількох випадках литовська репатріаційна влада вимагала, щоб особи, зареєстровані для евакуації, мали німецькі документи, що засвідчували б їхню польську національність. Як мінімум вона вимагала доказів польського громадянства, дотримуючись букви репатріаційної угоди. Натомість у Вільнюсі ситуація була діаметрально протилежною. Тут литовська репатріаційна влада використовувала вже усталену радянську політику, щоб створити простір для новолитовського Вільнюса. Кожного вільнюського поляка змушували реєструватись для репатріації, а 80% зареєстрованих справді переселили^[163]. Наслідком цього стала деполонізація Вільнюса, що була поворотним моментом в історії литовської нації. Вільнюс завжди був метою литовського національного руху. У 1905 і 1918 рр. литовські національні діячі віддавали перевагу роботі в місті, а його польське захоплення в 1920 р. стало найбільшим клопотом міжвоєнної Литви. Проте Вільнюс ніколи не був литовським містом у категоріях модерного націоналізму чи з погляду національної ідентичності його населення.

Радянські переписи дають нам загальне уявлення про те, що відбувалось далі. З-поміж 236 100 мешканців Вільнюса в 1959 р., 79 400 (34%) ідентифікували себе як литовці, 69 400 (29%) — як росіяни,

47 200 (20%) — як поляки, 16 400 (7%) — як євреї і 14 700 (6%) — як білоруси. Вперше в модерній історії литовці становили у місті більшість і 34% 1959 р. були разючим відносним зростанням порівняно з 1–2% в 1939 р. Водночас литовці лише трохи переважали росіян і майже вдвічі поступались за кількістю слов'янам загалом (росіянам, полякам і білорусам). До останнього радянського перепису 1989 р. населення Вільнюса зросло більше ніж вдвічі — до 576 700 осіб, а 291 500 його литовців становили більшість у 50,5%. Частки російського, польського та білоруського населення зменшились до 20%, 19% і 5% відповідно. Тепер литовці переважали їх навіть порохованих разом як слов'ян^[164]. Якщо зважати на думку про те, що радянська влада схилилась до русифікації, а також враховувати русифікацію Мінська, Риги й Таллінна, варто пояснити, що стоїть за цими показниками.

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМУНІЗМ

Литовізацію Вільнюса частково можна пояснити неприхованим компромісом між радянською владою та литовськими комуністами, які в другій половині 1940-х рр. проводили антиповстанську, депортаційну та колективізаційну політику, як того вимагав Сталін. Литовець Антанас Снечкус (1903–1974) був секретарем Комуністичної партії Литви з 1936 р. аж до смерті у 1974 р. (в історії комунізму довше генеральним секретарем був лише Мао). Він пройшов через міжвоєнне підпілля, воєнну збройну боротьбу під час війни та повоєнні чистки, пережив Сталіна та Хрущова й добре почувався за брежневського періоду. Як ветеран міжвоєнної політики, він розумів ключове значення Вільнюса для литовського націоналізму^[165]. Здобувши Вільнюс попри опір білоруських комуністів, Снечкус мав всі підстави, щоб отримати якомога більше з такого перебігу подій. Після депортації поляків він та його литовські товариші, як можна здогадатись, не особливо прагнули бачити на їхньому місці росіян. Звісно, нелитовські комуністи мали розуміти значення Вільнюса для Литви. Зрештою, в перші роки Литовської РСР більшість комуністичної партії республіки складали нелитовці^[166]. Проте, консолідуючи радянську владу в Литві

національними засобами, кадри, що прибули з інших радянських республік, самі стали причиною власної маргіналізації в литовській політиці.

Подібно до радянських Латвії та Естонії, радянській Литві дозволили мати університет із литовською мовою викладання. Вільнюський університет, заснований у XVI ст. як єзуїтська академія, підтриманий у першій третині XIX ст. Олександром I, і польський закладу 1920–1930-х рр., був відкритий наново після Другої світової війни як університет литовський. Восени 1945 р. 86,4% першокурсників були записані як литовці і лише 1,6% — як поляки. Перед війною в 1937–1938 академічному році 72,6% студентів назвали рідною мовою польську й лише 2,7% — литовську. Важко уявити різчужішу зміну. Національний характер університету був визначений чіткіше в межах радянської Литви, ніж у міжвоєнній Польщі у три способи. По-перше: якщо дані про 86,4% правильні, вони свідчать про чіткі наміри переселити литовців із сіл до Вільнюса. По-друге, тоді як міжвоєнний Віленський університет асимілював білорусів, повоєнний Вільнюський університет їх виключав. І хоча довкола Вільнюса, розташованого всього за 40 км від кордону з Білоруською РСР, лежали білоруськомовні села, частка білорусів в університеті залишалась на рівні 1%^[167]. По-третє, й найважливіше, Радянський Союз та його інституції вимагали мати національність. Вищенаведена польська статистика за 1937–1938 рр. базується на особистому визначенні міжвоєнними студентами своєї рідної мови. У повоєнному університеті «національність» студентів визначалась записами в їхніх внутрішніх радянських паспортах і університетських документах.

Ці інституційні зміни надали особливого місцевого забарвлення загальній радянській політиці урбанізації. Оскільки післявоєнний Вільнюс був фактично знелюдненим, а литовські селяни були зовсім поруч, їхня присутність у місті мала зрости. Водночас, як свідчать приклади русифікованих південного та північних литовських сусідів, радянська урбанізація не мала на меті підтримки головної республіканської нації в її столиці. Скидається на те, що литовська повільна індустріалізація 1950-х рр. радше сприяла локальній міграції до столиці, ніж масовому панрадянському напливу, який пережили Таллінн, Рига та Мінськ^[168]. Водночас, частково як

результат католицької заборони на контрацепцію та аборти, у 1950–1960-х рр. у Литві значно зріс рівень народжуваності. Однак ідентичність не можна звести лише до народжуваності та демографії. Те, що мігранти із сільської місцевості разом зі своїми дітьми вважали себе литовцями, становить політичний факт, який свідчить про нову соціальну ситуацію. Упродовж чотирьох століть польська культура у Вільні йшла пліч-о-пліч з розвитком суспільства. Після знищення центрів польської культури в історичній Литві цей шлях був закритий. Литовізацію Вільнюса треба розглядати не лише крізь призму фізичного усунення поляків з міста, а й через ліквідацію польської культури як міського способу життя.

Навіть після століть вживання у міську цивілізацію сільський люд може раптово усвідомити вищість власної культури в межах міських стін^[169]. Умовами для цієї зміни є дискредитація чи усунення людей, що перед тим визначали атмосферу міста: у Вільнюсі ними були поляки. До переселень 1944–1946 рр. вони були тут не лише чисельною більшістю, а й носіями міської або високої культури як такої. Якість виявлялась важливішою за кількість. Наприкінці ХІХ ст. російські губернатори Вільна остерігались польських шляхтичів через асиміляційну силу їхньої культури. Перші литовські діячі також більше від самих поляків боялись зваб польської цивілізації, знайомих їм із власного досвіду. Того ж вони побоювались і в міжвоєнний період, вважаючи Вільнюс своїм. У 1944–1946 рр. радянські переселення, організовані литовськими комуністами, поклали край столітній присутності там польської культури. Рішення усунути поляків із Вільнюса, але зберегти їх у селах, було прийняте людьми, які розуміли історію нації. Внаслідок цього поляки стали в Литві тими, ким не були ніколи, — селянською нацією. Вони не лише зменшились у кількості; а й втратили свій статус.

Двері були відчинені. У 1950-х рр. литовці могли стати тими, ким не були ніколи — міською нацією. Уперше в модерній історії їхня мова стала у Вільнюсі символом статусу, а соціальне просування в місті вже не вимагало знання польської. Діти, що народились у Вільнюсі в 1950-х рр. в родинах із містечок чи сіл, мали змогу отримувати освіту в міських литовських школах. Протягом першого десятиліття радянської влади кількість загальних середніх шкіл збільшилась вчетверо. Радянські литовські школи мали більше предметів литовською мовою,

ніж школи довоєнної литовської держави^[170]. У 1960-х рр. більшість шістнадцятирічних дітей у Вільнюсі, що походили зі змішаних сімей, вважали себе литовцями^[171]. Хоча литовський університет у Вільнюсі був історично новим, молоде покоління сприймало його як належне. За переписом 1989 р., майже 10% литовців мали щонайменше одного нелитовського батька, а дехто — навіть обох^[172]. За радянської влади литовська ідентичність у Вільнюсі мала асиміляційну силу.

Існував ще один компроміс: між литовськими комуністами та литовською інтелігенцією. Майже 20 тис. литовців воювали проти радянської влади — більшість із них загинули під час воєнних дій або були заслані до Сибіру. У 1945–1953 рр. було депортовано близько 120 тис. мешканців Литви (5% населення республіки), серед яких було багато провідних литовських письменників, вчених і 1000 з 1300 литовських католицьких священників^[173]. Після 1953 р. чимало депортованих повернулись вже до радянської Литви зі столицею у Вільнюсі, який ставав культурно литовським. Після смерті Сталіна у Комуністичній партії Литовської РСР почала зростати кількість литовців. Тоді багато литовських інтелігентів погодились на угоду: партійне членство в обмін на певну свободу для збереження литовської культури. Результати були промовисті: литовська літературна мова була виправлена, стандартизована й визнана мовою науки, литовська поезія та проза мали значний успіх, а Вільнюський університет став осередком балтійських студій^[174].

ТРИВКИЙ РОМАНТИЗМ

Цей компроміс протривав десятиліття. У 1970 р. членство литовців у комуністичній партії вже не було настільки непропорційним щодо кількості литовців у республіці (60% до 80%). Того року Литва мала третій за розміром прибуток на душу населення в Радянському Союзі, поступаючись лише Естонії та Латвії^[175]. В межах заданих радянських формул литовські комуністи могли похвалитися не лише економічним, а й культурним розвитком. Тому Снечкус у своїй книжці 1970 р. пов'язував любов нації до своєї столиці з візитом Леніна до міста у

1895 р.^[176] Йшлося про те, що своєю столицею Литва завдячувала доброзичливій комуністичній політиці. Наступник Леніна, Сталін, справді віддав Вільнюс Литві. Він та його спадкоємці до певної міри розуміли значення міста для литовців. Для радянського компромісу з литовською нацією пожертвували навіть російською мовою. Російську назву міста, якою під час свого візиту в 1895 р. користувався Ленін, «Вільна», в російськомовних книгах з історії замінили на литовську — «Вільнюс». Ми вже говорили про раптовий і брутальний кінець єврейського «Вільне» та польського «Вільно»; згадували про марні надії щодо білоруської «Вільні». Спокійна відмова від російської «Вільни» за радянської влади вимагає певної рефлексії.

Як ми вже переконалися, міжвоєнні литовські політики менше боялися російської культури, ніж польської, а литовські лідери у 1939 р. навіть сподівалися, що радянська влада, якщо вона прийде, відбере Вільнюс у поляків і дозволить йому стати литовським. Слушність цього зробленого за надзвичайно непростих умов тверезого прогнозу має стримати нас від визначення литовського націоналізму як ірраціонального. У повоєнній Литві щирі романтичні погляди довели свою політичну силу. Повоєнні поступки росіян щодо литовської мови особливо схиляють нас ще раз розглянути мовне питання в контексті литовської національної ідентичності. Як ми вже бачили, балтійська литовська мова відіграла важливу роль для успіху литовського національного руху наприкінці XIX ст. Міжвоєнна литовська держава ліквідувала неписемність цією мовою. У радянській Литві литовська мова знову стала символом континуїтету зі стародавнім минулим. Різниця між слов'янськими та балтійськими мовами очевидна; ідея, що литовська чистіша за своїх слов'янських суперників, є вже романтичним міфом. Віра в її тісний зв'язок із санскритом, що до певної міри виправдана лінгвістично, до сьогодні побутує в популярній уяві як потужна національна ідея, що свідчить про континуїтет романтичних традицій, їхню успішну пропаганду за різних політичних режимів й остаточний успіх за часів радянської влади^[177].

Як так сталося, що радянська влада підтримала романтичний націоналізм? Як ішлося в другому розділі, литовський націоналізм, сформований наприкінці XIX ст., використовував романтичну стилістику, поширювану німцями після Французької революції, модифіковану в 1820–1830-х рр. Міцкевичем, зруйновану

литовськими національними діячами у 1880-х рр. і артикульовану в ролі політичних програм під час революції 1905 р. Третій розділ показав, як міжвоєнний литовський націоналізм, сповідуваний незалежною литовською державою, зосереджував увагу на польському захопленні начебто литовського Вільнюса у 1920 р. Після цього ранньомодерна історична ідея Литви зникла взагалі. Окрім кількох винятків і серед поляків у Вільнюсі, і серед литовців у Каунасі в 1939 р. домінувала модерна, етнічна ідея національності. Литовський етнічний націоналізм тріумфував у радянському литовському Вільнюсі після Другої світової війни.

Старий жарт про те, що «Вільнюс — литовський, а Литва — російська», виявився насправді помилковим. Литва була радянською, а не російською, особливо у Вільнюсі. Мрії литовських романтиків ХІХ ст., переосмислені литовськими націоналістами в ХХ ст., були втілені в життя за радянської влади. Середньовічні та модерні елементи вдалось поєднати, тоді як мовна практика у Вільнюсі усунула прірву між мріями про литовське домінування та середньовічну могутність. У міжвоєнний період мова пом'якшила проблему ранньомодерної «бездержавності» у Вільнюсі так само, як і в інших частинах Литви. Безперечно, як і для всіх балтів, мова була символом окремішності литовців за радянської влади. Водночас радянська влада дозволила їм на соціальній практиці підтвердити романтичні переконання, що вік та краса нації зберігаються в мові. Першу історію литовської мови, яка вийшла англійською мовою і переконувала міжнародну аудиторію у зв'язку модерної литовської мови зі стародавньою протоіндоевропейською, написав випускник Вільнюського університету радянських часів^[178].

Етнічний націоналізм зневажає сумнівні ранньомодерні традиції та возвеличує фантазії про середньовічну чистоту та могутність, й Литва в цьому не виняток. У Вільнюсі радянська влада зламала ранньомодерні традиції так, як не могла б зробити жодна литовська інституція. Пакт Молотова-Ріббентропа перекреслив Люблінську унію; 1939 р. знищив 1569 р. У 1841 р. історик-романтик Нарбут, протестуючи проти створення польсько-литовської Речі Посполитої, символічно зламав своє перо; у 1939 р. Молотов і Ріббентроп скористались своїми й підписали документ, що означав кінець польських зв'язків із Литвою. 1569 р. створив найбільшу

ранньомодерну націю Європи; 1939 р. розпочав остаточний поділ поляків і литовців на маленькі, модерні, етнічні нації. Водночас і радянська влада надала литовцям можливість мінімізувати старі історичні зв'язки з Польщею. Для великого компромісу, в рамках якого литовські комуністи були посередниками між радянською владою та литовським суспільством, Польща відіграла важливу роль взаємного ворога. Збільшивши територію радянської Литви коштом Польщі, Сталін та його наступники могли виступати як гаранти статус-кво^[179]. Упродовж радянського періоду литовська інтелігенція засуджувала польську «окупацію» Вільнюса у 1920 р., що гарно поєднувалось із загальною радянською критикою польського імперіалізму. Навіть у 1980-х рр. литовські діячі загалом вірили в те, що поляки були одержимі Вільнюсом і не зупиняться ні перед чим, аби його повернути^[180].

Як і всюди в Радянському Союзі, в Литовській РСР пакт Молотова-Ріббентропа був табуований. За горбачовських часів литовці згадували його під час масових публічних демонстрацій як національну трагедію — це було сміливо. Литовці зображали себе як невинних жертв його домовленостей — це свідчило про коротку пам'ять: внаслідок пакту їхня країна отримала Вільнюс, литовська окупація якого 1939 року, якщо й згадувалась взагалі, то називалась «поверненням Вільнюса» Нелегітимність пакту Молотова-Ріббентропа була для литовців очевидною, але подальша інкорпорація Вільнюса сприймалася ними як правомочна. «Скасування пакту Молотова-Ріббентропа» було гаслом литовського національного руху наприкінці 1980-х рр.^[181] Однак буквальне скасування пакту повернуло би Вільнюс Польщі; після розпаду СРСР на початку 1990-х рр. радянська влада в Москві та поляки в Литві не вагаючись вказали на це.

НАЗВИ ТА РЕЧІ

Протягом цілого століття литовський національний рух, Литва незалежна й Литва радянська, постійно апелюючи до Міцкевича, підривали зв'язок із Польщею, що жив у традиціях Великого князівства Литовського. Литва була наново визначена як

модерна національна одиниця зі столицею у Вільнюсі. Ідеологічно цього досягнув національний рух, у своїх прагненнях — міжвоєнна держава, а практично — радянська Литва. Як ми вже бачили, радянський литовський Вільнюс отримав те, чого ніколи не мало міжвоєнне польське Вільно: пам'ятник Міцкевичу (Міцкевічюсу) як національному поетові, зведений у 1984 р., що став місцем зборів для діячів литовського національного руху, який розгорнувся в СРСР у другій половині 1980-х рр. завдяки реформам Михайла Горбачова.

Лідером цього руху був Вітаутас Ландсбергіс (нар. 1932 р.). Його родинна історія слугуватиме нам завершальним нагадуванням засадничої різниці між ранньомодерною та модерною нацією в Литві. У ХІХ ст. родина Ландсбергіс, як і решта литовської шляхти, була частиною ранньомодерної польської цивілізації. На початку ХІХ ст. Казимир Ландсберг навчався польською мовою в російському імперському університеті у Вільні. Як і Міцкевич, він сприймав за належне вищість польської мови та прийдешнє повернення польсько-литовської Речі Посполитої. Казимир Ландсберг воював у Варшаві проти російської імперської влади під час повстання 1830–1831 рр., поразка якого надихнула Міцкевича на написання «Пана Тадеуша». Як ми вже бачили, після цього в Литві було закрито Віленський університет та польські школи. Проте у 1831–1863 рр. польське культурне домінування в історичній Литві залишалось непохитним.

Наступне покоління родинної історії Ландсбергіса нагадує нам, що поразка чергового повстання 1863–1864 рр. призвела до появи російської національної політики. Габріель Ландсберг також виховувався в родині, що розмовляла польською, але, на відміну від свого батька, у середній школі він вивчав литовську. Отримавши дозвіл відвідувати університет у Росії, він повернувся з Москви прихильником литовського національного руху. Зі своєю дружиною-полькою він розмовляв польською мовою, і хоча він сам ніколи добре не знав литовської, але пишався тим, що нею володіли всі його п'ятеро дітей, найменші з яких виростили в імперській Росії після революції 1905 р. Як ми вже бачили на прикладі Міколаса Рьомеріса, саме після 1905 р. багато литовсько-польських шляхетських родин почали серйозно сприймати ідею модерної литовської національності.

У наступному поколінні генеалогія Ландсбергісів нагадує, наскільки важливим був Вільнюс для литовських діячів і як польське захоплення міста у 1920 р. затьмарило здобуття литовської незалежності. Найменший серед п'яти Габріелевих дітей став архітектором Вітаутасом Ландсбергісом-Жемкальнісом (1893–1993). Один з його міжвоєнних пам'ятників був пов'язаний із замком Гедиміна у Вільнюсі, який на той час був частиною Польщі, а сам замок став предметом литовських національних прагнень. У певний спосіб Друга світова війна подарувала мистецтву життя. Коли в 1939 р. Радянський Союз віддав Вільнюс Литві, Ландсбергіс-Жемкальніс був першим литовським солдатом, який увійшов до Вільнюського замку — принаймні так він розповідав цю історію своєму синові. Під час короткого литовського правління в 1939–40 рр., а потім знову в Литовській РСР Ландсбергіс-Жемкальніс працював над побудовою литовського Вільнюса (до речі, «Жемкальніс» — це просто злитовізований варіант «Ландсбергіса»). Сьогодні на його честь названо одну з вільнюських вулиць.

Його син, Вітаутас Ландсбергіс, з огляду на обмеження в Литовській РСР, був вільним митцем. Його приклад ілюструє досягнення литовської інтелігенції в межах радянської системи. У 1955 р. він закінчив консерваторію за класом фортепіано, у 1969 р. отримав звання доктора музикології, протягом тридцяти років викладав і написав чимало книжок. Він займався вивченням творчості литовського митця і композитора Мікалоюса Чюрльоніса (1875–1911), постаті, яку в 1961 р. офіційно повернули до литовського національного пантеону із забуття сталінських часів. Вісім книжок Ландсбергіса про Чюрльоніса засвідчують плідну відданість ідеї континуїтету литовської національної культури, що, звісно, вимагало творення чогось нового. Водночас Вітаутас Ландсбергіс представляв перше покоління своєї родини, рідною мовою якого була вже литовська, а не польська. До речі, Мікалоюс Чюрльоніс, сьогодні знаний всім литовцям як «національний митець», в дитинстві не знав литовської, а його рідною мовою була польська. Литовську він вивчив від своєї дружини, Софії Кимантайте (1886–1958). Тільки не треба одразу уявляти собі повернення до селян: вона була письменницею й перекладачкою, що сформувалась як особистість серед представників краківського *ar nouveau*, відомих як «Молода Польща».

Чюрльоніс визнав себе литовцем лише після революції 1905 р. Для Ландсбергіса та героя його академічних досліджень національність була не етнічною долею, а політичним вибором у конкретних історичних обставинах^[182].

Обставини таких індивідуальних виборів у дивний спосіб гармонійно поєднані з колективними міфами про національне минуле. У литовському випадку модерний національний рух означав відкидання очевидного зв'язку з ранньомодерною Річчю Посполитою на користь історичних міфів про середньовічне Велике князівство Литовське. Це означало вибір однієї версії Міцкевича на противагу іншій. Міцкевичева політична пошана ранньомодерної Речі Посполитої була відкладена в сторону; натомість були політизовані його романтичні міфи про середньовічне Велике князівство Литовське. Ландсбергів патримоній (чи швидше, патронім — його прізвище) нагадує нам, як ранньомодерну польську націю заступила модерна литовська, а елітну ідею політики, виражену польською мовою, замінила народна концепція, виражена мовою литовською. Литовська національна політика стала результатом поєднання модерного та середньовічного елементів проти ранньомодерного. Ранньомодерні засади легітимності, влади шляхетських родин або політичних інституцій Речі Посполитої відкидались. Вік і краса середньовічної історії виправдовували модерну спробу захопити владу іменем народу.

Ім'я ж Вітаутаса Ландсбергіса нагадує про міф середньовічної Литви, який виконував функцію національного минулого. Вітовт (Вітаутас) Великий був середньовічним литовським князем, який протривав унії з Польщею. У міжвоєнній Литві Вітовт асоціювався з литовським золотим віком перед 1569 р. і з литовськими реваншистськими планами щодо Вільнюса. За радянських часів він продовжував символізувати ворожість до зв'язків із поляками^[183]. Коли литовці звільнились від радянської влади, вони знову піднесли його до першорядних національних героїв. Символізованого Вітовтом бачення національного відродження — відновлення стародавньої Литви без зв'язку з Польщею — політично досягнув Вітаутас Ландсбергіс. У 1988 р. його обрали лідером литовського національного руху «Саюдіс». У 1990 р. він очолив парламентську сесію, на якій було проголошено литовську незалежність. У 1991 р.

його обрали головою парламенту незалежної Литовської Республіки зі столицею у Вільнюсі. У вересні того ж року уряд Ландсбергіса почав дипломатичні переговори з Польщею, під час яких вимагав, щоб Польща визнала литовський статус Вільнюса у 1920 та 1939 рр.

Ця незвичайна дипломатія була наслідком особливого погляду на минуле, що нехтував ранньомодерним зв'язком із Польщею на користь романтичного погляду на середньовічну Литву. Така позиція була ознакою литовського націоналізму й цілеспрямованою відповіддю польській культурі, зваби якої були добре відомі кожному поколінню литовських діячів. Навіть романтична версія середньовічної Литви, райського куточка литовського міфу, була найвиразніше артикульована Міцкевичем, який зробив це польською мовою. Конрад Валленрод, герой поеми Міцкевича, слова якої відкривають цей розділ, був середньовічним литовським рицарем. Його героїзм полягав у здатності приховати власну ідентичність і стерпіти перебування на службі у ворога до настання відповідного моменту для дії. Ім'я, яке Міцкевич вигадав для своєї найвеличнішої середньовічної героїні, Гражина, увійшло до литовської мови (так звати, наприклад, дружину Ландсбергіса). Наголос на середньовічній та відкидання ранньомодерної історії відповідали і насправді мотивувались поширенням модерної, етнічної нації. Вік литовської мови став ознакою її культури та силою масової освіти й загального виборчого права. Вони, звісно, мали й власний потенціал.

Як і після Першої світової війни, після розпаду СРСР литовська влада перенесла історичні міфи на ширший загаль. Популярна вимога історичної правди викликала перевидання міжвоєнних республіканських історичних текстів, зокрема, написаних національним істориком і міфотворцем Адольфасом Шапокою. У 1990-х рр. литовською була видана навіть Нарбутова (польськомовна й надзвичайно довга) історія Литви. Як і після Першої світової війни, існувала небезпека, що історичний міф, легітимізований як політичний дискурс, завадить проведенню литовськими урядами раціональної зовнішньої політики. Страх перед польською цивілізацією, такий необхідний для національного відродження, ризикував послабити литовську державу в її міжнародних відносинах. Перші сигнали не були занадто оптимістичними. Ландсбергісове початкове прохолодне ставлення до Польщі відповідало національному

консенсусу, що з'явився напрочуд швидко і виявив дивовижний міжпоколінневий зв'язок. Коли на початку 1990-х рр. литовсько-польські стосунки зайшли у безвихідь, литовських школярів просили обрати найганебнішу подію в національній історії: більшість зупинились на союзі із Польщею 1569 р. [\[184\]](#)

Частина 2

Війни за українське прикордоння

Розділ 6

Ранньомодерна Україна

(1569–1914)

*А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!
Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!*

*Тарас Шевченко,
«І мертвим, і живим, і
ненарожденним...»
(В'юнища, 1845)*

Люблінська унія 1569 року змінила кордони ранньомодерної України, віддавши східнослов'янські території Литви Польщі. Більшу частину колишньої Київської Русі Литва приєднала у XIV ст., а 1363 року отримала ще й Київ. У 1349 р. польський король Казимир Великий захопив Галичину та Львів. Отже, протягом наступних двохсот років більшість спадку Київської Русі, включно із землями, що ми сьогодні зємо Україною, було поділено між Польщею та Литвою^[185]. Хоча до 1569 р. переважна частина колишніх руських князівств залишалась литовською, Галичина (Руське воєводство), найзаможніша й найрозвиненіша з-поміж них, належала Польщі. Отже, Люблінська унія 1569 р. означала новий перерозподіл колишньої Русі — цього разу на користь Польщі, до якої відійшли найпівденніші території Литви: Брацлавщина, Київщина та Волинь,

більшість з яких складає сьогодні Україну; православна руська шляхта, що протягом двох століть вважала себе литовцями, опинилася в Польському королівстві. Разом із Галичиною ці землі стали тими польськими володіннями, де головною релігією залишалось православ'я, розмовною мовою — руська, мовою богослужіння — церковнослов'янська, а алфавітом — кирилиця. Київ, столиця давньої Русі, несподівано став частиною Польщі. Литва ж за рішеннями Люблінського сейму зберегла за собою північні слов'янські території, відомі сьогодні як Білорусь.

Унія між Великим князівством Литовським і Польським королівством була органічною й узгодженою, тоді як поглинання Польщею України — стрімким і однобічним. Поширення католицизму в Литві почалось із хрещення великого князя у 1386 р. і поступово тривало наступні два століття до конституційної унії з Польщею в 1569 р. З іншого боку, православна Україна була раптово втягнута в інтенсивний конфлікт із західним християнством за часів гострих суперечок щодо Реформації, яка змінила баланс між християнством західним і східним. За доби Середньовіччя православні руські священики поширювали у Вільнюсі й Литві східнослов'янські мови та культуру. Проте коли у Вільно почала домінувати польська культура, а західне християнство зазнало впливу Реформації, їхні ролі змінилися. Україна, колись джерело високої культури для середньовічної Литви, тепер стала об'єктом цивілізаторської місії з боку ранньомодерної Польщі. Забезпечивши середньовічну Литву християнством і писемністю, вона отримала від ранньомодерної Польщі реформоване християнство та друковане слово. У підсумку 1569 р. став кінцем середньовічної Русі, що існувала в просторі Литви, та початком ранньомодерної України, приєднаної до східнослов'янських земель у складі Польщі. Тарас Шевченко, який називав Вільно «городом преславним», писав про Україну саме з часів Люблінської унії.

Як історія середньовічної Русі починається з православного хрещення великого князя Володимира у 988 р., так і історія ранньомодерної України починається з релігійного навернення української шляхти на католицизм після 1569 р. У Польщі XVI ст. спочатку протестанти, а у відповідь і католики, почали впливати на ці процеси через друковану книгу, народну мову й класичну риторичку,

відроджену за часів Ренесансу. Після 1569 р. ці інтелектуальні феєрверки разом із їхніми головними піротехніками — єзуїтами, потрапили й до України. На тлі тьмяного неба вони справляли приголомшуючий ефект. Реформація піднесла релігійні дискусії в Польщі на дуже високий рівень, тоді як українське православ'я і далі переживало інтелектуальний занепад. Воно було обмежене своєю мовою, створеною для поширення християнства східного обряду між слов'янами. Давня церковнослов'янська мова, великий винахід Кирила (Костянтина), дозволила поширити Святе Письмо на східно-та південнослов'янські землі. Хоча вона добре служила середньовічній меті навернення з язичництва на християнство, ця мова не відповідала ранньомодерним викликам Реформації, не була пов'язана з класичними моделями і з плином століть дедалі менше могла бути засобом для порозуміння православних священників між собою та зі своєю паствою. Тож коли почали виникати (чи розділятися між собою) нові слов'янські мови, церковнослов'янська втратила і свою початкову схожість до народних мов, і свій універсалізм. З початком ранньомодерного часу вона занепадала до рівня локальних діалектів, що ані відповідали місцевим мовам, ані були повсякденними мовами спілкування між православними священиками [\[186\]](#).

У XVI ст. скромна література Православної Церкви виглядала мізерною порівняно з протестантською та католицькою [\[187\]](#). І перші, й другі спочатку намагались використовувати церковнослов'янську мову в школах і друкованих текстах в Україні, поки не зрозуміли, що зможуть донести власні ідеї лише польською. На відміну від своїх конкурентів, польська була водночас мовою спілкування та культури, придатною для пропаганди й прозелітизму. Використання польської мови священиками в Україні було не національним упередженням, а зброєю в боротьбі за душі. Прихильники церковнослов'янської відповіли на цей виклик. Костянтин Острозький, наймогутніший серед волинських князів, підтримав перше повне видання Біблії церковнослов'янською. Памво Беринда опублікував свій «Лексикон словенороський». Петро Могила заснував православний колегіум, який пізніше став Київською академією, де в навчанні використовувалась церковнослов'янська мова, хоча підручники були писані латиною, а практичні завдання виконували зазвичай польською. Змушені вивчати інші мови та класичну риторичку й полеміку

українські священники стали майстерними перекладачами церковнослов'янських текстів, що зробило їх дуже бажаними в Москві. Водночас вони розуміли, що польська мова якнайбільше відповідає їхнім потребам. Після 1605 р. більшість своїх полемічних трактатів православні священники написали саме польською (хоча титули, псевдоніми та лайка часто були візантійського походження); після 1620 р. вони почали записувати польською свої імена, а після 1640 р. польською в Україні писалася також і більшість офіційних документів; польською написав свій заповіт і Петро Могила, який помер у 1647 р. [\[188\]](#)

Важливою відповіддю місцевої православної ієрархії став проект унії з Римом. Покінчити зі східною схизмою було справою найвищої ваги для Рима ще від 1054 р.; для цього, не маючи універсального розв'язання проблеми, Католицька Церква організувала кілька локальних уній з Церквами інших обрядів. Після 1569 р. сприятливі політичні умови для подібної унії з'явилися і в Речі Посполитій. Внаслідок розділу Московської та Київської митрополій у 1458 р. остання опинилася у складі Речі Посполитої. Після 1569 р. більшість цих православних земель потрапили до Польщі, а не до Литви. Унію з православними підтримали польські єзуїти, такі як Пьотр Скарга (1536–1612); її можливість обстоювали у Римі папські емісари, зокрема Антоніо Посевіно; палким прихильником унії з міркувань і релігії, і безпеки був король Зигмунт III. Однак це зовсім не була інтрига Рима чи Варшави. Берестейська унія 1596 р. вийшла з лона православ'я, оскільки в такий спосіб єпископи намагалися зберегти свою Церкву, тим більше, що Константинопольський патріархат дискредитував себе очевидною залежністю від османської влади, а новий Московський патріархат був заснований сумнівним шляхом. Єремія II, Патріарх Константинопольський і найвища особа Православної Церкви, побував в'язнем і Стамбула, і Москви. Змушений підвищити Московську митрополію до рівня патріархату, Єремія проїздив українськими землями Польщі у 1588 і 1589 рр., скликаючи щороку в Бересті синоди, що підготували унію Православної та Католицької Церков, проголошену в Речі Посполитій у 1596 р. [\[189\]](#)

Опоненти мали підстави вбачати у Берестейській унії спробу знищити Православну Церкву в Речі Посполитій. Однак православні

єпископи, які запропонували й уклали унію, вірили, що, приєднуючись до Католицької Церкви, вони збережуть свій східний обряд, а натомість отримають статус рівного з нею. Ватикан розцінював унію як один із кроків до подолання схизми за допомогою локальних угод. Отже, король Зигмунт III мав рацію, коли говорив, що «грецькою вірою», яку він зобов'язаний захищати, було уніатство як єдиний і легітимний наступник Православної Церкви Речі Посполитої. Унійна політика заохотила до співпраці протестантів (тепер невеликої меншості порівняно зі зрослою Католицькою Церквою) та православних (чия Церква припинила легальне існування в Речі Посполитій). За часів кризи кінця XV — початку XVI ст. протестанти почали симпатизувати православним через їхню релігійну доктрину та практику, а також із міркувань політичного виживання. Найвідомішим опонентом Берестейської унії був Костянтин Острозький, волинський князь, який видав Біблію церковнослов'янською мовою. Озброєний аргументами з протестантських джерел (наприклад, таким, що папа — це антихрист), Острозький використовував інституції Речі Посполитої, щоб не допустити унії^[190].

До своїх антиунійних акцій Острозький спромігся залучити також частину волинської та київської шляхти, в такий своєрідний спосіб повернувши їх через релігію до політики. Для православних міщан Берестейська унія була загрозою їхній соціальній позиції з боку польських іммігрантів; у цьому випадку релігійна позиція збігалася з позицією консерваторів. Уніатська Церква не змогла об'єднати православний клір на рівні парафій чи піднести східний обряд до такого рівня, аби задовольнити більшість української шляхти^[191]. Із дискусій навколо унії розвинулась і політична лексика. Традиційну сакральну назву «Русь», яку вживали в політичному сенсі століттями, відтепер у політичному значенні батьківщини православних у Польщі замінив ще невизначений військовий термін «Україна»^[192]. Отже, тоді як Люблінська унія 1569 р. відділила східних слов'ян України від їхніх північних сусідів у Великому князівстві Литовському, Берестейська унія 1596 р. забезпечила нагоду переосмислити новий територіальний устрій у категоріях політичних. Замість створення в межах Речі Посполитої єдиної Церкви, яка змогла би асимілювати східні традиції. Берестейська унія створила проблеми для всіх християнських Церков в

Україні й поглибила прірву між релігійними реформаторами та селянами, для яких мотиви укладення унії залишалися зовсім незрозумілими.

СТАНОВЛЕННЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ, 1569– 1648

У першому розділі ми звернули увагу на дивні та важливі особливості розв'язання ренесансного мовного питання у Польщі та Литві. Попри те, що шляхта обох країн після 1569 р. прийняла польську як мову освіти та політики, для кожної з них це мало різні наслідки. Освічені класи Польщі перейшли з імпортованої мови держави та літератури, латини, на кодифіковану версію народної — польську. У Великому князівстві Литовському, навпаки, мову урядову, схожу до народної на більшості території князівства, замінили імпортованою мовою держави та літератури — польською, що політично та культурно маргіналізувало і білоруську, й литовську мови. У другому розділі ми побачили, що елітарний статус польської похитнувся за модерних часів, коли національна політика переорієнтувалася на маси. Те саме відбулося з мовним питанням і в Україні після 1569 р.: замість поширення української народної мови або відродження церковнослов'янської, перемогла мова польська. Тоді як у Польщі відповідь на мовне питання привернула увагу освічених людей до народної мови, в Литві та Україні вона відділила освічену еліту, світську і церковну, від решти населення (див. таблицю 1, с. 132).

В Україні релігійна реформа мала ще один вимір. Чимало польських та українських шляхтичів сприйняли ідеї Реформації. Велика частина української шляхти у XVI ст. перейшла з православ'я на різні течії протестантизму. Пізніше їхні нащадки потрапили під вплив Контрреформації й перейшли на католицизм. Таким чином, тоді як Контрреформація усунула відмінності у віросповіданні між польськими шляхтичами та селянами, вона ж спричинила релігійні розбіжності між римо-католицькими українськими шляхтичами та православними селянами. Отже, коли у модерний період народна релігія та проста мова стали основою для національної політики, польська мова та римо-католицизм в Україні були приречені

вважатись чужими. Хоча залишалась одна інституція, що прислужилась обом, — Уніатська Церква, яка вижила в Україні як релігія меншості й серед шляхти, й серед селян. Коли ж у 1630-х рр. православ'я відновило свій правовий статус у Речі Посполитій, уніатство втратило свою універсальну складову та перетворилось на невелику Церкву східного обряду. Як побачимо далі, за певних політичних умов Уніатська Церква стане підґрунтям для модерних уявлень про українську націю^[193].

В релігійному та політичному житті Речі Посполитої ранньомодерна Україна більше відрізнялась від Польщі, ніж Литва, де католицизм з'явився й прижився набагато раніше, і був вірою як селян, так і шляхти. Окрім того, на відміну від України, Литва була повноправним політичним партнером Польщі в Речі Посполитій. Тоді як дрібна литовська шляхта могла обирати між литовським і річпосполитським правом для захисту своїх свобод, дрібна українська шляхта була змушена віддатись на милість заможніших і могутніших магнатів. У політичній економіці Речі Посполитої українські землі також відіграли особливу роль: коли нова держава стала житницею Західної Європи, а шляхті вдалось закріпачити селян, володіння землею відкрило шлях до багатства та влади^[194]. Такі землі можна було отримати в Україні.

Литовська шляхта могла захистити свої володіння, бо навіть після 1569 р. зберегла за собою виконавчу владу, а Литовські Статути залишались для неї найвищим правом. Новий Статут 1588 р. був розроблений частково саме для того, щоб захистити місцевих литовських землевласників; в Україні ж нічого подібного не існувало. Протягом десятиріч після 1569 р. деякі польські родини отримали в Україні значні маєтки, й тисячі дрібних польських шляхтичів та євреїв послідували за ними, щоб працювати на магнатів, частина з яких мала більше землі за інших. У 1658 р. шляхта складала щонайбільше 2% населення України, тоді як у Польщі її частка сягала майже 10%^[195]. Від нового устрою найбільше збагатились місцеві шляхтичі українського походження. Найзаможніші з них наймали польських жовнірів і єврейських помічників та приносили з собою економічні нововведення, такі як оренда; це давало змогу перетворити величезні українські простори на латифундії. Окрім того, магнати привозили за собою з Польщі єврейських адміністраторів,

які могли стати в нагоді своїми навичками. Тоді як шляхта покладалась на поляків і євреїв-орендарів, православне селянство жило вже навіть не в бідності, а в злиднях. Натан Гановер, який навчався в Острозькій єшиві і створив відомий опис майбутньої різанини 1648 р., порівняв стан селян зі стражданням євреїв у єгипетському полоні. Українців, писав він, «вважали нижчими й відсталими істотами, що були рабами та слугами поляків і євреїв...»^[196].

Така чітка стратифікація створила для верхівки суспільства умови для надзвичайних культурних здобутків. Польські жінки принесли в Україну придворне життя й поширювали нові культурні течії. Як колись Ренесанс італійський поширювався в Польщі особисто дружиною Зигмунта I та матір'ю Зигмунта II італійською принцесою Боною Сфорца та її оточенням, так і поколінням пізніше дружини магнатів принесли в Україну Ренесанс польський. Менш ніж через сто років після Люблінської унії в Україні виникають надзвичайно заможні маєтки, власники яких інколи були більшими поляками, ніж самі поляки^[197]. В Україні з'явилися осередки елітної польської культури, але в їх зацінці вже чаїлися бунтівники.

1648 РІК І ЙОГО НАСЛІДКИ

За три покоління між Люблінською унією 1569 р. та повстанням Богдана Хмельницького у 1648 р. польська шляхта опанувала Україну, а українські магнати поступово ополячилися. Дедалі разючіші соціальні відмінності разом із новими відмінностями релігійними та культурними призвели до глибоких політичних поділів. Додатковим фактором був конституційний лад нової Речі Посполитої. Вона була республікою «Двох Націй», а не «Трьох», і передовсім республікою шляхетською. Річ Посполита була не зовсім готова до інкорпорації вільного стану козаків: озброєної спільноти переважно селянського, а не шляхетського походження. У 1569 р. Польське королівство успадкувало козаків разом із Україною від Литви, яка покладалась на них для захисту свого південного прикордоння від Кримського ханату. Польща з'ясувала, що козаки мали

велике військове значення не лише для захисту, а й для атаки. В тогочасній Європі польська кавалерія була найкращою, але найефективніше її можна було використовувати для завершення битв; водночас держава мала проблеми з оплатою піхоти, якої потребувала для початку баталій^[198]. На якийсь час козаки заповнили цю нішу, продемонструвавши свою цінність у війнах зі Швецією у 1601–1602, Московією у 1611–1612 та Османською імперією у 1621 рр. Річ Посполита здобула свою найбільшу славу саме тоді, коли її польські та литовські рицарі бились пліч-о-пліч з українськими козаками. Компромiсним рішенням, знайденим для таких важливих військових потреб, стала категорія «реєстрового» козацтва. Реєстровці мали особисту свободу, але без права голосу, якщо не були шляхтичами. Оскільки козаки як стан не були представлені в сеймі, останній постійно обмежував кількість реєстровців. На відміну від них, шляхта мала право голосу. Оскільки велика шляхта була зацікавлена у прикріпленні селян до землі, а селянин, який ставав реєстровим козаком, отримував права, існував економічний інтерес, щоб утримувати невелику кількість реєстровців. Після 1632 р. проводилась політика на утримання козаків як невеликої прикордонної варти, збільшуючи їхню кількість лише в разі війни. Після 1643 р. Річ Посполита перестала платити реєстровим козакам, що викликало велике обурення^[199]. Їх змушували до мобілізації, не надаючи права репрезентації.

Козаки марно надсилали до сейму петиції щодо відновлення свого традиційного статусу. Як і литовська середня шляхта перед 1569 р., після унії деякі українські козаки також бажали отримати права, зарезервовані в межах Польського королівства за шляхтою. На відміну від литовських шляхтичів, українські козаки не мали у Польщі рівних прав і власної інституції для переговорів. Литовська шляхта століттями спостерігала за польським правом і десятиліттями торгувалась за унію. Українські козаки були втягнуті у безпосередній контакт з польськими практиками раптово, тоді як Польщу та польськість в Україні представляли лише кілька найбагатших магнатів та їхні адміністратори. Католицизм у Литві був запроваджений поступово, почавши від 1386 р., і був якщо не прийнятним, то принаймні знайомим усій шляхті Речі Посполитої. Натомість єдиною релігією, що її будь-коли знало нешляхетне козацтво, було православ'я. Хоча

Берестейська унія 1596 р. обговорювалась поміж українською шляхтою, для більшості козаків вона була просто приголомшливою^[200]. Попри те, що після 1630-х рр. православ'я було знову визнане в Речі Посполитій, козаки загалом бажали усунути Уніатську Церкву (разом із католиками, протестантами та євреями) з України. Проте це не означало, що козаки співпрацювали з відновленою православною ієрархією в Києві, успіхи якої були стримані Хмельницьким.

Це свідчить про глибшу проблему: брак об'єднаної еліти в ранньомодерній Україні. Православ'я захищали прості вояки; повстанці проти польської влади сприймали польські звичаї як природні. Існувала українська шляхта, була й козацька старшина; інколи ці дві групи перетинались. Однак різниця в соціальному походженні вела до болючих політичних поділів. Найбагатші польські та полонізовані шляхтичі домінували в місцевій політиці й прагнули позбавити дрібних шляхтичів, таких як Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657), їхніх традиційних прав. Хмельницький був реєстровим козаком, що втік на Запорозьку Січ після того, як польський чиновник забрав його власність, вкрав його кохану та замордував його сина. Він був обраний козацьким гетьманом, почав масове козацьке повстання у 1648 р. і став найважливішою постаттю в історії України XVII ст., хоча його власний взятий окремо випадок показує, як поява польських інституцій розбурхала та розділила місцеву шляхту. Тим часом подібні тенденції в економіці, які дали окремим українським шляхтичам змогу насолоджуватись обширною владою в межах Речі Посполитої, також зміцнили козаків як військову силу. Тоді як магнати підкорювали українські степи для торгівлі зерном, селяни рухались ще далі на південь, до територій, на які в пошуку рабів нападали кримські татари, і часто долучались до лав козаків. Для селянства козацьке життя було доступною альтернативою магнатському кріпацтву та татарській неволі. Інкorporація Польщею, релігійна унія, незадоволення реєстрових козаків та закріпачення селян — усе це разом взяте пояснює, як після 1648 р. Хмельницький спромігся на атаку, що поставила під загрозу існування Речі Посполитої.

Після того як у 1654 р. Хмельницький об'єднався в Переяславі з Московією, його козаки допомогли тій почати війну з Річчю Посполитою. Це призвело до серії катастроф, внаслідок яких

загинула третина десятимілйонного населення Речі Посполитої і почався її занепад як європейської потуги. Поворотним моментом, яким польсько-українська історія не змогла скористатись, була Гадяцька угода 1658–1659 рр. Підготовлена гетьманом Іваном Виговським (помер у 1664 р.), вона перетворила б козацьку старшину на третю націю Речі Посполитої «Трьох Народів» (Польщі, Литви та Русі). Україна зайняла б місце, відповідне литовському: вона мала б власну адміністрацію, армію та судочинство. Статус Православної Церкви в Україні й у межах триєдиної Речі Посполитої був би рівним Католицькій. Автор цього плану, ерудований полеміст Юрій Немирич (1612–1659), щойно перейшов з унітаріанства на православ'я. Частина козаків отримала б шляхетство, а з ним і політичні права та привілеї керувати Україною. Проте Гадяцька угода була радше республіканським, а не демократичним рішенням, тоді як українське повстання — радше демократичним, а не республіканським. Гетьман Виговський, як і Хмельницький до нього, перебував між республіканським світом Речі Посполитої та демократичним світом козацького степу. Він був освіченою людиною і бачив вигоди компромісу, але не зміг переконати у своїй позиції більшість козаків. Важливим моментом незгоди була Уніатська Церква. Козаки бажали ліквідувати її, Католицька Церква наполягала, щоб це питання було поза віданням світської влади, а Виговський запропонував непопулярний компроміс. Гетьману не вистачило сили об'єднати навколо себе маси вільних козаків, які за його планом не отримали б шляхетства. Йому також забракло харизми вчасно переконати козаків змінити погляди. Коли Московія поновила свої атаки на Річ Посполиту й підтримала противників Виговського, його скинули з гетьманства і він покинув Україну. Автора компромісу Немирича вбили свої ж козаки. Більшість козаків були передовсім зацікавлені в захисті власних свобод, яких вони шукали в тому числі за допомогою того, що вважали тимчасовими альянсами з Москвою, Польщею та Кримським ханатом. Хоча сейм і прийняв Гадяцьку угоду, польська шляхта втратила зацікавленість у ній, коли стало ясно, що гетьмани насправді не контролюють козаків, а козаки насправді не контролюють України^[201].

Провал Гадяцької угоди в 1659 р. закінчив золотий вік Речі Посполитої, еру слави, процвітання й толерантності, започатковану

Люблінською унією 1569 р.^[202] Створена в 1569 р. Річ Посполита була унікальним проектом розв'язання релігійних та національних проблем, що загрожували великим європейським державам. Проблемою ранньомодерних європейських правителів був конфлікт релігійної та політичної лояльностей — їхніх власних та їхніх суб'єктів. За часів, коли Німеччина була поділена між лютеранськими та католицькими князями, а Франція вирізала власних гугенотів, коли імператор Священної Римської імперії сплачував данину турецькому султанові, а потужна іспанська влада була підважена в Нідерландах і підірвана інквізицією, лише об'єднані Польща з Литвою змогли поєднати релігійну толерантність, інституційну реформу та територіальне розширення^[203]. Польсько-литовським розв'язанням 1569 р. стала одна з республіканських інституцій для захисту прав чисельної та неоднорідної шляхти. З погляду економіки, процвітання Речі Посполитої та її шляхти залежало від торгівлі зерном із Західною Європою, що свідчило про поглиблення відносної економічної відсталості Польщі з Литвою та погіршення становища її селян. У тривалішій перспективі відсутність центральної влади, маргіналізація міст і відсталість села, мабуть, прирекли б Річ Посполиту. Однак остаточно не можна бути цілком упевненим: якби події XVII ст. пішли інакше, якби конфлікт в Україні вдалося подолати в середині XVII ст., можливо, Річ Посполита змогла б розв'язати всі ці питання. За часів, про які йдеться, 1569–1659 рр., вирішальним випробуванням для Речі Посполитої стала її здатність створити, привабити та утримати лояльну політичну еліту в Польщі; Литві та Україні. Люблінська унія створила державу шляхетських воїнів, громадян Польщі та Литви; й надала їй форми. Провал Гадяцької угоди унеможливив застосування цього рішення до України та підважив його втілення в Польщі й Литві.

Козацьке повстання відчутно вплинуло на майбутнє польської національної ідеї та на роль Польщі в національній ідеї українській. В Україні XVII ст. було легко рівняти панів з поляками та католиками; а в XVIII та XIX ст. це поєднання лише посилювалось. Водночас ключем до XVII ст. було не зіткнення польської та української нації, а відсутність порозуміння між Річчю Посполитою та козаками. У Литві такий компроміс було знайдено у 1569 р., а політичні та релігійні інституції продовжували єднати місцеві еліти з польською культурою

навіть після розпаду Речі Посполитої у 1795 р. В Україні подібні політичні інституції не вижили, а роль Уніатської Церкви обмежували козаки. Це ретроспективно веде до невірної враження, що «Польща» та «Україна» відрізнялись, коли вони були об'єднані в спільному королівстві, а «поляки» та «українці» були приречені стати ворогами. В Гетьманщині користувалися польськими грошима, а польська була мовою її адміністрації й навіть військового командування. І хоча спроби примирення середини XVII ст. провалились, обидві партії розуміли одна одну. Під час переговорів представники Речі Посполитої та козаки не потребували перекладачів. Козацька старшина та польська шляхта (групи, які перетинались) поділяли одну, дві чи навіть три мови: латину, польську й українську. Коли ж козаки вели переговори з Московією, вони використовували перекладачів, а для того, щоб Хмельницький міг прочитати листи, написані московським діалектом, їх треба було перекладати латиною^[204].

Хмельницький, лідер козацького повстання, увійшов в історію як український герой. Та водночас він був також польським шляхтичем, що вивчив латину від єзуїтів. Ярема Вишневецький, найзатятіший ворог Хмельницького, увійшов в історію як польський магнат. Він і справді був католиком, який володів 230 тис. душ. Проте князь Ярема також був спадкоємцем православного роду й нащадком одного з найвидатніших козаків усіх часів. Вишневецького треба розглядати як частину української проблеми в межах Польщі. Зрештою, саме він підважив польську традицію рівності між шляхтичами, вимагаючи в парламенті князівського крісла^[205]. Його відмова віддати Москві бодай клапоть землі, яку він вважав своєю, була для Варшави постійною дипломатичною проблемою^[206]. Хоча 1569–1659 рр. заклали основу для подальшої появи модерних націй, у цей час відбувалась боротьба за Україну між українцями в межах нових правових, політичних, релігійних, культурних та економічних рамок Речі Посполитої. Сьогодні *Wisniowieckiego* /Вишневецького та Хмельницького/*Chmielnickiego* вважають лідерами різних націй, оскільки Україна знесила Річ Посполиту, а та — Україну. Це був політичний провал: як сказав би про це український поет Тарас Шевченко, «козаки шляхту тяжко покарали за те, що не вмiла в добрі панувать». В занепаді ранньомодерного політичного ладу Речі Посполитої знаходяться витoki модерних Польщі, України і навіть Росії.

ЛИТВА, ПОЛЬЩА, УКРАЇНА: РОСІЯ, 1648–1772

Упродовж восьми років після Гадяцької угоди Україна була розділена по Дніпру між Річчю Посполитою та Московією згідно з Андрусівським перемир'ям. Сьогодні з українського погляду 1648–1667 рр. розглядаються як час великого українського повстання проти польських поневолювачів; з російського — як момент, коли блукаючий український потічок знайшов свій шлях до великої російської річки^[207]. Ми розглянемо цю ситуацію під кутом зору контактів між Московією та західною політикою і релігією. Козацьке повстання виникло з реалій Речі Посполитої: відкидаючи нерівність, створену в Україні польськими інституціями, повстанці визнавали існування прав, які захищала Річ Посполита. За польських часів, тобто протягом трьох поколінь між 1569 і 1648 рр., давнє розуміння демократичних козацьких свобод поєдналося з республіканським розумінням шляхетських прав у межах держави. Третій пункт Переяславської угоди з Московією 1654 р. навіть вказував, що козаки збережуть права, які вони мали «за польського короля». Хоча піддані московського царя здавалися схожими на козаків, оскільки теж були православними, вони представляли зовсім інший політичний устрій. Зрештою, козаки боролись за толерування православ'я й висували легітимні вимоги в межах системи, що гарантувала рівні права всім християнським Церквам. Однак кінець кінцем вони об'єдналися із силою, де Церква була цілковито підпорядкована державі. Московська традиційна практика ув'язнення (а часом і страти) православних ієрархів була непорівняно брутальніша за будь-які практики в Речі Посполитій.

Отже, включення частини України принесло в Московію нові ідеї. Разом із Києвом вона отримала православних священиків, сформованих полемікою навколо Реформації, Контрреформації та Берестейської унії. Київська академія Петра Могили стала найбільшим навчальним закладом у царських володіннях. Разом із Чернігівським і Харківським колегіумами вона надавала десяткам тисяч східнослов'янських студентів класичну освіту за бароковими зразками, головним чином латиною та польською мовою. Зразком для студентських творів тут був Ян Кохановський,

видатний поет польського Відродження, а польська система віршописання домінувала на східнослов'янських землях, приєднаних Московією, до кінця XVIII ст. Ці заклади, засновані для захисту православ'я від католицизму, підтримували тісні зв'язки з протестантською Європою. Протягом наступних півтора століть ці українські школи забезпечили Москву і Санкт-Петербург лікарями, журналістами та чиновниками. У другій половині XVII ст., не раніше, в Москві перекладали велику кількість книг з грецької, латини та польської, а перекладачами були священики з Речі Посполитої^[208]. Мовне питання постало в Росії тоді, коли московський діалект зіткнувся зі східнослов'янськими, західнослов'янськими та європейськими суперниками^[209]. У такий спосіб приєднання Києва та Лівобережної України привело Московію до контактів з Європою.

Адаптувавшись до культурних принад західного християнства під час Реформації, українські священики зіткнулись у Московії з державою та Церквою, що мали слабкі культурні зв'язки з Візантією; яку та хотіла вособлювати. Хоча київські священики ніколи раніше не вважали Москву центром православ'я, вони швидко призвичаїлись до нової політичної ситуації другої половини XVII ст., забезпечивши кадрами Никонівську модернізацію Православної Церкви, а пізніше й реформи Петра I. Після Андрусова українські священнослужителі намагались заручитись підтримкою свого нового суверена, переписуючи історію Московії так, щоб поєднати Церкву та державу й надати гідності власній позиції. Їхня співпраця з московською династією була пов'язана з винайденням російської історії. Один із українських священиків вигадав ідею «перенесення» київського князівського столу до Москви, що пізніше вплинула на російський національний міф та історіографію. У 1670-х рр. професори Київської академії виступали ідеологами нового режиму. Такими чином, приєднання Східної України привело до практичного переходу від обмеженого географічного та політичного поняття Росії як території Московії до імперської ідеї Росії як Великої (Московії), Малої (України) та Білої Русі (Білорусі)^[210]. З часом ці політичні концепції, що розвинулись у ранньомодерний період, набудуть нового значення в модерну добу націоналізму.

РОСІЯ, ПОЛЬЩА: УКРАЇНА, 1772–1918

Російська імперія, яка після 1721 р. стала називатись Московія, насправді включала дві дуже різні України. Як ми вже бачили, Україна Лівобережна (на схід від Дніпра) потрапила під російський контроль за Андрусівським перемир'ям у 1667 р. Гетьман Іван Мазепа (1639–1709) та його наступник у вигнанні Пилип Орлик (1672–1742) намагалися зберегти автономію своєї Лівобережної Гетьманщини за допомогою традиційних союзів з іноземними силами. За своїм цивілізаційним та освітнім походженням обидва були людьми Речі Посполитої і представляли старшину, свідомо сформовану на зразок польсько-литовської шляхти. Коли Петро I не зміг захистити Україну під час війни зі шведами, Мазепа разом із деякими козацькими старшинами розцінив умови Переяславського договору порушеними і почав обдумувати давню ідею Гадяцької угоди з Річчю Посполитою^[211]. Проте момент для союзу з Польщею-Литвою вже минув. Перемога Московії над шведськими союзниками Мазепа під Полтавою у 1709 р. означала кінець автономної Гетьманщини та початок повної інтеграції козацької старшини до нової російської держави; інтеграції, що тривала майже два століття до моменту, коли Російська імперія здобула Правобережну Україну.

Ця частина України (на захід від Дніпра) дісталась Росії після трьох поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 та 1795 рр. У нових царських Волинській, Подільській та Київській губерніях майже 10% населення складала польська шляхта, 10% — євреї, а решту — переважно україномовні селяни. Після повстання 1830 р. російська влада позбавила більшу частину польської шляхти привілеїв, перетворивши її (у правовому аспекті, тоді як соціально — не зовсім) із бідних шляхтичів на бідних селян. В Україні ця зміна посприяла ще дальшому перетворенню «поляків» на «панів» двома шляхами. Єдиними, хто уник цього здекласування, були великі землевласники, що представляли в Україні польськість. Тим часом дрібні шляхтичі, позбавлені свого статусу, переймали українську мову та культуру^[212]. Занепад старих земельних звичаїв також дав магнатам змогу відбирати у своїх бідніших (польських!) співвітчизників їхні землі; поява ж російської влади уможливила опору на російську армію

для придушення українських селянських повстань. У 1839 р. Уніатську Церкву переважно поглинуло російське православ'я, що розділило Україну на православну більшість та дуже незначну католицьку меншість. Уніатська Церква вижила лише в Холмській єпархії на Волині й лише до 1875 р.: тут ситуація була складнішою, а уніатські українські землевласники ототожнювали себе радше з католицькими польськими шляхтичами, ніж з православними селянами та росіянами.

Повстання 1863 р., таке важливе як поворотний національний момент на литовських та білоруських територіях Російської імперії, мало позначилось на підросійській Україні. Поки десятки тисяч польських і литовських шляхтичів воювали в Центральній Польщі та Литві, в Україні польські землевласники співпрацювали з російською владою^[213]. У Литві шляхта боролася за відродження інституцій та традицій Великого князівства Литовського — річ неможлива в Україні, яка не мала подібних традицій. Тоді як литовські та білоруські селяни брали участь у сутичках на теренах колишнього Великого князівства Литовського, українські селяни були готові видавати шляхетських змовників царській поліції або навіть воювати проти них. Російські генерали намагались представити повстанців як поляків, що хотіли закріпачити українське селянство. Проте поки ще зарано говорити про чітке розмежування між модерними польською та українською націями. Найуспішнішим польським генералом під час повстання 1863 р. в Україні був Едмунд Ружицький, волинські солдати якого звали його «батьком» а в бій ішли, співаючи українських пісень^[214]. Мова ще не була лінією поділу між націями, а повстання висувало радше політичні, а не етнічні цілі, і частина волинської шляхти була готова померти за ідею відновленої Речі Посполитої.

Однак з вагомих економічних та соціальних причин участь у повстанні 1863 р. і шляхти, й селян обмежувалась північним кордоном України станом на 1569 р.^[215] На Правобережжі політична та соціальна система, що викликала масові бунти XVII ст., була консолідована місцевою польською владою у XVII ст.^[216] І хоча селянські повстання, пам'ятно описані українським поетом Тарасом Шевченком, вибухали й надалі, їхні масштаби невідомі. Російська

влада та примітивна аграрна економіка, успадкована від Речі Посполитої, утворили у ХІХ ст. величезну прірву між жменькою польських магнатів та масою українських селян. Кріпаки отримали особисту свободу 1861 року, але не могли легко забезпечити себе землею для виживання. Їх було неважко переконати в тому, що повстанці 1863 р. знову хотіли їх поневолити. У 1900 р. лише до 3% населення російських Волинської, Подільської та Київської губерній назвали польську своєю першою мовою. На цей час майже 4 тис. польських родин володіли такою ж кількістю землі, як і три мільйони колишніх кріпаків^[217].

Ці правобережні території, де шляхта була польською, не були «Україною» в російському розумінні протягом більшої половини ХІХ ст. Для росіян «Україна» розташовувалась радше на лівому березі Дніпра й була включена до складу імперії в 1667 р. Найперші прояви українського патріотизму російськими підданими у 1820–1830-х рр. бачимо саме на Лівобережжі, вони йшли з нового університету в Харкові. Пізніше українці вважали харківське відродження містком між ліквідованою Гетьманщиною, старшина якої була цілковито інтегрована імперією на 1785 р., та Російською імперією, що почала модернізуватись після Кримської війни (1853–1856). Це відродження розглядалось як яскравий світоч за «темних часів» політичної неспроможності. Утім, така модерна політична схема потребує важливих застережень. Новизна харківського відродження полягала не в увазі до української культури, а радше в ототожненні ним української культури з українськими землями. В широкому розумінні українська культура була основою Російської імперії, забезпечуючи її засадничими міфами, народними піснями, казками і навіть освіченими чиновниками. Протягом понад століття після проголошення Російської імперії у 1721 р. з українців вийшло багато її видатних архітекторів, апологетів і шукачів пригод. Лише у 1820-х рр. ця українська традиція імперської служби почала давати тріщини і ставити дилеми перед представниками української культури. Чіткіше окреслені ідеї про офіційну національність змушували українців обирати між державною службою та власними уподобаннями; тим часом нові західні ідеї етнічного патріотизму надали підстави для ідентифікації з українським народом. Якщо не входити в деталі, українська еліта служила царям настільки довго, наскільки вона була бажаною в столиці імперії, яка

дозволяла різні трактування Росії; критичний момент настав тоді, коли Україні накинuli вужчі ідеї Росії^[218]. Тому Кримська війна позначає не лише зміну в російському ставленні до України, а й зміну в українському ставленні до Росії.

В середині XIX ст. до лівобережного захисного патріотизму додалось романтичне почуття провини окремих правобережних поміщиків, що стало причиною формування у Києві народницького руху з елементами національного характеру. Багато киян, часто польського походження, намагалися донести політику до українського селянства. Київ був польським за культурою й залишався загадкою для росіян протягом двох століть після його інкорпорації до складу Росії^[219]. Царські чиновники не могли дійти згоди стосовно того, чи народництво було для них корисним (бо пробуджені українські селяни могли усвідомити свою російськість), чи шкідливим (бо українські діячі часом були польського походження)^[220]. Після повстання 1863 р. українська діяльність розглядалась як частина ширшої польської змови. Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 р., відомий своєю підтримкою поглядів про те, що української мови «не було, нема й бути не може», звинувачував поляків у її пропаганді^[221]. Росіяни пізно зрозуміли, що Україна може бути нацією окремою і від Польщі, і від Росії, а одразу після усвідомлення категорично заперечили цю можливість. Емський указ 1876 р., який забороняв видання та ввезення будь-яких українських текстів, свідчив про модерне ототожнення мови з національністю та розуміння того, що українці можуть бути нацією. В останній чверті XIX ст. панівною стала ідея про те, що Росія була єдиною нацією, а всі східні слов'яни були росіянами^[222].

Саме тоді українська ідея російських підданих отримала відгук в іншій імперії. Вірші Тараса Шевченка (1814–1861) читали і в Росії, і в австрійській Галичині. Шевченко був надзвичайною особистістю: селянський син, що бачив Вільно та Варшаву, кріпак-художник, якого задля його мистецтва викупили з неволі його шанувальники з Санкт-Петербурга, поет свободи, що усталив граматику та зробив вишуканою сучасну українську літературну мову^[223]. Після скасування в рік Шевченкової смерті кріпацтва його досягнення проклали шлях модерній українській політиці, де культура була теоретично та

практично поєднана з селянством. Після 1876 р. російські піддані перенесли розмаїття модерної української політики до Австрії. Михайло Драгоманов (1841–1895), найвпливовіший український політичний діяч, подався до Львова після того, як втратив університетську посаду в Києві у 1876 р. Михайло Грушевський (1866–1934), найбільший український історик, переїхав до Львова з Києва після запрошення Львівського університету в 1894 р. В'ячеслав Липинський (1882–1931), найвизначніший український політичний теоретик, емігрував до австрійської Галичини у 1908 р. До цього переліку також входить і Дмитро Донцов, найвідоміший український націоналіст, ідеї якого, втім, були прийняті в Галичині ХХ ст., що від останньої чверті ХІХ ст. вже сприймала модерну націю як даність.

АВСТРІЯ, ПОЛЬЩА: УКРАЇНА, 1772–1918

Як українська ідея перетворилась на модерну національну політику і чому саме в Австрії? Спочатку видається, що польське домінування в австрійській Галичині було в більшій безпеці, ніж у російській Україні. Частина Речі Посполитої, захоплена Австрією згідно з поділами 1772 і 1795 рр., відома як «Галичина та Лодомерія», була батьківщиною понад 2 млн східнослов'янських селян. Місцевим панівним класом були католики-поляки, тому Галичина залишалась під контролем польських землевласників. Хоча поляки становили більшість у західній її частині, де найбільшим містом після його інкорпорації в 1846 р. був Краків, а українці були більшістю на її сході, де найбільшим містом був Львів, Галичина складала одну провінцію. В останній чверті ХІХ ст. населення Західної Галичини було приблизно на 88% польським і на 7,5% єврейським, зі жменькою німців та східних слов'ян. З іншого боку, населення Східної Галичини було приблизно на 65% українським, 22% польським і 12% єврейським. Ці пропорції залишалися незмінними до Першої світової війни^[224]. До становища галицьких євреїв ми ще повернемося. Наразі наша мета — побачити витоки української політики.

Хоча спочатку австрійські земельні реформи не надто покращили долю українських селян, реформи релігійні мали велике потенційне

значення. У 1774 р. імператриця Марія Терезія змінила назву Церкви з «Уніатської» на «Греко-Католицьку», зрівнявши її в правах із Римо- та Вірмено-Католицькими Церквами. У 1775 р. вона відкрила 14 місць для греко-католиків у духовній семінарії при церкві Св. Варвари у Відні («Барбареум»). Її наступник, Йозеф II, у 1783 р. заснував у Львові Генеральну духовну семінарію для греко-католиків, а у 1784 р. відкрив у місті університет. У 1787–1809 рр. в університеті діяв Руський інститут для греко-католиків, які не знали латини настільки добре, щоб відвідувати регулярні курси [\[225\]](#).

Водночас не існувало безпосереднього зв'язку між звільненими греко-католицькими селянами та освіченим греко-католицьким духовенством. У першій половині XIX ст. греко-католицькі священники вважали себе спадкоємцями польської культури та релігійного різноманіття щойно зниклої Речі Посполитої. Вони зробили те, чого не змогли їхні брати з Російської імперії: зберегли після поділу 1795 р. Церкву, засновану в 1596 р. в Речі Посполитій. Коли у 1808 р. вони відзначали піднесення свого єпископату до статусу митрополії, то робили це польською мовою. Хоча кілька студентів Генеральної семінарії публікували твори галицьким діалектом української мови ще в 1830-х рр., ані Церква, ані держава їх не підтримували. Найпомітнішим серед них був Маркіян Шашкевич, син шляхетської родини, яка поколіннями розмовляла польською. Інші священники видавали граматики української мови німецькою та польською^[226]. Їхня лояльність щодо ранньомодерних польських традицій вперше похитнулася під час революції 1848 р., що викликала гострий конфлікт інтересів між тими, хто розмовляв рідною для них мовою (польська шляхта), та їхніми парафіянами (українські селяни). Заохочені австрійською владою, кілька українських лідерів із греко-католицького духовенства запропонували власне бачення майбутнього Галичини.

Після придушення революції 1848 р. за допомогою селян греко-католиків кріпацтво було скасовано, а селяни на певний час отримали обмежене представництво в австрійському парламенті. Окрім того, імператорський патент 1850 р. обіцяв ставитись до українців так само, як і до поляків. Однак українці не замінили поляків у ролі панівного класу в Галичині, оскільки ті швидко адаптувались до постреволюційної ситуації. В 1849–1859 рр. польський граф Агенор Голуховський проводив у Галичині політику реакції, розставивши польських шляхтичів на ключові посади в австрійській адміністрації^[227]. Оскільки революція налаштувала польську шляхту та українських селян одне проти одного, а її наслідки виявили недоліки австрійської підтримки, після 1848 р. греко-католики звернули свої погляди в бік Росії. Привабливість останньої досягла вершини у 1867 р., коли Відень надав неформальну автономію Галичині на умовах, вигідних для польської аристократії. Звісно, після 1848 р. греко-католицькі москвофіли ніколи не були більшими

«росіянами», ніж їх пропольські попередники — «поляками» перед 1848 р. Галицькі москвофіли твердили, що сучасна російська мова була створена вченими з України у XVII та XVIII ст., а тому може стати літературною мовою всіх східних слов'ян^[228]. Вони вважали свою Східну Галичину за члена великої родини східнослов'янських націй.

Оскільки в 1875 р. Греко-Католицька Церква була цілковито усунута з Російської імперії, галицькі священники, які заgravали з Росією, мали неодмінно заgravати і з православ'ям. Відень підтримував Греко-Католицьку Церкву як частину католицького підґрунтя своєї влади на прикордонні з Росією. У 1882 р. один із провідних москвофілів переконав одне греко-католицьке село скласти петицію до австрійської влади щодо дозволу перейти на православ'я. «Українофіли», прибічники використання місцевого діалекту й окремішності місцевого населення від росіян, отримали з Відня більше підтримки. Ватикан також вважав українофільство меншим злом за москвофільство і підтримував радше українофільських священників, а не москвофільських. Подібна зміна впливала із секулярної політики 1880-х рр. Після того як внаслідок виборів 1879 р. українське представництво в австрійському райхсраті зменшилося з сімнадцяти до трьох депутатів, багато представників греко-католицької еліти побачили сенс у зверненнях до селянства. Деякі з них зробили подальший висновок, що найкращим засобом для цього була місцева народна мова — українська. Успіх на виборах 1889 р. довів політичну корисність української мови^[229].

Таким чином, в австрійській Галичині XIX ст. греко-католицькі священники перейшли від використання польської мови як виразника культури (у 1795–1848 рр.) до ідентифікації з Росією, що дало їм змогу дистанціюватись від поляків (у 1848–1890 рр.), а потім (після 1890 р.) до модерних гасел від імені «української нації», розділеної між Австрією та Росією. Їхня увага перемістилась з релігійних практик місцевих греко-католиків до соціальних умов селянських мас, а далі — до національної справедливості для мільйонів «українців». Коли 1900 року Андрей Шептицький став Митрополитом Галицьким, його ідея греко-католицизму як національної Церкви стала впливовою. Лев Шептицький пропонував імператриці Марії Терезії, щоб греко-католицизм отримав в Австрії рівний статус із римо-католицизмом;

його славетний нащадок Андрей пропонував, щоб Українська Греко-Католицька Церква забезпечила три мільйони своїх вірних національним статусом, рівним із поляками римо-католиками. В останній чверті XIX ст. Греко-Католицька Церква відкрила сотні шкіл, у більшості яких навчали народною мовою (українською). Із плином часу ці школи стали ще більш національно орієнтованими^[230]. Як митрополит, Шептицький демократизував також і саму Церкву.

ГАЛИЧИНА: УКРАЇНА (близько 1900)

Галицьке українофільство було, таким чином, структурно подібним, хоч і скромнішим, до москвофільства, яке воно витіснило. Представники і першого, й другого напрямів мріяли про мовну єдність. Москвофіли користувалися чудернацькою сумішшю галицьких діалектів церковнослов'янської та елементів літературної російської мови; українофіли вважали українською мовою галицькі діалекти, небагато знаючи про діалекти далі на схід. І перші, й другі мали серйозні територіальні плани. Щоб впевненіше висувати свої вимоги, галицькі українофіли та москвофіли посилались на невідому, але велику групу слов'ян на сході. Ці подібності допомагають нам побачити, чому багато осіб могли перейти з москвофільства на українофільство, не вбачаючи в цьому суперечності.

Проукраїнська орієнтація мала певну схожість до інших амбітних та ідеалістичних проектів слов'янських націй під австрійською владою. Наприклад, зміни XIX ст. у національній орієнтації в Галичині вражали не більше від тих, що мали місце в Богемії^[231]. Подібно до чехів, які мріяли про підтримку з боку Російської імперії і піднесення балканських націй на противагу німецькій потузі, галицькі українці уявляли собі східних сусідів як відповідь локальній польській владі. Як і чехословацька (а також югославська); українська ідея була поміркованим панславізмом, близьким до націоналізму щоб здобути місцеву підтримку, але й достатньо реалістичним, щоб мати якісь надії на кінцевий успіх.

Українська ідея була також досить подібною до тогочасних намагань деяких галицьких поляків перетворити Галичину на «польський П'ємонт», який із часом об'єднав би розділену польську націю. П'ємонт був італійським королівством, яке почало об'єднання Італії (більш-менш завершене у 1870 р.), що передувало об'єднанню Німеччини (завершене у 1871 р.). Різниця між поляками та українцями в Галичині полягала в тому, що Польща розглядалась усіма як історична нація з власною традицією державності, так само, як Німеччина чи Італія^[232]. Поляки прагнули відтворити Річ Посполиту такою, якою вона виглядала для них у викривленому дзеркалі модерної націоналістичної уяви; українці прагнули розбити це дзеркало, розплавити його друзки й витворити щось нове.

Польське походження Андрея Шептицького було символічним для новизни української ідеї; його тривала присутність у польському житті нагадує нам про роль поляків в оформленні українства наприкінці ХІХ ст. Для українських діячів поляки були зразком, владою та суперниками. Поляки були зразком, бо польська нація начебто мала більшу автономію у складі Австрії. Поляки були владою, бо ця автономія віддала фактичну владу польським аристократам: вони займали понад 90% високих адміністративних посад у Галичині. Нарешті, поляки були суперниками, бо їхні політичні сили, орієнтовані на модерний націоналізм, як, наприклад, націонал-демократи, намагались поширити польську культуру в Галичині як культуру національну. Таким чином, українські діячі протистояли не лише польській владі, а й польському національному рухові, що прагнув створити в Галичині польське громадянське суспільство і, зрештою, польську національну державу. Насправді ж лояльні до імперії польські аристократи та польські націоналісти самі перебували в різних таборах і мали різні позиції щодо різних питань, зокрема, й українського.

На початку 1890-х рр. польські чиновники в Галичині були провідниками загальної австрійської політики, що підтримувала українофілів на противагу москвофілам. Комісія, що складалася з польських шляхтичів, вирішила стандартизувати українську мову відповідно до української народної орфографії, а не різних систем, що їх підтримували російські москвофіли. Польська шляхта також мала більшість у комісії, що віддала нову

університетську кафедру східноєвропейської історії Михайлові Грушевському. Імперська політика, реалізована у Львові лояльними до Австрії поляками, поєднала Галичину з Києвом. Там головною проблемою для українців була російська цензура, а чимало українофілів були поляками. Грушевський, студент українського історика польського походження Володимира Антоновича, був здивований, коли побачив, що поляки в Галичині вороже налаштовані до української справи^[233]. Його призначення, результат короткотривалої політичної кон'юнктури в Галичині, мало вагомі національні наслідки для всієї України. Прибуття Грушевського до Львова з Києва у 1894 р. забезпечило українофільській орієнтації в Галичині інтелектуальну підтримку. Його лекції українською мовою довели її придатність бути мовою науки та просвітництва.

Перший том «Історії України-Руси» Грушевського, найважливішого тексту в творенні українського національного нарративу, вийшов друком у 1898 р. Найважливішою новацією вченого був послідовний виклад історії України, починаючи від часів Київської Русі. Методологія, яка уможливила це досягнення, виходила з київського народництва: народ тією самою мірою, що й держави, поставав у ній як актор історії. В такий спосіб кон'юнктура імперської політики принесла до Львова історичне бачення, яке могло протистояти всім імперським ідеям. Заперечуючи твердження російської історіографії про те, що саме Москва успадкувала давні традиції Київської Русі, Грушевський створив фундамент для політичного підважування російських претензій на всю Україну. Розглядаючи простий народ як частину історії, він підірвав традиційну дихотомію між «історичними» та «неісторичними» націями — основу польської претензії на Галичину. У ХІХ ст. нації вважались «історичними», якщо їхні еліти були пов'язані з державною традицією. За новим визначенням історії, яке тепер враховувало народ, той факт, що Галичина належала Польському королівству чи що українські еліти прийняли польську цивілізацію, вже не був вирішальним^[234]. Грушевський був новачком у галицькій політиці, але вплив його праці на місцеву українофільську справу був очевидним. Галицькі українські діячі вже знали: якщо народ розглядався як складова нації, тоді Східна Галичина була українською територією. Російський імперський перепис 1897 р. дав галичанам змогу уявити собі Україну, що простягалась набагато далі на схід.

Хоча австрійські імперські поступки початку 1890-х рр. безпосередньо й опосередковано укріпили українофільську орієнтацію, українські діячі вважали їх недостатніми. Вони дедали більше, особливо після скандальних виборчих маніпуляцій 1895 і 1897 рр., мислили національними категоріями й вимагали для себе національного статусу, рівного з їхніми суперниками. Як ми вже бачили, українські діячі бажали того, що вже мали польські урядовці (влади) й чого прагнули польські націоналісти (масової нації). Інакше кажучи, українські діячі рівняли свої вимоги до того, що вони вважали польським успіхом у Галичині, а свої цілі — з цілями польських націоналістів. Нагальними українськими вимогами до Відня були поділ Галичини та українська автономія її східної частини, а також українізація університету. Довготерміновими цілями були творення української нації та української держави з «етнічними» кордонами^[235]. Ці наріжні камені української ідеї постали завдяки новому поколінню світських діячів, вже не тільки греко-католицьких священиків, а їхніх синів чи дочок, інколи навіть дітей українських селян, що отримали освіту в Австрії після 1848 р.

Тоді як Шептицький представляє трансформацію традиційних еліт (греко-католицького духовенства та польської шляхти), поет Іван Франко (1856–1916) вособлює новий тип світської інтелігенції, що зросла на українському ґрунті. Його походження нагадує нам, що еліти прийняли політичну ідею етнічного націоналізму раніше, ніж її прийняли селяни, і що часто самі представники еліт не відповідали «етнічним» вимогам нації. Батько Франка був сільським ковалем німецького походження; його мати походила з дрібної польської шляхти. У 1864 р. Франка послали навчатись до німецькомовної школи братів василіан, греко-католицького ордену, що піклувався про збереження зв'язку своєї Церкви з латинським Заходом. Важливішим від дитинства чи «етнічного» коріння для нього стали зіткнення з польською культурою, російською політикою та європейськими ідеологіями в останній чверті XIX ст. У 1876 р. він познайомився з істориком Михайлом Драгомановим, вигнанцем із російської України, який щойно втратив посаду професора в Києві. Саме той переконав молодих інтелектуалів, таких як Франко, що їхнє москвофільство має перейти в братерство з українським народом. У 1880-х рр. завдяки публічному судовому процесові та писанню польською мовою Франко

став відомим львівським соціалістом. У 1890 р. він став співзасновником селянської Української радикальної партії, що виступала за соціалістичну трансформацію Галичини та поділ її на східну (українську) та західну (польську) частини. У 1897 р. він гучно порвав з польськими (пишучи німецькою) та з українськими політиками (пишучи польською). Як друг Грушевського, Франко став його протеже. На Святвечір 1899 р. разом із іншими лідерами нової Національно-демократичної партії вони видали відозву до всіх класів українського суспільства, закликаючи до загального прагнення національного суверенітету. Якщо Франко й далі вірив, що політикою має керувати еліта, то його погляди щодо ідей, які мають керувати елітами, зазнали відчутних змін [\[236\]](#).

До 1900 р. Франко став адвокатом української незалежності в межах того, що він та інші представники його покоління звали «етнографічними» кордонами. Подібно до нього, багато провідних галицьких українських національних діячів з 1900 р. десять років перед тим були соціалістами. Такою була загальна тенденція, звична в тогочасній Європі, не кажучи про Польщу (засновник польської ендеції Роман Дмовський, організатор її молоді Зигмунт Галицький, її соціальний теоретик Станіслав Грабський — усі замолоду були соціалістами). Зв'язок між нібито протилежними ідеями соціалізму та націоналізму полягав в ідеалістичній вірі ще недосвідчених людей, а особливим імпульсом, що підштовхнув українських діячів від соціалізму до націоналізму, було протистояння з поляками. Під впливом Драгоманова українці вірили, що український соціалізм виросте з українського народу, польський соціалізм — з польського тощо. Ця версія соціалістичної віри в маси неминуче вела до питання, ким же були ті маси. У цій ситуації винайдення української та польської «етнічних груп» було не дивнішим, ніж передбачення, що українські та польські маси очолять революцію, але навіть логічно випливало з нього. Оскільки український народ майже повністю складався з селян, революційну ідею народу було легко поєднати з новою науковою ідеєю про «етнічну групу». Російський імперський перепис 1897 р., що ставив питання про мову, створив ментальну карту великої землі етнічних українців на схід від Галичини. Ідея про українську «етнічну групу» також забезпечила природний захист і від польських соціалістів, які припускали, що

соціалізм призведе до відродження колишньої Речі Посполитої, і від польських націоналістів, що засновували свої вимоги на Галичину радше на культурі, ніж на цифрах^[237].

У Галичині світська інтелігенція дійшла цих висновків до 1900 р., тоді ж, коли Шептицький почав перетворювати Греко-Католицьку Церкву на демократичний інструмент українського національного відродження. Соціальні, релігійні та лінгвістичні різниці ранньомодерних часів тепер були переформульовані в модерних національних категоріях і радикалами, й духовенством. Нація ранньомодерної Речі Посполитої виключала селянство; модерна українська селянська нація виключала поляка як експлуататора та чужого. Греко-Католицька Церква пережила ранньомодерну Річ Посполиту, перетворившись на головний інструмент у творенні модерної української нації. Водночас римо-католицизм став так само вособлювати польську національність, як і релігійну віру та діяльність. Більша частина української літературної мови з'явилась як результат ранньомодерних контактів України з Польщею, але кодифікована народна мова вже розглядалася всіма як українська національна мова. Отже, польська вже не була мовою культурного обміну й перетворилась лише на одну з національних мов.

Щоб побачити різницю між модерними визначеннями, які тріумфували в Галичині, та історичними дебатами, що тривали в Литві, повернімося на мить до спадку поета-романтика Адама Міцкевича. У 1900 р. Міцкевич надав українцям і полякам спільні точки відліку, як раніше зробив це для литовців, білорусів і поляків. Наприклад, деякі українські націоналісти, непевні в надійності та переконаннях Шептицького, називали його Валленродом, героєм Міцкевича, що видавав себе за представника однієї національності, а потім зрадив її заради іншої. Деякі українці боялися, що Шептицький, ставши головою місцевої Греко-Католицької Церкви, виявиться поляком. У Литві «Валленрод» був позитивним прикладом для змовників; в Україні ж «Валленрод» був зрадником. Окрім того, Міцкевичева ідея «Валленрода», що найбільше пасувала тогочасним українсько-польським відносинам, значно відрізнялась від Міцкевичевої ідеї про «батьківщину», що була центральною для польсько-литовсько-білоруських взаємин. «Батьківщина» Міцкевича

передбачала комплексну лояльність; «Валленрод» (у новітній інтерпретації) передбачав національну сутність^[238].

Особисте ставлення Франка до Міцкевича ще краще підтверджує цю ідею. Відхід Франка від польської культури та відкидання співпраці з поляками були виражені в його засудженні Міцкевича як «поета зради». Замість того, щоб розглядати Міцкевича як частину спільного канону, з якого можна брати приклади, Франко представив його як джерело польського націоналізму. Це означало прийняти твердження польського інтегрального націоналізму — що витoki нації йдуть знизу — відкинувши одного з його ідолів, націоналізованого Міцкевича польської націонал-демократії. Це також значило відкинути історичні суперечки, що досі точились у колишній Литві. Там Міцкевич символізував потенціал давніх інституцій, зображених у «Конраді Валленроді» чи деінде. Як ми вже бачили, новостворений литовський міф представляв 1569 р. як кінець литовської культури. Тим часом литовська державність проіснувала до 1795 р., а важливі литовські інституції діяли аж до XIX ст. Люблінська унія 1569 р. не створила політичних інституцій, щоб захистити Україну в межах Речі Посполитої. Загалом, литовські діячі у 1900 р. сприйняли необхідність довести, що їхня нація була історичною, а її сучасні селянські складові є спадкоємцями історичної держави. За допомогою інтелектуальних вправ вони переробили Міцкевичевий рядок «Батьківщино моя, Литво!» на Кудірковий національний «Батьківщино наша, Литво!» Українські діячі зробили крок ще далі й почали розуміти народ як джерело історії. Це розв'язало проблему й відкрило ширші можливості: якщо Україну складав її народ, тоді українська держава мала простягатись у його межах^[239].

Розділ 7

Галичина та Волинь на узбіччі

(1914–1939)

Напередодні Першої світової війни здавалося, що українська справа в австрійській Галичині мала більше надій на успіх, ніж литовська справа в Російській імперії. Тоді як литовською розмовляло менше двох мільйонів людей, українська «етнічна група» нараховувала десятки мільйонів. На відміну від литовців Північно-Західного краю Російської імперії, українці австрійської Галичини голосували на парламентських виборах, засновували легальні політичні об'єднання й вільно друкувалися своєю рідною мовою. Демократична політика довершила творення в Габсбурзьких володіннях модерних національних ідентичностей, а надання виборчого права чоловікам стало потужним інструментом прибічників селянських націй (таких як українська). Ідея про те, що «етнічність» була кращим аргументом від «традиції», підтвердилась у демократичній практиці, що підірвала традиційну позицію галицької польської шляхти. Світські еліти почали агітувати за українську національну незалежність, тоді як Греко-Католицька Церква перетворювалась на національну інституцію. Під час Першої світової війни, в якій Австрія воювала з Росією, Відень переслідував тих галичан, яких вважав проросійськими, тим самим опосередковано допомагаючи українській справі. Галицькі українські політики у Відні підтримували створення на відібраних у Російській імперії територіях незалежної України, яка мала би залишатись у тісних стосунках з новою, автономною Східною Галичиною. Звідси залишався лише крок до відвертої підтримки української незалежності на всіх українських землях. Після Лютневої революції в Росії та проголошення в листопаді 1917 р. Української Народної Республіки незалежність видавалась реальною можливістю. Серйозно сприйняли риторику вілсонівського самовизначення, проголошену після вступу

США у війну в квітні 1917 р., і галицькі українці. Здавалося, існували підстави для оптимізму незалежно від того, хто виграє війну^[240].

Ахіллесовою п'ятою селянських націй і слабкою стороною етнічної політики є місто. Будь-яка незалежна Україна потребувала столиці, і в Західній Україні нею мав бути Львів. Однак там домінували поляки. За найкращими підрахунками, трохи більше 52% жителів міста вважали себе поляками, оскільки під час австрійського перепису 1900 р. 51,9% назвали себе католиками, а в ті часи напевно було більше поляків греко-католиків, ніж римо-католиків українців. 75,4% мешканців столиці Галичини назвали польську своєю рідною мовою, хоча ця цифра явно завищена, адже за цим переписом їдишемовні євреї не могли обрати своєю мовою їдиш. Перед Першою світовою війною галицький крайовий сейм був місцем єдиного польськомовного зібрання на територіях колишньої Речі Посполитої. Саме ж місто було місцем нещодавньої перемоги польської культури: протягом двох попередніх поколінь польська замінила німецьку як мова шкіл, університету та громадського життя. Наприкінці Першої світової війни й після поразки Австрії поляки знали, що в Східній Галичині українці чисельно їх переважають. Дві третини населення були греко-католиками; з 44 адміністративних округів Східної Галичини поляки мали більшість лише в одному: в самому Львові^[241]. Польські вимоги щодо Східної Галичини базувались на цій перевазі, а також на цивілізації, що її, за власним переконанням, вони принесли з собою^[242]. Львів символізував і давню польську присутність, і нещодавній політичний тріумф.

У Варшаві в 1918 р. переконання в тому, що Львів — польське місто, було сильнішим ніж, наприклад, відчуття того, що таким містом є Вільно: столиця держави, яка звалась «Литвою», чий історичний зв'язок із «Польщею» був, щонайменше, питанням дискусійним. «Україна», з іншого боку, не сприймалась як політичне утворення в межах Речі Посполитої, а столиця Галичини розглядалась як історично польське місто. Хоча й засноване православними князями у 1264 р., у 1349–1772 рр. воно справді було частиною Руського воєводства Польського королівства. Після 1772 р., звісно, багато змінилось: місто збільшилось у сім разів (з приблизно 20 тис. до приблизно 140 тис. мешканців), а польська еліта наново встановила свою гегемонію в нових політичних умовах. Якщо Львів

зміг стати культурно польським за австрійської влади, у Польщі вважали, що те саме мало би статися з околицями їхньої держави за польської влади: польська мова та католицька релігія мали принести цивілізацію в Східну Галичину. Хоча націонал-демократи, такі як Станіслав Грабський, розраховували на компроміс із Росією стосовно східних земель, а провідні федералісти, такі як Юзеф Пілсудський, сподівалися на союз із Україною проти Росії, жоден польський політик будь-яких поглядів не уявляв собі, що Львів може бути не польським. У квітні 1919 р. польський Законодавчий Сейм одноголосно постановив, що вся Галичина має бути анексована.

Найпомітнішою меншиною міста були євреї, а не українці. Їх запросили сюди середньовічні князі Галичини та королі Польщі. Вони процвітали у галицьких містечках у XVI ст. й стали помітною міською групою. До XVIII ст. галицькі євреї зберігали власне громадське життя, користаючись із привілеїв, отриманих у польсько-литовській Речі Посполитій; опинившись в Австрії, вони стали об'єктами асиміляційної та германізаційної політики імперії. Євреї становили велику частину середнього класу та професійної еліти Львова, а також значну частину нечисельного робочого класу. Після того як у 1867 р. Галичина отримала автономію на умовах, сприятливих для поляків, євреї вивчали польську мову в австрійських школах. Занепад австрійського лібералізму після економічної кризи 1873 р. обмежив для секуляризованих євреїв можливості політичного вибору. Після парламентських виборів 1879 р. культурна інтеграція збіглася з політичною співпрацею, коли галицькі єврейські депутати приєдналися до польського клубу в парламенті та брали участь у виборах як його кандидати. Втім, на зламі століть справи склалися інакше. Народження модерного польського та українського націоналізмів підштовхнуло світських євреїв до більш партикулярних політичних ідей. Єврейські націоналісти (сіоністи) у 1907 р. після запровадження загального виборчого права для чоловіків уклали виборчу угоду з українцями, демонструючи своє прийняття нових правил національної політики^[243]. Упродовж цього періоду єврейську співпрацю з поляками (а потім і з українцями) треба розглядати в рамках багатонаціональної австрійської держави. Питання про те, що сталося б, якби Австрія перестала існувати, було дуже незручним для всіх євреїв.

Більшості євреїв важко було уявити модерне національне поєднання літературної та розмовної мови. Іврит залишався священною мовою, їдиш слугував мовою повсякдення, а польська чи німецька були конче потрібні для комерції. Згідно з конституцією 1867 р. галицькі євреї отримали рівні права й могли вважати себе австрійцями *par excellence*^[244], незалежно від того, чи володіли вони польською або німецькою. Вивчені замолоду мови зовсім не обов'язково мали прислужитись у зрілому віці. Єврейські прихильники асиміляції з німецькою культурою 1820-х рр. формулювали свої ідеї на їдиш; єврейські прибічники інтеграції в польське життя 1870-х рр. — німецькою; сіоністи 1890-х рр. писали й розмовляли польською. Друге покоління сіоністів на початку ХХ ст. зціпило зуби й використовувало розмовний їдиш як мову політики. Розмовляючи сумішню польської, німецької та їдиш, сіоністи мріяли про майбутнє, в якому всі євреї в повсякденні вживатимуть іврит.

Навіть єврейські націоналісти не могли уявити собі можливість поєднання власної модерної національної трійці мова-територія-держава в Європі. У 1900 р. євреї становили майже 13% населення Східної Галичини й складала більшість у багатьох містах. Водночас, подібно до інших частин Східної Європи, тут не існувало такої місцевості, де вони були б у більшості й могли думати про власну державу. Попри те, що демократизація Австрії заохочувала євреїв зосередитись радше на політичній роботі в межах діаспори, аніж на планах переселення до Палестини, проблема території залишалась ще складнішою, ніж проблема мови. Зрештою, навіть єврейським націоналістам Перша світова війна принесла більше викликів, ніж можливостей. Сіоністи були свідомі того, що принцип територіального самовизначення не відповідав їхнім потребам: навіть розпад Австрії не давав змоги створити в Європі єврейську державу. Під час Першої світової війни більшість євреїв Львова мали дуже консервативну мету: зберегти те, що вони отримали за мирних часів.

ВОЄННА ПОРАЗКА І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ (1918–1920)

У світлі польських вимог і єврейської присутності стає зрозумілим радикалізм мети галицьких українських діячів у 1918 р.: створити в Галичині українську національну республіку зі столицею у Львові. До певної міри це нагадувало бажання литовських діячів створити незалежну Литву зі столицею у Вільнюсі. Однак після Першої світової війни у 1918–1920 рр. маленька Литва була де-факто збережена німецькою армією, яка затрималась на сході; була врятована Польщею від Радянського Союзу; й вижила як сусідка переможеної Німеччини, переможеного Радянського Союзу та Польщі, що силою захопила Вільнюс. Під час усіх цих подій загинуло відносно небагато литовців, тим часом як понад мільйон населення України втратило життя у війнах, кривавих конфліктах, партизанських сутичках, бандитських рейдах і погромах, що так часто траплялися у 1918–1920 рр.

Українці сподівалися на більше, а отримали менше. Геополітична доля важила більше, ніж національна самопожертва, а організована мобілізація — більше, ніж просто велика кількість. І хоча Австро-Угорщина та імперська Росія розпались, не існувало ані клаптика української території, якого поляки, «білі» росіяни і/або більшовики не вважали б частиною свого природного спадку. Переможні держави Антанти не погоджувалися між собою щодо належності Галичини та Волині, але жодна з них ані на мить не ставилась серйозно до українських прагнень. На той час, у 1918–1920 рр., їхньою головною метою було завдати поразки більшовицькій Росії чи принаймні стримати її. Підтримка Антантою Білої російської армії генерала Антона Денікіна виключала підтримку України, адже той був російським націоналістом і вважав Україну частиною Росії. Після його поразки західні держави підтримали Польщу як противагу більшовицькій Росії, а отже, прийняли польські вимоги щодо Східної Галичини та її столиці^[245]. Дві створені після війни українські держави зі столицями у Львові та Києві мали без союзників вирішити польську та російську проблеми. За таких умов українські еліти потребували надзвичайної злагожденості, якої їм бракувало. Київську державу роздирали ідеологічні суперечки її лідерів, паралізувала слабкість ключових інституцій, таких як армія, і її не чули селяни, а тому вона була розтрощеною зовнішніми (та внутрішніми) військовими потугами^[246].

Галичани були успішнішими у своїх спробах створити у Львові Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Найдраматичнішим моментом стало захоплення українцями ключових будівель у місті вночі 31 жовтня 1918 р. і контратака його жителів-поляків 1 листопада. На біду галицьких українців, поляки могли розраховувати на регулярну армію. Вирішальним стало, зокрема, прибуття армії генерала Юзефа Галлера з Франції у квітні 1919 р. Після того як у липні 1919 р. її вояків витіснили на схід за Збруч, ЗУНР зазнала поразки й змушена була створити уряд у вигнанні у Відні. Війна коштувала галицьким українцям життя 15 тис. людей, породила покоління зневірених ветеранів і підтвердила поширену думку про те, що Польща є головним ворогом України. За підсумками цієї війни Львів разом зі Східною Галичиною став частиною Польщі, а понад 3 млн українців і майже 1 млн східногалицьких євреїв стали громадянами Другої Польської Республіки. На нещастя галицьких євреїв, національні альтернативи, що постали на руїнах Австрії, залишали мало простору для незацікавлених. Місцеві поляки та польські солдати розглядали єврейський нейтралітет і єврейську самооборону як підтримку України. Польські напади на євреїв у Львові у 1918–1919 р. забрали життя щонайменше семидесяти людей^[247].

Перша світова війна та руйнування імперій започаткували національне державне будівництво у Варшаві, Києві та Львові. Проте розпад Габсбурзької імперії мотивував решту україномовного населення будувати держави з дуже відмінними цілями. Серед майже трьох мільйонів україномовного населення Галичини 150 тис. були лемками: східнослов'янським населенням передгір'я та гір, де дуже швидко пройшов новий польсько-чехословацький кордон. У листопаді 1918 р., коли галицькі українці проголосили українську незалежність у Львові, лемки створили окрему адміністрацію. Тут, у Карпатських Бескидах, українська ідея була чужою. Місцеві еліти були москвофілами, а їхній головний інтерес полягав у збереженні цілісності власних земель, а не національної належності. Лемківське керівництво спочатку писало петиції щодо анексії Лемківщини Росією, потім щодо її включення до Чехословаччини. Інкорпорацію Польщею лемки вважали найгіршим з усіх можливих варіантів, особливо якби це призвело (як це й сталося) до поділу

лемківських земель новим державним кордоном. Польські вояки лише підтвердили це побоювання, придушивши лемківську «державу» навесні 1920 р.^[248] Лемківський випадок нагадує нам, що кінець габсбурзького правління не завжди супроводжувався націоналізмом, що окремі групи можуть організуватись для інших політичних цілей, ніж національна незалежність, і що український рух ще не охопив собою всієї Галичини.

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР (1921)

Польсько-український конфлікт відклав плани Юзефа Пілсудського щодо польсько-українського союзу проти Росії, оскільки поляки та українці не могли воювати по один бік фронту, доки польський південно-східний кордон не було проведено відповідно до побажань поляків. Насправді Польща могла укласти союз тільки з однією українською державою, водночас зруйнувавши іншу. Коли цей момент настав, альянс між Польщею Пілсудського та крихкою київською державою Симона Петлюри був дуже слабким і запізнілим. У квітні 1920 р. Петлюра віддав Західну Україну Польщі і об'єднався з Пілсудським для нападу на радянську Росію. Із погляду галицьких українців це була зрада з боку Києва. А з позиції Петлюри це був останній шанс зберегти державність в українському центрі. На думку Пілсудського, цей союз був нагодою перемогти Червону армію й утвердити Україну як буферну державу. Для нього це був ризикований крок, оскільки польські націонал-демократи, які виступали проти української незалежності й домінували у сеймі, виграли би від найменшої невдачі на сході. Ендек Станіслав Грабський залишив посаду голови сеймової комісії закордонних справ на знак протесту проти союзу з Україною. Київ був швидко відвойований у травні 1920 р. й так само швидко втрачений. Контратака більшовицьких військ відкинула польські та українські сили й дала їм змогу просунутись у серпні 1920 р. аж до передмість Варшави та Львова.

Зрештою, польські та українські війська перемогли, але польські сили були виснажені, польська громадська думка розділилась, а польська влада не могла дійти згоди щодо того, які території забрати у

переможеної більшовицької Росії. Як ми вже бачили, польський Законодавчий Сейм представляв Центральну Польщу і в ньому домінували націонал-демократи. Польську позицію на польсько-більшовицьких переговорах визначав Грабський, який виступав за те, щоб приєднати лише ті території, що (як він вірив) можуть бути асимільовані польською національною державою. На практиці це означало всі землі, які вважались ендеками «етнічно» та «історично» польськими та об'єднувалися навколо міст із польською культурою. Адольф Йоффе, більшовицький представник, був радий здобути для Москви території, окуповані польськими військами. У березні 1921 р. в Ризі польська та більшовицька сторони поділили те, що сьогодні складає Білорусь та Україну; Польща отримала більшість території Волині та Галичину, погодившись визнати радянську Україну та радянську Білорусь^[249]. Порушивши дух (навіть якщо не букву) четвертого пункту договору з петлюрівською Україною, Польща інтернувала своїх українських союзників.

Таким чином, внаслідок перемоги у двох східних війнах, першої проти ЗУНР (1918–1919), а другої проти більшовицької Росії (1919–1920), Польща приєднала Галичину та більшу частину Волині. Це був елемент нового післявоєнного європейського територіального впорядкування, яке у Східній Європі було позначене творенням менших держав із великих. Ці територіальні зміни зазвичай розглядаються як «версальські», хоча східні кордони визначались силами, які перебували поза контролем Антанти. Як і завжди під час перемальовування карт, потрібно зупинитися й уважно поглянути на старі імена у нових обставинах. «Волинню» називалося середньовічне князівство, край Великого князівства Литовського, польське воєводство Речі Посполитої й губернія Російської імперії. У 1921 р. незалежна Польща отримала більшу частину цієї губернії, хоча не всю. Решту історичної Волині з радянського боку поділили Київська та Вінницька області Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР, з 1937 р. — Українська Радянська Соціалістична Республіка, УРСР). Те, що Радянський Союз, створений у 1922 р., включав радянську Україну, було найважливішим результатом спроб створення незалежної української держави у 1918–1920 рр.^[250] У складі міжвоєнної Польщі «України» формально не

існувало, але було «Волинське» воєводство. Під «Волинню» ми будемо розуміти саме його, а також південну частину Поліського воєводства.

У цій книжці йдеться про «Галичину» в значенні української Галичини, східної частини австрійської коронної землі. Історично австрійська Галичина була менш єдина, ніж російська Волинська губернія: вона просто охоплювала території, які Австрія загарбала у Речі Посполитой в останній чверті XVIII ст. Саме тому австрійська Галичина поділялась на західну польську частину, де головним містом був Краків, і східну, де (переважно) село розмовляло українською мовою, містечка — польською та їдиш, а головне місто (Львів) — польською. Перемігши ЗУНР, незалежна Польща повернула галицькі землі, забрані в Речі Посполитой Австрією. Термін «Галичина» зберігся в польській мові культури, але не на картах Польщі, яка розділила східну частину австрійської Галичини на три воєводства: Львівське, Станіславівське та Тернопільське, разом відомі як «Східна Малополюща». Цікаво буде згадати, що історична назва цих провінцій у колишньому Польському королівстві була «Руське воєводство». Саме ці три воєводства Східної Малополющі (з невеликими частинами Краківського та Люблінського воєводств, населених українцями) ми й називатимемо «Галичиною». У міжвоєнній Польщі українці продовжували називати Східну Малополющу «Галичиною»^[251].

Під тиском Антанти Польща обіцяла політичну автономію колишнім австрійським територіям Галичини, але не колишнім російським територіям Волині. На початку 1920-х рр. польська держава достатньо добре ставилась до свого українського населення, щоб у 1923 р. Антанта погодилася з польськими вимогами щодо Східної Галичини. Ситуація українців, які за Ризьким договором залишились у радянській Україні, була спочатку дещо кращою, а потім зусибіч набагато гіршою. Тоді як польська демократія була чужою, нерепрезентативною й, зрештою, надзвичайно обмеженою, радянський комунізм був брутальним, тоталітарним і, зрештою, призвів до геноциду. Спочатку, коли Польща гарячково проводила «національну асиміляцію», радянська політика допомагала творити модерну українську культуру. В радянській Україні 1920-ті рр. були надзвичайно творчими, а українських інтелектуалів прийняли до комуністичної партії й заохотили творити власною мовою. Михайла

Грушевського, колишнього президента незалежної УНР, запросили повернутись до Києва та працювати в радянській Україні. Більшість книжок і газет друкувалися українською мовою, якою навчались і більшість дітей. На певний час радянська влада навіть дозволила діяльність Української Автокефальної Церкви. Цей період плідного спокою завершився, коли Сталін покінчив із політикою українізації, заборонив діяльність Церкви та знищив українську інтелігенцію. Радянська Україна постраждала від сталінської влади більше за будь-яку іншу європейську частину СРСР. П'ять мільйонів її мешканців померли під час Голодомору 1932–1933 рр.^[252] Десятки тисяч освічених українців, разом із провідниками культурного відродження 1920-х рр., загинули в чистках кінця 1930-х рр.^[253]

Хоча найбільша катастрофа в українській історії сталася в Центральній та Східній Україні (у Радянському Союзі), саме в Західній Україні (в Польщі) та в еміграції українська еліта, що складалась переважно із галичан, мала час та свободу займатись українським національним питанням. Лише в 1930-х рр. Галичина стала беззаперечним центром української національної ідеї, й лише після того українська культура почала поширюватись із заходу на схід. Хоча галицька версія української ідеї мала універсальні прагнення, у 1920–1930-х рр. вона була зумовлена особливим становищем галицьких українців у Польщі. Ренесанс української культури в радянській Україні 1920-х рр. популяризувався за кордоном; новини про жорстокість 1930-х рр. замовчувались. Пам'ятаючи про домінування польських еліт перед війною, розчаровані провалом союзу з Польщею; зражені в Ризі й незадоволені повсякденним досвідом за польської влади; українські націоналісти розглядали Польщу як найбільшого ворога української справи. Хоча Польща негласно підтримувала емігрантів із Центральної України, своїх колишніх союзників у марші на Київ, західноукраїнські націоналісти цього не оцінили^[254]. Водночас увага до Польщі також притлумила жваві суперечки щодо Радянського Союзу, який багато хто з українських діячів розцінював як творця української держави — Української РСР.

Хоча комунізм послуговується універсалістською лексикою, на практиці комуністи часто керують з більш-менш національного центру. Націоналісти, з іншого боку, вживають партикуляристську лексику,

хоча націоналізм має й певні універсалістські риси: в принципі, за будь-якою групою визнається право на самовизначення; в соціальному житті націоналізми виростають один з одного; в міжнародних відносинах будь-яка група може копіювати будь-яку рису національної ідеології іншої. Таким чином, малі націоналізми міжвоєнної Європи, такі як український, треба розглядати також з огляду на їхні стосунки з більшими націоналізмами, такими як італійський і німецький. Після Першої світової війни Європа була поділена між державами, що прагнули утримати статус-кво, та тими, які хотіли реваншу; реваншистські націоналістичні рухи природно сподівались отримати допомогу від останніх. Західні ідеології, особливо після приходу до влади в Італії Муссоліні, начебто показали, як поквитатись за українську національну поразку. В 1929 р. у Відні галицькі українські ветерани західноукраїнсько-польської війни заснували Організацію українських націоналістів (ОУН). Хоча вона також приймала емігрантів із Центральної та Східної України, орієнтувалася вона на галичан^[255]. Ворожість ОУН до Польщі виросла з політичних обставин: Галичина була інкорпорована Польщею, а галицькі українці стали польськими громадянами. Поштовхом до створення ОУН була участь галицьких українських партій у польських виборах 1928 р., які, за всієї зневаги українських націоналістів, легітимізували наявні кордони^[256]. ОУН була нелегальною, підпільною й терористичною організацією з планами зруйнувати статус-кво. Її метою була незалежна Україна, яка включала б усі українські території (в широкому розумінні), але тільки з українським населенням (у вузькому розумінні). Перший конгрес ОУН у 1929 р. ухвалив, що «тільки повне усунення всіх окупантів з українських земель відкриє можливість для широкого розвитку Української Нації в межах власної держави»^[257]. Промовистою є також остання з оунівських «десяти заповідей»: «Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української Держави, навіть шляхом поневолення чужинців». Під керівництвом Дмитра Донцова (1883–1973) молодше покоління у 1930-х рр. віддавало перевагу ідеології над історією та марило жорстокою революцією, що створила б українську державу. Увага ОУН до організаційних питань була настільки ж важливою, як і до ідеології.

Хоча загалом ворогами ОУН були всі держави, що здобули території, населені українцями (СРСР, Польща, Румунія,

Чехословаччина), на практиці вона діяла в межах та проти Польщі. Вбиваючи поважних українців, готових співпрацювати з польською державою, а також польських чиновників, охочих допомогти українцям, ОУН відділила українців від поляків і спровокувала польську відповідь, що начебто виправдовувала її радикальну позицію. Українські націоналісти вбили чи намагалися вбити щонайменше 36 українців, 25 поляків, 1 єврея та 1 росіянина. Серед убитих поляків були прихильники примирення Броніслав Перацький і Тадеуш Голувко^[258]. ОУН вважала себе в стані війни з польською державою, а її лідери були свідомі того, що для перемоги необхідні союзники. ОУН розраховувала на німецьку допомогу, оскільки для великого плану створення української держави з польських, радянських, чехословацьких та румунських територій Німеччина здавалась єдиним можливим союзником. Подібно до італійського та інших європейських фашистських рухів, в 1930-х рр. ОУН очолювали лідери, які симпатизували нацистській Німеччині й вірили, що Адольф Гітлер допоможе їм з ідеологічних міркувань. Наприкінці 1930-х рр. ОУН вже співпрацювала з абвером — розвідкою нацистської Німеччини.

ГАЛИЧАНИ ТА ВОЛИНЯНИ, 1921–1939

Ідеологія ОУН — це одна річ, а становище українців у міжвоєнній Польщі — дещо інша. Міжвоєнна Польща нараховувала серед своїх громадян майже п'ять мільйонів осіб, які розмовляли діалектами теперішньої української мови та молились у греко-католицьких або православних храмах. Приблизно три мільйони з них були колишніми австрійськими підданими, переважно греко-католики Галичини; приблизно два мільйони були колишніми російськими підданими, здебільшого православні з Волині. Польські чиновники та українські діячі також розрізняли галицьких і волинських українців: з українського націоналістичного погляду галичани були надійними, а волиняни — гарними кандидатами для націоналістичної агітації; з польського державного погляду галичани були ненадійними, а волиняни — гарними кандидатами для політичної асиміляції.

Польська політика була спрямована на те, щоб перешкодити «поганим» галичанам впливати на «хороших» волинян.

У Галичині польська політика була достатньо жорсткою, щоб породити нових ворогів, але вона була далека від тієї тиранії, що могла би придушити українське громадянське суспільство чи зруйнувати українське націоналістичне підпілля. Найболючішим ударом по галицьких українцях був «Lex Grabski» 1924 р., робота Станіслава Грабського, який замінив україномовні школи двомовними (на практиці — польськомовними). Приєднавши в Ризі тих, кого він вважав за сумірне населення (податливих до асиміляції українців), Грабський сподівався, що в наступному поколінні вони стануть поляками. Його закон призвів до стрімкого зростання кількості приватних шкіл і відштовхнув українську молодь від польської влади^[259]. 1925 року, під час прем'єрства його брата Владислава, Станіслав Грабський як міністр внутрішніх справ заблокував спроби провести справедливішу земельну реформу. Переворот Пілсудського в 1926 р. міг стати поворотним моментом. Відтепер польська політика стала асиміляцією «державною» а не «національною»: громадяни мали оцінюватися відповідно до їхньої лояльності державі, а не за національністю. Відчуваючи цей поворот подій як загрозу, ОУН організувала кампанію саботажу, спрямовану спровокувати Пілсудського на репресивні дії. У відповідь, хоча також і для підтримки на парламентських виборах партій, яким він симпатизував, Пілсудський організував сотні каральних контрзаходів, одним із найпоширеніших видів якого було тілесне покарання^[260]. Таке приниження лише посилило тривалу ворожнечу.

Волинь була викликом іншого роду, ніж Галичина. Це був другий за величиною край Польщі, поля, ліси та болота якого не надто псували дороги чи залізничні колії, а в містах була відсутня каналізація. Найбільшим містом було Рівне, більшість сорокадвохтисячного населення якого складала євреї. Майже 90% населення Волині, тобто фактично кожен, хто не був євреєм, працювали на землі (чи володіли нею). Порівняно з Волинню навіть відома своєю відсталістю Галичина виглядала цілком європейською й досить національною. Тоді як Галичина була мобілізована великою війною між українцями та поляками, на Волині на початку 1920-х рр. національних рухів не було. Польсько-литовське повстання 1863 р.

мало тут невеликий резонанс, оскільки кількість поляків на Волині була меншою, а польські магнати змогли прийнятно порозумітися з царською владою. Польське питання, таке страшне для російських губернаторів у Литві, російськими губернаторами в Україні вважалось подоланим. У 1921 р. 68% населення польської Волині були визначені українцями, але ані вони, ані 16% визначених поляками, не висловлювали особливої схильності до націоналістичних дій. Багато, якщо не всі, місцевих поляків розмовляли українською; деякі були колишніми уніатами, а зараз — православними. Перед 1914 р. на російській Волині не проводилось жодної національної польсько-української дискусії, подібної до тих, що мали місце в австрійській Галичині^[261]. З іншого боку, традиція (українського) селянського повстання проти (польських) панів мала за собою більше двохсот років. Лише у 1905–1907 рр. було зареєстровано 703 випадки кривавих селянських виступів на захист своїх прав на землю^[262]. Хоча Перша світова та українсько-польська війна в Галичині ввели волинських юнаків у ширший світ націоналізму, у 1921 р. поділ землі ще не сприймався селянами як частина загальнонаціонального визволення. Землевласників ще не розцінювали як ворожу націю; їх батьківщиною і далі була батьківщина, яка не залежала від земельної реформи.

Незабаром все це змінилося. Уже на виборах 1922 р. українці Волині голосували за українців. Потрапивши до сейму, українські депутати були неспроможні запобігти тому, що вони мали би зупинити: польській колонізації. Протягом трьох століть земельний голод був на Волині найважливішим соціальним питанням. Польща провела земельну реформу і більш-менш покінчила з феодальними землевласницькими практиками^[263]. 1923 року Вінцентій Вітос, польський аграрний лідер, об'єднався з націонал-демократами. Це означало, що аграрна політика у Польщі стане радше пропольською, ніж проселянською, а селянська реформа буде розроблена на користь поляків. Таким чином, давні конфлікти навколо володіння землею почали накладатись на нову національну політику. Прихильне ставлення й особливі умови для польських колоністів унаочнили зв'язок між державною владою, мовою та землею. Разом із колоністами на Волині з'явилися і польські чиновники. Оскільки місцеві поляки розцінювалися як недостатньо підготовлені, аби керувати Волиною, держава відряджала туди поляків із Центральної

Польщі та Галичини. Притік привілейованих поляків створив новий стереотип, що повільно, здається, причепився до всіх поляків загалом^[264].

З класових і національних конфліктів на Волині скористалась радянська пропаганда. У 1920-х рр. Радянський Союз експортував до Східної Європи різновид комунізму, що підтримував селянські амбіції та протидіяв існуючим національним державам. Дві ленінські тактики — союз із селянством та вправне використання національного самовизначення — виявились дуже доречними на Волині; загальне використання цих питань Комінтерном на сході Польщі було продуктивнішим, ніж деінде. У Комуністичній партії Польщі стали настільки домінувати українці та білоруси, що Москва мала закликати до змін. Водночас, як зазначив би кожен справжній марксист, плани щодо радикального перерозподілу землі без компенсації були популярними з огляду на класову структуру. За своїми економічними та соціальними умовами Волинь була надзвичайно подібною до батьківщини Леніна: малородюча земля, високі темпи народжуваності та екстенсивне ведення сільського господарства великою кількістю населення. Радянська увага до польської держави як до причини земельного голоду відвертала увагу від справжніх радянських практик і посилювала національне забарвлення земельного питання на Волині. Цю пропаганду підтримала демонстрація сили, коли на початку 1920-х рр. за сприяння СРСР було організовано та здійснено сотні збройних нападів на польських колоністів на польській Волині^[265].

Позитивні досягнення польської держави, наприклад, в освіті, виявились сумнівної ваги для ширшої політичної боротьби. Завдяки польській політиці з'явилося перше покоління освічених волинських українців. Однак на відсталій Волині з невеликою кількістю робочих місць, де адміністрацією керували поляки, для української еліти було небагато гідної роботи. Після того як польське сільське господарство вразила Велика депресія, шанси на появу на Волині середнього класу стали мізерними. Новопосталий інтелектуальний пролетаріат став, таким чином, зручним матеріалом для комуністів із Києва та націоналістів зі Львова. Волинські українці навчились читати в польських школах; але що саме читати, вони дізналися від галицьких українських націоналістів та центральноукраїнських комуністів.

Галицькі українські націоналісти легко проходили на Волинь, незважаючи на так званий «Сокальський кордон», що відділяв Галичину від Волині. Так само легко радянсько-польський кордон у Східній Волині переходили радянські агітатори. За таких обставин демократія продовжувала приносити небажані для Варшави плоди. На місцевих виборах 1927 р. волинські українці голосували за приховано прокомуністичних лівих. Саме ліві організували більшість публічних політичних демонстрацій на Волині^[266]. Зважаючи на делікатне геополітичне становище Волині — одразу на захід від радянської України — це вимагало змін у політиці. 1928 року Юзеф Пілсудський відправив керувати Волинню свого давнього бойового товариша Генрика Юзевського.

Відповідно, проблемою, яку треба було розв'язати на Волині, була лояльність української більшості, а не єврейської меншості. І український комунізм, і український націоналізм прагнули реваншу: перший підтримував експансію радянської України, другий — створення незалежної України. Проте Волинь була також осередком сіонізму, прихильники якого прагнули не зруйнувати Польщу а тільки виїхати з неї. Хоча 99% дорослих волинських євреїв вважали їдиш чи іврит своєю рідною мовою, а дві третини єврейських дітей навчались у сіоністських приватних школах, це розцінювалось нейтрально чи позитивно^[267].

Генрик Юзевський (1892–1981), уродженець Києва та щирий федераліст, був представником Пілсудського в українському уряді під час польсько-українського союзу 1919–1920 рр. Він підтримував політику «державної асиміляції» Пілсудського і вважав, що спадок Речі Посполитої гарантував польсько-українську співпрацю. Юзевський мав певне геополітичне бачення: Волинь мала перетворитися на привабливу польську версію України й у такий спосіб стримати поширення більшовизму та націоналізму. Його поразка виявила суперечності польської державності у ризьких кордонах. Юзевському бракувало підтримки і з боку польського суспільства, і від українських діячів. Представники першого не розуміли, чому польська держава повинна підтримувати українців; другі прагнули робити це без втручання польської держави. Хоча Юзевський хотів створити українське громадянське суспільство, він не мав іншого вибору, ніж ліквідувати його прояви. Правильно

розуміючи, що українські кооперативи та освітні товариства надають прикриття комуністам і націоналістам, він ліквідував ці організації, замінивши їх на державні сурогати. Це мало незначний ефект, оскільки навіть до офіційних організацій часто потрапляли ті самі люди. Під час Великої депресії обмежені ресурси польської держави не дозволяли нічого іншого, крім створення місцевих організацій, які, зрештою, мали формуватися з місцевого населення. У далекій перспективі найбільшою надією Юзевського була освіта, й саме він був відповідальним за впровадження української мови в усі державні школи Волині. Водночас саме за його врядування збільшилась кількість учителів, запрошених із Центральної Польщі, які зовсім не сприймали його проекту й не знали української. Юзевський працював над українізацією Православної Церкви, що було однією з цілей українських націоналістів, але не отримав від них підтримки. Зрештою, Юзевський досяг успіху там, де більшість поляків бажали йому поразки, й зазнав поразки там, де більшість поляків бажали йому успіху. Йому вдалося зміцнити український патріотизм на Волині, але не пощастило поєднати його з польською державністю^[268].

Серед тих, хто вважав, що Юзевський може досягти успіху, був Сталін. Він відверто побоювався, що той зможе створити «український П'ємонт», який відірве радянську Україну від СРСР. Ці параноїдальні страхи, подібні до намірів Юзевського та Пілсудського, але далекі від волинських реалій, могли частково спричинити сталінське бажання послабити радянську Україну голодом у 1932–1933 рр. Як і раніше, польських федералістів вважали ворогами як московські комуністи, так і варшавські націонал-демократи. Останні зневажали Юзевського, і після смерті його патрона Пілсудського у 1935 р. він втратив політичну владу. Контроль над Волинню взяла армія, знищуючи православні церкви й конфіскуючи власність, що мало посилити польську присутність. Це додатково антагонізувало українське суспільство на Волині, і сталось це, як ми побачимо, в найгірший із можливих моментів^[269].

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА ТА УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИКА, 1921–1939

Порівняння міжвоєнних українського та литовського громадянських суспільств повчальне. Ми вже бачили, що в 1918 р. український рух в Австрії був розвиненішим, ніж литовський в Росії. Поява після 1918 р. литовської держави змінила цей баланс, створивши литовське національне суспільство. У 1930-х рр. нове покоління освічених литовців долучилося до литовського державного апарату та освітньої системи; тоді як галицькі українці залишилися з громадськими організаціями, створеними в XIX ст., з меншими освітніми можливостями, ніж мали їхні діди за австрійської влади, а також з нелегальними чи неефективними політичними партіями. І для галичан, і для волинян легальна політична кар'єра була не надто привабливою, кар'єра у місцевому відсталому господарстві лишала мало надій, а кар'єра в Церкві була в 1930-х рр. небезпечною. Хоча ОУН не була масовим рухом у міжвоєнній польській державі, саме остання створила умови для зростання привабливості ОУН як віддушину для незадоволених молодих освічених українців. Участь у терористичній діяльності ОУН пропонувала українцям долучитись до того, що здавалось їм національною, революційною політикою.

Маргіналізація українців у легальній політиці вражала. Хоча третина польських громадян належала до національних меншин, жоден їхній представник ніколи не був міністром у жодному польському уряді (або воєводою на місцевому рівні). Лише кілька провідних політиків серйозно сприймали національні прагнення українців чи інших меншин, а спроби кооптувати українську еліту, пропонуючи їм привабливі альтернативи націоналізмові та комунізмові, були поодинокими. Комуністична партія Західної України була нелегальною від самого свого заснування у 1923 р., а діяльність приховано прокомуністичного Українського селянсько-робітничого союзу (Сельробу) була заборонена на початку 1930-х рр. Членство в цих партіях вважалося злочином, бо вони підважували польську державність, але їх заборона не вирішила проблему лояльності партійних прихильників. Головною організацією українського політичного життя було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Хоча його члени загалом вважали Українську РСР певним етапом у творенні української держави, їхнє захоплення Радянським Союзом зменшилося після звісток про чистки

та голод у радянській Україні. Приблизно з 1935 р. УНДО підтримувало польську державність. Його нова політика співпраці з владою завжди була під загрозою провалу через польські репресії, навмисне провоковані ОУН, яка вбивала польських чиновників. Наприкінці 1930-х рр., після смерті Пілсудського, польська держава з набагато більшим завзяттям повернулася до політики «національної асиміляції». Насильницька пацифікація, публічні побиття та спалення церков допомогли ОУН поширити передбачення прийдешньої війни між націями.

Однак навіть у 1939 р. це все ще було політичним посланням, а не описом соціальної реальності. Український тероризм і польська відповідь зачепили лише частину населення, залишаючи широкі сфери незадіяними. Діячі ОУН вважали, що всі україномовні громадяни Польської Республіки вже мали, або набували, виняткову національну ідентичність. Подальші події схилили і прибічників, і ворогів українського націоналізму до думки, що Галичина та Волинь були у 1920–1930-х рр. батьківщиною українців із виразними національними поглядами. Проте, як ми вже бачили, набагато більше українців схилилися до соціалізму, аграризму та націонал-комунізму, ніж до інтегрального націоналізму ОУН. Не існувало жодного очевидного зв'язку між ідеологією експатрійованих ветеранів війни та незадоволених інтелектуалів і прагненнями 95% україномовного населення, що працювали на землі; не було також помітно ознак кінця москвофільської традиції, і навіть Голодомор у радянській Україні не похитнув надій багатьох місцевих українських діячів на те, що одного дня Росія принесе їм соціальне визволення. Львів залишався центром українського націоналізму, але головними його мовами були польська та їдиш. Навіть багато українців з міст і містечок міжвоєнної Польщі не були зацікавлені в національній політиці, а також не мали чіткого розуміння національної ідентичності. Багато з тих, хто чітко усвідомлювали себе українцями, не робили з цього висновку, що ідентифікація з українською спільнотою має збігатися з лояльністю до української держави. У 1920–1930-х рр. з'явилася низка негативних асоціацій: земельний голод і релігійні переслідування були вперше пов'язані із польською владою. Водночас націоналістична директива ОУН — українська держава лише для етнічних українців — була далекою від популярності. Її визнання

вимагало тотальної війни, яка знищила б польську державу, спотворила б ідею права, зруйнувала б місцеві спільноти й надала б найгірші приклади для наслідування. Ці події є темою наступних розділів.

Наразі заакцентуємо простий факт: міжвоєнна Польща мала сотні слабо контрольованих державою спільнот, члени яких, знаючи, хто — поляк, а хто — українець, вважали своє село чи округу важливішими за будь-яку більшу націю. Яскравим прикладом, до якого ми ще повернемося, було галицьке село Добра Шляхетська. Тут україномовна шляхта володіла землею й відігравала провідну роль. Три православні брати, ушляхетнені королем Польщі на початку XV ст., започаткували традиції, в яких лояльність до польської влади була поєднана з опором будь-якій спробі обмежити місцеву автономію. Їхні нащадки були включені в кожний польський реєстр шляхти і зберегли свою позицію в австрійській Галичині XIX ст. У міжвоєнній Польщі україномовні шляхтичі Доброї все ще мали багатство та статус, захищаючи ліси, якими вони колективно володіли, пропонуючи своїх доньок як привабливу партію полякам з-за меж села. Місцеві поляки відвідували греко-католицькі служби й розмовляли на людях українською. Єврейські родини Доброї були шинкарями та крамарями. У 1939 р. Добра не була ані українською, ані польською, ані українсько-польською. Вона була місцевою галицькою реальністю, що, перебуваючи на межі національної модерності, про яку піде мова в наступних розділах, зберігала також сліди попередніх ідей національності, давніх концепцій політичного ладу, над якими час був не владний.

Розділ 8

Етнічні чистки в Західній Україні

(1939–1945)

Все змінилось у вересні 1939 р., коли польську державу було знищено нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Протягом наступних двох років територія Польщі та її населення залишалися під владою Гітлера та Сталіна. У 1939–1941 рр., поки були чинними умови пакту Молотова-Ріббентропа, більшість польських українців опинились під радянською владою, а більшість поляків — під нацистською. У червні 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз, окупувавши Галичину, Волинь та радянську Україну. Протягом наступних трьох років Польща була віддана на милість Гітлера. Хоча на окупованих Німеччиною східних територіях було створено Райхскомісаріат «Україна» до якого увійшла Волинь, Галичину було включено до Генерал-губернаторства (так називалась та частина Польщі, яка не була безпосередньо поглинута Райхом). У лютому 1943 р., після найтривалішої в історії битви, Паулюс не виконав наказ Гітлера й капітулював під Сталінградом. Навесні 1943 р. Червона армія розпочала свій наступ. Влітку 1944 р. Радянський Союз витіснив німців із України й наново накреслив польсько-український кордон. До весни 1945 р. вся територія та населення Польщі були в руках Сталіна. Таким чином, Галичина та Волинь пережили три окупації: радянську — 1939 р., нацистську — 1941 р., і знову радянську — 1944 р.

На кожному з її етапів Друга світова війна в Україні та Польщі була брутальнішою, ніж на Західному фронті. У 1939–1941 рр. радянські та нацистські окупанти зруйнували місцеві громади й депортували або знищили еліту. Після 1941 р. німецькі солдати на Східному фронті отримали наказ «жити коштом окупованих земель» і їм нав'язувалась віра в те, що всі слов'яни — «нижчі люди»^[270]. Східну кампанію 1941 р., на відміну від Західної кампанії 1940 р., зображали як війну з нижчими расами^[271]. У 1941–1944 рр. німецька влада проводила

політику Голокосту — часто на очах у місцевого населення, а інколи й за його допомоги. Після 1944 р. повернулась радянська влада, цього разу вже з новим завданням творення гомогенних національних просторів. Війна, окупація, голод, репресалії, депортації та геноцид визначили ті умови, за яких полякам та українцям випало жити чи померти протягом наступних шести довгих років.

Україна та Польща однаково зазнали неймовірних втрат під час війни; для них Радянський Союз і нацистська Німеччина були ворогами. Попри це, війна радше роз'єднала, аніж об'єднала українців і поляків. Передвоєнні суперечності щодо права на панування в Галичині та на Волині були тією точкою, якій у 1939 р. випало стати верхівкою трикутника: від неї погляди обох розходилися й котилися низхідною щораз із вищою швидкістю, дедалі більше віддаляючись один від одного, наближаючись до самого дна з бар'єром між ними. У попередньому розділі ми дійшли до зародження таких стосунків; мета цього — показати, в який спосіб війна надала національним суперечностям нового виміру національної війни. До 1939 р. розбіжності стосовно правомочності управління територією були другорядними з практичного погляду. У воєнні ж часи вони призвели до суперечок, які були не лише неподоланими в принципі, а й змусили обидві сторони зненавидіти одна одну. У 1943 р. це підштовхнуло керівників українського націоналістичного руху до думки, що майбутнє України найкраще можна забезпечити етнічними чистками поляків. Виконання цієї програми забрало життя десятків тисяч мирних мешканців, створило умови для українсько-польської громадянської війни в межах більшої війни, світової, й цілковито змінило українсько-польські стосунки.

У цьому розділі ми розглянемо, як політична полеміка щодо правомочності управління територією в 1939 р. призвела до етнічних чисток у 1943 р. Одна річ — прагнути етнічної однорідності, але зовсім інша — досягнути її. Хоча риторика переміщення народів була поширеною в Польщі (як і в Європі) ще в 1930-х рр., лише війна уможливила втілення подібних програм, а її нищівна природа вивела на провідні ролі тих, хто здійснював етнічні чистки. Перехід від слів до дії можна пояснити такими наслідками війни: 1) вкотре було порушено питання про правомочність володіння Галичиною та Волинню; 2) втілено в життя програми

масових етнічних чисток і геноциду, сплановані Сталіним та Гітлером; 3) обезголовлено місцеві спільноти: як польську, так і українську. Перед тим як перейти до самої розповіді про етнічні чистки поляків на теренах, що пізніше стали Західною Україною, розгляньмо ці три фактори.

ПРАВОМОЧНІСТЬ ВОЛОДІННЯ ТЕРИТОРІЄЮ

Після того як польську державу було знищено нацистською Німеччиною та Радянським Союзом, очевидні передумови для її подальшого існування зникли; натомість з'явилися різні погляди щодо її правомочності. У вересні 1939 р. минуло лише шістнадцять років відтоді, як Антанта затвердила східні кордони Польщі. Учасники українсько-польської війни в Галичині 1918–1919 рр. все ще були в розквіті сил. Для українських національних діячів Галичина та Волинь надалі залишались предметом безсумнівних українських претензій, які тепер могли бути задоволені. Ті, хто сприймав польську владу як окупаційний режим, віднині працювали над створенням української держави. Навіть менш радикальні представники української культури після 1939 р. навряд чи могли пояснити, чому Польща має відновити свою владу над ними. Хоча ОУН тільки й чекала на таку нагоду, вона постала перед непростим вибором. Створити державу — значно складніше, ніж її відновити: новопостала держава завжди здобуває менше міжнародної підтримки, не дуже гармонійно вписується до міжнародної правової системи і, здається, вимагає революційних дій. Саме ці перешкоди роблять таке завдання ще спокусливішим. Українські націоналісти мали політичний мотив співпрацювати з нацистами, оскільки, на відміну від поляків, українці могли вбачати у Німеччині союзника в боротьбі за незалежність.

Поки політично активні українці прагнули створити нову державу, до якої могли б увійти колись польські Галичина й Волинь, політично активні поляки хотіли відновити Польщу в кордонах 1939 р. Також і полякам було важко забути те, як у вересні 1939 р. українські селяни зустрічали вермахт хлібом-сіллю^[272]. В Генерал-губернаторстві багато

освічених українців влаштувалися на, без сумніву, вигідних посадах; зокрема, вони працювали журналістами, вчителями, викладачами вищих навчальних закладів і чиновниками^[273]. Співпраця української еліти з німецькою владою, досить раціональна з позиції тих, хто хотів заснувати українську державу та збудувати українську націю, в очах польського руху опору виглядала зрадою. Полякам було легше страчувати українських колабораціоністів, аніж німців, оскільки такі дії навряд чи спровокували б репресії польського цивільного населення з боку німців. Тим очевидніше, що для польського руху опору було набагато легше переслідувати українських колабораціоністів, аніж своїх земляків.

Колаборація заплямовує навіки. Українці, що вітали прихід радянської влади у 1939 р., часто змінювали свої погляди, але поляки не могли вибачити їм тієї радості, з якою вони вітали знищення польської держави. Українські націоналісти, що приєдналися до нацистського нападу на Радянський Союз в 1941 р., швидко позбулись ілюзій, однак те, що вони воювали в німецькій формі, забути було нелегко. Водночас не слід думати, що з нацистами співпрацювали лише українці, особливо на теренах Східної Польщі, які Радянський Союз зайняв у 1939 р., а Німеччина окупувала лише у 1941 р. Після двох років радянського правління багато хто міг сприйняти німецьку окупацію за звільнення. (Хоча зараз це й видається неможливим, але влітку 1941 р. деякі євреї вірили, що німецька влада не може бути гіршою за радянську через те, що, можливо, радянські депортації найбільше зачепили євреїв; через колективізацію, що стала особливо важким випробуванням для торговців та дрібних підприємців; а також тому, що «Остаточне Розв'язання» ще не почалося. Як наслідок, тисячі євреїв втікали з-під радянської окупації до німців). Серед поляків Галичини та Волині — теренів радянського панування у 1939–1941 рр. — співпраця з німцями ніколи не була настільки ганебною, яку Центральній та Західній Польщі. Хоча українці посіли майже всі владні посади в Галичині, саме поляки відігравали відчутну роль у німецькій адміністрації на Волині^[274].

Деякі з цих конфліктів були невід'ємною складовою життя в умовах окупації, тоді як інші були спровоковані окупантами. І Німеччина, і Радянський Союз поділяли, аби володарювати^[275]. Радянський

окупаційний режим спровокував конфлікт між поляками та українцями в 1939 р., що створив умови для «революції», яка виправдала б розширення Української РСР на захід коштом колишніх польських територій^[276]. Нацисти дозволили діяльність Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові. Заснований як номінально допомогова організація, Комітет став напівофіційним центром українського політичного життя. Його українські представники прагнули використати німецьку владу, щоб виселити поляків та євреїв з української «етнографічної території»^[277]. Після нападу на Радянський Союз німецька окупаційна влада створила українцям умови для переслідування поляків на Волині у 1941–1942 рр., а потім, у 1943–1944 рр., дала полякам змогу відігратися. Це були звичайні спроби зберегти порядок — адже поділяти було насамперед засобом здобуття влади, а не окремою метою — хоча це й призвело до збільшення кількості прибічників національної ідеї та посилення їхньої войовничості. Спроба запровадити нацистську ідеологію мала схожі націоналістичні наслідки. Неймовірно амбітні плани щодо створення «життєвого простору» для німців налаштували поляків проти українців. Німецькі спроби колонізувати українсько-польське прикордоння поблизу Замостя у 1942–1943 рр., де провідні позиції займав УЦК, задумувались таким чином, аби загострити українсько-польський конфлікт^[278].

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ВИНИЩЕННЯ ЕТНІЧНИХ ГРУП

Таким чином, заподіяне українцями полякам, а поляками — українцям, не можна пояснити лише зростанням напруги між цими двома групами, а отже, ці події неможливо зрозуміти в рамках національної історії. Найголовнішим виглядає те, що стосунки між поляками та українцями змінювались залежно від їхньої обізнаності із заходами окупантів, кожен із яких спочатку класифікував індивідів, а потім вдавався до депортацій чи винищення. У 1939 р. радянська та нацистська влади запровадили для всього населення посвідчення особи; ця, на перший погляд, буденна практика мала, втім, вагомі наслідки. За тих часів у Львові жартували, що «людина

складається з тіла, душі та паспорта»; справді, як побачимо далі, саме ідентифікаційні документи, видані 1939 року, досить часто визначали, чи надалі тілу й душі триматися купи^[279]. Ще до початку «Остаточного Розв'язання» у 1942 р. нацисти переміщували сотні тисяч осіб окупованою польською територією відповідно до химерних планів, так і не втілених у життя. Це стало своєрідним прикладом: у грудні 1941 р. частина українських діячів із Генерал-губернаторства дійшла висновку, що обопільні етнічні чистки зможуть нарешті вирішити українсько-польське протистояння. Саме голова УЦК запропонував полякам організувати обмін населенням «на зразок німецьких експериментів»^[280]. У 1939–1941 рр. радянська влада депортувала щонайменше 400 тис. польських громадян, переважно євреїв і поляків^[281], що становило майже 3% населення окупованих територій. Депортації припинилися лише після вторгнення Німеччини в червні 1941 р. Із просуванням німецьких військ углиб українських земель НКВС поспіхом стратив тисячі політичних в'язнів, більшість з яких були українцями. Українські націоналісти приписали ці злодіяння євреям. Саме в цей непростий час з'явилися нацисти, які представляли енкавеєсівські вбивства як привід для українців помститися євреям. Характерно, що, хоча ця пропаганда й була вигадкою, вона виявилась дієвою^[282].

1939–1941 рр. можна розглядати як перший етап загального визнання того, що людей можна класифікувати за групами й поводитись з ними відповідно. Від 1941 р. «Остаточне Розв'язання» додало до цього можливість фізично знищувати такі групи^[283]. З кінця 1941 і протягом 1942 р. кілька тисяч українських поліцаїв взяли участь у виконанні «Остаточного Розв'язання» в Галичині та на Волині^[284]. Усе це відбувалося на очах у поляків^[285]. Ключовим моментом Голокосту в Галичині та на Волині стало холоднокриве винищення місцевих євреїв. Відповідно до певних історіографічних традицій, Голокост (або Шоа) поклав край тривалій історії євреїв у Європі та надав передумови для створення єврейської держави поза її межами. Таку позицію легко зрозуміти. Інша частина історіографії виводить Голокост за межі більшого наративу прогресу, чи то комуністичної революції, чи національного розвитку. Такий підхід зрозуміти важче, але легше критикувати. Для написання критичної історії

воєнної та повоєнної Східної Європи слід дистанціюватись від обох тенденцій й розглянути «Остаточне Розв'язання» в рамках послідовності подій та його наслідків для тих спільнот, які за ним спостерігали або брали в ньому участь.

Варто ще раз наголосити на тому, що нацистська окупація Волині влітку 1941 р. стала вже другою за останні три роки спробою запровадити тоталітарні режими. Окупація вплинула на становлення багатьох молодих українців, хоча й не стала для них бойовим хрещенням у політиці. Після служби в радянській міліції у 1939 р. багато хто з українців вже у 1941 р. вступив до нацистської допоміжної поліції, де їх навчили звертати увагу на різницю між українцями та поляками як на класову боротьбу з національним розв'язанням — депортацією окремих соціальних класів, переважно поляків. Таким чином, з 1941 р. «Остаточне Розв'язання» змінило його учасників і перетворило українських хлопців з Волині на тих, ким вони ніколи не стали б за інших умов. Українці, які в 1941 р. приєднались до німецької адміністрації та німецької поліції, вчинили так з кількох причин: щоб продовжити роботу, яку вони вже вміли виконувати; щоб мати можливість впливати на залагодження власних справ; щоб красти майно; щоб убивати євреїв; щоб підвищити особистий статус; щоб підготувати подальші політичні дії. Оскільки українську державу ще треба було створити, а польську — лише відновити, українські націоналісти мали політичні підстави співпрацювати з німцями та заохочувати українську молодь вступати до нацистських органів влади. Однак у повсякденній практиці така співпраця націоналістів із нацистами не зовсім відповідала їхнім власним політичним цілям, до яких нацисти ставились негативно, а співпраця, зрештою, виливалась у вбивства євреїв, що було головною метою нацистської політики. Повторімо: найбільшою зміною у волинському суспільстві стало знищення 98,5% волинських євреїв^[286]. Проте наша мета вимагає тримати в полі зору наслідки Голокосту для колабораціоністів. Саме нацисти навчили українських поліцаїв не лише володіти зброєю, а й ненавидіти євреїв. Саме в СС молоді українські новобранці здобували антисемітський вишкіл власною мовою^[287]. Усвідомлюючи це, митрополит Шептицький написав Гайнріхові Гімmlеру листа з проханням не залучати українських поліцаїв до винищення євреїв. У листопаді 1942 р. він видав

пасторського листа «Не убий!»^[288] У посланні Шептицького, зачитаного з амвонів усіх греко-католицьких церков, йшлося про те, що жодна земна мета не може виправдати вбивць.

На той час кілька тисяч українців уже скоїли політичні вбивства і далеко не задля власних інтересів, а в ім'я тисячолітнього Райху Адольфа Гітлера. «Остаточне Розв'язання» вже навчило їх, що масові вбивства цивільного населення можна вчинити за умови чіткої організації та наявності в потрібний час людей, готових стріляти в чоловіків, жінок і дітей. Хоча табори смерті, такі як Собібор, були достатньо близько, наприкінці 1941 і у 1942 рр. євреїв Волині не вивозили туди, а виводили в чисте поле та вбивали за допомогою куль, а не в душоубках. Село за селом, місто за містом — давню цивілізацію стирали з лиця землі. Візьмімо хоча б волинське містечко Острог, про яке вже згадувалось як про центр ранньомодерної полеміки стосовно християнської реформи. Крім того, воно було історичним осередком юдейського шкільництва: повстання Хмельницького 1648 р., що поклато край східнослов'янському відродженню у старій Речі Посполитій, описав випускник саме острозької єшиви. Твір Натана Гановера «Глибокий мул» виявився страхотливо пророчим. Острог став одним із перших міст на Волині, до якого дісталось «Остаточне Розв'язання» а дві третини його євреїв було вбито вже до кінця 1941 р. — ще до того, як були створені гетто^[289].

У другій половині 1942 р., тільки-но євреїв, які залишились живими, ізолювали в гетто, німецька СС розпочала свої головні акції за підтримки української та німецької поліції. Міщан єврейського походження вивозили з гетто за кілька кілометрів до кар'єрів, де есесівці роздягали їх, забирали їхні речі, змушували лягати на землю й розстрілювали з кулеметів. Обов'язком українських поліцаїв було вбивати євреїв, які могли втекти зі знищуваних гетто дорогою до страти, а також тих, хто вижив після кулеметних черг. Хоча про перебіг «Остаточного Розв'язання» у невеликих містах і селах відомо менше, там українська поліція відігравала вагомійшу роль. Як наслідок, майже 12 тис. українських поліцаїв допомогли 1 400 німецьких поліцаїв знищити до 200 тис. волинських євреїв. Хоча безпосередня участь українських поліцаїв у вбивствах була невеликою, саме вони стали тією робочою силою, яка уможливила Голокост на Волині і до грудня 1942 р. допомагала втілювати його в життя^[290].

Наступної весни, у березні — квітні 1943 р., фактично всі українські поліцаї залишили німецьку службу і приєдналися до українських партизанів Української повстанської армії (УПА)^[291]. Одним із їхніх головних завдань стало очищення Волині від поляків. Останні схильні приписувати успіх цієї операції УПА вродженій українській жорстокості, проте це радше було відлунням нещодавніх подій. Люди навчаються робити те, чому їх наставляють, і добре виконують те, що вже неодноразово проходили. Українські партизани, які масово винищували поляків у 1943 р., наслідували тактику, яку опанували під час участі в Голокості 1942 р.: ретельне попереднє планування та вибір місця, переконливе заспокоєння місцевого населення напередодні, несподіване оточення поселень, а потім — знищення людей. Цій техніці масових убивств українці навчилися від німців. Саме тому етнічні чистки, що їх здійснювала УПА, були настільки ефективними, а волинські поляки у 1943 р. були такими ж безпорадними, як і волинські євреї у 1942 р. Тому однією з причин початку кампанії проти поляків саме на Волині, а не в Галичині, було те, що тут українська поліція відіграла важливішу роль під час «Остаточного Розв'язання». Це пов'язує геноцид євреїв та винищення поляків, адже в такий спосіб пояснюється присутність на Волині декількох тисяч українців, які мали досвід геноциду. Однак чому українські націоналісти вирішили винищити поляків на Волині? Як трапилось, що люди з подібними намірами мали змогу віддавати накази про етнічні чистки поляків у 1943 р.? Якщо у 1942 р. українські поліцаї отримували від німців накази вбивати євреїв, тоді від кого вояки УПА, переважно ті самі люди, отримували накази вбивати поляків роком пізніше?

ОБЕЗГОЛОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Деморалізація і знищення української та польської еліти були, напевно, найважливішою причиною українсько-польського конфлікту. Депортації та вбивства під час першої радянської окупації (1939–1941 рр.) обезголовили польське та українське суспільства.

Проте найбільше від них постраждали поляки та євреї, бо серед українців тоді було ще багато неосвічених людей. Щонайменше 400 тис. громадян Польщі було заарештовано та депортовано з колишніх східних польських територій до Казахстану та Сибіру. Це були переважно державні посадовці та фахівці, внаслідок чого цілі населені пункти залишились без компетентних осіб та моральних авторитетів. 1939 року за наказом Сталіна НКВС замордував понад 20 тис. освічених поляків, полонених Червоною армією, зокрема, майже половину польського офіцерського корпусу. Близько 700–900 з них були євреями, що свідчить про те, що серед польських офіцерів були також особи єврейського походження. Ці злочини нагадують насамперед про розстріли в Катинському лісі, але людей знищували і в інших місцях. Під час відступу з Галичини та Волині у 1941 р. підрозділи НКВС розстріляли тисячі місцевих поляків, українців та євреїв^[292]. Від 1939 р. на німецькому боці, в Генерал-губернаторстві, нацисти страчували польську інтелігенцію та ув'язнювали підозрілих українців. Німецькі репресії спричинили також злочини, які неможливо забути: наприклад, коли польські капо^[293] вбили в Аушвіці двох братів лідера українських націоналістів Степана Бандери^[294], або коли поляки знищили 394 лідерів української громади в Холмському повіті за їхню співпрацю з німцями. Як визнавали діячі ОУН, саме такі дії націоналізували україномовне населення регіону^[295]. З іншого боку після вторгнення до Радянського Союзу в 1941 р. вже німці заарештували українську еліту Галичини та Волині, зокрема, й українських націоналістів. Десятки арештів викликало й проголошення оунівцями незалежності України у червні 1941 р. Окрім того, принаймні одного разу, радянські партизани спровокували німців на вбивство кількох сотень освічених волинських українців^[296].

Після нападу Німеччини на Радянський Союз у 1941 р. це винищення еліти збіглося з мілітаризацією українського та польського громадянського суспільства. Під час війни в обох випадках політичні інституції, як-от партії чи уряди, втратили функції владних структур; їм на зміну прийшли військові організації — партизанські армії чи місцеві загони самооборони^[297]. Хоча Армія Крайова й була добре організованою, її командування залишалося слабкою ланкою. У червні 1943 р. гестапо заарештувало її керівника генерала Стефана

Ровецького. Деякі польські партизанські угруповання були добровільно підпорядковані АК, хоч і представляли трохи відмінні політичні течії (на кшталт Батальйонів Хлопських); інші ж відмовлялися визнавати керівництво АК (як-от радикально праві Національні збройні сили). Попри те, що польський еміграційний уряд у Лондоні був законним і визнаним західними союзниками, його влада на Волині була обмеженою. Робота волинських поляків у німецькій адміністрації стала несподіванкою для представників уряду, яким ніяк не вдавалось відмовити їх від вступу до німецької поліції.

Українська ситуація була ще гіршою. Вони не мали держави, яка могла б створити офіційну армію, і лише крайні праві заявляли про свою діяльність у цій царині. Швидкі та драматичні зміни в політичному представництві українського громадянського суспільства стали визначальними для розвитку подій після 1943 р. Як уже згадувалось, у міжвоєнній Польщі терористична ОУН була значно меншою організацією, ніж демократичне УНДО. Проте після того як УНДО та інші українські політичні партії припинили своє існування під час війни, саме ОУН залишилась єдиною політичною організацією в Західній Україні. Навесні 1941 р. вона розкололась надвоє: з'явилися ОУН(Б) (Бандери) та ОУН(М) (Мельника). Частина під проводом Мельника об'єднала старших та освіченіших людей; Степан Бандера очолив групу молоді, що прагнула рішучих дій. Із протистояння мельниківців та бандерівців у 1940–1941 рр. ОУН(Б) вийшла провідною національною організацією. Однак після того як вона перемогла ОУН(М) у братовбивчій війні, нацисти обезголовили ОУН(Б). Після проголошення ОУН(Б) незалежності України у Львові в червні 1941 р. німці заарештували Бандеру, а в 1941–1942 рр. вони знищили майже чотири п'ятих керівної верхівки ОУН(Б). У результаті в 1943 р. найвпливовішим виразником українських політичних прагнень була радикально налаштована частина терористичної організації, створена на зразок воєнізованої таємної групи, на чолі якої стояла переважно недосвідчена молодь [\[298\]](#).

Саме ця ослаблена ОУН(Б) під проводом Миколи Лебедя, а згодом Романа Шухевича, здійснювала в 1943 р. чистки волинських поляків. Хоча навіть на той час ОУН(Б) не була ані першим, ані єдиним

виразником української політики на Волині, де існувало ще дві українські партизанські армії: автентична УПА Тараса Бульби-Боровця, найдосвідченішого серед партизанських керівників, що відмовився від практики масових етнічних чисток як засобу розв'язання польського питання^[299], та загони ОУН(М), що, як вже зазначалося, воювали з ОУН(Б). До початку 1943 р. ОУН(Б) зламала опір обидвох супротивників і залучила їхніх вояків до власної УПА. Тим часом партизани, наближені до ОУН(Б), вбили десятки тисяч українців за їх імовірний зв'язок із Боровцем чи Мельником. Хоча ніхто ще не досліджував цього питання, але видається, що в 1943 р. УПА вбила стільки ж українців, скільки й поляків^[300]. Готовність ОУН(Б) зраджувати та нападати зненацька на своїх українських суперників, успішне залучення до співпраці колишніх поліцаїв та привабливість радикальних цілей цієї організації для місцевої молоді перетворили в 1943 р. ОУН(Б) на провідну силу на Волині.

Отже, лише одна група українських партизанів хотіла очистити Волинь від поляків. Вона з'явилась під час світової війни й завдячувала своїм успіхом особливостям польської військової поразки, геноциду та руйнуванню громадянського суспільства. У квітні 1943 р., коли голова ОУН(Б) Микола Лебедь запропонував «очистити всю повстанську територію від польського населення», акцію, що абсолютно змінила українсько-польські відносини, йому було лише тридцять три роки^[301]. Незріла національна тактика Лебеда, молоді людини, визначальним досвідом якої був геноцид, зумовила подальший перебіг подій на Волині та заклала підґрунтя для українсько-польської війни. Проте, хоча війна й сприяла певним групам та стратегіям, слід зауважити, що в 1943 р. доленосні рішення приймали саме керівники ОУН(Б) і ніхто, крім них. Доцільність прийнятих рішень визначалась стратегією, розробленою певними особами для конкретної ситуації.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ТАКТИКА: ОУН(М)

Ознайомившись з обставинами та дійовими особами, варто зосередити увагу на часі. Після поразки німецьких військ під

Сталінградом тактика етнічних чисток стала частиною стратегічного завдання ОУН(Б) — національного визволення. Щоб зрозуміти цю тактику, варто звернути увагу на дії ОУН(М), що саме в цей самий час відновила співпрацю з німцями; останні тепер відступали й були готові масово озброїти українців. Цим і скористалась ОУН(М). Майже 80 тис. українців, заохочувані мельниківцями та сповнені бажання уникнути роботи в Райху, добровільно вступили до лав дивізії СС «Галичина». Зпоміж них лише 11 600 осіб зналися на військовій справі, а тому їм бракувало офіцерів. Сам митрополит Шептицький, відомий тим, що переховував євреїв, вважав, що дивізія СС «Галичина» могла стати основою нової української армії. Навіть його духовний сан, який Шептицький прийняв ще замолоду, не міг змінити його думки стосовно потреби держави у війську. Митрополит був братом генерала, який доклав зусиль до створення польської армії, що здолала спротив Західноукраїнської Народної Республіки у 1920 р. Саме тому Шептицький з власного гіркого досвіду розумів, що українська держава без війська неможлива. Підтримка ним створення української дивізії СС змушує зважати на засадничу проблему української стратегічної позиції та на безвихідні кроки, яким навіть толерантні особи знаходили виправдання^[302].

Дивізія СС «Галичина» розпочала свою діяльність зі знищення кількох польських поселень взимку та навесні 1944 р. Найвідомішою її операцією стало спалення Гути Пеняцької в лютому 1944 р. та вбивство майже п'ятисот її мешканців^[303]. Дивізію не залучали до жодної значної акції зі знищення євреїв, оскільки виконання «Остаточного Розв'язання» на той час уже було закінчено. Майже всіх євреїв Галичини та Волині було знищено протягом 1942 р.: переважну більшість волинських та частину галицьких євреїв вбили поодиноці одразу біля їхніх домівок, або ж масово — в найближчих лісах та полях; решта євреїв Галичини загинули в таборах смерті Белжець, Аушвіц, Треблінка, Собібор, Майданек. Так скінчилась єврейська історія Галичини. Жодного єврея не лишилось не лише в таких великих містах, як Львів, а й у містечках на кшталт Бродів — колись найбільшого єврейського поселення в Галичині. Саме під Бродами в липні 1944 р. дивізія СС «Галичина» зазнала поразки від Червоної армії. Згодом її реорганізували, залучивши нових добровольців, і відправили до Словаччини та Югославії придушувати

антинімецькі повстання; так українські націоналісти, які мріяли створити українську державу, за чужим наказом залишили власну батьківщину, щоб придушити подібні намагання інших. Багато хто з солдатів дивізії СС «Галичина» втік, чимало з них — до УПА ОУН(Б). З черговим відступом німецьких військ колабораціонізм ОУН(М) втратив свою стратегічну привабливість, швидко залишившись без підтримки. Коли ж сам Андрій Мельник почав шукати нових покровителів, його заарештувало гестапо.

До дивізії «Галичина» прикута особлива увага, оскільки СС була найжорстокішою організацією гітлерівської держави й головним організатором «Остаточного Розв'язання». Деякі українські націоналісти вбачають у дивізії інституційне втілення українських прагнень, а сьогодні, в незалежній Україні, уніформу вояків дивізії СС «Галичина» можна побачити у львівських музеях на виставках, присвячених українському націотворенню. Тисячам колишніх вояків дивізії вдалося здатись у полон американцям чи британцям у Німеччині. Ветерани дивізії в Італії уникли репатріації до Радянського Союзу завдяки зверненню по допомогу до польського генерала Владислава Андерса та Папи Пія XII. Подібні прохання були можливими лише через те, що ці люди були громадянами Польщі^[304]. Отримавши після закінчення війни від західних союзників статус комбатантів, ветерани дивізії СС «Галичина» перебрались до Англії та Канади й десятиліттями захищали свої дії. Абстрагувавшись від питання колабораціонізму та націєтворення, потрібно зазначити, що роль дивізії в етнічних чистках поляків була незначною.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ТАКТИКА: ОУН(Б)

Етнічні чистки поляків були справою рук ОУН(Б), що дійшла зовсім відмінних від ОУН(М) висновків після поразки німців під Сталінградом; тоді як мельниківці побачили в ній нагоду для продуктивнішої співпраці з Німеччиною, бандерівці відчули нагальну потребу в самостійній діяльності. Поворотним моментом для ОУН(Б) стала, напевно, зросла з лютого 1943 р. активність радянських партизанів на Волині^[305]. Прагнучи згуртувати саме навколо себе всіх,

хто був готовий виступити зі зброєю проти німецького панування, а також намагаючись залучити українських поліцаїв, які після поразки німців під Сталінградом були схильні кидати службу, в лютому 1943 р. ОУН(Б) розпочала власну партизанську діяльність. Вже в березні було створено УПА, якій ставилося за мету воювати з німцями, захищати українців від радянської влади та остаточно очистити Україну від поляків^[306]. Тієї ж весни волинські поліцаї почали залишати свої пости, а ОУН(Б) відрядила на північ своїх командирів. Успіх галичан у створенні армії з волинян був першим свідченням того, що український націоналізм дедалі більше охоплював місця, які сьогодні ми називаємо Західною Україною. Протягом чотирьох років Волинь потерпала від політики: польські виступи проти місцевої Православної Церкви завершилися лише після радянської окупації у 1939 р.; радянська влада залучила українців до місцевої політики, змушуючи створювати колгоспи; у 1941 р. їй на зміну прийшли німці, які, втім, залишили владу на місцях в руках українців. Як ми вже побачили, радянська та нацистська влади вишколили молодих українських поліцаїв, які навесні 1943 р. стали основою УПА на Волині. Отже, волинські українці були сполітизовані трьома стрімкими хвилями: польською, радянською та нацистською.

Таким чином, бандерівці, перед тим більш представницькі в Галичині, ніж на Волині, розпочали свою головну збройну діяльність на Волині. Хоча причини створення УПА були локальними й тактичними, її завдання стали глобальними та стратегічними. ОУН(Б) протистояла і нацистській, і радянській окупації України й зробила доленосні висновки щодо неприйнятності існування польської меншини в українській державі. Лідери ОУН(Б), очевидно, вірили, що Друга світова війна, подібно до Першої, закінчиться виснаженням Німеччини та Росії, а останнім українським ворогом стане воскресла Польща^[307]. ОУН заснували ветерани українсько-польської війни в Галичині 1918–1919 рр.; ОУН(Б) згуртувала навколо себе молодших людей, які у 1930-х рр. були в'язнями польського концтабору Береза-Картузька. Обидва покоління розуміли, що Польща відправить свої війська до Галичини та Волині за першої ж нагоди. Вони вважали, що українцям слід створити армію та завдати удару ще під час війни, до того, як відроджена Польща наново, як і після 1918 р., спрямує до Галичини та Волині війська та колоністів зі своїх центральних

територій^[308]. Волинських українців нескладно було переконати сприйняти подібну логіку: місцеві селяни легко могли побачити в поляках колонізаторів, а польську власність вважати своєю найбільшою винагородою.

Польський уряд у вигнанні та його підпільна Армія Крайова розглядали такий план дій як найімовірніший і готували наступ^[309]. Вони продовжували воювати, прагнучи відновити Польську Республіку в кордонах 1939 р. — завдання, яке польські вояки сприймали за очевидне і яке обіцянками підтримали західні союзники. Польський уряд не вважав, що нацистська або радянська агресія виправдовувала зміну східних кордонів, і усвідомлював, що будь-який компроміс сприйматиметься як поступка Москві^[310]. Поляки визнавали за Україною право на утворення незалежної держави, але винятково на радянських теренах. На думку поляків, виснаження Німеччини та СРСР давало їм змогу відновити на сході *status quo ante bellum*^[311], тобто належний стан речей. Ще 1941 року польські керівники пояснили в Лондоні, що майбутнє повстання проти німецької влади неодмінно призведе до війни проти українців за Галичину та, можливо, Волинь, а тому варто було б провести воєнні дії, за можливості, як швидку «збройну окупацію»^[312]. Розроблений АК у 1942 р. план антинімецького повстання передбачав саме таку війну^[313]. На 1943 р. українська співпраця з нацистами унеможливила саму думку про їхнє союзництво з поляками; крім того, як поборники ідеї Польщі в довоєнних кордонах, лідери АК могли небагато запропонувати українцям^[314]. У 1943 р. АК почала займати позиції в Галичині (але не на Волині, де поляків було обмаль).

І польська АК, й українська УПА планували стрімкі удари для здобуття територій у Галичині та на Волині. Тоді розпочалась би регулярна польсько-українська війна, така, наприклад, як у 1918–1919 рр., а питання про те, хто розв'язав конфлікт, було б спірним. Однак превентивні удари ОУН(Б) по поляках на початку 1943 р. були не військовою операцією, а етнічними чистками. Як вже згадувалось, ще до війни ОУН обрала своєю ідеологією тоталітарний різновид інтегрального націоналізму, відповідно до якого існування української держави було неможливим без етнічної гомогенності, а польських «окупантів» можливо було здолати, лише

усунувши з української землі. На противагу ОУН(М), що теж загально схилялась до такої ідеї, лідери ОУН(Б) вірили, що саме у 1943 р. такі дії були можливі та бажані. На їхню думку, єврейське населення вже було знищене під час Голокосту, німці та росіяни були тимчасовими на цій території, а тому залишались лише поляки, яких слід було прибрати з «українських земель» силою. Таким чином, польські партизани воліли відновити старий світ; українські ж зробили крок далі, підготувавши появу світу нового.

РІЗАНИНА

Навесні 1943 р. УПА перебрала контроль над волинськими селами від німців^[315] і почала знищувати та виганяти польське населення. Волинські поляки були надзвичайно слабкими, щоб навіть розглядати можливість завдати удару першими. У 1939 р. на Волині було щонайбільше 16% поляків (тобто майже 400 тис. осіб), а до 1943 р. їхнє представництво зменшилось ще десь до 8% (200 тис.)^[316]. Розпорошені по селах, позбавлені депортованої еліти, вони не мали жодного, окрім німецького, державного органу, який би їх захистив, як і не мали власної місцевої партизанської армії. Тому рішення ОУН(Б) використати УПА проти поляків слід розглядати винятково як етнічні чистки цивільного населення^[317]. Протягом 1943 р. підрозділи УПА вбивали поодиноких поляків чи знищували їх масово в польських колоніях і в польських та українських селах^[318]. Для нападів на більші польські поселення УПА залучала місцеве населення.

Відповідно до чисельних та взаємно підтверджених звітів, українські партизани та їхні прибічники спалювали будинки, розстрілювали чи заганяли назад тих, хто намагався врятуватись, а також використовували серпи та вила для розправи над втікачами. Церкви, повні вірян, спалювались до тла. Партизани виставляли напоказ обезголовлені, розіп'яті, розчленовані та випотрошені тіла, щоб спонукати решту поляків до втечі^[319]. У змішаних поселеннях упівські служби безпеки попереджали українців, аби ті тікали, й наступного дня знищували всіх тих, хто залишився^[320].

Інколи УПА видавала себе за радянських партизанів та пропонувала польським партизанам спільно атакувати німців. З цього приводу могли скликатися місцеві збори, а тоді УПА вбивала їхніх учасників^[321]. Політика етнічних чисток довела свою популярність серед вояків повстанської армії й знайшла підтримку серед деяких українських селян на Волині^[322]. УПА матеріально заохочувала українців зі змішаних сіл та міст приєднуватись до знищення своїх сусідів. Разом з тим, багато українців ризикували власним життям, а інколи і втрачали його, щоб попередити чи прихистити поляків^[323].

Більшість нападів УПА, охоронних загонів повстанської армії та українських селян на волинських поляків відбулись у березні-квітні, липні — серпні та наприкінці грудня 1943 р. До липня 1943 р. УПА поглинула інші українські партизанські угруповання на Волині, налічувала вже майже 20 тис. вояків і могла проводити одночасні акції на всій волинській території^[324]. Перше число газети УПА, що побачила світ того ж таки місяця, обіцяло «ганебну смерть» усім полякам, які залишились в Україні^[325]. УПА була рішуче налаштована втілити свої погрози в життя. Протягом дванадцяти годин вночі з 11 на 12 червня УПА атакувала 167 населених пунктів. Цей напад випадково припав на православне свято святих Петра і Павла; попередній напад відомий як «Кривава Велика п'ятниця для ляхів»; ще один стався на Різдво. Оскільки католики святкують Різдво раніше від вірян східного обряду, воно дуже зручно відмежувало українців від поляків, які знайшли смерть у палаючих дерев'яних церквах: католицькі церкви спалювали до тла, а тих, хто намагався втекти, — розстрілювали. Загалом у 1943 р. УПА вбила майже 40–60 тис. мирних поляків^[326]. До певної міри тогорічні напади були також частиною Голокосту волинських євреїв, невеликій кількості яких вдалося пережити зиму 1942 р. завдяки прихистку, який вони знайшли у польських селян із волинських сіл. Коли УПА знищувала польські поселення, вона вбивала й уцілілих у такий спосіб євреїв^[327].

КІНЕЦЬ ПОЛЬСЬКОГО СЕЛА, 29 СЕРПНЯ 1943 РОКУ

Знищення одного волинського поселення може слугувати прикладом для розуміння долі сотень інших. Хоча історія окремо взятого села не може відобразити масштабів усіх вбивств, все ж вона може допомогти нам зрозуміти їхні методи та етапи цих вбивств глибше, ніж будь-яке узагальнення. В 1943 р. село Глибочиця Володимирського повіту на Волині мало майже 70 польських дворів. Воно було засноване наприкінці XIX ст. і залишалось польським селом під російською владою до проголошення незалежності Польщею. Як і сусідні українські села, воно не було ані надто заможним, ані особливо бідним — все залежало від торгівлі з навколишніми поселеннями, а жителі Глибочиці навіть долучались до роботи в українських кооперативах.

У 1939–1941 рр. Глибочиця всіляко чинила опір колективізації і була покарана місцевою радянською владою. Від літа 1941 р. село було під німецьким правлінням. При владі в Глибочиці ще від часів радянської окупації залишались українці, хоча тепер уже в ролі німецьких поліцаїв та чиновників. За нагоди вони постійно намагались вписувати поляків до списків осіб на вивезення на примусову працю до Німеччини. Відтак невдовзі половина польських родин села втратила найпрацьовитіших чоловіків. Також на польські плечі лягло значно більше стягнень, визначених німецькою владою. Влітку 1942 р. німецькі та українські поліцаї викрили та вбили більшість місцевих євреїв. Їх розстрілювали поодиночі чи невеликими групами так, аби про це знало, чи навіть бачило на власні очі, місцеве християнське населення. Навесні 1943 р. українські поліцаї почали залишати німецьку службу та йшли в ліси до УПА. Ці нові українські партизани нападали на німецькі гарнізони й забирали у них зброю.

Відтепер УПА взяла цю територію під свій контроль. Для поляків різниця між повстанцями та німецькою владою була невеликою, оскільки при владі залишились ті самі люди з тією самою зброєю. І справді, спочатку влада УПА в Глибочиці мало чим відрізнялась від німецької, якщо не була ще суворішою. Вона роззброїла всіх поляків, склала списки членів їхніх родин і перевірила домівки, щоб жоден із них не зміг втекти. З'явився також припис, який зобов'язав польські родини забезпечувати повстанців провіантом. Польських чоловіків, які постачали товар, нерідко позбавляли життя, причому молодших з них, особливо освічених та талановитих, убивали поодиночі, найчастіше

замордувавши до смерті. Згодом до поляків з Глибочиці почали надходити чутки про знищення інших поселень, вночі вони навіть могли бачити на обрії заграви палаючих сіл. Попри це панувала думка, що чутки були надто жахливі, аби бути правдою, а якщо навіть і були правдивими, то нічого подібного тут трапитись не могло^[328]. У серпні 1943 р. поляки ще мали надію, що встигнуть зібрати врожай до того часу, як треба буде втікати. Окрім природної схильності людей не вірити в неймовірне й такого звичного прагнення селян будь-що зібрати врожай, існувало ще три причини сподіватись на краще. По-перше, і так підказував власний досвід, до їхнього села було далеко, а транспортні засоби на той час були примітивними. По-друге, вцілілих після нападів було обмаль, і ті зазвичай прямували до поселень, більших за Глибочицю. По-третє, місцеві українці запевнили їх, що «добрих поляків», таких як вони, не «забийють» (використовуючи тодішню місцеву мову).

На світанку 29 серпня 1943 р. вояки УПА та українці з навколишніх сіл оточили Глибочицю й почали вбивати всіх її мешканців. Селян, що вже вийшли в поле, оточили та повбивали серпами. Це сполохало їхніх дружин, на яких чекала або куля, або смертельний удар іншим інструментом, або й перше, й друге разом. Такі події наробили достатньо галасу, тому декому вдалось втекти. Внаслідок нападу було вбито щонайменше 185 поляків: деяким стяли голови, інших повісили, комусь здерли шкіру чи вирвали серце із грудей, а когось спалили заживо; багатьох порубали на шматки підручними знаряддями, а дехто зазнав більшості цих тортур водночас. Зрештою, Глибочиця була знищена і зараз від неї не лишилось і сліду^[329].

МСТИВИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ

Більшість поляків, що пережили терор на Волині, залишили свої домівки. Память про жахіття, вчинені над близькими, гарантувала готовність тисяч таких поляків за першої ж нагоди помститись за померлих. Часом за допомоги АК, а часом — німців, поляки створили сотні осередків самооборони^[330], що відбили кілька

українських атак і навіть закріпились у деяких більших поселеннях, таких як Гута Степанська. Існують документальні свідчення того, що часом бази самооборони були центрами польської пацифікації українських сіл. У самообороні брали участь і деякі з тих небагатьох євреїв, яким вдалося знайти прихисток у поляків у 1942 р. і врятуватися разом з ними у 1943 р. Для обох цих груп міста, контрольовані німцями, були оазою відносного спокою під час тогорічного пекельного волинського літа^[331]. Німецька влада депортувала поляків на примусову роботу до Райху, що за тих умов видавалось не найгіршою долею. Свої лави поповнювали й радянські партизани — до них приєднувались ті молоді поляки (і, ймовірно, якась невеличка частка євреїв), які хотіли воювати проти УПА, але не мали для цього зброї; як наслідок, у радянських партизанських загонах воювали майже 5–7 тис. місцевих поляків^[332].

На початку 1943 р. УПА також сприяла зближенню поляків і нацистів, одночасно виступивши проти обох. Поляки мстилися українцям як німецьким поліцаям. Коли ж волинські українці полишили німецьку службу, щоб приєднатись до УПА, німці почали розглядати поляків як гідну заміну; масові вбивства останніх українцями полегшували процес вербування. Наприклад, німці пропонували роботу в поліції втікачам із Глибочиці, які рятувалися від УПА. Як згадує один поляк із Софіївки^[333], з тих самих волинських місць, що приєднався до німецької поліції з іншими 110 чоловіками після масової різанини 11–12 липня 1943 р., «нам ішлося про зброю, про те, як її добути»^[334]. Тоді до німецької поліції вступило майже 12 тис. поляків. Однак німці ще більше все заплутали, закликавши до лав польської поліції цілий батальйон із Генерал-губернаторства. Польські поліцаї, і місцеві, й новоприбулі, вчиняли жахіття над українцями^[335]. Хоча вони й були зрадниками (на думку польського уряду в далекому Лондоні), помста поляків у німецькій уніформі була вагомим приводом для того, щоб українці-волиняни повірили в пропаганду УПА про польського ворога.

Звісно, УПА знищувала мирних поляків ще до того, як вони могли звернутися до німців по допомогу. Погляньмо, наприклад, на ці звіти УПА за квітень 1943 р.: «[В] с. Кути Шумського району спалено цілу польську колонію (86 дворів), а населення винищено за співпрацю з гестапо та німецькою владою»; «[у] Вербському районі спалено польську колонію Нову Новицю (40 дворів) за співпрацю з німецькою владою. Населення знищено»^[336]. Ті, хто виправдовував убивство всіх чоловіків, жінок та дітей у польських колоніях колабораціонізмом поляків, самі щойно залишили німецьку поліцію. Таким чином, вони вивільнили диявольську логіку, якої не могли передбачити. Німецька політика була спрямована на те, щоб убити рідних тих українських поліцаїв, що дезертирували, зруйнувавши рідні села тих поліцаїв, які втекли зі зброєю. Німці невідкладно виконували заплановані акти помсти, залучаючи польських новобранців. Відтак більшість із тих, хто приєднався до УПА, вмить втрачали дім і родину й у такий спосіб отримували ще одну причину ненавидіти поляків. На літо 1943 р. польський колабораціонізм став головною підставою для етнічних чисток, що розпочалися навесні. Як підсумував ситуацію у серпні 1943

р. один із керівників ОУН(Б), німецька служба безпеки «уживає до своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безпощадно»^[337].

Для польського уряду в Лондоні волинська трагедія стала несподіванкою, що не відповідала його планам на війну: ця різанина була непередбачуваною, а реакція волинських поляків — небажаною, адже інтереси Польщі залишались першочерговим завданням. Лондонський уряд постав перед непростю дилемою, навіть якщо не зважати на український фронт. Із наступом Червоної армії навесні 1943 р., що того літа завершився поразкою німецької танкової армади під Курськом, радянська перемога почала виглядати цілком реальною. Очікувалось, що поляки, як союзники, спрямують АК на допомогу радянським військам. Окрім того, як виразник польських інтересів, лондонський уряд прагнув бути серед визволителів Польщі. Натомість він був змушений кинути всі свої обмежені сили на боротьбу проти УПА. 20 липня 1943 р. АК звернулася до загонів польської самооборони з пропозицією перейти під її командування. 30 липня 1943 р. АК закликала покласти край убивствам мирних мешканців і виступила за українську незалежність на землях, вільних від польського населення. Проте це не зупинило вбивства. Більше того, такий перебіг подій посилив упевненість українських націоналістів у тому, що етнічні чистки були єдиною можливістю здобути території Польщі. У січні 1944 р. АК сформувала свою 27-му (Волинську) дивізію піхоти чисельністю 6 558 вояків, завданням якої була боротьба проти УПА, а потім — проти вермахту^[338]. До цієї дивізії, яка стала найбільшим підрозділом АК, увійшли загони польської самооборони, що були створені для захисту мирного населення від УПА, та колишні польські поліцаї, які залишили німецьку службу. Однак цю дивізію навряд чи було б сформовано, якби УПА не проводила етнічні чистки^[339]. І хоча польський уряд наказав не чіпати цивільних, польські партизани спалювали українські села та вбивали поодиноких українців, яких вони зустрічали на волинських шляхах^[340].

Хоча служба волинських поляків у німецькій поліції та діяльність радянських партизанів і вояків АК були наслідками жорстокості УПА, однак саме це стало корисним джерелом для упівської пропаганди; завдяки цьому хоч і штучно, але ефективно до радянської та німецької

окупації можна було прив'язати не лише поляків з Волині, а й польський уряд у Лондоні. Звернімо увагу на твердження, висловлене на серпневому конгресі ОУН 1943 р.: «Польська імперіялістична верхівка є вислужником чужих імперіялізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та допомагає німецькому та московському імперіялізмам винищувати український народ»^[341]. Протягом 1943 р. частини польської самооборони одночасно співпрацювали з радянськими партизанами і з німецькими військами для боротьби проти УПА^[342]. Однак це було локальне явище, яке мало своє локальне пояснення. Загалом, ми не можемо говорити про співпрацю польської влади та польських збройних сил ані з німецьким, ані з радянським «імперіялізмом». АК від часу свого створення боролась проти німців. І хоча союзники вимагали від польських сил співпраці з радянськими військами, в 1943 р. із цього також ще нічого не виходило. У квітні 1943 р. Сталін, не особливо прагнучи співпрацювати з польським урядом у Лондоні, скористався з викриття скоєного радянською владою масового вбивства польських офіцерів у Катині, щоб розірвати зв'язки з польським еміграційним урядом. Окрім того, звинувачення УПА виглядають анітрохи не кращими з огляду на політику самих українських націоналістів. Якщо вести мову про «винищення» то УПА знищувала поляків на Волині в 1943 р. руками тисяч партизанів, які допомагали нацистам знищувати євреїв у 1942 р. Якщо ж говорити про колабораціонізм, то найкращим його прикладом, без сумніву, була дивізія СС «Галичина», і це навіть не згадуючи про цілковите домінування українців у місцевій адміністрації дистрикту «Галичина» Генерал-губернаторства, де на початок 1944 р. їх було 346, в той час як поляків — лише троє^[343]. Втім, метою подібних декларацій була політична агітація, тому слід відрізняти історичну оцінку від особистого досвіду в певному часі та просторі. Подібна пропаганда була до певної міри дієвою саме тому, що вона відображала нещодавній досвід українців.

Будь-яка пропаганда використовує не лише здатність мови узагальнювати окремі випадки, а й схильність людей вірити в такі загальні твердження, які видаються їм суголосними із власним досвідом. Одна з диявольських вигод етнічних чисток полягає

в навішуванні національних ярликів окремим звірствам. Знищуючи певних осіб в ім'я нації, ті, хто вдається до етнічних чисток, не лише принижують, розлючують та націоналізують вцілілих; вони також перетворюють інших осіб зі своєї групи на потенційну мішень для національної помсти. Вцілілі після чисток сприймають інших як агресорів, а пропагандисти вміло зображають обидві сторони як нації. Напад нечисельної групи осіб на певну місцевість перетворюється на протистояння двох націй завдяки передбачуваній помсті, націоналістичній лексиці та силі мови. І це вже далеко не постмодерністичні штучки, відомі лише науковцям, а звичайнісінька політична правда, що її прихильники етнічних чисток експлуатували протягом всього ХХ ст. УПА також розуміла вигоду зв'язку між глибиною власних страждань, які сама ж і провокувала, та інтенсивністю соціальної комунікації, витвореної власною пропагандою^[344]. Після радянської та нацистської окупації вимоги такої пропаганди було важко проігнорувати; внаслідок задоволення цих вимог етнічні чистки перетворились на громадянську війну.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

Саме на Волині розпочалась українсько-польська громадянська війна. Події на Волині пояснюють ту неймовірну жорстокість польської помсти, що забезпечила УПА матеріалом для пропаганди, який було використано, коли чистки поширились на південь, до Галичини. На заході, за Західним Бугом, між українськими та польськими партизанами розпочались безжалісні воєнні сутички. Так, наприклад, у східній частині довоєнного Люблінського воєводства наприкінці 1943 р. обидві сторони винищували село за селом. Польські партизани з Батальйонів Хлопських відповідали УПА жорстокістю на жорстокість. Свідчення одного польського партизана варті того, щоб зацитувати їх повністю: «На їхні невимовно варварські атаки, ми відповідали власними звірствами. Коли ми захоплювали українське поселення, то неодмінно відбирали та страчували придатних до служби чоловіків. Зазвичай ми дозволяли їм пробігти кроків сорок, а потім стріляли в спину. Це вважалося найгуманнішим

методом. Інші вояки з нашого загону, про вчинки яких я ще розповім, поводитись інакше і мстилися жахливо. Жоден з нас не поворухнув пальцем, щоб їх зупинити. Однак я ніколи не бачив, щоб хто-небудь із наших насаджував немовля чи мале дитя на вістря свого багнета і тримав його на вогні. Зате я бачив обвуглені тіла польських дітей, що загинули в такий спосіб. Якщо ніхто з нас не вчинив подібного, то це лише єдине жахіття, якого ми не скоїли»^[345]. Вояки Батальйонів Хлопських були не єдиними польськими партизанами на цих землях, що вбивали українців та воювали з УПА. Наприклад, навесні 1944 р. загони АК, виступивши на оборону Холмського повіту, спалили поміж іншим майже двадцять українських сіл^[346]. Загалом же у Люблінському та Ряшівському воєводствах у 1943–1944 рр. поляки та українці вбили майже по 5 тис. цивільних з кожного боку^[347].

Кампанія УПА з вивільнення «Західної України» від поляків набула відчутних обертів у Галичині в січні 1944 р. У 1943 р. тактика УПА на Волині зазвичай полягала у нападах на село й убивстві населення без попередження. Натомість уже в 1944 р. в Галичині УПА інколи давала польським родинам можливість вибирати: втікати чи чекати на смерть. Ось наказ вищого командування УПА своїм солдатам, що було оприлюднено після різанини на Волині та під час чисток у Галичині: «Ще раз нагадую: спершу зверніться до поляків, щоб вони лишали свої землі, а лише потім знищуйте їх, а не навпаки»^[348]. Разом із вигіднішою для поляків демографічною ситуацією, їхньою кращою самообороною та мобілізацією і диверсіями підрозділів АК ця очевидна зміна політики обмежила втрати серед польських мирних жителів у Галичині до 25 тис. осіб. Самих же нападів УПА на цивільне населення у Галичині не поменшало, й вони не стали менш жорстокими. Як і на Волині, у Галичині загони УПА часто вбивали всіх без винятку мешканців села. Відділи служби безпеки УПА нищпорили сільською місцевістю, вбиваючи не лише польські родини, а й окремих поляків^[349]. У вирі обопільних етнічних чисток УПА заявила, що саме поляки почали різанину, трактуючи їх як «сталінсько-гітлерівських агентів» з огляду на факт місцевого колабораціонізму поляків із німцями на Волині та наказ польського уряду АК співпрацювати з Червоною армією. Як стверджувала УПА,

український народ «дістав [...] удар ззаду» від польського уряду та польських агентів Сталіна та Гітлера^[350].

У березні 1944 р. у Львові українська поліція перевіряла видані німцями посвідчення особи (*Kennkarten*) у молодих чоловіків, що наважувались вийти на вулицю, й убивала тих, хто виявлявся поляком. Сьогодні припускають, що в такий спосіб українські поліцаї намагалися здобути ці посвідчення для себе з надією уникнути можливого покарання за співпрацю з німцями після того, як Червона армія візьме Львів^[351]. Інакше кажучи, українці, які співпрацювали з нацистами, хотіли використати німецькі ідентифікаційні документи, щоб видати себе за поляків й уникнути радянської помсти. Хоч би якими були мотиви, ці вбивства були сприйняті як новий виток терору в межах міста, де поляки були в найбільшій безпеці. У відповідь польські партизани вбили 130 мирних українців з передмістя Львова. З іншого боку, УПА продовжувала стратегічні чистки в навколишніх селах з наміром перетворити територію навколо міста на етнічно українську. УПА також намагалася здобути контроль над дорогами до Львова, аби не допустити, щоб поляки отримали допомогу від Заходу. Загалом УПА вбивала мирних поляків та воювала з польськими партизанами по всій Галичині до червня 1944 р. З наближенням Червоної армії поляків почали евакуювати з сіл та міст. У той час як величезний радянсько-німецький фронт рухався Україною на захід, АК та УПА воювали на власному фронті, що розтягнувся на сотні кілометрів^[352]. Влітку 1944 р., коли Червона армія дійшла до Галичини, там лютувала всеохопна та безжальна українсько-польська громадянська війна.

СВІТОВА ВІЙНА

Для більшості людей воєнна історія локальна, і тому ми можемо зрозуміти поляків та українців, які зосередились на власному фронті, а не на просуванні Червоної армії. Проте, щоб збагнути хоча б місцеві наслідки українсько-польської громадянської війни, слід розглянути цей локальний конфлікт в ширшому контексті світової війни. Тоді ми побачимо, як цей місцевий конфлікт знесилив обидві сторони в той

час, коли насувалася більша війна. Навіть гірше: він перешкодив полякам та українцям об єднатись, коли наступала Червона армія. Напади УПА на цивільне населення змусили понад 20 тис. поляків стати до зброї. Вони бились проти українців як німецькі поліцаї, радянські партизани, учасники самооборони та вояки АК. Від війни з Німеччиною АК застеріг також польський уряд у Лондоні.

Метою польської акції «Буря» влітку 1944 р. було перемогти німців своїми силами та дочекатись приходу радянських сил у ролі представників незалежної Польщі. З військового погляду, це було повстання проти німецького панування, з політичного — намір постати перед радянською владою відновленою польською державою. На польському сході операція «Буря» означала підтвердження легітимності польської присутності на Волині та в Галичині. Саме тут польське антинімецьке повстання вперше зіткнулося з радянськими методами. У березні — липні 1944 р. НКВС поступово розформував 27-му (Волинську) дивізію АК, що перейшла на бік Червоної армії, боролась з УПА та воювала проти вермахту. Протягом весни 1944 р. п'ята піхотна дивізія та чотирнадцятий уланський полк АК воювали проти УПА за Галичину та її перлину — Львів. 23–27 липня 1944 р. Червона армія за підтримки кількатисячного війська АК витіснила вермахт з міста. Після 29 липня під радянським тиском загони АК було розформовано^[353].

Полякам та українцям не дозволили битись до переможного кінця й продовження польсько-української битви за Львів, як це було після Першої світової війни, не відбулось. АК була знищена на сході, а українські партизани залишили країну, щоб стати до боротьби вже іншим разом. Таким чином, польсько-український конфлікт згас: вояки АК уникли депортації, вступивши до лав підпорядкованої радянському командуванню польської армії Зигмунта Берлінга; згодом галицькі та волинські поляки з цієї армії воюватимуть з українськими партизанами та депортуватимуть українське цивільне населення з комуністичної Польщі, хоча деякі з них одразу мстились українцям, вступивши до спеціальних батальйонів радянського НКВС. УПА, своєю чергою, після того, як фронт посунувся далі, вийшла з криївок та відновила етнічні чистки поляків^[354]. Радянський НКВС — сила, з якою віднині слід було рахуватися, — розглядав польських та українських партизанів однаково: як бандитів, яких необхідно було знищити^[355].

Про те, як радянський контроль поклав край польсько-українській громадянській війні, інституціоналізувавши польсько-українські етнічні чистки, йтиметься в наступному розділі.

Митрополит Андрей Шептицький, який обстоював визнання Західної України за кордоном після Першої світової війни, не особливо вірив у здобуття української державності після Другої світової війни. Його припущення, що радянська окупація заходу України триватиме довгі роки, виявилось слушним. Зі смертю Шептицького у Львові (1 листопада 1944 р.) відійшли й залишки політичної традиції колишньої Речі Посполитої. Ані комуністична Польща, ані радянська Україна не мали би великої користі від інституції, яку він вособлював. У Радянському Союзі Греко-Католицьку Церкву було взагалі заборонено. Сталін дозволив Російській Православній Церкві претендувати на західноукраїнських вірян і на маріонетковому соборі проголосити Берестейську унію 1596 р. недійсною та неправочинною. З іншого боку, в комуністичній Польщі Греко-Католицька Церква асоціювалася новим режимом радше з українським націоналізмом, аніж із Річчю Посполитою, що її створила. Саме тому і досі ані Львів, ані Варшава не мають вулиці Шептицького^[356].

Розділ 9

Етнічні чистки в Південно-Східній Польщі (1945–1947)

У міжвоєнній Польщі більшість націоналістів розглядали слов'янські меншини як етнічну сировину, придатну для асиміляції. Після смерті Юзефа Пілсудського в 1935 р. в політичному та соціальному дискурсі тріумфував інтегральний націоналізм Романа Дмовського, підтриманий колективною диктатурою офіцерів Пілсудського. Німецька та радянська окупації радикалізували підходи до розв'язання національного питання, хоча ще до масового знищення поляків українцями в 1943 р. деякі націоналісти, як і ендеки Дмовського, мріяли виселити з Польщі всіх українців. Різниця полягала в тому, що у 1943 р. на таке рішення пристали також політики інших течій, які вже не бачили другої можливості відстояти Галичину і Волинь. Такі плани часів війни передбачали депортацію 5 млн українців на схід від довоєнних польських кордонів, а у відповідь — переселення поляків з Радянського Союзу чи з незалежної України^[357]. Подібні ідеї щодо етнічної чистоти панували в тогочасній Східній Європі, де лідери націй, що зазнали значно менших поневірянь, ніж поляки, розглядали варіанти тотального вигнання ворожого населення. Наприклад, демократичні чеські політики шукали підтримки серед союзників, бажаючи очистити свою територію від німців та угорців.

Подібно до Чехословаччини, така ж ідея полонила всю політичну Польщу: від крайніх правих до крайніх лівих. Навіть польські комуністи, які раніше були затятими інтернаціоналістами, під час Другої світової війни, не привертаючи зайвої уваги, викреслили зі своєї програми пункт про захист прав меншин^[358]. Праві та ліві порозумілися у важкі для Польщі часи розорення, і в непростий період окупації країни Червоною армією вони зустрілись у Москві.

Досвідчений ендек Станіслав Грабський приєднався до прем'єр-міністра Станіслава Миколайчика (1901–1966) та польської делегації еміграційного уряду під час зустрічі зі Сталіним у Москві у серпні та жовтні 1944 р. Грабський, який допоміг визначити кордони Польщі в Ризі 1921 року, а 1924 року сприяв виробленню політики національної асиміляції, хотів впливати й на облаштування нової Польщі у 1944 р.

[359] Цілком зрозуміло, що Сталін використовував надзвичайно впливового на правому крилі польської політики Грабського, який, своєю чергою, теж використовував Сталіна. Нагадаємо, що 1921 року особистий тріумф Грабського в Ризі став можливим завдяки тому, що більшовицька Росія отримала більше території, ніж претендувала. Для Грабського, який діяв у традиційних для ендеків рамках, була близькою ідея створення нації в чітко визначених кордонах, а найбільшим ворогом вважалась радше Німеччина, а не Росія. Він оцінював свій план створення «національної держави» як цілком реалістичний і вважав Сталіна «найбільшим реалістом», а той називав Грабського «великим агітатором» [360]. Влітку 1944 р., коли Червона армія вже була у Львові, Грабський сподівався, що Сталіна можна буде переконати знайти на повоєнній мапі Європи місце для цілісної та гомогенної Польщі. Саме так і сталося. Відповідь же на запитання, хто кого в цій грі ошукав, Сталін Грабського чи навпаки, великою мірою залежить від того, чи розглядаємо ми Польщу кінця 1940-х рр., коли комуністи прийшли до влади й привласнили собі національні цілі, чи Польщу кінця 1980-х рр. — націоналізовану спільноту з нечисельними меншинами, що виборювала суверенітет.

Влітку 1944 р. стало очевидним, що польські ліві відійшли від традиції толерантності: місцеві комуністи були готові сприйняти ідею нації, давно випрацьовану польськими націоналістами. Пригадаємо хоча б польську комуністку Банду Василевську (1905–1964), до якої тоді дослухався і Сталін. За іронією долі вона була донькою того самого Леона Василевського, польського федераліста та прибічника Пілсудського, якого Грабський майстерно перегравав у Ризі в 1921 р.; Василевського, що був першим міністром закордонних справ незалежної Польщі і вбачав у польській історії основу національної толерантності. Ванда Василевська, полковник Червоної армії та дружина заступника народного комісара закордонних справ СРСР, відіграла ключову роль у депортаціях, спланованих

Радянським Союзом з метою розпочати писати історію Польщі та України з чистого аркуша. Такою була сталінська «діалектика» хоча він і розглядав цю ситуацію у простих категоріях: батько — «проти нас» але донька — «за»^[361]. Набагато цікавішою виглядає поразка традиційного патріотизму і поява в 1921–1944 рр. модерного націоналізму. Якщо в 1921 р. у Ризі націоналіст Грабський взяв гору над батьком Василевської — федералістом Леоном Василевським, то в 1944 р. його погляди фактично збігались із позицією комуністки Василевської. У 1944 р. повоєнний польський комунізм, біля витоків якого стояла Василевська, якщо і мав синтетичний характер, то його складовими були традиційне ендецьке розуміння нації та звична комуністична запопадливість перед Радянським Союзом.

У 1944 р. польські комуністи та націоналісти зійшлися на думці, що нація стосується саме народу, а не традицій, збережених елітою. Усі попередні пропозиції щодо федерації, автономії та толерантності в польській політиці виходили з припущення, що національні групи мають еліти, які можуть керуватися прагненням сформуванню республіканську політичну спільноту. Ці рудименти колишньої Речі Посполитої, про які час від часу нагадували Юзеф Пілсудський, Леон Василевський та Генрик Юзевський, довели свою безпорадність навіть за часів поміркованої масової політики міжвоєнного періоду. Наприкінці ж Другої світової війни тріумфували погляди ендеків, що нація пов'язана не з елітою, а з народом. Звісно, в умовах 1944 р. цей народницький націоналізм був далеко не демократичною концепцією. Національність може перетворити народ і на об'єкт, і на суб'єкт держави. Якщо національність спирається на народ, а національні проблеми з'являються через його невідповідність території, яку той займає, то найпростішим розв'язанням національного питання є переміщення представників цього народу в інше місце. Після Другої світової війни так вважали і комуністи, які готувались керувати Польщею, і націоналісти, що прагнули створити національну спільноту. Хоча Банда Василевська й називала Грабського «маразматиком» у 1944–1945 рр. вони діяли напрочуд гармонійно: Грабський запропонував Сталіну план всеохопного переселення українців та поляків, а Василевська підписала договір, що уможливив його виконання; до того ж Грабський розробив для польського уряду проект утілення цього плану

в життя. Василевська працювала в Москві над тим, щоб полегшити «репатріацію» поляків до Польщі, а Грабський їздив до Львова, щоб переконати галицьких поляків сприйняти дійсність і переїхати^[362].

Без сумніву, Грабський та Василевська мали цілком відмінні плани щодо Польщі. Грабський сподівався, що Польща до певної міри збереже свій суверенітет, і помер на батьківщині в 1949 р., вже усвідомивши свій прорахунок. Василевська погодилася з тим, що Польща буде залежною від Радянського Союзу, й не повернулась до рідного краю. Історія повоєнної польської політики зможе прояснити важливі відмінності між ними^[363]. Для нашої історії польської нації ключовим моментом є те, що ідея «Польщі для поляків» перестала бути каменем спотикання між націоналістичною правицею, що вже не повернеться до влади, та комуністичною лівицею, яка її здобуде. В міжвоєнній Польщі національні меншини мали різне значення для лівих і правих, але їхня присутність у тогочасному політичному просторі була незаперечною. Після війни незаперечною стала їхня відсутність. Вже у 1944 р. можемо констатувати порозуміння щодо національної однорідності ще до того, як воно набуло легітимності вже втіленої у життя політики, а ознаки фундаментальної угоди перестали помічатися.

НАЦІОНАЛЬНІ КОРДОНИ ТА РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА

То якою ж була сталінська політика щодо повоєнної Польщі та України? Довоєнні, воєнні та повоєнні рішення й відозви Сталіна свідчать про те, що він розумів, якої ваги націоналісти та населення надають конкретним територіям. Так проголошувалось, що Радянський Союз воював у «Великій Вітчизняній війні» Сталін сказав Грабському, що Перша світова війна вивела Польщу на перші ролі серед слов'янських націй, а Друга світова війна зробить подібне з Україною. У 1920–1930-х рр. радянський іредентизм щодо Польщі описувався етнічними термінами: «Західна Білорусь» та «Західна Україна». Окупувавши в 1939 р. території, що стали Західною Україною, Радянський Союз безсоромно пропагував ідеї про возз'єднання братів однієї крові, об'єднання споконвічних українських

земель, давнє українське місто Львів тощо. Після вторгнення Німеччини у 1941 р. Хрущов сказав «великому українському народові», що той стоїть перед вибором між «вільною Україною» та «гітлерівським ярмом»^[364]. Коли у 1944 р. Червона армія витіснила з України вермахт і замінила українськими призовниками мільйони своїх загиблих, подібна національна риторика зазвучала наново і ще потужніше^[365]. Радянська національна політика в Україні змінилась під впливом трьох невимовно кривавих років війни проти нацистського режиму, що прагнув до расового тріумфу, а також завдяки постійним повідомленням про українсько-польський конфлікт у Галичині та на Волині^[366]. У 1944 р. Сталін, здається, дійшов висновку, що етнічна гомогенність і кордони, встановлені пактом Молотова-Ріббентропа 1939 р., полегшать управління Польщею та Україною. Поінформований Хрущовим про масштаби спротиву ОУН та УПА Сталін міг усвідомлювати, що повернення радянській Україні Галичини та Волині допоможе побороти український націоналізм^[367]. Ймовірно, він також розглядав можливість задовольнити прагнення як українців, так і поляків, водночас прив'язавши їх до СРСР. Поляки отримали б свою «національну державу», а українці — «Західну Україну», і все це — завдяки Сталіну. За його власним визнанням, Сталін хотів залагодити усі головні суперечки між поляками, українцями та білорусами, доки мав нагоду^[368].

Хоча представники польського уряду в Лондоні (та деякі польські комуністи) мріяли про повернення Львова, ніколи не було й натяку на те, що вони його здобудуть. Здається, Сталін зрозумів, що він матиме значно більше користі, якщо віддасть місто Україні, а не Польщі^[369]. Окрім того, Галичина та Волинь вже були приєднані до радянської України у 1939–1941 рр., і відновлення тогочасних кордонів було для Сталіна найчіткіше окресленим завданням на війну. Після її закінчення Польща мала постати дуже компактною державою, а Львів та Вільнюс мали повернутись до Радянського Союзу^[370]. 1943 року в Тегерані Сталін отримав згоду союзників відновити кордони, встановлені пактом Молотова-Ріббентропа. У лютому 1944 р., невдовзі після того, як Червона армія перейшла старий польсько-радянський кордон, британський прем'єр-міністр Вінстон Черчілль публічно підтримав

радянські територіальні претензії на заході. У жовтні 1944 р. Сталін у присутності Черчилля повідомив Миколайчика та Грабського про тегеранські домовленості щодо відновлення кордонів 1941 р.^[371]. Миколайчик відмовився визнати такий стан речей, але Сталін вже легалізував новий кордон у власний спосіб: таємна угода між ним і маріонетковим Польським комітетом національного визволення, укладена в липні 1944 р., пересунула радянсько-польський кордон на захід, майже як у 1939 р.^[372]. У листопаді 1944 р. уряд Миколайчика визнав втрату Львова.

Новим у радянській практиці 1944 р. стала не передача польських територій радянським республікам, як це мало місце в 1939 р., а обмін населенням відповідно до національної належності. «Евакуаційний» договір між радянською Україною та Польщею, підписаний у вересні 1944 р., передбачав переселення поляків і євреїв з території, що стала Західною Україною, в обмін на переселення українців із комуністичної Польщі^[373]. Схожі угоди передбачали обмін населенням між Польщею та радянськими Литвою й Білоруссю. Відомі як договори, про «репатріацію», такі угоди слід розглядати у світлі загальноприйнятих практик того часу. Західні союзники припускали, що із завершенням війни розпочнеться зміна кордонів і масове переміщення людей. Сталін не сумнівався, що закінчення війни спровокує масове вигнання німців, і вважав, що втеча німців із Польщі та Чехословаччини відбудеться й без радянського втручання. Як він сказав чехословацькому прем'єр-міністрові: «Ми не будемо вам заважати. Женіть їх!»^[374].

Проте не слід перебільшувати. Зацікавлення Сталіна в етнічній гомогенності мало межі. Депортація поляків із Радянського Союзу стосувалась лише мешканців тих територій, що були частиною Польщі до 1939 р.; депортації до Радянського Союзу обмежувались винятково Польщею. Якби Сталін був справді зацікавлений в етнічній чистоті всіх своїх нових сателітів, його повоєнна політика депортацій була би всеохопною. Зрештою, у 1944–1946 рр. без відповіді залишились інші національні питання, зокрема, в Румунії (де існувала угорська меншина), Чехословаччині (де також була угорська меншина) та Угорщині, що намагалась не допустити перетворення угорців на меншину в Румунії та Чехословаччині,

зберігши румунські та чехословацькі території, які вона отримала як союзник Німеччини після 1938 р. Демократи та комуністи цих країн також звернулись до Сталіна по допомогу в розв'язанні національного питання. Здається, Сталін вирішив «розв'язати» лише ті з них, що були ускладнені етнічними чистками (як у поляків та українців), і не хотів сприяти національній гомогенності всюди, де мав таку нагоду. Молотов переконував чехів, словаків й угорців наслідувати приклад переселень, здійснених радянськими Україною, Білоруссю, Литвою та Польщею, але Радянський Союз у жодному разі не насаджував таку модель. Угорщина опиралась переселенню угорської меншини, й на цьому все скінчилось. Чим далі на південь лежала країна, тим менше її національні питання цікавили Сталіна. Здається, що загалом він виступав за етнічну гомогенність нових держав-сателітів СРСР, але радянські ресурси застосовувались лише там, де під час війни проводились етнічні чистки. Схоже також, що Сталін вірив у те, що Німеччина може завдати нового удару ще за його життя, а тому хотів залагодити всі проблеми, які перешкождали гармонійному співіснуванню Росії, Польщі та України^[375].

Таким чином, ми можемо виокремити наступні національні проблеми, які Сталін розв'язував у 1944–1946 рр. По-перше, він прагнув позбутися німецького питання й очікував, що воно буде розв'язане так, як він і запланував; щодо цього Сталін не помилився. По-друге, він використав радянські ресурси, щоб розв'язати польське питання у Литві, Білорусі та Україні, а також українське питання в Польщі та Чехословаччині^[376]. По-третє, Сталін хотів, щоб угорське питання в Румунії та Словаччині було розв'язане за допомогою депортацій, але відмовився надати збройну допомогу цим країнам і, зрештою, не змусив Угорщину пристати на його політику. Він також підтримував обмін населенням між поляками та чехами, але не втручався в цю справу. По-четверте, з поваги до Болгарії та Югославії Сталін говорив про братерство народів і навіть про майбутню федеративну Європу, а не про етнічну гомогенність. Загалом Сталін був зацікавлений у розв'язанні тих національних питань, що були ближчими до зони вторгнення німецької армії до СРСР у 1941 р. Чим ближчим конкретне національне питання було до Росії, тим більше він вдавався до історичних посилок, національних стереотипів і націоналістичної аргументації.

Польські комуністи розуміли це, тому, звертаючись до Сталіна, вони використовували націоналістичну риторичку. Якуб Берман (1909–1984), член польського Політбюро, переживши війну в Москві, зауважив, що нові кордони та обмін населенням поклали край польсько-українському національному протистоянню, і закликав Сталіна для посилення польської держави відправити до Польщі більше поляків із Литви та Білорусі^[377]. Це свідчить про те, що Сталін у своїх націоналістичних міркуваннях стосовно Польщі та України дійшов висновку, що депортації є не покаранням, а основою для створення нації. Це була важлива зміна, оскільки до 1944 р. жодну радянську депортацію не пояснювали метою консолідації нації^[378]. У 1930-ті рр. Сталін депортував величезну кількість радянських громадян на підставі національної належності, однак ці акції були спланованим примусовим переселенням, а не кроком для творення націй у межах власних батьківщин^[379]. У 1939–1941 рр. з колишніх польських територій Галичини та Волині було депортовано еліту. Така політика була спрямована проти незалежного політичного та громадянського суспільства чи проти вищого класу, бо, скажімо, не було жодної спроби депортувати всіх поляків без винятку. Після повернення Червоної армії до Галичини та Волині у 1944 р. Сталін «евакуював» чи «репатріював» цілі національні спільноти на «їхню» національну батьківщину. Осіб, визначених як поляки, було відправлено на захід — до комуністичної Польщі. Те, що кожна особа має власну національність, стало радянською позицією ще у 1920-х рр. Те, що національна належність може взяти гору над класовою, проявилось у радянській політиці 1930-х рр. Після 1944 р. справжньою новиною стало те, що національність може сприяти радянським інтересам у поєднанні окремих індивідів з певною національною територією.

Еволюція радянської національної політики вимагає окремої книги. Досі немає згоди щодо того, чи можна порівнювати Радянський Союз 1920–1930-х рр. з іншими європейськими країнами, розглядаючи їхню модернізацію й зважаючи на те, що національна політика зазвичай окреслюється як складова модернізації^[380]. Слід визнати слушність подібного підходу, але лише на діалектичному рівні. Теоретичне розуміння нації, розроблене Леніним і Сталіним ще до більшовицької

революції, було модерним лише частково. Воно постало із заперечення псевдоносталгійного підходу австромарксистів, що наголошували на важливості існування багатонаціональної Австрії і розглядали націю як питання індивідуального вибору та місцевої культури. Водночас Ленін і Сталін відкидали модерне розуміння нації як легітимного джерела політичного суверенітету. Спочатку більшовицький підхід до розуміння нації визнавав політичну сутність нації та її зв'язок із територією та мовою, але заперечував її модерну претензію на політичну монополію. Таким чином, відповідно до позиції Леніна щодо самовизначення, націоналізм можна було використати для створення багатонаціональної держави^[381]. Управління такою державою, якою у 1920-х рр. і став Радянський Союз, стало можливим завдяки відокремленню місцевої національності від засадничої політичної лояльності. Політика коренізації 1920-х рр. передбачала, що новопостала еліта буде лояльною до місцевої нації, але служитиме радянській державі.

Toutes proportions gardee^[382], це був ранньомодерний підхід до розуміння нації в категоріях, які ми розглянули у попередніх розділах. Цілком нормальною вважалась ситуація, коли партійні та державні функціонери відрізнялись за національною належністю, адже водночас вони становили єдину партію та єдину політичну одиницю — Радянський Союз, створений в 1922 р. Хоча місцеві мови теж підтримувались та кодифікувались, саме російська вважалась головною мовою високої політики СРСР. Проте ранньомодерний підхід до політичної нації поєднувався з модерним підходом до етнічної нації. Замість того, щоб спиратися на розмаїття культур і пропонувати вищу політичну лояльність для еліти, як це робили у ранньомодерних державах на зразок Речі Посполитої та імперії Габсбургів, Радянський Союз активно визначав та творив нації для всіх своїх народів. Територія СРСР була поділена на національні територіальні одиниці, а кожен громадянин отримав, зрештою, власну національність. Модерний націоналізм розглядає народ як суверена на його національній території та сприймає політику як засіб для просування цієї простої народної ідеї у сферу високої політики, ставлячи в такий спосіб її елітарних суперників у безвихідь і змушуючи їх вдаватися до ще більших вивертів для

захисту. Одним із таких суперників ранньомодерної елітарної ідеї нації був комунізм і в цьому полягала певна суперечність.

Незалежно від того, чи поширювала радянська влада модерний націоналізм, чи ні, але у 1930-х рр. Сталін вдався до депортацій, а його політика спричинила Голодомор в Україні, оскільки він був переконаний у тому, що певні групи зраджують радянську державу заради власної нації^[383]. Однак, оскільки тоді людей депортували у віддалені райони в межах країни, ці дії якимось чином можна узгодити з вихідним розумінням нації. Зрештою, теоретично покарання було перевихованням, оскільки Сибір і Казахстан інколи творили чи принаймні зберігали радянську ідентичність депортованих. Депортації населення з Радянського Союзу після 1944 р. стали визнанням поразки. Те, що після 1944 р. радянського громадянства могли вже позбавити, а не нав'язати, як у 1939 р., свідчило про відмову від інтернаціоналізму^[384]. В 1944 р. радянська влада припускала не лише те, що політична лояльність людей закорінена в їхній національності, а й що радянська влада неспроможна змінити такий стан речей. Це означало, що в СРСР сприймали не лише модерний діагноз політичної нестабільності (присутність представників чужих націй), а й враховували модерні приписи (відповідність населення національній території).

Ця важлива зміна в радянській політиці, що сталася в 1944 р., дала змогу того ж року проголосити Польщу гомогенною комуністичною державою. Якими не були б витoki сталінської політики, але поєднання територіальних змін із переміщенням населення змінили орієнтацію польських комуністів, які хоч і не були творцями цієї політики у 1944 р., проте формалізували її і втілювали в життя. Першим досвідом польських комуністів при владі й першим контактом з польським суспільством стала депортація. Спочатку комуністи погодились створити такі фронтові організації, як Союз польських патріотів (1943 р.) і Польський комітет національного визволення (1944 р.). Після того як представники останнього підписали угоду про «евакуацію» та були відправлені керувати Польщею, члени першого залишились у Москві й допомагали «евакуйовувати» поляків^[385]. Польські комуністи, що перебували в Радянському Союзі, як-от Василевська, працювали над тим, щоб прикріпити людей до кордонів. Ті ж з них, кого відправили до Польщі,

швидко зрозуміли, що отримали підтримку, якої ніколи раніше не мали. Вони вперше заговорили про те, що міжвоєнна Польща зазнала поразки через свій національний устрій, і відродили ендецьку міжвоєнну ідею створення «національної держави». Прийшовши до влади після війни завдяки Червоній армії, польські комуністи почали будувати щось на зразок етнічного комунізму.

Із демографічного погляду, для етнічної гомогенізації Польщі українське питання було другорядним; з політичної — воно мало надзвичайну вагу для націоналізації польського комунізму. Понад 90% євреїв на територіях, що мали увійти до складу нової Польщі, було знищено під час Голокосту. Стосовно ж німецького населення західних територій, які Польща здобула від Німеччини, у травні 1945 р. чітко висловився генеральний секретар Владислав Гомулка (1905–1982): «Ми повинні викинути їх геть, оскільки всі країни базуються на принципі однієї нації, а не багатьох»^[386]. Вигнання німців, про яке говорив Гомулка, було значно масштабнішою операцією, ніж депортація українців, але воно розпочалося на рік раніше і було частиною загальноєвропейського проекту, схваленого західними союзниками. Таким чином, ми маємо відзначити націоналізацію поляків на польсько-українському прикордонні у вересні 1944 р. Це був час, коли польська сторона запровадила етнічний комунізм, взяла безпосередню участь у переміщенні людей і заявила про себе як про виразника інтересів польської нації. Отже, задовго до того, як у червні 1945 р. польські комуністи об'єдналися з Миколайчиком і кількома іншими некомуністичними діячами для створення Тимчасового уряду національної єдності, вони вже взяли на себе відповідальність за створення гомогенної держави. Це забезпечило їх такою підтримкою, якої вони за інших умов ніколи не отримали б.

«РЕПАТРИАЦІЇ», 1944–1946

У 1944–1946 рр. майже 780 тис. осіб, визначені як поляки або євреї, були переселені з радянської України до Польщі. Після радянської окупації 1939–1941 рр. і українських чисток 1943–1944 рр. слова

«радянська» та «Україна» для більшості з цих людей не мали особливо позитивних конотацій^[387]. Влітку 1944 р. багато поляків в Україні ще мали надію, що Польща, зрештою, поверне чи навіть збільшить свої українські території, а також вірили в те, що Британія та Сполучені Штати зможуть диктувати свої умови Радянському Союзу. Проте настрої змінилися після кількох місяців радянського панування^[388]. Утиски НКВС воскрешали в пам'яті 1939–1941 рр., тоді як УПА продовжувала напади на польських мирних мешканців, що розпочалися у 1943–1944 рр. Ще довго після закінчення війни УПА проводила в радянській Україні етнічні чистки поляків, які не зареєструвались для «репатріації». Цілком імовірно, що НКВС створював псевдоупівські загони, а потім використовував їх для знищення польських поселень; також вірогідно, що загони НКВС «неофіційно» нападали на поляків^[389]. Хай там як, «репатріацію» поляків з радянської України можна найкраще описати як недекларовану співпрацю НКВС та УПА. Арешти священників та єпископів свідчили про те, що в польській громаді було небагато шансів вижити в радянській Україні. В цей час люди говорили, що «якщо не виїдемо до Польщі, то вивезуть до Сибіру»^[390]. Представники польського уряду, втілюючи в життя те, що вони вважали політикою в ім'я національних інтересів своєї країни, заохочували українських поляків до переселення^[391]. Зрештою, тих, хто хотів залишитись, депортували силою. Навіть найвпертіших неписьменних польських селян, які дивом вижили на Західній Волині, примусово вивозили до балтійського помор'я. Отак радянські депортації завершили розпочатий ще УПА проект етнічного перетворення Західної Волині на територію без поляків. Радянська політика була спрямована на депортацію всіх поляків з передвоєнних польських територій, але оминула тих, що жили в СРСР до війни. Як наслідок, території колишньої польської Волині (що стали Волинською та Ровенською^[392] областями УРСР) були цілковито очищені від поляків, а найбільшим польським осередком стали розташовані на сході території колишньої радянської Волині (Житомирська область УРСР).

Транспортування до Польщі було надзвичайно примітивним, досвід переїзду був принизливим, особливо для жінок, а

тижні, проведені у потягах, несли з собою хвороби та смерть^[393]. У вересні 1944 р. Польський комітет національного визволення був навіть змушений створити спеціальну епідеміологічну комісію, а переселенців одразу після їхнього прибуття до Польщі повинні були обробляти ДДТ^[394]. Інша сторона цієї трагедії, хоч як іронічно це звучить, полягає у тому, що, оскільки переселення обмежувалось територією радянської України, відібраною у повоєнній Польщі, не кожен, хто хотів виїхати, міг це зробити, а довоєнне польське громадянство не гарантувало права на переселення. Якби було так, то не лише поляки та євреї, а й мільйони східних слов'ян, що були польськими громадянами у міжвоєнний період, могли би перебратись до Польщі, таким чином підваживши етнічну мету цієї політики. У цьому випадку визначальне значення мали радянські паспорти, видані у 1939–1941 рр., оскільки в них обов'язковою була графа «національність». Звісно, траплялось, що хтось у 1944 р. хотів бути поляком, але в 1939 р. через своє бажання визнаватись українцем отримав «не ту» національність у паспорті^[395]. Деякі поляки вважали за краще залишитись і якимось дивом уникли депортації. Інколи вони починали називати себе українцями. (Таких людей можна зустріти й сьогодні: в автобусі довгою дорогою з Івано-Франківська вони впізнають одне одного за польським іменем матері, перешіптуються на задніх сидіннях львівських трамваїв, а в київських кав'ярнях переходять на українську, коли якийсь зацікавлений відвідувач обернеться, почувши польське слівце.)

«Репатріації» у зворотному напрямку — з Польщі до радянської України — зіткнулися з більшими проблемами, хоча новий, відсунутий далі на захід кордон означав, що значна більшість українських громадян міжвоєнної Польщі опинились в радянській Україні взагалі без жодних переміщень^[396]. Після війни перша втратила на користь Радянського Союзу 47% своєї довоєнної території, включно з усією Волинню та майже всією Галичиною. Утім, навіть у своїх найбільш посунутих на захід межах Польща все ще мала на півдні та південному сході населення, що розмовляло українськими діалектами й сповідувало греко-католицизм чи православ'я. Хоча кілька тисяч українців вже було вбито поляками в Люблінському та Ряшівському воєводствах, громадянська війна не зачепила більшу

частину південніших земель та гірський край^[397]. У місцевостях, де встановлення державної влади забрало більше часу, у лемків та українців не було підстав сприймати комуністичний режим як загрозу своїм інтересам. У міжвоєнний період місцеве населення зазвичай голосувало за лівих і навіть на початку 1945 р. ототожнювало комунізм із інтернаціоналізмом, а Радянський Союз — із привабливою ідеєю Великої Русі. Найзахідніші частини цих земель заселяли бескидські лемки. Майже не відчувши трагедії війни, вони назагал не розуміли, чому обов'язково потрібно належати до якоїсь модерної нації. Після зміни кордонів лемки становили майже третину україномовного населення Польщі.

Ті з них, що наприкінці 1944 р. погодились на «репатріацію» з Польщі до радянської України, здається, зробили це через те, що вони сприймали Радянський Союз як батьківщину руських народів^[398], а себе — членами цієї родини в широкому й плюралістичному розумінні цього слова. Хоча деякі, певно, виїхали як українці. Багатьох із них налякали умови, якими їх зустріла радянська Україна, і тому вони негайно повернулися до Польщі. Різниця між випасанням отар у Бескидах і роботою в колгоспі, скажімо, в Дніпропетровській області, була разючою, і більшість з тих, хто вже мав досвід обох занять, не вагаючись віддавали перевагу першому. Такі «ре-репатріанти» підробляли міжвоєнні польські документи чи називались поляками й отримували нові посвідчення особи від радянської влади. Оскільки вони досить часто говорили польською краще, ніж депортовані з Радянського Союзу поляки, такі хитрощі зазвичай проходили. У міжвоєнних польських документах графа «національність» була відсутня, і ця невизначеність давала особі певну свободу вибору своєї долі, а також нагоду поширювати «брехливі наклепи» (як це називала радянська влада) про життя в СРСР після повернення до Польщі^[399].

Таким чином, якщо після Першої світової війни головним прагненням лемків було залишитись в одній державі з іншими карпатськими слов'янами, то після Другої світової вони хотіли залишитись на землях, на яких вони жили споконвіку. На початок 1945 р. така позиція стала загальноприйнятою, особливо після того, як у 1944 р. радянська Україна перестала виглядати «омріяною землею». Саме тоді польська влада почала тиснути на місцевих українців та лемків. Молодих чоловіків, які не зареєструвалися для

«репатріації», арештовували, а польські служби безпеки та військові нападали на українські та лемківські села. Хоч постраждалі не завжди могли ідентифікувати нападників, вони знали, що це були поляки. Оскільки лемків примусово переселяли як українців, то польська політика фактично була зразком ефективної українізації. Місцеві польські функціонери, які розуміли різницю між лемками та українцями, були свідомі цього і постійно доповідали про лояльність лемків польській державі^[400]. Однак державні посадовці на рівні воєводств сприймали ситуацію абстрактніше. Наприклад, керівництво Краківського воєводства вважало, що ситуацію можна спростити, якщо вважати лемків українцями та депортувати їх в ім'я творення «гомогенної, з національного погляду, держави»^[401]. Відповідальний за переселення генеральний секретар ЦК Польської робітничої партії Владислав Гомулка, який сам походив із Лемківщини, наказав зупинити примусове переселення лемків^[402]. Те, що його наказ було проігноровано, змушує припустити, що рішення про примусове переселення лемків разом із українцями йшло з Москви або, принаймні, що московські директиви трактувались саме так. Після капітуляції Німеччини, що завершила Другу світову війну в Європі, польські комуністи під час своїх акцій вбили майже 4 тис. цивільних лемків та українців. Армія Крайова та польські партизани знищили, без сумніву, ще сотні, якщо не тисячі осіб^[403]. Польська регулярна армія та польські партизани самі були непримиренними ворогами і протягом 1945 р., а особливо у 1946 р., воювали на всій території країни. А для лемків і українців знайомство з представниками обох сторін допомагало передбачити, що на них чекає у комуністичній Польщі. Коли українське чи лемківське село горіло, його мешканцям було все одно, яку ідею Польщі сповідували нападники. Хоча Радянський Союз не був надто привабливим, польські націоналісти допомогли польським комуністам зробити життя в Польщі нестерпним. Так само як УПА допомогла українському радянському керівництву депортувати поляків, польські партизани допомогли польським комуністам депортувати українців та лемків. І поляки в радянській Україні, й українці та лемки в комуністичній Польщі спізнали водночас ненависть націоналістів і політику гомогенізації комуністів. Протягом перших восьми місяців

1945 р. майже 208 тис. осіб, записаних як українці, залишили Польщу^[404]. Ті, що хотіли залишитись, шукали захисту.

УПА В ПОЛЬЩІ У 1945 РОЦІ

Етнічні чистки, розпочаті УПА на Волині у 1943 р., стали до 1945 р. буденним явищем. Як почувались українські повстанці в умовах, які вони самі допомогли створити? Після неофіційної зміни кордонів у 1944 р. головні частини УПА воювали проти радянських сил у радянській Західній Україні, а її командування розглядало польську територію як другорядну в цій боротьбі. На початку 1945 р. Ярослав Старух організував новий загін УПА для діяльності у Польщі в її нових, відсунутих на захід кордонах. Його формування було завершено в серпні 1945 р., коли вже стало відомо, де проходитиме новий радянсько-польський кордон. Загальна чисельність УПА в Польщі у 1945 р. навряд чи перевищувала 2 400 осіб^[405]. Ці вояки, за кількома винятками, були тими самими людьми, що здійснювали чистки на Волині й у Галичині у 1943–1944 рр. Більшість тих, хто приєднався до УПА з територій майбутньої повоєнної Польщі, у 1944–1946 рр. воювали фактично на рідній землі^[406]. Проте чим далі на південь і захід, тим складніше було українським націоналістам створювати нові підрозділи своєї армії. У 1943 р. УПА воювала на Люблінщині, лише у 1944 р. її загони з'явилися у гірських районах Бещадів, а в Низькому Бескиді, де місцевим лемкам була осоружна навіть думка про подібне співіснування, вони не могли закріпитись до осені 1945 р.

Хрущов був правий, коли писав Сталіну, що своїми нападами на мирне українське населення польські партизани допомагають УПА набирати нових людей^[407]. Однак головною причиною приєднання до повстанців було бажання уникнути депортації до Радянського Союзу^[408]. Зв'язок між батьківщиною та українським націоналізмом, який ніколи раніше навіть не мислився на більшості цих територій, зрештою, став відігравати вагомий роль, коли українські націоналісти почали обіцяти не допустити депортацій. Це був крок до нового світу ідеологій. ОУН(Б) і надалі залишалась провідною силою українського націоналізму, але після капітуляції Німеччини

різниця між ОУН(М) і ОУН(Б) вже не мала великого значення. На підставі документів УПА можна сказати, що тепер головну роль в армії відігравали ветерани дивізії СС «Галичина», підтримані ОУН(М), але не ОУН(Б)^[409]. Наприклад, Микола Копдо у 1944 р. втік із дивізії СС «Галичина», щоб приєднатись до УПА, і загинув як командир одного з її роїв у Польщі. Так само в лютому 1944 р. вчинив визначний діяч ОУН(М) Дмитро Карванський, який загинув під час однієї повстанської операції. Один із чотирьох куренів УПА в Південно-Східній Польщі очолював Михайло Гальо, який теж дезертирував із дивізії СС «Галичина» у 1944 р. Колишнім вояком дивізії був також керівник одного з трьох Тактичних Відтинків^[410] УПА в Польщі Маріян Лукашевич^[411]. Хоч би якими були мотиви місцевих українців щодо вступу в УПА, їхнім вишколом займались саме такі командири^[412]. Інакше кажучи, політика етнічних чисток у комуністичній Польщі штовхала її українське населення в обійми колишніх вояків СС.

Таким чином, у 1945 р. УПА мала свої інтереси у Польщі, які ми можемо простежити та описати. Більшість її акцій були спрямовані на припинення депортацій, а її вербувальна пропаганда зображала УПА організацією, що захистить українські домівки^[413]. Пропаганда пропагандою, але все ж вона допомагає зрозуміти, чому люди приєднувались до повстанців. Рівень смертності серед цивільного населення Південно-Східної Польщі радше підтверджує думку про те, що метою УПА в цей час і в цьому місці були опір і захист, а не етнічні чистки. У вересні 1944 р., одразу після того, як пройшов фронт, керівництво армії наказало припинити «масові антипольські акції» принаймні в межах територій, які стали комуністичною Польщею^[414]. Хоча ОУН(Б) і надалі розглядала Південно-Східну Польщу як етнічно українську територію, більше не було жодної стратегічної причини для очищення від поляків тих територій, що мали залишитись польськими. Хоча вбивства мирного населення та знищення поселень продовжувались, але відтепер вони представлялись як помста за польські напади. Керівництво УПА виступало проти депортації українців із цих територій до радянської України, розглядаючи «репатріацію» як засіб для ліквідації українців у радянських таборах і знищення української нації як такої^[415].

Головною перепоною для УПА в спробі запобігти здійсненню цього плану була повсюдність «інформації» стосовно національної належності. Під час організації переселення польські комуністи використовували німецькі ідентифікаційні документи та їхні дуже зручні й однозначні «П» чи «У». Оскільки німецька ретельність була відома всім, то відсутність у особи документів, які свідчили б про її польську національність, сприймалась як підтвердження українськості. Коли виникали сумніви, польські чиновники звертались до церковних записів, вважаючи, що той, хто не є католиком, має бути українцем. Партизани УПА спалювали такі списки, щоб знищити «інформацію» про те, хто був українцем у цій місцевості. Вони також підривали залізничні колії та локомотиви, знищували сотні кілометрів телефонних ліній (і, ймовірно, прослуховували ті, що вціліли) та мости, скоювали замаху на відповідальних за «репатріацію» осіб і спалювали села, залишені українцями, щоб туди не переселялись поляки, а коли у вересні 1945 р. на допомогу з переселенням було відправлено польську армію, вони вступили з нею у відкрите протистояння^[416].

УПА була зухвалішою за тогочасний польський антикомуністичний рух опору. Армію Крайову офіційно розформували в серпні 1945 р., а її керівництво вирішило, що подальша боротьба проти комуністичної держави під назвою «Польща» у визнаних західними союзниками кордонах не сприятиме польській справі. Частина її загонів не виконала наказу про складення зброї й продовжила воювати як Армія Крайова «Вільність і Незалежність». Як ми вже бачили, ці самі геополітичні фактори змусили УПА реорганізуватись і змінити стратегію. Українські та польські партизани опинились тепер у безвиході і зрозуміли, що продовжувати напади на мирне населення означає гаяти час та сили. Навесні 1945 р. УПА і АК «Вільність і Незалежність» уклали перемир'я^[417]. Відтепер вони мали лише одну, спільну для обох надію, що розпочнеться Третя світова війна, а американці з британцями переможуть комуністів.

КОМУНІЗМ, ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДЯНИ, 1945–1946

Політика переселення, що штовхала українців та деяких лемків в обійми УПА, також спонукала місцевих лідерів звертатись до нової центральної влади по допомогу. У липні 1945 р. українська делегація захищала свої права у Варшаві на зустрічі в міністерстві державного управління. Відповідь, яку отримали українці, провіщала майбутнє: «Хоча деякі громадяни одностайні в своєму бажанні залишитись у Польщі, я вважаю, що це неможливо, — сказав делегат Ради Міністрів. — Порозумівшись із Радянським Союзом щодо встановлення етнічного кордону, ми прагнемо бути національною державою, а не державою націй»^[418]. «Національна держава», або, інакше кажучи, етнічно гомогенна держава, була ключовою формулою міжвоєнних ендеків. Так навіть називалась одна з книг Грабського^[419]. Натомість «держава націй» асоціювалася з федералізмом Пілсудського та єврейською автономією. У несвідомому привласненні ідеї «національної держави» представниками польського уряду, в якому домінували комуністи, ми знову бачимо певний поворот. Не всі громадяни Польщі поділяли подібне розуміння нації. Зокрема, україномовне населення й лемківські москвофіли, які не сприйняли цю позицію, були здивовані та розчаровані таким гармонійним поєднанням радянської політики та польського націоналізму. У вересні 1945 р. лемківські делегати з кількох областей Польщі надіслали письмове звернення до радянської влади, в якому прохали не змушувати їх переселятись і висловили нарікання на те, що їхні землі не було приєднано до Радянського Союзу. Цей текст завершувався такими словами: «Якщо Світський Союз не хоче нашу землю, то і не хоче і нас, то і зоставте нас, коли ми Вам не потрібні»^[420].

Саме в цей час радянська політика здійснила поворот у протилежному напрямку. 3 вересня 1945 р. на запит радянського уповноваженого в справах евакуації Миколи Підгорного польська влада наказала трьом піхотним дивізіям депортувати решту українців до Радянського Союзу^[421]. Дехто з вояків двох із цих дивізій були волинськими поляками, які брали участь в актах помсти за різанину 1943 р. Під час цього примусового виселення 23 тис. осіб за межі держави наприкінці 1945 р. польські солдати вбили сотні мирних українських мешканців. Часто польські загони очолювали офіцери Червоної армії, які були відповідальні за кілька

найжахливіших кривавих розправ над цивільними українцями. Вони займали високі пости в польській армії і, звичайно, носили польські однострої. (Деякі з них мали польське коріння, як-от сумнозвісний полковник Станіслав Плуто, але частіше радянські офіцери та посадовці, що здійснювали репатріацію українців з Польщі, мали українські прізвища.) Наприкінці 1945 — на початку 1946 рр. *modus operandi*^[422] польської армії полягав у нападі напівсили на підрозділ УПА, а коли той відступав, поляки спалювали якесь село та знищували мирне українське населення з розрахунком на те, що у відповідь упівці зруйнують польське село. Таким чином, потім усе повторювалось спочатку. Ось, наприклад, один випадок із десятків інших: 25 січня 1946 р. за наказом Плуто польські солдати вбили мирних мешканців Завадки Мороховської — переважно жінок, дітей і літніх осіб, загалом 56 мешканців. Вони спалювали людей заживо, спотворювали багнетами обличчя і виймали нутроці у ще живих^[423].

У квітні 1946 р. польська влада створила оперативну групу «Жешув» завданням якої було завершити виселення українців з Польщі, після чого у квітні — червні 1946 р. чверть мільйона осіб були визначені українцями й примусово переселені до радянської України. Протягом усього періоду «репатріацій» з жовтня 1944 р. по червень 1946 р. до Радянського Союзу було депортовано 482 тис. 661 особу, визнану українцем. Серед них майже 300 тис. осіб примусили переселитись, 100 тис. виїхали самі через насильство, що панувало довкола, втративши свої домівки, а решта виїхали з власної волі. Закінчення операції «Жешув», що забрала життя 910 українців, але майже не завдала шкоди УПА^[424], сприймалось як розв'язання української «проблеми» в Польщі.

ПЛАНУВАННЯ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА», 1947

На початку 1947 р. польська влада зрозуміла, що «остаточне розв'язання» українського «питання» вимагає нової політики. Радянських сил, що здійснювали «репатріації» у 1944–1946 рр., тепер не було: НКВС залишив Польщу, а вся радянська репатріаційна структура була ліквідована. У 1946 р. Польща всіляко

затягувала процес репатріації з надією переселити з Радянського Союзу якомога більше людей. Зрештою, Сталіну урвався терпець^[425]. Це означало, що наступні переселення відбуватимуться лише всередині держави, як одразу рекомендував один із польських генералів, що керував «репатріаціями». У лютому 1947 р. заступник начальника Генерального штабу Стефан Моссор запропонував таке: «Оскільки Радянський Союз більше не приймає цих людей, потрібно розселити їх окремо взятими родинами по всій території повернених земель»^[426] на півночі та заході країни, яку Польща отримала від Німеччини. У 1946 р. основні зусилля польських комуністів були спрямовані на боротьбу проти внутрішньої польської опозиції, а не з українцями. Взимку 1946–1947 рр. армію використовували для фальсифікації парламентських виборів, що відбулись у січні 1947 р. А їхні результати, разом із проголошеною того ж місяця амністією, поклали край збройному протистоянню поляків польській владі. Попри подальше збільшення кількості частин польської армії, що воювали з українськими повстанцями, УПА продовжувала боротьбу.

Після того як 28 березня УПА вбила заступника міністра оборони Кароля Сверчевського, Політбюро негайно постановило «переселити українців та змішані родини на повернені землі (особливо на отримані північно-прусські землі), не утворюючи компактних груп і не ближче ніж 100 км від кордону»^[427]. Цілком імовірно, що смерть генерала Сверчевського стала лише приводом для дії, яку польська влада планувала, виходячи з політичних причин. Звісно, певні пріоритети відіграють свою роль, і ми не можемо з певністю говорити, що трапилося б у квітні, якби не було цього вбивства у березні. Так само ми не можемо знати, якою була реакція СРСР на цю операцію. Для втілення в життя польський план мав отримати радянську санкцію і повністю відповідати радянським практикам. З іншого боку кордону радянська влада вела проти УПА неймовірно жорстоку війну та депортувала родини її вояків. Навіть більше, радянські представники брали активну участь у розробці плану, що отримав назву операція «Вісла»^[428]. Неясною, однак, залишається роль СРСР на початку акції. Один польський високопосадовець, якому довіряли у Москві, намагався попередити Сталіна про безвідповідальну й непевну політику переселення українців усередині Польщі. Занепокоєний раптовістю постанови про переселення, польський заступник міністра в справах репатріації серед ночі зв'язався зі своїм радянським колегою і особисто повідомив, що польське Політбюро поспіхом прийняло важливе рішення без консультацій із Москвою^[429].

Цілком можливо і навіть вірогідно, що він помилявся; ми не можемо знати достеменно. Наївно було б думати, що польська політика могла здійснюватись без згоди Москви, хоча так само наївно думати, що Радянський Союз був ініціатором усіх польських політичних рішень. На основі політики, здійснюваної у березні — квітні 1947 р., ми можемо побачити, що під час операції «Вісла» радянські офіцери співпрацювали з місцевими поляками. Наприклад, офіцер Червоної армії і радянський шпигун у польському Генштабі підполковник Вацлав Косовський 29 березня висунув пропозицію про «цілковите знищення залишків українського населення на південно-східному прикордонні Польщі»; 12 квітня її прийняла Державна комісія з безпеки — центральний орган, що відповідав за боротьбу з організованим опором комуністичному

режиму^[430]. Ця ж комісія схвалила звіт міністра публічної безпеки Станіслава Радкевича. Радкевич був міжвоєнним польським комуністом, який провів роки війни в Радянському Союзі і служив у Червоній армії. Коли радянські війська увійшли до Польщі, його призначили відповідальним за внутрішню безпеку і до 1954 р. він очолював таємну поліцію. Присутнім був також ще один довірений Сталіна, міністр оборони маршал Міхал Роля-Жимерський. Він воював у легіонах Пілсудського і в міжвоєнний період отримав звання генерала, але через корупційний скандал був усунутий з посади, а під час війни вступив до Війська Польського, створеного Радянським Союзом, і завдяки Сталіну швидко дослужився до найвищого звання.

Навіть після отриманих на початку 1947 р. завищених підрахунків, польські військові стратеги вважали, що «залишки українського населення» не перевищують 74 тис. осіб. Насправді ж україномовних у Польщі було майже 200 тис. (або 0,8% всього населення)^[431]. Абсолютні цифри досить високі, щоб уявити ступінь страждання, якого завдали примусові переселення, але їхня відносна частка досить низька, щоб поставити під сумнів думку про українську (на третину лемківську) загрозу польській державі. Це правда, що у 1947 р. частина українців підтримувала УПА і що ця підтримка зросла після депортацій українців до Радянського Союзу. Так само правда й те, що головною метою УПА було створення незалежної української держави й деякі вояки були готові продовжувати воювати проти переважаючого противника заради цієї ідеї. Хоча лідери ОУН і УПА тепер замовчували свою остаточну мету створення української держави в межах усіх «етнічних» українських територій і зменшили кількість нападів на польські війська, немає підстав сумніватися в конфлікті інтересів між УПА та польською державою^[432].

Однак це не означає, що переселення всього українського населення було зумовлене винятково протистоянням із УПА. На початку 1947 р. польське Політбюро та Генштаб вважали тотальне переселення українців бажаним незалежно від очікуваного знищення УПА. Армія отримала наказ: «знищити банди УПА» й «евакуювати всіх осіб української національності з цих територій на північний захід, розселяючи їх якомога далі один від одного»^[433]. Польське керівництво (зокрема, й те, що доповідало Москві) розуміло

операцію «Вісла» двояко: водночас як боротьбу і як переселення, тобто, навіть якби УПА вдалось швидко нейтралізувати, переселення мало тривати до останнього українця. За словами генерала Моссора, метою операції «Вісла» було «раз і назавжди розв'язати українську проблему в Польщі»^[434]. Переселення було організоване для того, щоб там більше ніколи не могли з'явитись українські громади, а післявоєнна Польща стала, використовуючи лексику повоєнних комуністів, успадковану ними від міжвоєнних націоналістів, «національною державою»^[435].

Навіть назва операції не випадкова і свідчить про першорядність переселення. Вісла тече з Кракова через Варшаву та впадає у Балтійське море поблизу Гданська, розділяючи сучасну Польщу майже навпіл. До і під час Другої світової війни річки визначали кордони гомогенних національних територій, уявлених націоналістами: польські націоналісти закликали вигнати українців на схід за Збруч, а українські націоналісти попереджали поляків, щоб ті тікали на захід, за Сян. Радянська ж політика фактично полягала в тому, щоб знайти компромісну річку і потім провести депортацію в обох напрямках. Таким польсько-українським кордоном став Західний Буг, і понад мільйон поляків і українців були «евакуйовані» з одного берега річки на інший. Операція «Вісла» цілком вкладалася в цю традицію, але мала присмак гіркої іронії. Вісла окреслювала північний і західний кордони Люблінського, Ряшівського та Краківського воєводств повоєнної Польщі, де жили українці, і звідки їх потрібно було переселити. Якщо націоналісти зазвичай прагнули вигнати етнічних ворогів за річку і «повернути» їх на ворожу національну територію, а в 1944–1946 рр. подібні плани на власний спосіб реалізовували радянські та польські комуністи, то 1947 року польська влада розосереджувала своїх громадян українського походження в «неправильному» напрямку — на північ і захід — на той берег Вісли, де українців ніколи не було, але де вони, як очікувалось, могли асимілюватись.

Операцію «Вісла» було сплановано так, щоб етнічна географія нової польської держави відповідала політичній. Коли у 1947 р. вцілілі євреї емігрували, а залишки німців поспішали змінити свою національність, польська влада вирішила переселити «всіх осіб української національності». Навіть усі змішані родини та

громади, що не підтримували УПА, так само як і лемки, які не ототожнювали себе з українською нацією, навіть ветерани Червоної армії та вишколені в Радянському Союзі члени партії та комуністи, які допомагали «репатріювати» братів-українців у 1944–1946 рр., — всі вони підлягали примусовому переселенню. Національність знову, як і під час «евакуації», визначали кров і релігія, а на практиці — літера «У» в нацистських ідентифікаційних документах^[436]. Ця політика, що мала охопити «всіх» ще раз підтверджує той факт, що в основі польської «народної демократії» лежала польська «національна держава».

Польська комуністична влада мала нагоду здобути популярність, подолавши українців і «розв'язавши» останнє національне питання на польській землі. Від часу заснування Союзу польських патріотів у 1943 р. головною метою комуністичної пропаганди стала гегемонія в національному питанні. Позбавлення УПА права на державну амністію в січні 1947 р., застосування різних законів до українських і польських партизанів і, зрештою, операція «Вісла», проведена влітку 1947 р., свідчили про те, що ці акції визначали національну спільноту в суто етнічних категоріях.

ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА», 1947

Керувати операцією «Вісла» доручили генералові Моссору який вступив до комуністичної партії лише у 1945 р. Моссор був вояком легіонів Пілсудського під час Першої світової війни і військовим стратегом у міжвоєнній Польщі. Він був залучений до антиукраїнських заходів перед війною та брав участь в операції «Жешув» у 1946 р. Військові операції проти УПА і участь армії в переселенні, очевидно, були розроблені двома радянськими поляками: керівником оперативного штабу полковником Міхалом Хілінським і підполковником Вацлавом Косовським, якого призначили начальником оперативного відділу штабу^[437]. В операції «Вісла» брали участь піхотні дивізії та служби державної безпеки загальною кількістю 19 335 осіб. Більшість цих солдатів воювали проти польського підпілля. Після року збройної боротьби зі своїми ж земляками, коли часто

доводилось стріляти в колишніх товаришів по зброї, цих вояків можна було вважати достатньо здеморалізованими. На початок операції «Вісла» оперативна група чисельно перевищувала УПА в пропорції майже 20 до 1^[438].

Моссор, Косовський і Хілінський в першу чергу зосередились на ліквідації УПА. Після початку операції наприкінці квітня 1947 р. поблизу Ряшева Моссор був не в захваті від дій своїх солдатів під час боїв^[439]. Усвідомлюючи, що тактика оточення не спрацьовує проти ідейніших і досвідченіших вояків противника, польські командири вирішили просто переслідувати кожен загін УПА, заганяти його у безвихідь і знищувати. Це була стара радянська антипартизанська тактика. У Польщі вона ніколи не спрацювала проти жодного загону УПА, оскільки ті просто розбивались на невеличкі відділи і пізніше перегруповувалися, зате це виснажувало та зневірювало українців. Згодом, коли війна перетворилась на полювання, польські повідомлення стали нагадувати радянські протоколи про антипартизанську боротьбу. Польське командування детально пояснювало, як використовувати німецьких вівчарок, щоб вистежити партизанів, які відступали лісами, як знищувати укріплені криївки, де шукали прихистку вояки УПА, тощо^[440]. Опинившись у пастці своїх бункерів, вояки УПА радше кінчали життя самогубством, аніж здавалися в полон. Робили вони це відповідно до отриманого наказу, а також аби уникнути тортур, що чекали на них, якби їх взяли живими^[441].

Тим часом тривало розселення українців, що розпочалося з Ряшівського воєводства, а потім продовжилось у Люблінському та Краківському. Протягом чотирьох місяців, починаючи з 28 квітня 1947 р., оперативна група переселила з Південно-Східної Польщі на північ і захід країни майже 140 660 осіб, ідентифікованих як українці. Як і перша хвиля евакуації та депортації, коли було переселено майже 75% українців, які залишались у Польщі у 1944–1946 рр., так і під час операції «Вісла» змушені були переїхати майже три чверті тих, хто залишився до 1947 р.^[442] Операція «Вісла» вдосконалила тактику, випрацьовану під час операції «Жешув»: солдати щільно оточували село та прилеглі території, щоб запобігти втручанням УПА, а потім армійський офіцер чи представник служби

безпеки зачитував список людей, визначених для переселення. Особам, ідентифікованим українцями, давали кілька годин, щоб зібратись, а потім висилали до тимчасових таборів. Тих, хто намагався втекти, коли армія оточувала село, розстрілювали. Загалом людина, яка наважувалась виходити на вулицю під час проведення операції, ризикувала бути застреленою. Траплялось так, що польські солдати вбивали втікача, а потім виявляли в кишені небіжчика німецьке посвідчення особи з літерою «П», тобто «поляк». Членів родин, де чоловіки були відсутні, катували, щоб дізнатися, де переховуються вояки УПА. Кілька сіл було спалено на очах у їхніх мешканців^[443]. Окрім того, операція «Вісла» відрізнялась від операції «Жешув» вагомішою роллю служби безпеки, оскільки тепер польська влада відповідала не лише за депортацію, а й за непросте завдання переселення в межах Польщі. Місця остаточного призначення і рівень розпорощення людей визначались рішеннями офіцерів розвідки, розпоряджень яких у запечатаних конвертах до останнього чекали їхні колеги.

Військові та працівники спецслужб покладалися на місцевих польських та українських інформаторів, що викривали серед своїх сусідів упівських партизанів. Осіб, визнаних українськими партизанами, могли в судовому порядку стратити чи відправити до концентраційного табору. Бійськові суди, які отримали право судити цивільне населення, винесли смертний вирок за співпрацю з УПА щонайменше 175 українцям^[444], більшість з яких було виконано того ж дня. Майже 3 936 українців, серед яких 823 жінки і діти, було забрано до табору Явожно, який під час війни входив до складу комплексу Аушвіц-Біркенау. Там, зазнаючи щоденних катувань, люди хворіли на тиф, їм бракувало їжі та одягу^[445]. В самому таборі загинуло кілька десятків українців, а дві жінки вчинили самогубство. Ще 27 осіб, переважно немовлята та літні люди, померли у потягах під час переселення. З огляду на кількість репресованих, ув'язнених, засуджених до смерті й убитих, операція «Вісла» стала наймасштабнішим терором, до якого вдалася польська комуністична влада за увесь час свого існування.

Депортація 1947 р. завдала поразки УПА в Польщі. Після того як більшість українців було переселено, опір став не лише майже неможливим; фактично, він перетворився на безцільний.

Більшість солдатів воювали, щоб захистити свій дім, який вони тепер втратили. Сотні людей, які хотіли продовжити боротьбу проти комунізму, тепер не мали підстав боротися саме в Польщі. Чисельність загонів УПА, переслідуваних без упину польськими військами, невпинно зменшувалась^[446]. Дехто з партизанів погодився, щоб їх переселили до Північно-Західної Польщі, інші з боями пробились через закриті кордони до Чехословаччини, звідки кільком тисячам вдалося перейти на Захід. Неймовірно, але сотням навіть вдалося перетнути непрохідний радянський кордон, щоб приєднатись до головних сил УПА. Цей відхід українських повстанців знаменував собою останній етап консолідації нового радянсько-польського кордону, гомогенізації польського населення й ліквідації збройного опору польській владі.

Таким чином, розділи шостий і сьомий цієї книги були присвячені народженню ідеї історичної тяглості й модерного змагання за Галичину та Волинь. У восьмому й дев'ятому розділах йшлося про швидку трансформацію спадку колишньої Речі Посполитої (1569–1795), багатонаціональних імперій (1795–1918) й доби короткого польського панування (1918–1939). Протягом восьми років — з вересня 1939 р. по вересень 1947 р. — сюди прийшла й пішла німецька влада, тут двічі встановлювалось радянське правління, було знищено східноєвропейську єврейську цивілізацію, поляки та українці проводили обопільні етнічні чистки, поки врешті новий і надійний кордон не роз'єднав їх. Операція «Вісла» закінчила історію Галичини та Волині та розпочала історію Західної України й Південно-Східної Польщі.

Операція «Вісла» завершилась одночасно зі зміцненням комуністичної влади в Польщі; гомогенізація Польщі завершилась одночасно з утвердженням комуністичної влади в Східній Європі. Відмова східноєвропейських країн від плану Маршалла у 1947 р. опустила так звану «залізну завісу» Черчілля. Коли на зміну світовій війні прийшла холодна війна, національні питання були подолані, забуті чи змінені. Витіснена з Польщі УПА продовжувала боротьбу в Радянському Союзі ще протягом майже десяти років. Микола Лебедь, український націоналіст, який є, мабуть, найбільше відповідальним за волинські жахіття, що спричинили польсько-українську громадянську

війну, почав працювати на американську розвідку^[447]. Командир УПА Роман Шухевич загинув у бою в радянській Україні. Новий європейський порядок виходив з того, що Польща — це національна держава, керована комуністами, що може об'єднатись із Радянським Союзом. Як побачимо в наступних двох розділах, східне питання відіграло особливу роль у консолідації польського комунізму та радянсько-польського союзу, а потім і в їхньому занепаді.

Розділ 10

Епілог: комунізм та знищення пам'ятей (1947–1981)

Після 1945 р. Польща виглядала зовсім інакше, ніж у 1939 р. Якщо тоді на користь Радянського Союзу відійшла половина її довоєнної території, то в 1945 р. третину своєї повоєнної території Польща отримала від Німеччини. Внаслідок цього було втрачено Вільно та Львів, натомість здобуто Гданськ і Вроцлав. Повоєнна Польща стала до неможливого польською: мабуть, 97% її громадян визначали себе поляками. Якщо ж накласти польські повоєнні кордони на довоєнні європейські, то побачимо, що у 1939 р. територія повоєнної Польщі була батьківщиною чотирьох етнічних груп: поляків, німців, євреїв і східних слов'ян (українців і лемків). У 1939 р. майже 60% людей на землях, що стануть Польщею у 1945 р., були поляками^[448]. У загальних рисах ми побачили, як внаслідок війни їхня кількість зросла майже до 100%: євреїв винищили, німців вигнали, українців депортували, а поляків «репатріювали» на захід від Радянського Союзу. Цей розділ, зосереджуючи увагу на наслідках переселень українців і поляків, має на меті показати, що було знищено під час цього перетворення Польщі.

ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ ТА СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

Очищення від поляків майбутньої Західної України й очищення від українців майбутньої Південно-Східної Польщі поклали край кількасотрічному співжиттю на прикордонні. Від ранньомодерного часу українська, польська та їдиш були трьома головними мовами Галичини й Волині, а православ'я, греко-католицизм, римо-католицизм і юдаїзм — чотирима головними релігіями^[449]. Під час Голокосту майже всі галицькі й волинські євреї

були знищені, а більшість вцілілих емігрували після війни. Поляки та українці продовжували жити на цих землях, але в 1947 р. їх вперше розділив надійний кордон між «польською» та «українською» політичними одиницями. Галичани мали погодитись, що росіяни стали найбільшою національною меншиною, а російська мова — мовою влади та культури^[450]. Після шести століть правління з Кракова, Варшави та Відня, влада Москви була чимось новим.

Із понад 350 тис. поляків, що в 1939 р. проживали на території колишньої польської Волині, в 1947 р. залишилось, мабуть, лише 7 тис. — таким чином, їх кількість зменшилась на 98%. Із 1,8 млн поляків, що проживали перед війною на території, що стала радянською українською Галичиною, залишилось лише 150 тис. — таким чином, їх кількість зменшилась на 92%. Із 600 тис. україномовних осіб у 1939 р. на значно менших галицьких територіях, що після зміни кордонів стали польськими, в 1947 р. залишилось лише 30 тис. — таким чином, їх кількість зменшилась на 95%. Крім того, під час війни на Волині та в Галичині було знищено майже 97% єврейського населення; на Волині цей показник сягнув 98,5%^[451]. Навіть попри найобережніші підрахунки, ці цифри красномовно свідчать про докорінні зміни у складі населення значної частини Європи. «Остаточне Розв'язання», проведене нацистами в 1941–1944 рр., призвело в 1943 р. до українсько-польської громадянської війни, а сталінська політика «евакуації» національних меншин 1944–1946 рр. продовжила її.

Українці пам'ятають про етнічні чистки «польської» влади і згадують, як УПА допомагала їм вижити. Пам'ять про УПА стала головною складовою української ідентичності у повоєнній Польщі. Більшість українців, депортованих з Польщі в 1944–1946 рр., оселилися в Західній Україні. Для них УПА також стала головним інституційним носієм національної ідентичності^[452]. Українці, переселені до Радянського Союзу, інколи скаржаться, що українці в Польщі забули про них, оскільки пам'ятають лише 1947 р. і операцію «Вісла»^[453]. Вони мають рацію: українське питання не було «розв'язане» лише в Польщі, чи навіть лише в Польщі та Західній Україні. У 1944–1946 рр. до Центральної та Східної України виселили 159 241 особу, визначених як українці. В Західну Україну було переселено 323 858 осіб^[454]. Під час проведення операції «Вісла» в

межах Польщі було переселено 140 660 осіб, тобто кількісно вона зачепила менше чверті польських громадян, переміщених як українці. До Центральної та Східної України було переселено більше людей, ніж до Західної Польщі, і вони теж мали призвичаюватись до нових умов, але їхнє становище було набагато гіршим.

В той час як українці, що залишились у Польщі, пам'ятали 1947 р., переселені з Волині та Галичини поляки пам'ятали різанину, здійснену українськими партизанами в 1943–1944 рр. Без сумніву, варварські масові вбивства польського мирного населення, вчинені УПА у 1943 р. на Волині і у 1944 р. в Галичині, були чи не найжахливішою сторінкою війни. Ті поляки, яким пощастило врятуватись, зазвичай згадували УПА як банду вбивць. Комуністична влада розосередила вцілілих по всій Польщі, не визнаючи їхньої пам'яті й заборонивши навіть згадувати про втрачені довоєнні території, оскільки ці поляки нагадували про неймовірне національне приниження, якого нація зазнала через крах цивілізаційної місії на Сході — ідеї, що колись була так само важливою для польської національної ідентичності, як ідея «Дикого Заходу» для американської чи ідея «Імперії» для британської.

Українська та польська пам'яті кардинально різняться, вони по-різному описують події і мають різних позитивних і негативних героїв, але вони схожі за формою: обидві говорять про зруйнування традиційного способу життя та необхідність починати все від самого початку. Погляньмо на два спогади: український і польський. «Ніколи нікому навіть не снилось, щоб таке велике українське село, в якому так процвітало українське життя, в такому короткому часі, в такий трагічний, варварський спосіб могло бути стерте з поверхні землі», й «охоплена полум'ям Волинь, заграви, я досі бачу це й не можу цього позбутись, не можу забути. Те, що трапилось на Волині, залишиться у моїй пам'яті до смерті»^[455]. Історичні суперечки про 1943–1947 рр. щодо того, хто розпочав конфлікт і хто постраждав найбільше, постають через відмінні визначення груп, кордонів і часу. Українці слушно вважають, що поляки напали першими на більшій частині території, які увійшли до повоєнної Польщі. Поляки слушно вважають, що все почалося з рішення ОУН(Б) знищити польське населення на землях, які згодом стали Західною Україною. Українці справедливо вірять у те, що на території сучасної Польщі українців було вбито більше, ніж поляків: майже 11 тис. українців і майже 7 тис.

поляків. У свою чергу поляки справедливо вірять у те, що з урахуванням усіх спірних територій поляків було вбито значно більше, ніж українців: майже 70 тис. поляків і майже 20 тис. Українців^[456].

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ І МОДЕРНА НАЦІЯ

Ми не спотворимо дійсності, якщо спробуємо співвіднести ці людські спогади та підрахунки загиблих з відмінними польською й українською пам'яттю, що відповідають двом модерним націоналізмам, які домінують у Польщі та Західній Україні. Водночас важливо зрозуміти, що ці жахливі події, про які згадують сьогодні, часто прояснюють національну ідентичність поляків та українців, які про них розповідають. Перспектива 1947 р. була неймовірно відмінною від перспективи 1939 р. Підлітки та дорослі, що у 1940-ві рр. вдалися до взаємних етнічних чисток, колись були дітьми, які у 1930-ті рр. бавилися разом (часом у прямому сенсі). Типовими щодо цього є спогади волинського поляка Вальдемара Льотника, що наприкінці 1943 р. брав участь у жорстоких обопільних чистках на польському боці: «Саме з українцями я прожив більшу частину свого дитинства, вчився читати й писати, бігав на ковзанах взимку на замерзлих ставках і знаходив рештки російської та німецької амуніції, що залишилась по лісах і полях після Першої світової війни...»^[457]. Хоча автор про це й не згадує, але, без сумніву, з цими дітьми він розмовляв українською.

Те, як жив Льотник та інші, подібні до нього, які могли розповісти схожі історії, спростовує припущення про вродженість національних ознак, свідчить про безпідставність культурного визначення національної ідентичності й закликає нас розрізняти до- та повоєнне розуміння нації. Льотник (який, пам'ятаймо, є поляком і розповідає дуже польську історію) кілька разів міг бути вбитий, якби українська та російська мови не були його рідними мовами. Дев'ятьом життям у назві своїх спогадів він завдячує саме тому, що розмовляв іншими мовами, крім польської. Якось він ледь не загинув через східний акцент своєї польської, який примітив кмітливий офіцер Червоної армії, що шукав дезертирів. Деякі польські діти уникли

смерті на Волині у 1943 р. завдяки тому, що розмовляли українською мовою з українськими дітьми, коли гралися разом, і могли помолитись українською, якщо дорогою їх перестривали незнайомці. Українські родини на Волині, що хотіли врятувати польських дітей, навчали їх «Отче наш» українською. Хоча ми бачили, що й раніше релігія слугувала ознакою певної нації та що часом церкви давали прихисток національним діячам, вперше трапилося так, що віросповідання відіграло провідну роль як ознака нації для суспільства загалом. Якщо визначати модерність як час, коли нація почала важити більше, ніж релігія, то модерність на Волині й на більшості території Галичини починається саме у 1940-х рр.

Ми знаємо про ці випадки порятунків зі спогадів уцілілих. З очевидних причин обставини смерті важче встановити, ніж обставини порятунку. Втім, є достатньо прикладів помилкового визначення ідентичності, що в 1943–1944 рр. стало причиною вбивств, щоб підтвердити загальноприйнятую думку про те, що національність була річчю далеко не очевидною навіть для націоналістів. В атмосфері обопільних масових убивств на підставі національної належності люди робили помилкові висновки, що призводили до жахливої, абсурдної смерті. Поляки, які влітку 1944 р. оточили галицьке село Зубра, прагнули помститись українській нації, вбивши українців. П'ятеро поляків із цього села не повірили, що ці невідомі нападники були насправді поляками, напевно, вважаючи, що озброєні чужинці були вояками УПА, які прикидались поляками, щоб виявити польських мешканців. Відтак ці п'ятеро поляків назвалися українцями. Їхній розрахунок виявився помилковим — нападники справді були поляками, але хитрість вдалася — свої ж (поляки) сприйняли їх за українців і вбили. Навіть у справі життя та смерті й убивці, й жертви часто були не в змозі розпізнати власних співвітчизників^[458].

У 1947 р. вся Південно-Східна Польща постала перед подібною невизначеністю. Спосіб, в який здійснювалась операція «Вісла» й чинився опір, викликаний нею, викриває хибність наївного уявлення про можливість чіткого розрізнення «поляків» і «українців» під час конфлікту. Наприклад, у травні 1947 р. польська влада створила несправжній україномовний загін УПА, щоб виманити з криївки лідера ОУН. Для цього було заплановано їхню зустріч. Проте

маскування виявилось занадто вдалим: дорогою на місце побачення польський загін «УПА» помилково атакувала польська служба безпеки. Навіть справжні вояки УПА, які саме нагодилились, не змогли збагнути, чи це був несправжній загін, чи один із їхніх. Через місяць стався інший випадок: справжні вояки УПА вийшли з польського оточення завдяки тому, що заспівали відому польську революційну пісню «*Gdy naród do boju...*» і, співаючи, пройшли крізь усі польські лінії. Схожі курйози були наслідком етнічних чисток і свідчили про їхню недовершеність; успіх цих чисток означав початок кінця подібних несподіванок^[459].

Українці, які зазнали поневірянь під час операції «Вісла» у 1947 р., інколи розмовляли польською краще, ніж волинські поляки, переслідувані УПА у 1943 р. Проте коли ці групи зустрілися на повернутих землях (у Північній і Західній Польщі), люди, зазвичай, вже «знали», хто був поляком, а хто — українцем^[460]. Політика та пам'ять взяли гору над такими видимими культурними ознаками, як мова. Звісно, це не означає, що лемки й українці не могли прикинутись поляками (десяткам тисяч це вдалось). Це свідчить лише про те, що у 1947 р. всі пристали на те, що нація є цілісною й закритою та що тепер можливо мати лише одну національну ідентичність. Східні поляки та українці, переселені до Західної Польщі, часто мали багато спільного, принаймні, вони однаково відрізнялись від місцевого населення; але очевидно, що нова «східна» культура так і не змогла постати^[461]. Ця близькість виявлялася лише у надзвичайних ситуаціях. Наприклад, для одного волинського поляка єдиним добрим спогадом про українських сусідів була згадка про запрошення на вечерю на Святвечір у сибірському ГУЛАГу для якої колишні вояки УПА невідомо як дістали свіжу рибу. До війни Святвечір був важливою подією і для поляків, і для українців, і в 1930-х рр. взаємні святкування не виглядали чимось незвичним. Для того, щоб ця гостинність повернулась у 1940-ві рр., потрібен був Сибір^[462].

Польська держава поглибила поділи й підтримала модерне розуміння польської нації. У повоєнний час хаос і переселення людей дуже сприяли втіленню таких задумів. Коли п'яту частину довоєнного населення було вбито, чверть усіх сіл знищено, третину мешканців

переселено чи переміщено з інших територій, а половина культурних центрів (Львів і Вільно) потрапила до чужих рук, місцева лояльність важила менше, ніж мала би, а свіжі спогади, навпаки, — більше. Грунтовні дослідження повоєнних років свідчать про одночасність процесів становлення робітничого класу в Польщі та створення польського пролетарського націоналізму^[463]. Індивідуальний досвід часів війни забезпечив матеріал, з яким працювала нова держава, і часто він був достатнім чи навіть самодостатнім^[464]. Люди ж змінюються по обидва боки барикад: мабуть, немає досвіду, який би націоналізував більше, ніж бути одночасно і катом, і жертвою чисток. Тож такі люди мали щось для пам'яті, а щось для забуття, щось для скорботи та щось для виправдання.

СПРОЩЕННЯ ТА НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ

Ми можемо спостерігати за тріумфом модерного націоналізму в комуністичній Польщі на прикладі територіальних спільнот. Наприклад, «волинян» сьогодні вважають найзатятішими польськими націоналістами, хоча до 1939 р. вони про подібне навіть і не думали^[465]. Лемки (чи їхні діти й онуки) сьогодні є частиною українського громадянського суспільства у Польщі, що, знову-таки, було немислимо до війни. Окрім того, сьогодні саме націоналізм становить головний напрямок в українському політичному житті в Польщі, чого раніше ніколи не було. Згадаймо також десятки тисяч українських селян, що скористались із різанини поляків на Волині, чи десятки тисяч поляків, переселених до Південно-Східної Польщі після операції «Вісла». Волинські українці, що сьогодні відмовляються згадувати про знищення польських сіл, подібно до польських священиків, які сьогодні руйнують українські цвинтарі в Південно-Східній Польщі, таким чином затирають своє минуле.

Що ж сталося з такими селами, як уже згадувана раніше Добра Шляхетська? Після шести століть існування як особлива місцева реальність і після десятиліть відносної байдужості до модерних національних ідей, у 1939–1947 рр. Добру було важко впізнати. Спочатку, в 1939–1941 рр., радянська влада депортувала

звідти українців, звинувачених у «колабораціонізмі» з міжвоєнною польською державою. Потім, в 1942–1943 рр., німці вбили майже всіх євреїв, а також відправили до Аушвіцу українських націоналістів і комуністів. По тому, в 1944–1945 рр., УПА вбивала несхильних до співпраці українців і поляків, яких підозрювала у «колабораціонізмі» з новою владою. Після цього, 6 січня 1945 р., батальйон польської армії викрив у Добрій підрозділ УПА; українські вояки втекли, а поляки стратили двадцять шість селян. Нарешті, в 1946 р. радянська влада переселила половину вцілілих, а в 1947 р., під час операції «Вісла», польська влада переселила іншу половину; вісімдесят селян були інтерновані до концентраційного табору Явожно, і одна жінка з Доброї народила там дитину.

У Добрій, як і деінде, насильницьке приписування національних характеристик сіяло розбрат. Можемо припустити, що люди, які знайшли тіло чотирнадцятирічного хлопця, замордованого вояками УПА за колабораціонізм, вже ніколи не будуть такими, як раніше. Так само, як і двадцятиоднорічна дівчина, що бачила, як польські вояки вбили на Різдво її батька. Перебільшенням буде стверджувати, що саме війна націоналізувала Добру, що до війни в ній не було й згадки про національну діяльність і що всі її вцілілі колишні мешканці вже мислили себе винятково українцями або поляками. Доречніше буде сказати, що досвід війни нейтралізував ранньомодерні можливості самоідентифікації й активував модерніші. А оскільки модерна нація несе з собою певну лексику, то однією з таких нейтралізованих ранньомодерних ознак є можливість говорити про довоєнні часи своєю повоєнною мовою. Теперішнє розуміння «поляків» та «українців» проникає в історії вцілілих, хоч ті одразу й додають, що перед війною ці слова значили щось відмінне^[466].

Хоч наскільки жахливим є випадок Доброї, він непорівняний з долею інших польських поселень на Волині, стертих з лиця землі у 1943 р. Пригадаймо хоча б Глибочицю, яку ми вже згадували у восьмому розділі. Рішення УПА знищувати в таких місцях усіх залишило у свідомості тих, хто врятувався, ще чіткіші образи. На світанку 29 серпня 1943 р. один місцевий хлопець, прокинувшись в родинній стайні, де він провів ніч, побачив, як українці оточили в полі його батька. Один з них вдарив п'ятидесятишестирічного чоловіка серпом ззаду по голові: той поточився, опустився на коліна, потім впав

у конвульсіях і помер. Хлопець бачив, як його сорокатрирічна матір, лементуючи, кинулась до свого конаючого чоловіка, їй наказали зупинитись, після чого один українець прицілився й вистрілив, а інший добив її на землі ударом серпа. Інша сільська дівчинка повернулась того ранку додому й побачила відрубану голову сусіда, що котилась землею, дитя, яке вбили, вдаривши головою об стовп, та інших селян, забитих вилами та серпами. Криючись, вона дісталась до своєї хати у той момент, коли до смерті били її одинадцятирічну сестру; решта рідних уже були мертві^[467]. Іншим разом, 12 квітня 1944 р., УПА знищила Гучіско, польське село на схід від Львова. Повернувшись, місцева мешканка побачила повішених на деревах чоловіків: їх шкіра звисала з тіл, а серця були повіривані з грудей. Інші мертві чоловіки, жінки та діти лежали на землі, обгорілі й спотворені настільки, що їх неможливо було впізнати. Вона знайшла свого малого синочка лише за крайцем хліба, який поклала йому до кишені вранці^[468]. Саме з такими спогадами поляки втікали з Галичини.

З огляду на це вражає, що поляки, які вижили під час терору на Волині й у Галичині, пригадуючи ті часи, інколи говорять про речі, що стираються, коли їхні імена перетворюються на статистику, а особисті оповіді — на офіційні історії^[469]. Згодом саме ці незабутні індивідуальні спогади посприяли національному забуттю^[470]. Вивчаючи їх, бачиш хибні складові національної пам'яті, а також те, як колективні страждання невідворотно створюють взаємопов'язані міфи. Навіть якщо жертви етнічних чисток, як це інколи буває, зберігають відчуття подвійної ідентичності чи можуть розповісти якісь особливі історії, що трапляється доволі часто, їхні свідчення незмінно зводяться до найзагальніших і найстрашніших речей, що побутують у національній пам'яті. Переоповідання та переписування підточує й очищує. Перетворення таких місць, що існують у Польщі до цього часу, як Добра, чи навіть більшою мірою руйнування польських поселень на кшталт Глибочиці та Гучіско (які зараз були б українськими, якби вціліли), усували перепони для творення спрощеної національної історії.

Депортації, вивищуючи націю над краєм, підготували ґрунт для появи міфів. Хоча людей депортували на підставі виданих після 1939 р.

нацистських чи радянських ідентифікаційних документів, де вказувалась національна належність, ці документи не обов'язково відображали модерну національну ідентичність. Хай там як, досвід депортацій підтверджує національну ідентичність не лише через етнічну природу свого втілення, а й своїми соціогеографічними наслідками. У 1944–1946 рр. і поляків, і українців переселяли до чужих країв, але на рівні нації — в знайомі місцевості. Лемкиня, яка опинилась у Львові після Другої світової війни, не особливо розумілась на міському житті, але трохи знала, як помолитись у місцевій церкві, і більш-менш могла говорити українською мовою. Волинський поляк, переселений із Луцька до Гданська, ніколи раніше не бачив моря, але був католиком і розмовляв польською, зрозумілою для місцевих мешканців. За нових умов на перший план вийшли такі «національні» риси, як релігія та мова. У такий спосіб депортації створили націоналізм для широкого загалу.

КОМУНІСТИЧНА ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНА ІСТОРІЇ

Кілька років після того, як операція «Вісла» переселила польських українців, польські археологи знайшли поховання Данила Галицького, правителя Галицько-Волинської держави XIII ст.^[471] Оскільки розкопки велись на польському боці кордону, поблизу спірного міста Холм, громадськість про них не повідомили. Польська комуністична влада намагалась не допустити навіть і згадки про існування «українського» поселення у «Польщі» сім століть тому. Подібна польська поведінка дуже нагадувала радянську практику. Зрештою, в шкільних підручниках Радянський Союз зображався «спадкоємцем» Київської Русі, а Польща — «спадкоємицею» середньовічної польської держави династії П'ястів. Поляків і росіян навчали, що їхня «етнічна група» існувала на цих землях протягом дев'ятисот років, чекаючи на відповідне політичне та територіальне втілення своєї «нації». Українцям розповідали, що Київська Русь була російською державою, а їхні предки бунтували проти поляків, оскільки прагнули бути під московською владою.

Пошуки «витоків» модерного комунізму в середньовічних князівствах і королівствах дали комуністам змогу оминати п'ятисотлітню польську культурну експансію на схід (від початку XIV ст. до кінця XIX ст.) та політичний успіх Речі Посполитої (1569–1795 рр.). Річ Посполита була дражливим прикладом багатьох речей, які хотів би знищити радянський комунізм: конституційних традицій, представницьких органів, співпраці поляків і східних слов'ян, а також інтелектуальної гнучкості та політичної толерантності в національному питанні. Українці, які відкидали сутність радянського прочитання української історії, часто визнавали його форму. Віра в те, що не Росія, а Україна є «спадкоємицею» Київської Русі, також несла в собі небезпеку нехтування спадком Речі Посполитої. Звісно, поляки, які сприймали Річ Посполиту «Двох Народів» як «польську» в модерному розумінні цього слова, також помилялися. Річ Посполита була найбільшою ранньомодерною європейською державою, керованою найчисельнішою ранньомодерною європейською нацією — шляхтою. Перетворення ранньомодерної нації у XIX ст. породило цілу низку модерних націоналізмів, що прагнули віднайти власні витoki у віддаленому минулому. У XX ст. цей напрям у націоналізмі надихав комуністів і їхніх опонентів^[472].

Комуністична ідея про те, що етнічні нації — це стійкі спільноти у чітко визначених кордонах, заступила собою цікаві питання модерної історії. Наприклад, непростий випадок асиміляції польськомовного селянства українською культурою (та навпаки) у міжвоєнній Галичині й на Волині сьогодні є сферою інтересів винятково академічного середовища. Для загалу ці люди завжди були (чи, принаймні, їм випало бути) тими, ким вони, зрештою, стали. Тепер, коли Волинь і Східна Галичина стали частиною Західної України, українці та поляки забули, наскільки інакше сприймалися ці території раніше. Розділені понад століття російсько-австрійським кордоном до 1918 р., відділені одна від одної польською політикою у 1918–1939 рр., поділені між радянською та німецькою окупаційною владою в 1939–1941 рр., а потім, у 1941–1944 рр., — між нацистськими Райхскомісаріатом «Україна» та Генерал-губернаторством, сьогодні ці території є центром доволі безпроблемної Західної України. Як наслідок, галицькі українці

співають «Волинь моя» під львівськими газовими ліхтарями габсбурзької доби так, наче це — найприродніша річ на світі^[473].

Найважливішим для постання модерної нації з ранньомодерної є нове значення релігії. Від Берестейської унії 1596 р. і до кінця Першої світової війни греко-католики та православні були суперниками. На початку ХХ ст. внаслідок російської й австрійської імперської політики Східна Галичина була переважно греко-католицькою, а Волинь — православною. Об'єднання Галичини та Волині в межах міжвоєнної Польщі дозволило галицьким українцям поширювати модерний націоналізм на православних волинських землях. Вони мали невеликий успіх у 1920–1930-ті рр., але тріумфували під час Другої світової війни. В етнічних чистках 1943 р. ми повинні бачити не лише усунення поляків, а й союз греко-католиків із православними проти римо-католиків. Це був той етап творення Західної України, коли релігійні відмінності між греко-католиками та православними важили менше, ніж ототожнення з українським народом. Ранньомодерному поділові між релігіями було покладено край, завершивши таким чином модерний поділ між націями.

Подібне можна сказати й про Південно-Східну Польщу. В рамках ранньомодерної Речі Посполитої чи ранньомодерної польської культури греко-католицизм був партнером римо-католицизму. Коли ж ранньомодерна нація поступилась модерній, ця співпраця також відійшла у небуття. Етнічні чистки у Південно-Східній Польщі були не лише акцією поляків, спрямованою проти українців, а й акцією римо-католиків, спрямованою і проти греко-католиків, і проти православних. Повоєнна Польща сприймала обидві Церкви, Греко-Католицьку та Православну, як українські. Наприклад, у 1990-х рр. польський голова міської ради Перемишля, колись переважно греко-католицького міста, заявив, що українська культура для нього так само далека, як і культура ескімосів. Будь-кому, хто знає Перемишль або поляків і українців, годі уявити щось абсурдніше; за винятком, мабуть, поведінки певних мешканців міста, коли ті захопили місцевий храм, який Папа Іван Павло II хотів повернути Греко-Католицькій Церкві. Католицькі монахи-кармеліти, що виграли від цієї ситуації, взяли розбирати купол церкви, стверджуючи, що його «східний» вигляд псує «польське» видноколо міста. Таким чином, релігія знову підпорядковується модерному націоналізму, а спільна ранньомодерна

цивілізація не проявляється, а швидше відходить у затінок. Насправді цей купол було спроектовано за габсбурзьких часів і не за зразком східної церкви (чи іглу), а за зразком собору Св. Петра в Римі^[474].

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ЯК ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ КОМУНІЗМУ

Ми можемо спостерігати поступ модерної нації на прикладі окремих осіб, так само, як і на прикладі міст, країв і релігій. Зокрема, Войцех Ярузельський походив із родини, прихильної до ранньомодерної федералістичної ідеї нації, яку сповідував Пілсудський. У 1947 р. молодий капітан Ярузельський отримав наказ переселити українців під час операції «Вісла». Він вірив, що метою операції був захист польською армією польської держави. Його навчили сприймати УПА як нацистів. У повоєнний час саме цим порівнянням польська влада виправдовувала свою політику щодо українців. Звісно, в цьому було зерно правди. Наприклад, на Волині УПА наказала вбивати поляків колишнім німецьким поліцаям, які брали участь в «Остаточному Розв'язанні». У Польщі ж УПА, до якої пристали дезертири з СС, а також німецькі поліцаї, наслідувала німецьких окупантів. УПА також була складовою ОУН(Б), що сповідувала ідею етнічної чистоти. Цілком зрозуміло, що поляки про це пам'ятають. Однак вони забувають, що УПА була успішною у багатьох своїх починаннях через те, що в їх основі лежали суто українські причини, а її організація була рівною чи навіть переважала польські інституції, що діяли на польській землі. У 1947 р. порівняння польською владою України з Німеччиною дозволило Польщі переграти Другу світову війну, але вже на значно вигідніших умовах. Воно також приховало те, наскільки риторика та політика польської влади нагадували окупаційну німецьку. Наприклад, генерал Моссор, керівник операції «Вісла», говорив про «остаточне розв'язання» українського питання, а безпосередні виконавці операції послуговувались німецькими ідентифікаційними документами та німецькими концентраційними таборами^[475].

Операція «Вісла» свідчила про те, що комуністична влада не лише могла говорити, але таки говорила про польську «національну державу». Хоча про це не можна вести мову безпосередньо, втім, створення «Польщі для поляків» було великим легітимізаційним досягненням польських комуністів^[476]. Із чотирьох головних змін, що дали змогу говорити про Польщу як «національну державу», про Голокост переважно не згадували, вигнання німців трактували як привід бути лояльним до Радянського Союзу, а «репатріація» розглядалась як радянська операція; суто польським досягненням лишились саме остаточні чистки українців^[477]. Навіть під час реформ за правління Владислава Гомулки (1956–1970) польська влада пильнувала двох ворогів ще з війни — німців і українців, вміло тримаючи їх у покорі. У 1968 р. до офіційного антисемітизму вдалися і противники Гомулки, і його прибічники. У листопаді-грудні 1968 р. головний політичний тижневик запросив провідних інтелектуалів країни висловитись щодо змін, які відбулися з «пересічним поляком» протягом п'ятидесяти років польської незалежності. Жоден з опитаних не піддав сумніву обгрунтованість ототожнення «пересічного поляка» з поляком етнічним, і лише один з них висловив думку, що зі створенням етнічно гомогенної держави щось було втрачено^[478].

Всього одного покоління при комунізмі виявилось достатньо, щоб у 1970 р. в польському суспільстві запанувало винятково модерне розуміння нації. Теперішній поляк був водночас громадянином Польщі, етнічним поляком і, найімовірніше, католиком. Комуністична Польща поширювала національну ідею ефективніше за свого міжвоєнного попередника завдяки поширенню освіти та стимулюванню соціальної мобільності. Десь у 1970 р., коли виростало перше повоєнне покоління, в умовах політичного зближення, відчуття німецької загрози почало зникати. Водночас острах українців у Польщі залишився незмінним. Справді, у 1970-х рр., за правління Едварда Герека, офіційна антиукраїнська ідеологія досягла свого максимуму^[479]. У 1980–1981 рр. Герек і його наступники змушені були боротись із «Солідарністю», спочатку — незалежною профспілкою робітників, а пізніше — широким суспільним рухом, в якому брало участь майже 10 млн осіб. Хоча «Солідарність», без сумніву, була

патріотичною організацією, проте її керівники виявляли цілком відмінне ставлення до України. За часів відносної свободи слова інтелектуали говорили про неможливість польської незалежності без української. Профспілка «Солідарність» надіслала своє послання народам Радянського Союзу, яке схвально сприйняли в Україні. Оскільки польські комуністи хотіли дискредитувати «Солідарність», вони наголошували, що вона виступає за рівні права для українців у Польщі. Зрештою, в грудні 1981 р. воєнний стан завдав поразки «Солідарності». Наказ про його введення віддав генерал Войцех Ярузельський, генеральний секретар Польської об'єднаної робітничої партії, керівник польської держави й головнокомандувач Війська Польського. Через тридцять чотири роки після участі в операції «Вісла» він і далі був переконаний, що Польщу врятує лише внутрішня окупація^[480]. Це був кінець чи початок? Чи була наймодерніша польська нація ворожою до України? А чи навпаки, можна було собі уявити, як робили це лідери «Солідарності» вільну Польщу, що перебуває у злагоді зі своїми східними сусідами?

Частина 3

Перетворення польської батьківщини

Розділ 11

Патріотична опозиція та державні інтереси (1945–1989)

Після мирної революції 1989 р. «Солідарність» сформувала некомуністичний уряд, який одразу взявся за випрацювання польської східної політики. Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. польські стосунки з незалежними Литвою та Україною швидко покращились. Литовські політики почали розглядати свого західного сусіда як вікно в Європу, а українські президенти їхали до Варшави в пошуках історичного примирення. Суперечки з литовцями за Вільнюс і з українцями за Галичину та Волинь були розв'язані настільки вдало, що про них майже забули. Як ми вже бачили, Друга світова війна обірвала зв'язки Польщі зі Сходом і поширила модерний націоналізм. Хтозна, можливо, війна 1940-х рр. створила передумови для миру 1990-х рр.; можливо, саме етнічні чистки заклали основу для майбутнього національного примирення?

Подібні припущення мають підґрунтя лише ретроспективно та з виграшної позиції Північно-Східної Європи, що уникла посткомуністичних конфліктів. Образ регіону, де панує мир, постав не завдяки успадкованому польською владою порядку, а завдяки тому ладові, який вона створила сама^[481]. Нововведенням польської політики стало розуміння націоналізму та спрямування його на користь регіональної стабільності. У 1989–1991 рр., коли Радянський Союз усе ще був непорушним, польська влада вже поводитись так, наче Литва, Білорусь і Україна мали незабаром стати суверенними національними державами. До цього польські дипломати додали своє застереження про те, що незалежність означатиме прийняття кордонів радянських часів. Це було водночас передбаченням майбутнього без Радянського Союзу та прагненням підготувати стабільний регіональний порядок, що мав постати згодом. Ці ідеї відображали нову велику польську стратегію, випрацювану в еміграції та обговорювану протягом п'ятнадцяти років перед 1989 р. Виходячи з власного розуміння польської нації, її виробили

Єжи Гедройць і Юліуш Мерошевський. Оскільки ця концепція постала з усвідомлення конфліктів, які ми розглянули в першій та другій частині, й оскільки вона принесла мир, що є предметом нашої уваги в третій частині, це бачення модерної нації заслуговує на особливу увагу.

СХІДНІ ІНТЕРЕСИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

За походженням чи за вибором Єжи Гедройць (1906–2000) був причетний до всіх східних питань міжвоєнної Польщі. Він походив зі стародавнього польсько-литовського шляхетського роду і народився у Мінську, на той час ще губерньському місті Російської імперії. Більшовицька революція перервала його навчання в Москві, і Гедройць повернувся додому. В 1919 р., коли за російський імперський Північно-Західний край, тобто за землі колишнього Великого князівства Литовського, точилась боротьба між польською та більшовицькою арміями, Гедройць із родиною залишив Мінськ і переїхав до Варшави. Як ми вже бачили, хоча ту війну виграли війська федераліста Пілсудського, повоєнні умови миру, за якими рідне місто Гедройця відійшло до більшовицької Росії, диктував націоналіст Грабський. Як і більшості литовських поляків до нього, Варшава здалась Гедройцеві бідною і сірою. В університеті він вивчав українську історію та літературу і познайомився з провідними українськими діячами^[482]. Зокрема, він налагодив контакти з найширшим колом представників українського політичного життя: від ідеолога українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова до голови пролівого й демократичного УНДО Василя Мудрого. Гедройць також захоплювався предстоятелем Української Греко-Католицької Церкви митрополитом Андреем Шептицьким. Як журналіст і державний службовець, Гедройць закликав Римо-Католицьку Церкву покращити відносини з Греко-Католицькою Церквою Шептицького; у державних справах і з власної ініціативи він також відвідував гуцулів, бідних україномовних людей у Південно-Східній Польщі.

Гедройця відштовхував інтегральний націоналізм ендеків і натомість приваблював Пілсудський зі своєю ностальгійною ідеєю

«Польщі багатьох націй» На покоління молодший за Пілсудського, Гедройць також був литовським поляком, зацікавленим в Україні. Як і Пілсудський, він був зразковим прагматиком, для якого найбільшу цінність становила польська держава і який не ототожнював націоналізм польського суспільства з інтересами польської держави. Для Гедройця історична вірність поляків та інших націй була важливою лише з огляду на її зв'язок із польською державою. Оскільки Гедройць вважав, що національні меншини можуть зруйнувати Польщу, він дійшов прагматичного висновку, що польська держава повинна задовольнити їхні прагнення настільки, наскільки це можливо. Зокрема, необхідно було суворо дотримуватись попередніх зобов'язань щодо розширення політичної автономії українців у Галичині. Загалом це вимагало би співпраці зі всіма меншинами, щоб визначити, як Польща може їм прислужитися, позбавивши в такий спосіб місцевих націоналістів аргументів, що могли бути використані проти польської держави. Тому хоча міжвоєнній Польщі й бракувало цілісної політики щодо своїх східних меншин, у ній, однак, були такі поляки, як Гедройць і волинський воєвода Генрик Юзевський, які присвятили себе розв'язанню цієї проблеми.

Як ми вже бачили, Друга світова війна загострила національні конфлікти на території міжвоєнної Польщі, уможлививши численні та криваві українсько-польські чистки. Наслідком війни стали масові депортації та втрата Польщею двох своїх найважливіших міст — Львова та Вільно. Під час війни Гедройць і далі цікавився східними питаннями, підтримуючи дружні зв'язки з представниками інших націй, в тому числі і з українськими націоналістами.

Під час війни він воював у складі армії Андерса, а після її закінчення перебрався до Парижа, де заснував Літературний інститут і часопис «Культура», який протягом 1947–1989 рр. був найвпливовішим польським еміграційним виданням. Цілком імовірно, що протягом цих чотирьох десятиліть Гедройць був також і найвпливовішим польським інтелектуалом, серед іншого й через те, що сприймав еміграцію досить незвично. Перебуваючи у Франції, він намагався впливати на політику в комуністичній Польщі, а не творити сурогатну Польщу за кордоном. Цим Гедройць відрізнявся від представників головної течії польської еміграції, які прагнули зберегти

політичні інституції міжвоєнної Польщі в лондонському вигнанні. Ностальгуючи, більшість лондонських поляків не бачили жодних підстав критикувати старий порядок чи відмовлятися від територій, що відійшли до Радянського Союзу^[483]. Гедройць же вірив, що нова незалежна Польща буде чимось відмінним від просто відродженої міжвоєнної держави та що підготовку до цього слід розпочати негайно. Він розумів, що Друга світова війна не розв'язала польського східного питання, і працював над платформою, на основі якої майбутня незалежна Польща могла б знайти нові рішення. Хоча сам Гедройць писав зрідка, його редакторське слово визначало спрямування східної політики «Культури»^[484].

Згідно з часописом польські повоєнні східні кордони були східними межами майбутньої незалежної Польщі. Може, це й виглядає очевидним, але такий погляд був дуже суперечливим серед поляків і загалом незвичним для східноєвропейської еміграції. Ці кордони було вперше визначено у 1939 р. пактом Молотова-Ріббентропа й підтверджено у 1945 р. Ялтинською угодою, що їх поляки вважали найбільшими дипломатичними зрадами ХХ ст. Нововведенням Гедройця стало сприйняття цих територій не як втрачених польських земель, що відійшли до Радянського Союзу, а як спірних територій, які могли тепер знадобитись іншим народам, як і народу польському. Саме так «Культура» сприймала Львів з Вільнюсом — як складові радянської України та радянської Литви, а зрештою — як українське та литовське міста^[485].

РЕАЛІЗМ І РОМАНТИЗМ

У 1973–1974 рр. найближчий колега Гедройця, Юліуш Мерошевський (1906–1986), сформулював теоретичні підвалини великої східної стратегії майбутньої незалежної Польщі, першорядними завданнями якої залишались інтереси польської держави, а головною засадою також були ті самі ідеї, що повоєнні зміни кордонів не слід переглядати. Тривалий час Гедройць обстоював позицію, що оспорювати територіальний статус-кво — не в інтересах Польщі. Мерошевський намагався показати, що для

поляків було вигідніше зберегти наявні кордони. Він виступав за посилення литовського, білоруського й українського народів у межах відповідних радянських соціалістичних республік, зокрема, і на територіях, забраних від Польщі в 1945 р., а також переконував, що майбутня суверенна Польща повинна підтримати незалежність литовської, білоруської та української національних держав. Ця порада польській зовнішній політиці виходила з припущення, що після появи польської суверенної держави їй доведеться мати справу з незалежними східними сусідами. Мєрошевський був одним із небагатьох політиків, який точно передбачив подальший розвиток подій, коли писав про прийдешню весну народів ХХ ст. у Східній Європі і в Радянському Союзі^[486].

Проте на початку 1970-х рр. все це виглядало трохи романтично. Радянський Союз залишався ядерною наддержавою, яку на початку холодної війни бачили її переможцем. Натомість Польща залишалась сателітом СРСР, останні антирадянські виступи в якій у 1968 та 1970 рр. було легко придушено комуністичною владою. Зрештою, Литва, Білорусь і Україна залишались республіками Радянського Союзу, а дисиденти в них — переслідуваною незначною меншістю. На згадуваних територіях перебували потужні радянські збройні сили. Проте, як досить чітко засвідчила доля Радянського Союзу, реалізм у міжнародних відносинах означає не лише стан речей на даний момент, а й передбачення напрямку змін у часі, розуміння можливого різноманіття обставин, а також усвідомлення того, що індивіди використовують держави, щоб залежно від ідеалів спрямувати події в той, а не інший бік. Реалізм як науковий підхід має бути прагматичним, але водночас (щоб уникнути парадоксів) спиратись на усвідомлення мети, що потребує прагматизму; мети, задля досягнення якої прагматичний підхід є головним засобом. Мети, що не є реалістичною сама собою, що її не можна вивести зі світу, яким той є насправді; мети, що має постати з індивідуального відчуття того, яким світ повинен бути. За відсутності ідеалів інтереси існувати не можуть.

Звідси випливає, що навіть ідеалістичні на перший погляд речі можуть водночас бути й реалістичними. Мєрошевський мав рацію щодо долі Радянського Союзу та щодо необхідності завбачливої польської східної політики. Саме завдяки чіткості мети та

засобів його міркування про майбутні польські інтереси не потрапили в пастку обмежень старої польської дилеми між реалізмом та ідеалізмом. Він розглядав Литву, Білорусь і Україну не в світлі їх традиційного зв'язку із польським народом, а в контексті безпеки майбутньої польської держави. Уявляючи геополітичне становище цієї майбутньої Польщі, Мєрошевський передбачав загрози їй, по-перше, з боку незалежної Росії, а по-друге — з боку імперського польського націоналізму. Він побоювався, що конфлікт із Росією щодо України, Білорусі та Литви зміцнить радикальні течії і російського, і польського націоналізмів. Програма Мєрошевського була не виявом прихильності до литовців, білорусів і українців, а планом попередження територіальних конфліктів і переорієнтації російського та польського націоналізмів. Він звернув увагу на те, що створення Литовської, Білоруської та Української Радянських Соціалістичних Республік у межах Радянського Союзу заклало інтелектуальні передумови для подібної стратегії. Оскільки тепер Литва, Білорусь і Україна могли розглядатися як політичні одиниці, Мєрошевський вважав, що поляків можливо переконати в майбутній національній незалежності цих радянських республік. Хоча аналогія між Польщею та радянськими республіками була доволі умовною, її уможлиблювала сама структура Радянського Союзу. Оскільки кордони ЛитРСР, БРСР і УРСР між собою, РРФСР і Польщею вже існували на картах, це давало можливість виступати за збереження наявних кордонів у майбутньому міжнародному устрої^[487].

Визнавши центральну позицію Росії й розуміння устрою Радянського Союзу, він дійшов висновку, що країни, які Мєрошевський називав УЛБ, є наріжним каменем безпеки майбутньої незалежної Польщі. Якби незалежні українська, білоруська та литовська держави змогли забезпечити своє існування, то це звело би нанівець давнє польсько-російське протистояння. Відтак в інтересах Польщі було підтримувати існування цих держав. З огляду на це Мєрошевський стверджував, що територіальні зміни на сході не відповідають польським інтересам, а їхнє пропагування приведе до відчуження нового покоління української, литовської та білоруської національних еліт. На початку 1970-х рр. він закликав не лише негайно відмовитись від реваншизму на сході, а й підтримати прагнення литовської, білоруської та української націй до незалежності. Хоча ці

висновки впливали з прагматичних міркувань, Мєрошевський усвідомлював, що вони можуть надати польській зовнішній політиці морального характеру. Як реаліст він розумів, що такий вимір може спонукати поляків до дії.

ПОЛЬСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА ПРОГРАМА «КУЛЬТУРИ»

Федералізм. Гєдройць народився у Мінську, Мєрошевський провів свою юність у Галичині, тому можна цілком природно сприймати східну програму «Культури» як продовження елітарного ранньомодерного патріотизму Пїлсудського, а у віддаленій перспективі — як відлуння патріотизму Мїцкевича. Гєдройць справді з дитинства захоплювався Пїлсудським, а Мєрошевський вважав, що Мїцкевич розумів свободу краще від сучасних поляків. Однак предметом аналізу в теорії міжнародних відносин Гєдройця та Мєрошевського була модерна національна держава, далека від ранньомодерних традицій. Мїцкевич ностальгував за Рїччю Посполитою, де нація значила щось цілком інше, ніж тепер, а Пїлсудський хотів створити федерацію на основі польської високої культури. Гєдройць і Мєрошевський натомість готували поляків до цілком модерного світу національних держав. Останній припускав, що незалежна Польща буде національною державою, якими можуть стати й Україна з Литвою та Білоруссю. Він відкидав ностальгію за колишньою Рїччю Посполитою не лише через те, що вона була йому особисто непривабливою, а з цілком прагматичних міркувань, що українські, литовські та білоруські патріоти могли сприймати її як прояв імперіалізму. Він розумів, що якщо пристати на розуміння Литви, Білорусі й України як рівноправних націй, а не різнобарвних додатків до польської державної традиції, то спадок Рєчі Посполитої стає ненадійним ґрунтом.

Як ми вже бачили, литовський націоналізм виходив з особливого розуміння Рєчі Посполитої як згубної для литовської культури, а український націоналізм ідеалізував повстання проти Рєчі Посполитої. Самі поляки були схильні розглядати ранньомодерну Рїч Посполиту в модерних націоналістичних категоріях, а отже, й сприймати її східні

території як частину власної історії^[488]. Всі ці тлумачення настільки помилкові, що жоден компроміс науковців не в змозі примирити їх. Проте якщо пристати на політичний принцип мультинаціоналізму, тоді всі ці тлумачення можна помістити в систему паралельних національних прочитань історії. Саме це й запропонував Мєрошевський. Очевидна прихильність до литовського, українського та білоруського народів, приховано присутня в поезії Міцкевича та федералізмі Пілсудського, у Мєрошевського переросла в нормативну повагу до литовської, української та білоруської націй. Тоді як польські федералісти міркували про вищість польської культури на сході, Мєрошевський вітав існування окремих литовської, білоруської та української національних еліт. Розуміння поляків як історичної нації, а литовців, білорусів і українців — як націй молодих, хай би що говорила історія, було відкинуто політикою. Його замінило висунуте сучасністю твердження, що всі чотири народи були націями, які заслуговують на власну державу. Якщо прийняти ключове застереження, що співпраця між східними сусідами є питанням відносин дружніх держав і що визнання цих держав вимагає від Польщі відмови від територіальних амбіцій і цивілізаційних претензій старого федералізму, то програму «Культури» можна розглядати як оновлений федералізм. Та якщо федералізм орієнтувався на ранньомодерну націю, то програма «Культури» адаптувалась до модерності.

Націоналізм. Нічого нового в баченні поляків однією з багатьох модерних масових націй не було; цю думку виношували ще ендеки. Так само не була новиною й пропозиція відмовитись від східних територій: саме цього курсу дотримувався Грабський, коли 1921 року під час переговорів з більшовиками у Ризі відмовився від Мінська, Кам'янця-Подільського та Бердичева, а року 1944 після розмови зі Сталіним переконував поляків залишити Львів. Ендеки вважали, що східні території можна віддати Росії в обмін на прихильність російської еліти. Таким чином, вони привнесли в польське політичне життя категорію модерної нації, вважаючи росіян і поляків єдиними націями між Варшавою та Москвою, в той же час сприймаючи українців, литовців і білорусів як демографічну сировину або цілковито їх ігноруючи. На думку ендеків, польська еліта мала дійти згоди з елітою російською, не враховуючи думку спільнот між ними.

Хоча цей погляд постійно представляли як реалістичний, він залежав від національних упереджень і національної стратегії. Позиція ендеків, що українці, білоруси та литовці ніколи не зможуть створити життєздатних держав, обмежувала їхній реалізм. Пов'язавши модерність із польськістю, «модерні поляки» виявили звичні межі свого розуміння політики.

Стверджуючи після 1945 р., що підписання угоди з Радянським Союзом було в інтересах польської нації, польська комуністична влада перейняла цю позицію польського націоналізму. Велика стратегія Мерошевського 1970-х рр. також передбачала, що тогочасні кордони слід розглядати як незмінні, і проголошувала польську східну місію застарілою. Однак порівняно з міжвоєнними ендеками та їхніми повоєнними комуністичними послідовниками Мерошевський запропонував три нововведення. По-перше, найочевиднішим було його міркування про здобуття Польщею незалежності та крах Радянського Союзу. По-друге, він пропонував відмовитись від територій на користь українців, литовців і білорусів, а не росіян (позиція ендеків) чи радянської влади (комуністична позиція). По-третє, він стверджував, що настрої еліти в Москві нестійкі та що польська політика може вплинути на них, а досягнути цього можна було, відмовившись віддати росіянам те, чого вони прагнули. Він вважав, що найкращий спосіб, в який лідери незалежної Польщі могли захистити країну, — це добровільно відмовитись від територіальних претензій незалежно від того, чи вчинить так само Росія і чи підтримають їх розташовані між Польщею та Росією національні держави. Це подавалось як вияв поваги до російського народу.

«Культура» об'єднала федералістичні традиції Пілсудського з націоналістичними традиціями Дмовського, щоб представити реалістичну програму майбутнього, коли народи комуністичної Східної Європи увійдуть до сучасної міжнародної системи як національні держави. Від Пілсудського програма запозичила романтичні уявлення про Литву, Білорусь і Україну, але прилаштувала їх для прагматичного вжитку. Від Дмовського вона перейняла засади реалізму, але відкинула його готовність до компромісу з Москвою коштом литовців, білорусів і українців як нереалістичну. Із повоєнного ладу, створеного в Ялті та Потсдамі Сталіним і

союзниками, ця програма взяла ідею про тяглість державних кордонів і проведення їх бажано у згоді з національними критеріями. Поєднання такого визнання державних кордонів із передбаченням краху комуністичної системи й розумінням, що за таких умов буде потрібна нова польська стратегія, стало вагомим інтелектуальним досягненням Гедройця та Мерошевського. Їх визначним теоретичним здобутком стало обґрунтування такої стратегії й опрацювання її засад. Їм вдалося представити свою програму в такий спосіб, що поляки, які вийшли на перші ролі після 1989 р., сприйняли її за очевидне ще до початку революції, що було великим політичним досягненням Гедройця та Мерошевського.

ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА ТА ПРОГРАМА «КУЛЬТУРИ»

Польська повоєнна еміграція сприймала програму «Культури» як еретичну. Переважна більшість польських емігрантів у Західній Європі вважали, що Львів і Вільно необхідно повернути Польщі. Аж до 1989 р., поки польський еміграційний уряд у Лондоні остаточно не припинив свого існування, його представники дотримувались офіційної позиції, що Польща повинна наново переглянути свої східні кордони. Вони виходили з ідеалістичного переконання, що оскільки пакт Молотова-Ріббентропа був несправедливим щодо поляків, Друга світова війна завдала їм величезних збитків, союзники зрадили їх в Ялті, в результаті чого їх десятиліттями пригнічував комунізм, то Польща заслуговує на справедливість під час майбутнього облаштування Європи. Програма «Культури» мала й інтелектуальних суперників, що називали себе реалістами та вважали Росію єдиною силою на сході. Хоча ці реалісти не були (неодмінно) зацікавлені в поверненні території із сентиментальних причин, вони стверджували, що незалежна Польща зможе найкраще захистити свої інтереси, уклавши угоду з Росією в обхід України, Білорусі та Литви. Такий погляд представляв Стефан Кіселевський (1911–1991), один із найпопулярніших есеїстів повоєнної Польщі. На відміну від ідеалістичного реваншизму Лондона таке реалістичне пристосування враховувало засадничі зміни у повоєнному порядку і шукало порозуміння з поляками у Польщі, які мали поступово звикнути до

таких змін. Подібною мовою інтересів говорила й програма «Культури», і в такий спосіб вона могла бути предметом раціональної дискусії у відповідних умовах^[489].

І справді, такі умови з'явилися вже за комуністичної Польщі. Визначальною особливістю польського комуністичного досвіду був значний вплив на суспільство організованої політичної опозиції, особливо в 1970–1980-ті рр. На відміну від інших східноєвропейських країн польська опозиція створила простір для дискусій на теми, що виходили за рамки реформування комунізму, економічного занепаду та історичної несправедливості. Польська опозиція розгортала свою присутність у чотирьох вимірах: у часі, оскільки ці дискусії і дебати насправді могли розвиватись; у ширину оскільки опозиція охоплювала тисячі чи (за часів «Солідарності») мільйони осіб; у довжину оскільки вона залучала протилежні за поглядами організації; і в глибину оскільки величезна кількість людей жила опозиційною діяльністю з думкою про найрізноманітніші виміри життя в майбутній незалежній Польщі^[490]. Богдан Борусевич (нар. 1949 р.), Яцек Куронь (1934–2004) й Адам Міхнік (нар. 1947 р.), що в 1970-ті рр. активно цікавились східною політикою, а в 1980–1981 рр. стали відомими завдяки участі в «Солідарності» після 1989 р. відігравали важливу роль у демократичній Польщі. Вони не були дисидентами на зразок відомих радянських діячів, а радше — опозиціонерами, представниками ширшого руху.

Вплив Мерошевського на польську опозицію у 1970-ті рр. був відчутним. У 1976 р. побачила світ програма Польського незалежницького порозуміння (ППН), східна політика якого наслідувала напрацювання «Культури». Від 1977 р. Комітет оборони робітників (КОР) почав приділяти значну увагу східним сусідам, а в одному з його інформаційних бюлетенів було надруковано відкритий лист про порозуміння з Україною. У 1980 р. польська опозиційна інтелігенція, яка відіграє головну роль у «Солідарності», дійшла згоди щодо підтримки програми «Культури»^[491], яка хоч і з'явилась в Парижі, але узгоджувалась з важливими напрямками в польській політиці, релігії та науці. Ця програма виходила з твердження, яке пропагувала сама польська влада: польські кордони проходять там, де й мають проходити. Деякі католицькі єпископи та священники, що мали тісні зв'язки зі світською інтелігенцією, як-от єпископ

Кароль Войтила (у 1978–2005 рр. — Папа Іван Павло II), поширювали ідею польської співвідповідальності за давні східні конфлікти та говорили про необхідність примирення зі східними сусідами. У 1972 р. отець Ян Зея звернувся до литовців, білорусів і українців зі словами: «Ми прощаємо і просимо простити нас»^[492]. Тим часом цензурована (офіційна) польська історіографія пододала деякі обмеження, встановлені комуністичною владою, а нецензуровані (неофіційні) історичні праці ставили під сумнів не лише об'єктивність комуністичної політики, а й всю традицію польської експансії на схід^[493].

У 1980–1981 рр. «Солідарність» як масовий рух десяти мільйонів людей (третина яких були також членами комуністичної партії) забезпечила ґрунт для порозуміння еліти щодо програми «Культури» яку польське суспільство мало сприйняти як частину програми національного визволення. Загальноприйнятою стала думка про те, що польська опозиція, а відтак і польське суспільство мали багато спільного з опозиційним рухом східних сусідів. Уперше в модерній польській історії значна частина поляків сприймала своїх найближчих сусідів за рівних собі, за такі самі нації, як і польська. Нове мислення відбилось у ключових статтях друкованих органів «Солідарності», заявах таких лідерів руху, як Куронь, і, зрештою, в резолюції з'їзду «Солідарності» 1981 р. і «Зверненні профспілки «Солідарність» до трудящих Східної Європи», що адресувалось не радянським робітникам, а націям СРСР. Тоді це було неймовірно, виключно, нерозсудливо й сміливо. Звісно, наслідки дозволеної за часів «Солідарності» загальної свободи дискусій відрізнялись залежно від конкретного східного сусіда Польщі. Наприклад, про Білорусь згадувалось нечасто. Поляки також більше симпатизували литовцям, ніж українцям, хоча для українських опозиціонерів приклад «Солідарності» був привабливішим, ніж для литовських^[494]. У 1970-ті рр. «Культура» познайомила багатьох провідних українських інтелектуалів і діячів з новою моделлю Польщі, втілення якої вони очікували побачити від «Солідарності» у 1980-х рр.^[495]

Після того як воєнний стан, введений Войцехом Ярузельським у грудні 1981 р., завдав поразки «Солідарності», зросла

кількість опозиційних публікацій, присвячених відносинам з Литвою, Білоруссю та Україною. Для певних кіл ця поразка стала свідченням того, що поляки повинні порозумітись зі східними (та південними) сусідами. Найрадикальніші патріоти з Конфедерації незалежної Польщі (КНП) розглядали східних сусідів як рівних Польщі за статусом. У 1987 р. радикали з молодіжного руху «Свобода та мир» підписали декларацію, де висловили співчуття з приводу операції «Вісла» й закликали польське суспільство толерантно ставитись до українців. Інші підпільні організації, виходячи із принципу взаємного визнання наявних кордонів, розпочали діалог із литовськими та українськими опозиціонерами й емігрантами. У 1980-ті рр. думки Мєрошевського осмислювались значно ширше та глибше. У 1989 р. бажання мати добрі стосунки зі східними сусідами стало свідомою позицією більшості опозиції, а для тих, хто менше звертав увагу на це питання, воно набуло політкоректного звучання. Завдяки програмі «Культури», історичному ревізіонізму, самвидаву та «Солідарності» польське порозуміння не лише протистояло реваншизму, а й підтримало незалежність східних сусідів. Нова політична ідея, сформульована у 1970-х рр., у 1980-х рр. стала новою політичною традицією^[496].

НАЦІОНАЛІСТИ, СОЦІАЛІСТИ ТА ПРОГРАМА «КУЛЬТУРИ»

Гєдройць і Мєрошевський були людьми лівих переконань, що вірили в можливість зміни комунізму на краще зсередини ще до того, як Польща здобуде цілковиту самостійність. Їхня східна програма була привабливою для постмарксистських інтелектуалів на кшталт Адама Міхніка, якого дуже високо цінував Гєдройць. Міхнік був провідною постаттю «Солідарності», а після 1989 р. став редактором найвпливовішої польської газети. Однак всеосяжна ідея «Культури» охопила не лише таких постмарксистів, як Міхнік, а й польських опозиціонерів, що вважали себе насамперед патріотами чи націоналістами. Багато хто з польських правих у 1970-х рр. перебував під впливом «Культури», а в 1980-х рр. — під впливом «Солідарності»,

і тому вони сприймали за очевидне те, що незалежність східних сусідів була в польських інтересах. Наприклад, Гжегож Костжева-Зорбас (нар. 1958 р.) був представником польської опозиційної правиці, але активно долучився до поширення ідей, пов'язаних із «Культурою». У 1985–1989 рр. він був редактором нелегального часопису «Нова коаліція», який обстоював ідею, що майбутня Східна Європа буде простором, де національні держави співпрацюватимуть між собою на засадах свободи. Костжева-Зорбас працював у комітеті «Солідарності» з питань меншин, а в 1989 р. підготував звіт, що започаткував перший етап польської східної політики. На початку 1990-х рр. Костжева-Зорбас і Міхнік, що зазвичай могли порозумітись з небагатьох питань, були одностайні щодо втілення й поширення ідеї дружньої зовнішньої політики щодо Литви, Білорусі та України.

У 1970–1980-ті рр. найрадикальнішими секулярними польськими патріотами були представники КНП. Вони категорично ставили питання польської незалежності перед польською опозицією у 1970-ті рр. — тоді, коли більшість опозиціонерів вважали таку прямоту марною. Їхній лідер Лешек Мочульський (нар. 1930 р.) вважав патріотизм східних сусідів Польщі гідним свого і мріяв, що незалежні Литва, Білорусь і Україна колись приєднаються до незалежної Польщі й утворять Балто-Чорноморську федерацію. Це передбачення викликало зацікавлення через посилену увагу до найближчих сусідів Польщі на сході. Мочульський називав себе федералістом, схожим на Пілсудського, але на відміну від нього говорив про Литву, Україну та Білорусь як про нації в тому самому розумінні, що й про Польщу. Замість використовувати ранньомодерну Річ Посполиту як підґрунтя для польського імперіалізму, Мочульський вбачав у ній основу для союзу модерних національних держав. Замість вірити, що польська культура може об'єднати різні еліти на цьому просторі, як у це вірив Пілсудський, Мочульський із розумінням ставився до побоювань національних еліт східних сусідів Польщі. Хоча риторика Мочульського як депутата парламенту після 1989 р. була відома своєю непередбачуваністю, його підтримка дружньої політики з Україною, Білоруссю та Литвою залишалась беззаперечною^[497].

У 1980-х рр. до справи практичного порозуміння зі східними польськими сусідами долучилась і значна частина католицької преси, а особливо з питань, що стосувались України^[498]. Як ми побачимо далі,

після 1989 р. деякі католицькі діячі повернуться до питання етнічних чисток поляків українцями й намагатимуться прив'язати польську політику щодо меншин до відповідної політики щодо меншин у сусідів (так звана «ідея взаємності»). Водночас вони становили меншість навіть серед польських правих, а їхні заяви не мали підтримки серед католицької верхівки. Папа Іван Павло II, теж поляк, дуже переймався долею польських східних сусідів. Хоча ставлення поляків до свого Понтифіка не може сприйматись як показове, саме він визначив межі позиції, прийнятної для католицизму в Польщі. Серед польських правих вже не було політичної сили, програмно ворожої до польських східних сусідів. І в цьому ми також вбачаємо величезні зміни порівняно з міжвоєнною Польщею, коли католицизм був тісно пов'язаний із ендеками.

Після революцій 1989 р. у Східній Європі підривний націоналізм був справою швидше не секулярних патріотів чи християнських націоналістів, а колишніх комуністів, що прагнули зберегти свої позиції^[499]. У 1990-ті рр. більшість (якщо не всі) насильницьких конфліктів у Східній Європі розпочали політичні лідери, що колись займали чільні позиції в комуністичному апараті. Це стосується не лише воєн у Хорватії, Боснії, Косово, Грузії, Молдові та Чечні, а й маніпулювання національним питанням задля здобуття електоральної підтримки на території всього регіону^[500]. Однак і в цій ситуації Польща була особливим випадком. Польські комуністи вже використали останнє важливе національне питання у Польщі ще 1947 року, коли вдалися до етнічних чисток українців. Відтак у Польщі не залишилось жодної компактної національної меншини, яку посткомуністичний націоналізм міг би зобразити як можливу загрозу або звинуватити в наявних проблемах. Окрім того, масштаб польської опозиції у 1970–1980-х рр. вплинув на творення особливого виду комуністичної партії. Вона дозволила проводити демократичні вибори в деяких зі своїх підконтрольних організаціях і виховувала молоду еліту, що мала замінити Ярузельського та його покоління, коли настане час для реформ. Тим часом велика кількість цих молодих комуністів читали ті самі заборонені видання, що й опозиція, зокрема «Культуру». Серед інших її статті про Україну надихали амбітного молодого комуніста Олександра Квасневського (нар. 1954 р.)^[501].

Після того як червневі вибори 1989 р. у серпні привели до влади уряд на чолі із «Солідарністю», польські комуністи прийняли виклик, вдавшись до внутрішніх реформ. Квасневський, колишній керівник комуністичної молодіжної організації, став на чолі партії в час змін. У січні 1990 р. партія змінила не лише своє керівництво, а й назву та програму^[502]. Після парламентських виборів 1993 р., очолювані Квасневським соціалісти повернулись до влади. У 1995 р. Квасневського було обрано президентом Польщі й переобрано в 2000 р. Польські посткомуністи не звертались до націоналістичних ідей у своїх передвиборчих кампаніях чи програмах. Цим вони відрізнялись не лише від посткомуністичних партій Східної Європи (насамперед у Югославії та Росії), а й від польської комуністичної партії до 1989 р. Тоді як польський комунізм був традиційно антиукраїнським, польські посткомуністи (представлені Квасневським) були прагматично проукраїнськими. І справді, після 1995 р. президент Квасневський розпочав процес історичного примирення з Україною. Роль «Культури» в цих змінах була очевидною для всіх їхніх учасників. Зокрема, Квасневський листувався з Гедройцем і вшанував його під час візиту в Париж.

Втім, головний зв'язок «Культура» підтримувала із «Солідарністю». Так само, як зміни в польській комуністичній партії були наслідком її суперництва із «Солідарністю» у 1980-х рр., так і в 1990-х рр. польські соціалісти продовжили лінію зовнішньої політики уряду «Солідарності». Після приходу до влади вони також могли користатися з добрих відносин із мирно об'єднаною Німеччиною. На відміну від них у 1989 р. уряд «Солідарності» мав справу не з такою обнадійливою Німеччиною, оскільки та все ще перебувала в процесі об'єднання, а її східна політика виглядала менш дружньою, ніж польська.

Розділ 12

Національна держава

(1989–1991)

Друга світова війна забрала життя кожного п'ятого мешканця Польщі. Відповідно до рішення Потсдамської конференції, Польща отримала значні німецькі території й вигнала звідти мільйони німців. У 1950-х рр. побоювання німецького реваншизму забезпечили підтримку польській комуністичній владі та призвели до союзу з СРСР. У 1960-х рр. польський режим засуджував як зраду громадські ініціативи на кшталт послання польських священиків до німецьких колег по примиренню. Після підписання договору Польщі з ФРН у 1970 р. поляки змінили думку про німців на краще, але все ще продовжували вважати, що ті спробують повернути свої землі за першої-ліпшої нагоди. Ці побоювання підкріплювались правовою позицією західнонімецького уряду, що не мав права виступати від імені майбутньої об'єднаної Німеччини, а також відкритим реваншизмом західних німців, які були вигнані з Польщі й на той час домінували в західнонімецькому Християнсько-соціальному союзі (ХСС), сестринській партії Християнсько-демократичного союзу (ХДС) канцлера Гельмута Коля. Саме тому ще понад рік після відновлення в серпні 1989 р. суверенітету Польщі її лідерів і громадськість радше непокоїло об'єднання Німеччини, ніж реакція Радянського Союзу^[503].

В 1989 р. політичні зміни в Польщі просувалися крок за кроком; багато з них було узгоджено з польськими комуністами, а на деякі заплющив очі генеральний секретар Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) Михайло Горбачов (нар. 1931 р.). У грудні 1988 р. під час виступу в ООН він дав зрозуміти, що східноєвропейські держави-сателіти Радянського Союзу можуть обирати власний напрямок внутрішньої політики. На той момент польські комуністи під впливом масових акцій протесту в серпні 1988 р. вже розглядали можливість зустрітися за круглим столом з лідером «Солідарності» Лехом Валенсою (нар. 1943

р.). У лютому 1989 р., прислухавшись до Горбачова, вони погодились розпочати переговори з представниками тоді ще забороненої профспілки. У квітні 1989 р. було досягнуто угоди про легалізацію «Солідарності» та проведення в червні парламентських виборів, які були влаштовані так, щоб комуністична партія та її традиційні союзники гарантували собі більшість. Однак цілковита перевага під час народного волевиявлення дала «Солідарності» змогу здобути всі місця, на які лише можна було претендувати в нижній палаті парламенту — Сеймі, а також дев'яносто дев'ять місць зі ста у верхній палаті — Сенаті, й створити враження, що комуністи втратили правомочність керувати країною. Беззаперечна перемога «Солідарності» стала несподіванкою для обох сторін.

У серпні 1989 р., після того, як комуністам не вдалося сформувати уряд, Сейм підтримав коаліцію на чолі з досвідченим католицьким опозиціонером Тадеушом Мазовецьким (нар. 1927 р.). Це був перший некомуністичний уряд у Східній Європі від часів встановлення там комуністичної влади, приклад, якого невдовзі наслідували східні німці, угорці, чехословаки та болгари. Кожен крок мав досить непередбачувані наслідки: виступ Горбачова в ООН призвів до польського «круглого столу», «круглий стіл» — до сфальсифікованих виборів, сфальсифіковані вибори — до перемоги «Солідарності», перемога «Солідарності» — до формування першого некомуністичного уряду, кінець комунізму в Польщі — до поразки комунізму в Східній Європі загалом. Однак у 1989 р. не було навіть і думки про те, що революції у східноєвропейських державах-сателітах СРСР активізують національні рухи в радянських Литві та Україні й у такий спосіб пришвидшать розпад уже самого Радянського Союзу. Насправді кінець доби комунізму в Східній Європі призвів до того, що незалежність радянських республік почала виглядати цілком досяжною метою. 1989–1991 рр. були дивним сутінковим часом, важким для ретроспективного осягнення. Для нас тут важливо пам'ятати, що проголошення державних суверенітетів у Східній Європі передувало розпаду Радянського Союзу більш ніж на два роки, та що Польща, яка щойно стала суверенною, ще досить довго підтримувала політичні зв'язки з СРСР. У 1989 р. Горбачов не заперечував проти польського суверенітету. Навіть більше, коли в листопаді 1989 р. було зруйновано

Берлінський мур, він сказав Мазовецькому: «Може це й звучить дивно, але я бажаю вам успіху»^[504].

НІМЕЧЧИНА В ЄВРОПІ

На відміну від заяв Горбачова реакція Західної Німеччини була малообнадійливою. Після перемоги «Солідарності» на виборах у червні 1989 р. міністр фінансів ФРН Тео Вайгель піддав сумніву законність польських західних кордонів. Після формування у серпні 1989 р. некомуністичного уряду Мазовецького канцлер Коль заявив, що німецьке питання повернулось до міжнародного порядку денного. У листопаді 1989 р. він приїхав до Варшави, щоб заспокоїти поляків, але обрав для цього не зовсім слушний момент. Хоча в приватній розмові Коль і запевнив, що в належний час він визнає німецько-польський кордон, але в очікуванні виборів він не наважився заявити про це публічно. Саме тоді, обідаючи в палаці Радзивила, Коль дізнався про падіння Берлінського муру. Відмінивши заплановану на той день зустріч із Лехом Валенсою, Тадеушом Мазовецьким і Броніславом Геремеком, які намагалися пояснити, чому поляки остерігаються об'єднаної Німеччини, Коль відлетів до Берліна, де швидко взяв на озброєння ідею невідкладного об'єднання.

У «десяти пунктах» Гельмута Коля про об'єднання Німеччини взагалі не йшлося про кордони. Це викликало занепокоєння, що, по-перше, об'єднана Німеччина намагатиметься повернути території, які після Другої світової війни відійшли до Польщі, та що, по-друге, в новій Європі, як і у міжвоєнній, на сході та на заході пануватимуть різні дипломатичні правила. Поляки пам'ятали, що після Першої світової війни німецькі західні кордони з Францією були визначені угодами, а східні з Польщею — ні. Після Другої світової війни мирних договорів як таких не укладали, і Західна Німеччина залишила за собою право остаточного рішення щодо східних кордонів у момент подібного врегулювання. Після падіння Берлінського муру поляки турбувалися, щоб наявні кордони були не просто підтверджені, а підтверджені за їхньої присутності. Вони побоювалися, що німецько-

радянська угода про кордони призведе до поділу Східної Європи на зони інтересів і посилить радянську присутність у Польщі^[505].

Протягом наступного року, з листопада 1989 р. по листопад 1990 р., західно- і східнонімецька політика зосередились навколо справи об'єднання, тоді як польська зовнішня політика переймалася тим, щоб утримати німецьке питання в межах Німеччини. Польські ж урядовці (на відміну від французького президента Франсуа Міттерана та британського прем'єр-міністра Маргарет Тетчер) намагалися не сповільнити процес об'єднання Німеччини, а розраховували поєднати його з остаточним розв'язанням територіального питання. Однак вони мали небагато козирів. Хоча під час Другої світової війни польські війська й воювали на боці союзників, після 1944 р. Польща була окупована Радянським Союзом і не відігравала жодної ролі на повоєнних конференціях у Ялті та Потсдамі, де вирішувалось європейське майбутнє. Оскільки об'єднання Німеччини сприймалось як остання сторінка ще незавершеного повоєнного врегулювання, воно було організоване двома Німеччинами за згоди чотирьох держав антигітлерівської коаліції (Великої Британії, Франції, Радянського Союзу і Сполучених Штатів). Попри всі протести Польщі, її не було включено до переговорів у форматі «2+4», що розпочались у лютому 1990 р.

Польська позиція полягала в тому, що польсько-німецький кордон має бути підтверджено перед об'єднанням, а німці наполягали на тому, що переговори щодо кордонів слід проводити вже після нього. У березні 1990 р. канцлер Коль навіть заявив, що Німеччина не визнає наявних кордонів, доки Польща не погодиться захищати німецьку меншину і не відмовиться від можливих претензій на воєнні репарації. Ситуація виглядала обурливою, оскільки під час війни Польща зазнала неймовірних збитків, а ФРН виключила її із мирного врегулювання. На це не пристали і союзники Західної Німеччини. Навесні 1990 р. прем'єр-міністр Мазовецький чітко дав зрозуміти, що він не хотів би, щоб радянські війська залишили Польщу до того часу, поки не буде остаточно врегульовано питання польського кордону з Німеччиною. Польща навіть пропонувала, щоб радянська армія залишилась на східних територіях майбутньої об'єднаної Німеччини. Певний час такою ж була і радянська позиція, але Горбачов швидко дозволив переконати себе в протилежному. В будь-якому разі інтереси Польщі та

Радянського Союзу мали небагато спільного. Ще в лютому 1990 р. польський міністр закордонних справ Кшиштоф Скубішевський відверто заявив німцям, що Польща проти того, щоб об'єднана Німеччина була нейтральною державою, що було рівнозначним згоді щодо членства об'єднаної Німеччини в НАТО. Радянський Союз, у свою чергу, виступав проти цього до зустрічі Коля з Горбачовим на Кавказі в липні 1990 р.

Саме тоді стало зрозумілим, що німецька марка й американська підтримка сприятимуть не лише німецькому об'єднанню, а й членству об'єднаної Німеччини в НАТО, а це пом'якшувало польську позицію. Тепер не було сенсу заgravати з радянською владою, яку міністр закордонних справ ФРН Ганс-Дітріх Геншер використовував, аби тримати поляків на відстані від процесу об'єднання, а особливо для того, аби впевнитись, що американці зрозуміли важливість територіального питання. Американські «дев'ять гарантій» на відміну від «десяти пунктів» Коля передбачали збереження наявних кордонів. На думку американців, теперішній східнонімецько-польський кордон мав стати німецько-польським кордоном. 17 липня 1990 р. польський міністр закордонних справ Скубішевський узяв участь у третьому раунді переговорів у форматі «2+4». Хоча він виступав із позиції слабшого, а державний секретар Сполучених Штатів Джеймс Бейкер — сильнішого, загалом їхні погляди збігались: об'єднання Німеччини було невідворотним, воно мало розв'язати питання, що залишились після Другої світової війни, залучивши Німеччину до європейських і північноатлантичних інституцій. Перша стаття договору «2+4» підписаного в Москві у вересні 1990 р., визначала зовнішні кордони Західної і Східної Німеччини як кордони об'єднаної Німеччини. 3 жовтня 1990 р. Німеччина об'єдналась. 14 листопада 1990 р. Скубішевський і Геншер підписали договір про польсько-німецький кордон^[506]. Битву за підписання договору про кордони перед об'єднанням було програно, однак війна за безумовне визнання наявних кордонів була переможною.

СХІД І ЗАХІД

Вже наступного дня, 15 листопада 1990 р., радянська та польська делегації зустрілися вперше, щоб обговорити умови виведення з Польщі радянських військ. Наприкінці 1990 р. шальки терезів схилилися в інший бік: польські відносини з об'єднаною Німеччиною покращились настільки, наскільки вони погіршилися із Радянським Союзом. Після правового врегулювання польських західних кордонів Німеччина могла стати «Європою»; розбіжності ж польських і радянських інтересів та ослаблення позицій Горбачова дали Радянському Союзові змогу перетворитися на «Росію»^[507]. Польща почала менше боятись Бонна після того, як він став столицею більшої держави, але стала більше остерігатися Москви після того, як вона стала столицею держави меншої. Ці зміни стали очевидними для поляків одразу, тільки-но східний сусід Польщі став головним об'єктом її дипломатії.

У січні 1991 р. представників польської влади, що прилетіли до Москви обговорити умови виведення військ, зустрів палкою промовою командувач радянською групою військ у Польщі генерал Віктор Дубінін. Він заявив: «Непереможна й горда радянська армія, що колись перемогла німців, залишить Польщу тоді, коли вважатиме за потрібне, з піднятими прапорами, так, як вона сама вирішить, і якщо хтось бачить у цьому проблему, то армія знімає з себе відповідальність за безпеку населення Польщі». Польська позиція базувалась на правових засадах, тоді як ставлення генерала було зверхнім: на здивування своїх радянських співрозмовників, польські дипломати звернули увагу на те, що у Варшавській угоді 1955 р., яка оформила створення Організації Варшавського Договору, взагалі не йшлося про розміщення радянських військ на польській території. Після такого обміну думками, чи навіть світоглядами, повертаючись до Варшави, втомлені польські дипломати мали зупинитись і дозаправити літак у Вільнюсі. Наближаючись до литовської столиці, вони отримали повідомлення, що слід летіти одразу до Варшави. Причину можна було побачити з ілюмінаторів: Вільнюс палав під атаками радянського спецназу^[508].

Одночасно з початком переговорів з Москвою щодо виведення військ Варшава шукала можливості покращити відносини з окремими республіками Радянського Союзу та їхніми антикомуністичними національними рухами. Проте якщо Бонн до останнього вважав Москву самостійно обраним партнером своєї «східної

політики», то Варшава від самого початку намагалась встановити відносини зі своїми безпосередніми східними сусідами. Це було першою ознакою того, що польська зовнішня політика на Сході керується ще чимось іншим, окрім традиційного балансу сил, і що польська дипломатія втілює у життя велику стратегію, описану в попередньому розділі. Зберігаючи добрі стосунки з Горбачовим, представники польської влади взяли до уваги його слова про демократизацію відносин між республіками Радянського Союзу і зробили власні висновки про наслідки, до яких ці слова можуть призвести. Навіть намагаючись вивести зі своєї території радянські війська, Польща враховувала можливість швидкого розпаду Радянського Союзу і припускала, що зможе заздалегідь переосмислити історичні непорозуміння з росіянами, литовцями, білорусами й українцями.

Німецьке питання залишалось важливим контекстом цих подій. Польща зосередила свою увагу на східних сусідах, виходячи з власного досвіду врегулювання відносин саме з Німеччиною. Польська позиція щодо Литви, Білорусі та України до певної міри нагадувала німецьку позицію щодо Польщі: як і Німеччина, Польща після Другої світової війни втратила східні території, стала домівкою для мільйонів депортованих зі сходу та їхніх нащадків і відчувала себе зобов'язаною захищати польські східні меншини. Звісно, під час Другої світової війни Польща була не агресором, а жертвою, але литовці та українці з колишнього східного польського прикордоння бачили в поляках колишніх окупантів Вільнюса та Львова. Оскільки на початку 1990-х рр. значна частина польського населення і далі остерігалась німецького реваншизму, подібність до Німеччини можна було використати як аргумент на користь заспокійливої мирної політики щодо власних східних сусідів. Польські дипломати пояснили внутрішньодержавним критикам, що Польща не повинна вимагати від східних сусідів більше, ніж вона погодилась віддати Німеччині. Своїм відвертим зацікавленням у східній політиці Польщі німецькі реваншисти допомогли Скубішевському використати цей аргумент. Так само вчинили й німецькі дипломати, що використали позицію Польщі щодо польської меншини в Литві як основу для німецької політики щодо німецької меншини в Польщі. Принаймні одного разу німці використали

документ про польську позицію щодо польської меншини в Литві як підставу вимагати більших прав для німців у Польщі^[509].

Кшиштоф Скубішевський (1926–2010), який вів переговори спочатку з Німеччиною, а потім зі східними сусідами Польщі, — один з тих, кого історія часто забуває. Він досягав успіху в будь-якій справі, за яку брався, і приносив мир, хоча навряд чи хтось побачить його вагомий внесок, наприклад, у мирне об'єднання Німеччини. Зважаючи на зацікавлення Західної Європи й участь у ньому Сполучених Штатів, немає майже жодного сумніву, що воно відбулось би мирно й без участі польських політиків. Про Скубішевського можна сказати лише те, що цей професор міжнародного права і автор книги про польські західні кордони терпляче, але неухильно, йшов до поставленої мети і врешті досягнув її. Дебати із Західною Німеччиною виявили деякі особливості, які Скубішевський привніс до відносин із польськими східними сусідами і додав до загального досвіду «Солідарності» та нового демократичного уряду Польщі. Відповідаючи за польську зовнішню політику за президентства Войцеха Ярузельського, а потім і Леха Валенси, маючи підтримку всіх прем'єр-міністрів, з якими він співпрацював, Скубішевський змушував рахуватися зі своїми поглядами. На відміну від ситуації після Першої світової війни, коли польська східна політика визначалася депутатами парламенту, що вели переговори з більшовицькими дипломатами в Ризі, після 1989 р. польська східна політика опинилась в надійних руках фахівців.

Після Першої світової війни думки польської еліти щодо східної політики розділились: частина мріяла про створення федерації, інші ж — лише про ті території, які могла б асимілювати національна держава. Перед Скубішевським цієї дилеми не було. Опозиційна «Солідарність», що тепер була при владі, сприйняла східну програму «Культури», відповідно до якої Польща не мала прагнути змінити східні кордони, її інтерес полягав у підтримці незалежних Литви, Білорусі й України, а польські патріоти повинні були сприймати литовських, білоруських і українських патріотів за рівних. Хоча позиція Скубішевського мала зовсім інші витoki, але він долучився до цього порозуміння щодо великої стратегії. Як політичний мислитель він також поділяв деякі засадничі твердження Гедройця та Мєрошевського, зокрема щодо того, що головною цінністю є

польська держава, а не польська нація та що орієнтуватися потрібно не на минуле, а на майбутнє^[510]. Він оперував поняттям «державний», а не «національний» інтерес і згадував історію, щоб прояснити саме інтереси держави, а не прагнення нації. Він любляв повторювати: «Національний інтерес збігається з нашим *raison d'etat*^[511]», а також що: «Історія не є і не може бути визначальним чинником у нашому розумінні сьогоденної реальності, як і не може бути тим, що визначає спосіб її творення. Європа змінюється»^[512].

Згадка про Європу свідчить про те, що Скубішевський додав до східної програми «Культури» один із двох головних інтелектуальних компонентів. Він цінував переваги європейської ідеї й привабливість європейських інституцій, що (і на цьому слід наголосити) цілком залишилося поза увагою Гедройця та Мерошевського, хоча перший провів більшість свого життя в Парижі, а другий — у Лондоні. Відносини з об'єднаною Німеччиною швидко покращились, прагматична аргументація Скубішевського щодо розв'язання східного питання переорієнтувалась із занепокоєння німецьким реваншизмом на дієву позицію, відповідно до якої Польща, щоб приєднатися до західних інституцій, мала вирішити власні східні проблеми. Скубішевський також усвідомлював практичну вагу міжнародного права, яке водночас могло слугувати підставою для належного трактування неоднозначних дій у теперішньому і бути підставою для розв'язання успадкованих із минулого національних проблем. Цей другий інтелектуальний внесок Скубішевського також був відсутній у планах «Культури».

Три інші його внески були ще практичнішими за своєю суттю. Перший полягав у непохитній терплячості, яку Скубішевський виробив ще до 1989 р., що дало йому змогу як міністрові закордонних справ не втаємничувати нікого в свої цілі, навіть якщо їх було вже майже досягнуто. Звісно, це важлива риса доброго дипломата, але умови для вироблення такої властивості в комуністичній Східній Європі були не найкращими^[513]. Ще однією практичною чеснотою цього політика була здатність до самостійної важкої праці. Успадкувавши міністерство закордонних справ від комуністів, Скубішевський зіткнувся з організаційними проблемами: під час його каденції буденним стало бачити міністра, який пише

власні промови під час подорожі літаком недержавної авіакомпанії. Третім внеском став вибір своїх співробітників, як, наприклад, Єжи Макарчика, відповідального за європейську та регіональну політику, який за короткий період у найвідповідальніший момент досяг у цьому великих успіхів, чи діяча «Солідарності» Костжеву-Зорбаса, що окреслив засади двох напрямків політики щодо польських східних сусідів. Загалом під час керівництва Скубішевського в його міністерстві з'явилося триста нових співробітників^[514]. Це можна сприйняти як адміністративну дрібницю, але в політиці посткомуністичної Східної Європи наявність, набір і призначення на посади вже підготовленого персоналу часто мали вирішальне значення. Особливо це стосується таких делікатних моментів у політиці, як польська східна політика «двох напрямків».

ДВА НАПРЯМКИ

Польська східна політика була спрямована на роботу в двох напрямках: з центральним радянським урядом у Москві та з республіканськими урядами європейських радянських республік, особливо з Російською Федерацією, Литвою, Білоруссю та Україною. Скубішевський вважав, що Радянський Союз невдовзі розпадеться, а польська політика, як він пояснював, власне відображала зміни в самому Радянському Союзі. Сподівання на підтримку Горбачова й виведення з Польщі радянських військ визначали відносини з радянською владою в Москві. Водночас польська політика приділяла більше уваги контактам із республіками (включно з Російською Федерацією), ніж з центром. Польща підготувалась до міждержавних зв'язків, напівофіційно підтвердивши кордони, встановивши систематичні дипломатичні контакти й затвердивши в низці декларацій засади добросусідських відносин. Вона розглядала радянські республіки як повноцінних суб'єктів міжнародного права та як гідних рівного етичного й правового трактування. Навіть коли Скубішевський їхав до Радянського Союзу, він твердив: «У багатьох сферах наші відносини з різними республіками подібні до відносин між державами, цілком

незалежними та суверенними». Він був єдиним політиком у світі, що неодмінно залучав радянські республіки до співпраці^[515].

Литва була особливим випадком. Формально проголосивши незалежність задовго до розпаду Радянського Союзу (в березні 1990 р.), Литва не розглядалась де-юре як його складова, а її вимоги щодо незалежності викликали реваншистські заяви численної польської громади на території республіки. У серпні 1991 р. Польща стала другою державою (після Ісландії), що офіційно визнала незалежність Литви. Протягом двох попередніх років Скубішевський стверджував, що прагнення Литви мають бути задоволені відповідно до міжнародного права^[516]. У 1989–1991 рр. представники польської меншини у Литві серйозно скомпрометували ці зусилля польської держави своїми вимогами щодо територіальної автономії, від яких сама Польща одразу відмежувалась. У жовтні 1989 р. в ноті Костжеви-Зорбаса йшлося про те, що єдиним партнером польської держави є литовська опозиційна група «Саюдіс» і що Польща не зробить нічого такого, що підтвердило б литовські побоювання польського реваншизму. Костжева-Зорбас вважав, що литовці мають всі підстави боятись Польщі більше, ніж поляки Німеччину, і виклав це бачення на папері за рік до підписання договору про кордони між Польщею та Німеччиною^[517]. Скубішевський постійно наголошував, що Польща не має жодних територіальних претензій до Литви чи будь-якого іншого східного сусіда, та повторював прихильникам перегляду кордонів, що позиція, яку вони відстоюють, може призвести до кривавої війни й спровокувати німецькі претензії на заході^[518].

Попри свою винятковість, випадок Литви підкреслює один важливий момент: політика «двох напрямків» розглядала польських партнерів як сусідні національні держави. Тоді як угорський прем'єр-міністр Йозеф Антал проголосив себе також і прем'єр-міністром всієї угорської діаспори, а сербський президент Слободан Мілошевич використав становище сербів у Косово, щоб здобути владу, польська зовнішня політика розглядала становище польських меншин як питання, що має бути розв'язане між національними державами, виходячи з міжнародних правових і етичних стандартів. З іншого боку, порівняння Польщі з Угорщиною та Сербією було не таке вже й безпідставне. Справді, у 1920 р. в Тріаноні Угорщина втратила дві

третини своєї території, а в 1989 р. в сусідніх їй країнах мешкало два мільйони угорців. Хоча Польща й отримала компенсацію на заході, але в 1945 р. вона втратила майже половину своєї території, включно з двома з чотирьох найважливіших польських міст. У 1989 р. на землях східних сусідів Польщі залишалось понад мільйон поляків, більшість із яких була компактно розселена на литовських і білоруських територіях на межі з Північно-Східною Польщею^[519]. Таким чином, половина поляків Радянського Союзу жила не далі трьохсот кілометрів від Вільнюса, який разом зі своїми околицями утворював доволі велику область, де більшість населення вважала себе поляками. Попри це, Польща, на відміну від Угорщини і Югославії, віддала перевагу відносинам із сусідніми країнами над прагненнями національної діаспори. У 1990–1991 рр. Польща співпрацювала саме з литовською національною державою, яка офіційно ще не існувала, а не з польською меншиною, чиї протести були цілком зрозумілими. Це було ознакою великої стратегії, що сприймала світ як спільноту національних держав.

ТРЕТІЙ НАПРЯМОК

Для «другого напрямку» в польській східній політиці щодо радянських республік були беззаперечні правові підстави. Ці республіки були правовими одиницями, створеними радянською конституцією, а їхню автономію підтримував Горбачов. Зрештою, існували підстави для того, щоб трактування Скубішевським населення радянських республік як «націй» відповідало загальній радянській практиці. Хай там як, а Радянський Союз був державою націй, розділеною на територіальні одиниці з національними назвами, його громадяни повинні були зазначати свою національність у паспортах. Утім, від Леніна до Горбачова радянська національна політика не передбачала можливості відокремлення республік, а отже, було менше правових підстав для неофіційного «третього напрямку» польської східної політики, тобто безпосередніх контактів колишніх польських опозиціонерів, що тепер були при владі у Варшаві, з українськими та литовськими

національними діячами, що намагалися здобути національну незалежність і зруйнувати Радянський Союз. У 1989–1990 рр. цей неофіційний третій напрямок польської східної політики забезпечив Скубішевського інформацією про можливу підтримку національних опозиціонерів і підготував його до, як було зазначено в офіційному комюніке, візиту до «Радянського Союзу, Росії, України та Білорусі» у жовтні 1990 р. Насправді протягом року, коли Скубішевський був зайнятий відносинами з Німеччиною (осінь 1989 — осінь 1990 рр.), цей «третій напрямок» (відносини з опозицією) замінив напрямком «другий» (відносини з республіками), підготувавши ґрунт для пізнішого успіху останнього.

Проте так було радше з Україною, ніж з Росією, Білоруссю чи Литвою. Контакти між польськими опозиціонерами та російськими дисидентами були незначними й поодинокими, й у будь-якому разі в Росії ніколи не існувало чогось подібного до організованої націоналістичної опозиції з наміром «відокремитись» від Радянського Союзу. Зовсім з інших причин у поляків не було контактів із білорусами. Національний рух останніх був майже непомітним і зосереджувався на історичних та символічних питаннях, щодо яких поляки могли небагато сказати, а зробити — ще менше. Що стосується Литви, то хоча ветерани «Солідарності» й були найщирішими прихильниками «Саюдісу» литовські опозиціонери вирішили, що поляки хочуть захопити їхню країну та столицю Вільнюс^[520]. Вони правильно зрозуміли, що польське литвофільство свідчило про те, що поляки вбачали в литовцях своїх «молодших братів», але помилково сприйняли польську культурну впевненість за прояви реваншизму. Литовські діячі все ще розглядали польську культуру як найбільшу загрозу своїй нації, і після 1991 р. їм знадобилось ще багато часу, щоб відмовитись від цієї вигідної й усталеної традиції на користь політичної співпраці.

Натомість в українській національній організації «Рух» діячі «Солідарності» знайшли готового й охочого до співпраці партнера^[521]. В Україні національний рух був доволі сильним, щоб ставити питання про незалежність, але заслабким, щоб зрозуміти потребу в союзниках. Успіхи русифікаторської політики в Українській РСР переконали західноукраїнських патріотів, засновників «Руху», що радше Росія, а не Польща є головною загрозою українській нації^[522]. Тоді як серед

литовських патріотів радянська влада зміцнила образ Польщі як національного ворога, в Україні вона стала причиною перегляду позицій українцями, що у 1970-х рр. були свідками занепаду своєї національної культури. Польська меншина в Україні була приблизно такою ж, як і в Литві, але пропорційно вона була значно меншою. Тож коли вороже налаштовані польські організації проголосили неподалік від литовської столиці Вільнюса польську автономію, поляки в Західній Україні, що жили далеко від української столиці Києва, підтримали український національний рух. Крім того, якщо поляки в Литві зрідка асимілювалися з литовською культурою, то поляки в Україні розмовляли українською. З огляду на це українська опозиція була відкритішою для сприйняття ідей «Культури» та «Солідарності» ніж литовці, й охочіше бачила в Польщі приклад для наслідування^[523].

Третій напрямок польської дипломатії забезпечив цим тенденціям своєчасну підтримку. Коли в серпні 1989 р. Польща здобула повний суверенітет, захоплення українців своїм західним сусідом досягло кульмінації. У вересні 1989 р. делегація «Солідарності» взяла участь в Установчому з'їзді «Руху», а Адам Міхнік звернувся з трибуни до переповненої зали о другій годині ранку: «Ми щасливі, що в цей момент Вашого національного відродження, яке Ви здобули важкою ціною судових процесів, таборів і загибелі найкращих синів цієї землі, з Вами «Солідарність», Польща з Вами. Нехай усміхнеться Вам доля, і дай Вам Бог сил. Хай живе вільна, демократична і справедлива Україна!». Його слова, прапори «Солідарності» та Польщі присутні зустріли овацією^[524]. Ця промова фактично започаткувала третій напрямок польської східної політики, відкривши очі українським діячам на можливість здобути підтримку на Заході й нівелювавши антипольські настрої серед українських націоналістів на самому початку переходу українського націоналізму в політичний вимір. У 1989–1990 рр. провідні українські опозиціонери часто зустрічались з діячами «Солідарності», що тоді визначали спрямування польської політики, загалом схвалюючи офіційні кроки, які мали здійснити незалежна Польща та радянська Україна. Тому візит Скубішевського до Радянського Союзу в жовтні 1990 р., що був головним елементом політики «двох напрямків» найбільший резонанс викликав саме в Україні^[525].

КИЇВ, ЖОВТЕНЬ 1990 РОКУ

У жовтні 1990 р. Скубішевський і український міністр закордонних справ Анатолій Зленко підписали в Києві «міждержавну» декларацію, де йшлося, зокрема, про ненапад, визнання наявних кордонів і культурні права української та польської меншин. Скубішевський і Зленко наголосили на тому, що Польща та Україна виступають «як суверенні держави» Польська делегація привезла з собою перекладачів з української мови, а не з російської — вчинок, що його було гідно оцінено. Таким чином, Польща й Україна підготувалися до встановлення офіційних відносин як міжнародно визнані суверенні держави ще до проголошення української незалежності та розпаду Радянського Союзу^[526]. У серпні 1991 р., після невдалого державного перевороту в Москві, вони обмінялись постійними представниками, а Польща виступила з декларацією про намір підписати державну угоду з Україною, і це в той час, коли 1 серпня 1991 р. президент США Джордж Буш закликав Україну залишитись у складі СРСР. Після підтвердження української незалежності на референдумі в грудні 1991 р. Польща стала першою державою, що офіційно визнала його результати. Завдяки контактам «третього напрямку» Скубішевський і польський уряд розуміли, що на такий крок чекали з нетерпінням. Швидке визнання перевершило сподівання українських патріотів, стало причиною виклику радянським міністром закордонних справ Шеварднадзе польського посла у Москві й було негативно сприйняте в США. Це також створило умови для подальшого розвитку неочікувано добрих польсько-українських відносин^[527].

Польська політика опосередковано підтримувала політичну ідею України, що уможливлювало досягнення Україною незалежності та розпад Радянського Союзу в мирний спосіб. Цю ідею висунули деякі західноукраїнські діячі з огляду на українську багатонаціональну історію, велику російську меншину та тривалий радянський досвід. У 1990–1991 рр. такий підхід дозволив поширити по всій Україні думку про національну незалежність як політичну концепцію, яку за потреби можна було обґрунтувати пославшись на культуру, економіку чи інтереси місцевої еліти. Однак у 1989–1990 рр., коли український рух

лише оформлювався, цілковитої згоди щодо цього політичного підходу досягнуто ще не було, тому дуже багато залежало від польської підтримки українських національних діячів і підтвердження польською стороною наявних кордонів. У той час коли лідери Західної Німеччини публічно не виступали за збереження наявних кордонів із суверенною Польщею, перший польський демократичний уряд надав беззастережні гарантії ще несуверенній Україні. Польська політика щодо радянських республік була рішучішою, ніж позиція США та інших західних країн, а також великодушнішою у розв'язанні найважливішого питання — проблеми кордонів, ніж політика її власного великого західного сусіда. Якби в серпні 1989 р. «Солідарність» не здобула влади, якби у вересні 1989 р. Міхнік та інші польські діячі не відвідали Україну, антипольські настрої були б там значно сильнішими. Якби польська політика була вороже налаштована до України, деякі західноукраїнські діячі могли б відмовитись від політичного проекту націєтворення й сповідували б менш привабливий для київської еліти і російськомовної української більшості націоналізм. Якби Польща почала виступати за мирну зміну кордонів, як це робили тоді, наприклад, Угорщина та Румунія, західноукраїнські діячі мусили б спрямувати більшість своїх зусиль в інший бік. Таким чином, саме примирливий польський підхід дав «Рухові» змогу залишитися центристською силою з широкою підтримкою, що мало би принести перемогу в національних дискусіях, а відтак — посприяти розпаду СРСР. Політичний підхід «Руху» до національного питання дав змогу українцям у грудні 1991 р. висловитись на підтримку незалежності.

Своїм успіхом «Рух» має завдячувати політичним навичкам західних українців і деяких українських комуністів. Хоча у 1990–1991 рр. українські національні діячі відчували вітер змін, біля штурвалу опинились саме українські комуністи, і без співпраці «Руху» з Головою Верховної Ради УРСР Леонідом Кравчуком (нар. 1934 р.) човен української незалежності навряд чи досягнув би берега. Кравчукова тактовна підтримка «суверенітету» впевнила західних українців у тому, що їхні власні погляди можна поширити всією Україною, тоді як його політичний талант дав іншим українцям змогу сприйняти незалежність як природну та вигідну річ. Свідомий українського націоналізму як колишній голова ідеологічного відділу ЦК КПУ що в

1980-х рр. мусив із ним боротись, волинянин за походженням, Кравчук зміг використати патріотизм, не розпалюючи національної ворожнечі^[528]. Якби польська політика не була настільки показово проукраїнською, консервативні комуністи могли б використати вагомий аргумент проти незалежності: необхідність московської підтримки проти Польщі. У такій ситуації спроба Кравчука об'єднати пронебезалежницьку еліту з виборцями зі Східної та Центральної України навколо ідеї незалежності і власної кандидатури на посаду президента (референдум і президентські вибори відбулись одночасно в грудні 1991 р.), напевно, зазнала би поразки^[529].

Перехід від зовнішньої політики до політики внутрішньої можна представити ширше. Завдяки польській політиці Україна вперше за свою модерну історію мала лише одного національного ворога — Радянський Союз. Як і поляки та німці, українці завжди остерігались оточення. Від поділу 1667 р. в Андрусово до поділу 1921 р. в Ризі здавалося, що Польща та Росія завжди готові співпрацювати коштом України. Дипломатичне диво осені 1990 р. полягало в тому, що об'єднання Німеччини відбулось так, щоб зменшити польські побоювання, а польську незалежність було представлено так, щоб зменшити побоювання українські. Сміливістю польської політики та свідченням її продуманості було те, що відкритість Україні передувала примиренню з Німеччиною. Скубішевський відвідав Київ і запевнив Україну в недоторканості кордонів до того, як був підписаний німецько-польський договір про кордони. Польська політика усунула традиційне українське відчуття перебування в оточенні, в такий спосіб послабивши позиції крайніх лівих і спрямувавши енергію української національної правиці в конструктивне русло. Це уможливило політичні переговори про українську незалежність і сприяло мирному розпаду Радянського Союзу. Мабуть, ця українсько-польська угода була не менш важливою для розвитку подій, ніж відоме протистояння тих часів між Михайлом Горбачовим і Борисом Єльциним у Москві.

МОСКВА, ЖОВТЕНЬ 1990 РОКУ

Візит Скубішевського до Москви у жовтні 1990 р. був достатньо успішним. Він докладав усіх зусиль, щоб відмежувати «еру Радянського Союзу» від «ери Російської Федерації» приділяючи стільки ж уваги російській владі, скільки й радянській. Декларація, підписана Скубішевським із російською владою, стала першим офіційним документом Російської Федерації, підписаним з іншою державою^[530]. Польсько-радянські переговори були спрямовані на укладення нового міждержавного договору й угоди про виведення радянських військ із польської території. У грудні 1990 р. Польща зробила все для того, щоб виведення радянських військ з її території відбулось одночасно з транзитом радянських військ, що залишали Німеччину. Головним питанням переговорів стали так звані «клаузули безпеки», що забороняли Польщі вступати в союз з будь-ким, окрім СРСР, співпрацювати з іноземними спецслужбами, окрім радянських, і давати згоду на розміщення на своїй території будь-яких іноземних армій, окрім радянської. У результаті питання транзиту було розв'язано, а клаузули вилучено з остаточного варіанта угоди. 10 грудня 1991 р. Польща та СРСР парафували договір й узгодили умови виведення радянських військ^[531]. Однак ці домовленості так і не були втілені в життя, оскільки того самого місяця Радянський Союз перестав існувати.

Державою-наступницею СРСР стала Російська Федерація. Готовність Польщі сприймати останню серйозно не принесла їй особливої вигоди: після розпаду Радянського Союзу Російську Федерацію серйозно сприймали всі. Оскільки вона не мала окремої республіканської комуністичної партії, там не було російських «національних комуністів», що були готові вести переговори, як у випадку з Україною, чи очолити національний рух, як це було в Литві, чи побачити в Польщі зразок для демократичних перетворень і стосунків між опозицією і владою. Оскільки небагато російських національних діячів, якщо взагалі хоча б хтось із них, розглядали розпад СРСР як щось позитивне для своєї нації, їхня позиція не надто відповідала настроям їхніх колег у Східній Європі^[532]. Російські дисиденти не вважали, що можуть чогось навчитись від Польщі, тому досвіду дружніх контактів між опозиціонерами двох країн фактично не було. Через це другий і третій

напрямки польської східної політики не мали великого значення у відносинах з новою російською державою.

З іншого боку, успішним виявився перший напрямок (зв'язки з центральним радянським урядом у Москві): міждержавний договір й угода про виведення військ уже були узгоджені з центральною радянською владою. Дуже швидко, в травні 1992 р., Польщі вдалося підписати два договори з Російською Федерацією. У пришвидшеному темпі ці переговори повторили всі моменти попереднього етапу: зверхність російських військових, «клаузули безпеки» міністерства закордонних справ і, зрештою, підписання угоди на бажаних для польської сторони умовах. У жовтні 1992 р. останні російські військові частини залишили Польщу^[533]. Хоча обнадійливих моментів для майбутніх російсько-польських відносин було небагато, у 1990–1991 рр. політика «двох напрямків» заклала правовий ґрунт, надала політичний імпульс і створила прецедент у переговорах для швидкого розв'язання нагальних питань у 1992 р. З огляду на те, що російсько-польські відносини з часом лише погіршувались, така швидкість мала непересічне значення.

МІНСЬК, ЖОВТЕНЬ 1990 РОКУ

Візит Скубішевського до Мінська в жовтні 1990 р. зазнав фіаско, оскільки перед польським міністром постала низка складних історичних проблем, які його політика чітких двосторонніх відносин з майбутніми національними державами намагалась уникати. Водночас Горбачов тиснув на Литву, щоб та відкликала свою декларацію про незалежність, намагаючись досягнути цього за допомоги Білоруської РСР. Знаючи, що Вільнюс був об'єктом історичних претензій білорусів, поляків і литовців, ми можемо зрозуміти підстави такої тактики. Радянська Литва отримала Вільнюс як свою столицю завдяки політиці Сталіна під час Другої світової війни. Коли 10 березня 1990 р. Литва проголосила незалежність, Горбачов пригрозив віддати Вільнюс комусь іншому, і литовці цілком серйозно сприйняли цю погрозу. Комуністична партія Білорусі підтримала ці маніпуляції радянського центру. 29 березня 1990 р., після зустрічі з Горбачовим, білоруське

Політбюро оголосило, що в разі проголошення Литвою незалежності Білоруська РСР висуне свої претензії на Вільнюс^[534].

Офіційний білоруський реваншизм підтримав радянську політику і міг посилатися на прочитання історії національною інтелігенцією, відповідно до якого Білорусь не підписувала жодного договору, що передавав би колишні польські території Литві, а відтак в умовах перебудови вона більше не була нічим зв'язана. Білоруський реваншизм був суголосний баченню Білорусі як відродженого Великого князівства Литовського зі столицею у Вільнюсі. Провідні білоруські діячі згадували Вільнюс ХІХ ст. як колиску білоруського національного руху і міжвоєнний Вільнюс як батьківщину їхніх політичних попередників. Вони уявляли собі, що білоруська незалежність означатиме відновлення Великого князівства Литовського, а отже, «повернення» Вільнюса Білорусі. У 1989 р. на запрошення литовського «Саюдісу» Білоруський народний фронт провів у Вільнюсі установчий з'їзд, розчарувавши господарів заявою про теперішню литовську столицю як білоруське місто. Влітку 1990 р. провідні представники білоруської опозиції запропонували литовським національним діячам створити федерацію, але тих ця ідея не зацікавила^[535].

Візит польського міністра закордонних справ до Мінська в жовтні 1990 р. оживив істерію давніх суперечок. Представники білоруської комуністичної влади заявили Скубішевському, що, оскільки Білорусь не була стороною повоєнних домовленостей, вони не мають повноважень підписувати угоди про підтвердження кордонів 1945 року. Попри те, що Польща була єдиною суверенною державою, зацікавленою в підтримці білоруської незалежності, місцева опозиція на якийсь момент потрапила в пастку історичного мислення. Білоруські патріоти скаржились на польський «терор» проти білорусів у Польщі (якого не було), згадували про «етнічну» білоруську територію в складі Польщі та пропонували мирне територіальне врегулювання з урахуванням цих «етнічних» реалій. Водночас вони побоювались, що Польща захоче повернути території, які Сталін забрав у неї й віддав Білоруській РСР наприкінці Другої світової війни. 1945 року Литовська РСР отримала Вільнюс, але саме Білоруська РСР здобула більше колишніх польських територій. Також більшість білоруських національних діячів вірили, що поляки в Литві насправді

були білорусами, яким треба повернути їхню справжню національну ідентичність, і було б найкраще, якби це сталось у відновленому Великому князівстві Литовському, до якого увійдуть білоруські, литовські та деякі польські землі^[536].

Звісно, ідея Великого князівства Литовського була міфом, але довготривалим, що не мав стільки внутрішніх суперечностей, скільки їх було в модерному націоналізмі білоруських сусідів. Білоруські національні діячі продовжили давню традицію, що була започаткована в часи занепаду Великого князівства Литовського, продовжилась у Міцкевичевій романтичній поезії й закінчилась (у різний час у різних місцях) тоді, коли втілена у федералізмі ранньомодерна ідея нації зазнала невдачі. У Польщі ця традиція завершилась у 1921 р., коли Пілсудському не вдалося здобути території, що були потрібні йому для створення федерації, а демократія стала на бік менш вибагливого польського націоналізму. Для білорусів у Польщі ця традиція перестала існувати у міжвоєнний період, коли польська політика почала перешкоджати діяльності білоруських діячів у Вільно, викликавши обурення останніх. У 1939 і 1945 рр. ідея Великого князівства Литовського вкотре провалилась, коли білоруським комуністам не вдалося приєднати Вільно до Білоруської РСР. Після 1990 р. на неї знову чекала поразка в Мінську, коли сусіди Білорусі відмовились від пропозиції створити федерацію, а білоруський електорат виявив байдужість до суто елітарної федералістичної ідеї.

Ослаблення радянської влади та викриття радянської підступності не змогли миттєво створити модерну білоруську націю. Зенон Пазняк (нар. 1944 р.), лідер Білоруського народного фронту, відкрив масові поховання під Куропатами, де в 1937–1941 рр. радянський НКВС стратив принаймні 100 тис. мирних мешканців. Початок ексгумацій у Куропатах у 1988 р. став моментом народження білоруського націоналізму. Потрібен був час, щоб білоруські національні діячі вийшли за межі непростих і болючих історичних питань, зробили висновки з невдалих спроб воскресити Велике князівство Литовське та переорієнтувалися на модерну ідею національної держави, яка існувала б і в недосконалих кордонах. Польська політика забезпечила їх часом і навіть запропонувала приклад. Скубішевський дотримувався погляду, що питання кордонів не підлягає жодній дискусії, а врегулювання наявного територіального поділу має передувати історичним дебатам. Польська політика підтримувала модерну білоруську національну державу, ідея якої не знайшла достатньо прихильників серед самих білорусів. Білоруська РСР з її консервативною партійною владою та ностальгійною патріотичною опозицією мало нагадувала ті протонаціональні держави, з якими намагалась встановити зв'язок польська політика «двох напрямків». Хоча білоруські комуністи й використовували ідеї елітарної національної опозиції, але робили це з підказки Горбачова, а не під тиском громадської думки. У 1990 р. білоруський національний рух був у такому стані, що жодним чином не міг впливати на білоруську чи радянську політику. У жовтні 1990 р. в польських дипломатів склалося враження, що Комуністична партія Білоруської РСР просто виконувала інструкції з Москви та використовувала місцевих національних діячів як бутафорію у власному ляльковому театрі. Подальші події підтвердили ці підозри. Зрештою, після невдалого державного перевороту в Москві у серпні 1991 р. та визнання на міжнародному рівні литовської незалежності у вересні 1991 р. Білоруська РСР відмовилась від усіх територіальних й історичних претензій до Польщі, прийнявши початкову польську пропозицію спільної декларації, підписання якої в жовтні 1991 р. стало для Білорусі першим кроком у міжнародній політиці^[537].

ПОЛЬСЬКІ ЛИТОВЦІ?

У 1990 р. в Литві, на відміну від Білорусі, існувала організована та масова національна опозиція. Литовський рух «Саюдіс» мав велику народну підтримку, визначав литовську політику, здобув контроль над парламентом і проголосив національну незалежність. Ставлення нових лідерів Литви до території Литовської РСР було однозначним: тепер це була суверенна територія незалежної литовської держави. Як ми вже бачили, Вільнюс і навколишні території не входили до складу міжвоєнної Литви. Сталін розділив північно-східну частину міжвоєнної Польщі між Литовською і Білоруською РСР, внаслідок чого Литва отримала Вільнюс. Хоча в 1944–1946 рр. багато поляків виїхали з Вільнюса, однак вони все одно склали значну більшість у Вільнюському та Шалчинінкському районах Литовської РСР (за всесоюзним переписом 1989 р. там мешкало 63,8% і 79,8% поляків відповідно). Поляки також становили більшість на іншому боці литовсько-білоруського кордону. Таким чином, принаймні 50% поляків Радянського Союзу, площа якого становила 22 402 тис. кв. км, населяли територію лише в 30 тис. кв. км на межі двох невеликих республік. Половина поляків колишнього Радянського Союзу проживала на одній тисячній його території, що перед Другою світовою війною цілком належала польській державі й лежала на прикордонні, особливо непевному, зважаючи на те, що литовська столиця була розташована за 40 км від кордону з Білоруссю.

Однак радянська влада створила дві достатньо відмінні польські меншини в цих країнах. У Білоруській РСР поляки розчинились серед місцевих білорусів і прибулих росіян і не могли навчатись у польських школах^[538]. Замість того, щоб опанувати літературну польську чи білоруську мови, вони зазвичай вчили російську — мову соціального престижу. Як наслідок, у 1990-х рр., мабуть, лише один із десяти білоруських поляків розмовляв з родиною польською. Ситуація в Литовській РСР відрізнялась кардинально. Тоді як у Білоруській РСР польські школи було ліквідовано, в Литовській РСР поляки могли обирати між навчанням польською, російською або литовською мовами. Оскільки вивчити литовську мову для них було значно важче, ніж російську, що, крім цього, була також мовою влади в СРСР, поляки не надто прагнули записуватись до литовських шкіл. Таким чином,

литовські школи та університети, відтворюючи й утверджуючи лінгвістичний поділ між балтійською та слов'янською мовними групами, створювали чіткий соціальний бар'єр між їхніми представниками і формували дві потенційно відмінні політичні еліти^[539]. Попри те, що литовська мова була мовою політики в Литовській РСР, ледве кожен шостий поляк володів нею у 1989 р.^[540]

Окрім того, в Білоруській РСР місцевий націоналізм був слабким, а повоєнна русифікація — успішною. Відповідно, місцеві поляки вважали русифікацію небезпечнішою, ніж місцевий націоналізм, і прихильно ставились до білоруської ідеї^[541]. Також на відміну від представників титульної нації вони рідше вступали до комуністичної партії. Тому, з погляду Москви, поляки були найменш певною національністю в радянській Білорусі, тож після Другої світової війни їх треба було асимілювати. В Литві ситуація була іншою. Тут місцевий націоналізм був доволі сильним, а здобутки русифікації — мізерними. На відміну від поляків у Білорусі, поляки в Литві більше остерігалися місцевого націоналізму, ніж русифікації. Вони пам'ятали литовське правління у 1939–1940 рр., діяльність литовських посадовців під час німецької окупації в 1941–1944 рр., а після 1945 р. стали свідками часткової литовізації власних земель у межах, дозволених радянською владою. Поляки в Литві все ще розглядали литовців на своїх землях як зайд і ставилися до них ще більш неприязно, ніж до росіян^[542]. Також у Литовській РСР поляки частіше за литовців вступали до комуністичної партії. У підсумку, тоді як поляки в Білоруській РСР вважались менш надійними, ніж титульна нація, поляки в Литовській РСР вважались надійнішими за литовців. І так було не тому, що перші сприйняли комунізм, а другі — ні. Просто литовці та поляки дійшли двох відмінних національних компромісів у Литовській РСР, а радянська влада могла використовувати одних проти інших.

Це потенційне протистояння між литовцями та поляками в Литовській РСР стало реальністю наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., частково через плани литовських національних діячів і радянської влади, а до певної міри — випадково. Отримавши можливість самовираження, литовські національні діячі назвали литовських поляків «полонізованими литовцями», національну ідентичність яким мала повернути незалежна держава. Литовський

закон про мови, що зобов'язував неурядові установи використовувати в своїй діяльності литовську мову, викликав занепокоєння серед поляків, які за інших умов могли б взагалі не помітити литовської незалежності. Нові проблеми з правописом польських прізвищ змусили людей думати, що польськість сама собою стала протизаконною. Наприклад, вони мали всі підстави очікувати, що земельна реформа дискримінуватиме тих, чії претензії на землю базуватимуться на міжвоєнних польських документах. У 1990 р. місцеві поляки вважали, що метою литовського національного руху було змусити їх обрати між асиміляцією й еміграцією, що фактично було правдою^[543]. Таким чином, у 1990 р., як і в 1940 р., литовська політика у Вільнюському регіоні майже не залишала можливості для політичного, а не лише етнічного ототожнення з литовською державою.

Після проголошення Литвою незалежності у березні 1990 р. радянська центральна влада мобілізувала місцевих поляків. У той час як перед всією Литвою постала проблема економічного ембарго, території з польською меншиною отримували товари з Радянського Союзу. Москва погрожувала Литві поділом, а тим часом польські організації та райони з польською більшістю проголосили територіальну автономію. Литовці мали підстави підозрювати багатьох лідерів польської меншини у співпраці з радянським КДБ^[544]. Своєю популярністю ідея автономії завдячувала тому, що місцеві поляки справді боялись литовського націоналізму, а місцева еліта могла посилатися на щиро та широко підтримувану концепцію польськості. Це був звичайний польський етнічний націоналізм, пов'язаний із Католицькою Церквою та закорінений у переконанні, що найкращі поляки знаходились на своїй литовській батьківщині. Федералістичні ідеї залишились у 1939 р.; їх остаточно поховали Друга світова війна, радянська класифікація населення з подальшими депортаціями, а також литовський націоналізм.

Після перемоги етнічного визначення нації традиції Великого князівства Литовського були забуті й у Варшаві. Польська комуністична влада виводила свою легітимність із гаданого спадку середньовічної Польщі П'ястів, залишаючи східні території ранньомодерної Речі Посполитої радянській історії. Цю помилку було використано для протидії комунізму. До 1989 р. спроби

«Культури» та польської опозиції були спрямовані не на те, щоб повернути Річ Посполиту до польської історії, а радше на паралельне прочитання історії Литви, Білорусі й України за польським зразком. Пропагуючи історично сумнівний, але безперечно політично перспективний мультинаціоналізм, вони визнавали в такий спосіб існування та легітимність інших модерних націй. Діячі «Культури» прагнули змінити загальне переконання щодо історичної неминучості польської національної держави на визнання права сусідніх народів творити свої держави. Модерна націоналістична ідея про те, що литовська національна держава є відродженою версією колишнього Великого князівства Литовського, тріумфувала не лише у Вільнюсі, а й у Варшаві. Колишні суперечки щодо Вільнюса видавалися лише непорозумінням, а територіальні сподівання поляків у Литві здавалися непослідовними й безпідставними. У попередніх розділах ми побачили різницю між традицією та історією й висунули твердження, що забування власної традиції є необхідною умовою для творення своєї історії^[545]. Інколи те саме можна сказати і про національне зближення: перед тим як дві нації досягнуть порозуміння, кожна має побачити в іншій націю, рівну собі. Окрім того, на певному найзагальнішому рівні нації повинні погодитися з тим, що й інші нації мають власні національні історії.

Сприйняття масової нації як джерела політичної легітимності, а національної держави — як історичної одиниці, відкинуло на узбіччя тих представників нації, яким не пощастило опинитись у «своєй» національній державі. Тож поляки в Польщі вважали поляків із Литви селянками та радянськими простаками, а Костжева-Зорбас, польський патріот й один із творців польської східної політики, взагалі називав польських автономістів у Литві «радянськими людьми польського походження»^[546]. Чи можливо уявити собі очевидніше виключення з національної спільноти?! Хоча Костжева-Зорбас написав цю статтю до того, як почав працювати в польському міністерстві закордонних справ, вона побачила світ саме за місяць до його першої парламентської доповіді з викладом засад політики «двох напрямків». Представники селянської «Солідарності» написали відкритого листа польським селянам у Литві, засуджуючи підтримку тими радянської влади. Головна польська щоденна газета кепкувала з декларації польської меншини про територіальну автономію, цікавлячись, чи

російське узбережжя Тихого океану теж було польським^[547]. Міністр закордонних справ Скубішевський і президент Валенса виступили проти цих територіальних претензій, пропонуючи полякам у Литві вважати себе громадянами майбутньої литовської національної держави^[548].

Попри ці суперечності поляки та литовці поділяли ту саму історичну парадигму. І перші, й другі виводили своє походження з попередніх держав, історію яких вони припасовували до сучасних умов. Польща та Литва інтелектуально поділили між собою колишню Річ Посполиту: Литва претендувала на Велике князівство Литовське та його середньовічну історію, а Польща — на середньовічне королівство П'ястів. Без сумніву поляки також вважали ранню Річ Посполиту польською державою, але цієї ж помилки припустились і литовці, розглядаючи своє перебування в складі Речі Посполитої як кінець литовської цивілізації. Польська східна політика (*Ostpolitik*) виходила з припущення про майбутню появу на сході національних держав, а литовці й справді як ніхто інший з-поміж польських сусідів вважали появу своєї національної держави неминучою. Це великою мірою пояснює, чому після не дуже обнадійливого початку польсько-литовські відносини стали такими гарними наприкінці 1990-х рр.

СІЧЕНЬ 1991 РОКУ

Втім, на початку 1990-х рр. все ще залишались великі обшири модерної історії, які треба було прояснити. Для литовських національних діячів, що переймалися zagrożеною литовською державою, поєднання «польської» меншини з «польською» державою було занадто міцним, щоб швидко його забути. Не маючи досвіду спілкування із «Солідарністю» та новою польською елітою, литовці сприймали литовських поляків за пересічних поляків загалом, а нову суверенну польську державу вважали природним союзником польської меншини в Литві та партнером російських імперіалістів у Москві.

У січні 1991 р., коли радянський спецназ штурмував Вільнюську телевізійну вежу, вбивши при цьому 13 і поранивши сотні осіб, суперечності між цими чотирма позиціями (радянська влада, литовські патріоти, польська меншина й польська держава) загострилися ще більше. Радянські представники заявляли про поділ Литви, вважаючи Білоруську РСР і польську меншину гідними претендентами на Вільнюс і прилеглі території^[549]. Литовські патріоти обстоювали проголошену ними незалежність і закликали національні меншини підтримати цю справу. Парламент призначив референдум, на якому за незалежність проголосувало 90% литовських виборців (явка становила 86%), а також пообіцяв створити окрему адміністративну одиницю для польської меншини. Ця обіцянка, яка так ніколи і не була втілена в життя, не задовольнила польську меншину в Литві. Криза тривала, а вибране керівництво територій, де поляки складали більшість, разом із лідерами Союзу поляків у Литві активно наполягали на територіальній автономії. Найамбітніший їхній проект під назвою «Вільнюсько-польський національно-територіальний край» було започатковано в травні 1991 р. на з'їзді представників місцевої польської влади. Найвищим і єдиним органом влади на його території мав стати місцевий парламент, цей край мав би власний прапор і армію, а його населенню пропонувалось потрійне громадянство: литовське, вільнюське та польське або радянське. Фактично це було проголошенням незалежності^[550].

Польська влада у своїх заявах засудила застосування сили, дистанціювалась від польської меншини й схвалила литовську незалежність, майже визнавши її на офіційному рівні. Спільна декларація польських Сейму та Сенату відкрито провела історичні паралелі між Польщею та Литвою^[551]. Польський уряд відкликав свого посла з Москви, зробив запит на проведення зустрічі Наради з безпеки та співробітництва в Європі для обговорення московського нападу, а потім запросив литовців приєднатися до своєї делегації на цій зустрічі^[552]. Відповідно до опитувань, проведених у лютому 1991 р., 90% польських громадян підтримували незалежність Литви, і саме така кількість литовських громадян того ж самого місяця на референдумі проголосувала за незалежність^[553]. Щонайменше 15 тис. поляків вийшли на демонстрацію протесту проти використання

Москвою сили: у Варшаві всюди можна було побачити литовські прапори, особливо поблизу радянського посольства і на його воротах. По всій країні поляки збирали вантажі з медикаментами та продовольством і відправляли їх до литовської столиці^[554]. У Вільнюсі литовські депутати в оточеному приміщенні парламенту вітали діячів «Солідарності», а тепер вже польських парламентарів, що переказали їм слова симпатії і підтримки від поляків. У Вільнюсі Адам Міхнік, редактор провідної польської газети, проголосив: «Хай живе вільна Литва!» а Яцек Куронь, найавторитетніший польський політик, пообіцяв, що він залишиться у литовському парламенті стільки, скільки буде потрібно і що він готовий там померти^[555]. Це були не порожні фрази, адже в січні 1991 р. ніхто не знав, що буде далі, а литовський уряд навіть розробив план зі створення еміграційного уряду у Варшаві. Доручили це непросте завдання міністрові закордонних справ Альгїрдасу Саударгасу (нар. 1948 р.), відповідальність і сміливість якого зірвали бурхливі оплески в польському парламенті^[556].

У 1990–1991 рр. польські відносини з Литвою були кращими, ніж відносини з Російською Федерацією, Білоруссю й Україною. Водночас Польща не підписала з Литвою жодної міждержавної декларації, а непорозуміння щодо польської меншини так і не були розв'язані. Невдала спроба закласти правову основу для політичних відносин пізніше відіграла важливу роль. Хоча, як і в інших випадках, політика «двох напрямків» дала представникам польської влади змогу усвідомити страхи сусідів Польщі і зрозуміти, чому модерна польська держава могла сприйматись як спадкоємець імперіалістичного минулого^[557]. Коли наприкінці 1991 р. польські східні сусіди здобули незалежність, суперечності з Литвою стали першочерговою проблемою. Після краху Радянського Союзу історичні суперечки за Вільнюс опинилися в центрі уваги литовської дипломатії. Як виявилось, польська підтримка Литви під час кризи була найменшим, на що розраховували литовські діячі, і недостатньою для того, щоб позбутися страху перед Польщею. А оскільки це був переважно страх польської культури, жодна політична ініціатива Варшави не могла допомогти в цьому. Попри польську політичну підтримку провідні представники литовської влади говорили про польський націоналізм та

імперіалізм, а також про можливість польського нападу на Литву та її подальшого поділу між Росією та Польщею. Литовські політики вимагали, щоб Польща не лише порядно діяла в теперішньому, а й виправила минуле. У 1992–1993 рр. литовська вимога до Польщі вибачитись за «окупацію» Вільнюса у 1920 р. наштотувалась на відмову обговорювати історію, а польська вимога надання політичних прав польській меншині в Литві викликала литовський протест проти втручання у внутрішні справи країни.

Ця ситуація продемонструвала обмеженість польської східної політики «двох напрямків» і визнання східних сусідів як рівних національних держав. Коли польські східні сусіди насправді стали національними державами, ця політика застаріла. Рівноправні національні держави повинні з однаковою повагою ставитись до національних історій інших, а також мати змогу самостійно проводити власну внутрішню політику попри протести сусідів. Відтак дискусії навколо питань історії та меншин вимагають інших правових приписів, ніж право націй на самостійне існування як незалежних держав, що в 1990–1991 рр. було загальноприйнятою основою польської східної політики. На початку 1992 р. Скубішевський запропонував для розв'язання цієї дилеми політику «європейських стандартів». Так само, як політика «двох напрямків» перебільшила силу націй на схід від Польщі і в такий спосіб допомогла їм здобути незалежність, так і політика «європейських стандартів» перебільшила чіткість європейських правових норм і в такий спосіб посприяла привнесенню їх до колишнього Радянського Союзу. Інакше кажучи, коли Польща мала справу з радянськими республіками, вона розглядала їх як національні держави; коли ж мала справу з пострадянськими національними державами — вона вбачала в них партнерів у європейській інтеграції. Така політика могла спрацювати лише за умови, коли саму Польщу сприймали не як спадкоємицю національних традицій, а як невід'ємну складову Європи.

Розділ 13

Європейські стандарти та польські інтереси (1992–1993)

Перші рядки «Дипломатії і ловів» четвертої книги Міцкевичевого «Пана Тадеуша», славлять великі литовські Беловезькі ліси — традиційне місце полювання великих князів литовських. 8 грудня 1991 р. в мисливському будиночку вже в білоруській Біловезькій пущі Станіслав Шушкевич, Борис Єльцин і Леонід Кравчук поклали край шестидесятидев'ятирічній історії Радянського Союзу. Три лідери республік-засновниць Радянського Союзу оголосили, що СРСР більше не є суб'єктом міжнародного права. Розпад Радянського Союзу утвердив національні держави на просторі всієї колишньої Речі Посполитої. Російська Федерація, Україна, Республіка Білорусь і Литовська Республіка приєдналися до Республіки Польща в новій Східній Європі. Що чекало на такі місця, як Біловезькі ліси, що об'єднували ці п'ять країн? Як на остаточну дезінтеграцію східного сусіда мала реагувати Польща, що до розпаду Радянського Союзу була головним противником будь-яких територіальних змін?

У 1989–1991 рр. польська «політика двох напрямків» виглядала утопічною (але виявилась дієвою), оскільки Польща намагалася встановити відносини з республіками Радянського Союзу тоді, коли мало хто міг подумати про розпад імперії. У 1992–1993 рр. уже «політика європейських стандартів» виглядала утопічною (але виявилась дієвою), оскільки використовувала привабливість західних інституцій тоді, коли не було жодного натяку на їхнє розширення. До 1993 р. Європейський Союз (ЄС) відмовлявся від розширення на схід. Позиція НАТО була не такою категоричною, але протягом цього періоду питання щодо розширення Альянсу в східному напрямку також не розглядалось. Втім, передчуття Польщі щодо розширення західних інституцій було логічним продовженням її передчуття щодо розпаду Радянського Союзу. Після того як політика «двох напрямків» посприяла творенню національних держав у Східній

Європі, політика європейських стандартів поліпшила відносини між ними.

В ІМ'Я ЄВРОПИ

Щоб зрозуміти причини запровадження політики європейських стандартів, спочатку слід поглянути на польські інтереси. По-перше, Польща була зацікавлена в тому, щоб проблеми зі східними сусідами не перешкодили її інтеграції із Заходом. У 1992–1993 рр. головним пріоритетом для урядів Польщі, що прийшли на зміну «Солідарності», стало приєднання до ЄС і НАТО^[558]. Міністр закордонних справ Кшиштоф Скубішевський розумів, що проблеми зі східними сусідами можуть бути використані як аргумент проти вступу Польщі до цих організацій, і намагався запобігти цьому, якнайшвидше налагодивши відносини з ними. По-друге, Польща була зацікавлена зберегти на сході литовську, білоруську й українську національні держави, які могли б стати найкращим захисним муром проти майбутнього російського імперіалізму. Третім важливим моментом для Польщі був захист поляків у колишньому Радянському Союзі, більшість з яких мешкали в Литві, Білорусі та Україні. Хоча часом ставлення до поляків на сході відігравало головну роль у внутрішній польській політиці, в зовнішній воно послідовно відходило на другий план, поступаючись меті повернутися до Європи чи підтримати здобуття незалежності східними сусідами. Розв'язанню цих трьох питань (західна інтеграція, східна консолідація та захист меншин) мали сприяти міждержавні договори з Литвою, Білоруссю й Україною. Ці договори базувались на деклараціях, підписаних з радянськими республіками у 1990–1991 рр. під час політики «двох напрямків», і містили складову, яку польські дипломати назвали «європейські стандарти».

Під європейськими стандартами вони розуміли територіальну цілісність національних держав і захист культурних прав меншин. Не висуваючи жодних територіальних претензій до своїх східних сусідів, Польща очікувала, що вони натомість відмовляться від подібних претензій до неї. Прагнучи захистити права поляків, що проживали за кордоном як громадяни інших національних держав, Польща

виступала проти спроб цих спільнот здобути територіальну автономію. Відповідно такі самі права було запропоновано національним меншинам у Польщі, а сама вона не приставала на будь-які територіальні сподівання з їхнього боку. Ці принципи й було покладено в основу переговорів. Визнання східних сусідів і підтвердження наявних кордонів не використовувались Польщею як важелі впливу під час обговорення питання про права польських меншин. На відміну від Західної Німеччини Польща одразу й беззастережно визнала наявні кордони.

Тут же стали очевидними три складові цього підходу. По-перше, це була політика, для якої першочерговими залишались держава та її громадяни, а не нація та її представники. Як казав Скубішевський: «Права меншин — це не особливі права, а радше права людини й засадничі свободи, які стосуються, зокрема, й представників національних меншин. Обов'язок держави — забезпечити повну рівність національних меншин із рештою громадян за допомогою цих прав і свобод. Ця рівність є рівністю в рамках держави й однаковими стандартами для всіх людей, незалежно від їхньої групової належності»^[559]. По-друге, ця політика базувалась на міжнародному праві, а не на національному прочитанні історії. Скубішевський категорично заявляв: «Історія не є і не може бути чинником, що визначає сприйняття чи творення сьогоденної реальності»^[560]. Політика європейських стандартів віддала перевагу не заступництву за ту чи іншу упосліджену меншину чи розгляду скарг на недоладно проведені кордони, а негайному й усебічному правовому порозумінню між державами в межах їхніх теперішніх кордонів. По-третє, це була політика добровільної європеїзації. Не чекаючи європейського втручання, Польща намагалася залагодити конфлікти до того, як Європа довідається про їх існування, й запровадити у Східній Європі європейські норми до того, як постане якась інша альтернатива^[561]. Ідея полягала в тому щоб «переконати всіх наших східних сусідів у тому, що вони також повинні запровадити в своїх новопосталих державах певні європейські моделі та стандарти, які ми вважали найважливішими протягом останніх років». Головними серед них були «європейські стандарти щодо прав меншин»^[562].

Польща не лише впроваджувала, а й визначала ці норми. Слід наголосити на тому, що на той час не існувало європейських стандартів щодо прав меншин. Після початку війни в Югославії влітку 1991 р. європейські інституції почали ставити перед державами, що прагнули вступити до ЄС, чіткіші цілі, які, втім, не були простим відображенням стандартів, що вже превалювали в цій організації. Визначення прав меншин було в центрі палких дискусій, а ідея існування національних меншин була невідомою конституціям більшості держав-членів ЄС. Скубішевський апелював до Копенгагенського документа Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1990 р., що став джерелом для визначення стандартів у клаузулі про права меншин у підписаному в 1991 р. німецько-польському договорі. Це була спроба віднайти зрозумілу позицію в запеклих дебатах про права меншин в Європі на початку 1990-х рр. В політичному вимірі концепції щодо визначення національних меншин як груп людей, які самі себе так визначають, і чітке розрізнення між їхніми культурними та територіальними правами, були польськими. Ці задуми постали під час переговорів із Німеччиною, коли Польща виступала з позиції слабшого, й були використані під час переговорів з її найближчими східними сусідами, коли вже Польща виступала з позиції сильнішого. Намагаючись апелювати до набору загальнозрозумілих європейських стандартів, Польща насправді консолідувала їх. Такий підхід мали підтримати західні сусіди Польщі. Те саме можна сказати й про територіальну цілісність. Справді, європейські країни та інституції навряд чи схвалили би зміни державних кордонів, але тогочасні приклади, такі як німецьке об'єднання, заяви Західної Німеччини щодо польських кордонів перед об'єднанням, реваншистська конституція Ірландії, амбітні територіальні програми проєвропейських партій Іспанії, Великої Британії та Ірландії й, нарешті, британсько-іспанська суперечка про Гібралтар до певної міри ускладнювали переговори щодо однозначних «стандартів» у цій сфері. Втім, загальна повоєнна практика була достатньо зрозумілою, а бажання зберегти стабільність у Східній Європі — ще очевиднішим, особливо після початку югославської війни в червні 1991 р. Скубішевський мав рацію, коли говорив, що для того, щоб східноєвропейську країну сприймали як європейську, їй слід було уникати навколотериторіальних суперечок.

Європейські стандарти визначили характер найважливіших польських угод із найвпливовішою європейською державою: німецько-польські договори про кордони (листопад 1990 р.) та про добросусідські відносини (червень 1991 р.)^[563]. Скубішевський запевнив, що Польща не домагатиметься від східних сусідів того, що сама не хотіла би віддавати Німеччині. Ще раз підтвердивши кордони на заході, Скубішевський дав чітко зрозуміти, що Польща не висуватиме жодних територіальних претензій до своїх сусідів на сході. Було б дивним, якби польська влада, що розглядала німецьку меншину в Польщі як громадян польської держави, почала вимагати ширших прав для власної меншини на сході. Польський посол у Литві згадував про те, як йому довелося розглядати скарги представників місцевої польської меншини: «Перед тим як щось робити, я питаю себе, як би я відреагував на місці польського урядовця на скаргу німецьких представників у Польщі»^[564]. Була також і позитивна сторона німецького прикладу. Загалом використання поняття «європейський» у польській східній політиці нагадувало тогочасне використання поняття «Європа» в німецькій політиці щодо Польщі. В обох випадках обіцянка європейського майбутнього протиставлялась національним конфліктам ХХ ст., а «Європа» визначала ідеали та стилістику для міждержавного примирення^[565].

ЧИ ІСНУВАЛИ СТАНДАРТНІ ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ?

Ідея європейських стандартів передбачала, що шлях до Європи позначено дороговказами, що дають змогу зрозуміти, яких напрямків слід триматися, а яких — уникати; Польща ж мала його карту і була надійним проводирем. Поляки переконували своїх сусідів, що обравши європейські стандарти, як це зробила Польща, вони матимуть змогу приєднатися до Європи слідом за ними. Цей заклик був дієвим у внутрішній політиці польських сусідів настільки, наскільки внутрішні політичні актори прагнули повернутись до Європи та наскільки вони усвідомлювали, що Польща випередила їх на цьому шляху. Звісно, польські пропозиції підтвердити наявні кордони та вимоги спільно

захищати культурні права меншин були привабливі самі собою, а, з практичного погляду, швидка підготовка проекту договорів прискорювала переговори. Усе це може видатись лише нормальною реакцією на міжнародну ситуацію. Для того, щоб зрозуміти особливості цього підходу, варто порівняти польську *Ostpolitik* із тогочасною зовнішньою політикою країн Східної Європи:

1) Політика європейських стандартів розглядала права меншин як культурні права громадян іншої країни, що могли бути включені до міжнародних угод. Створення зовнішнього арбітра, яким стали кодифіковані в угодах європейські стандарти, назагал дозволило уникнути пастки поширеного майже на всій решті території регіону правила: «око за око, зуб за зуб».

2) Польська політика європейських стандартів наголошувала на тому, що доля меншин є внутрішньою справою суверенних держав, громадянами яких і є представники цих меншин, на відміну від інших підходів, що підважували суверенітет сусідніх країн. Так, у 1990 р. Угорщина заявила, що до її політичної спільноти входить угорське населення Словаччини, Румунії, Югославії та України. Російські декларації про підтримку російськомовного населення «близького зарубіжжя» лякали її сусідів. В Югославії ж захист інтересів етнічних сербів призвів до чотирьох воєн, двох інтервенцій НАТО, втечі понад одного мільйона осіб і десятків тисяч смертей.

3) Подібно і польська політика європейських стандартів виключала можливість територіального розв'язання проблем меншин. Ця схема також відрізнялась від початкової позиції Угорщини, Румунії та Білорусі щодо можливості мирного перегляду кордонів, від російської підтримки збройної окупації частини Молдови, від ранніх заяв Єльцина про невизначеність кордонів з Україною та від позиції російського парламенту середини 1990-х рр., відповідно до якої Україна мала повернути Росії Крим. Найбільше ж вона відрізнялась від югославської політики перегляду кордонів насильницькими методами.

4) Політика європейських стандартів прагнула запровадити європейські норми до того, як європейські інституції усвідомлять наявність проблеми. Цим Польща цілковито відрізнялась від Угорщини та Румунії, які до середини 1990-х рр. чекали на європейські застереження (засідання ОБСЄ в Парижі у 1995 р.), аби

вирішити суперечки між собою; від Югославії, що в середині та наприкінці 1990-х рр. викликала проти себе інтервенцію НАТО; й від Росії, що проігнорувала думку західних інституцій під час двох своїх надзвичайно жорстоких воєн у Чечні, постійно втручалась у справи на Кавказі й окупувала частину Молдови.

5) Політика європейських стандартів намагалась не плутати історію з дипломатією. Тоді як у 1990-х рр. майже всі дізнались про битву на Косовому полі 1389 р., лише одиниці чули про династичну унію між Польщею та Литвою 1385 р. Тоді як етнічні чистки сербів хорватами в 1940-х рр. стали надбанням громадськості через югославські війни 1990-х рр., не менш жорстокі та масштабні польсько-українські чистки 1940-х рр. залишилися предметом дослідження фахівців.

Засадничо польський підхід кардинально відрізнявся від російського сприйняття України та Білорусі як заблудлих «російських» земель, що, як і Росія, «походять» із Київської Русі. Тепер відомо, що такий погляд не має жодного історичного підґрунтя, адже після розпаду Київської Русі землі сучасної Білорусі та України були частиною Великого князівства Литовського (1289–1795) та Речі Посполитої (1569–1795). Сотні років території сучасних України та Білорусі були відомі як «Русь» у межах Великого князівства Литовського чи Речі Посполитої. Велике князівство Московське (після 1721 р. — Російська імперія, після 1922 р. — Радянський Союз) поволі займало землі Русі; однак до 1667 р. Київ і до 1939 р. Львів перебували поза владою Москви, тобто понад чотири та сім століть відповідно після припинення існування Київської Русі. Вільно та Володимир-Волинський, важливі центри руської мови — мови середньовічної Русі, — були містами міжвоєнної Польщі. Сьогодні перше — столиця незалежної Литви, а друге — місто в Західній Україні. Якщо вважати, що «походження» важливе для міжнародних відносин, то польські дипломати мали повне право говорити про «родинні зв'язки», як і їхні російські колеги. Однак Польща уникала подібної метаісторії, розглядаючи своїх східних сусідів як рівні національні держави.

Такими були п'ять пасток, яких уникала політика європейських стандартів. Щоб зрозуміти справжню ціну непорушності цих позицій, слід пригадати перші десять розділів цієї книги, з яких ми дізналися про те, що поляки не менше від росіян, угорців та сербів мали непрості

історичні стосунки з сусідами; що у ХХ ст. це вилилось у відкритий реваншизм, офіційне проголошення воєн і масові етнічні чистки; а також що пам'ять про війну та несправедливість переважала як серед еліт східних сусідів Польщі, так і серед самих поляків. Справді, після того як у 1991 р. сусіди Польщі на сході здобули незалежність, лідери, дипломати та громадяни по обидва боки колишнього радянсько-польського кордону почали ставити саме ці історичні питання. Після краху Радянського Союзу політика європейських стандартів функціонувала попри раптове відродження національних претензій щодо оспореної литовської батьківщини та загроженого українського центру, й успіх цієї політики не повинен вводити в оману, адже ці виклики були справжніми.

УКРАЇНА, 1992–1993 РОКИ

Ніхто ані в Польщі, ані в Західній Україні не забував про масові етнічні чистки 1940-х рр. Пам'ять про терор українських партизанів проти польського мирного населення, а з іншого боку — пам'ять про примусове переселення українців польською комуністичною владою, створили атмосферу підозри, в якій довелося проводити польську східну політику. Тепер поляки з України й українці з Польщі могли відверто розповідати свої історії і заперечувати оповіді інших. Провокатори могли поширювати жахливі оповіді про етнічні чистки з фотографіями на підтвердження своїх слів, де одна сторона поставала безневинною, а на іншу покладалась уся провина. Відповідно до опитувань, проведених у Польщі, поляки боялись українців більше, ніж росіян і німців. У Перемишлі, що в 1940-ві рр. став свідком страшної польсько-української громадянської війни, група поляків, попри волю польського Папи Римського, висунула претензії на колишню українську церкву. В 1991 р., коли в Західній Україні почали формуватись організації ветеранів УПА, польський міністр юстиції запропонував визнати чистки, вчинені вояками УПА на Волині, злочинами проти людства й засудити їхніх виконавців на рівні зі сталінськими злочинцями^[566]. Українські національні діячі ніяк не могли пристати на таке, оскільки шанували УПА й знали значно

більше про сталінізм, ніж поляки. Тим часом українці в Польщі почали вимагати відшкодувань за примусове переселення 1947 року. Зокрема, вони вимагали вибачення від теперішньої демократичної польської держави за операцію «Вісла» — переселення, до якого в 1947 р. вдалась комуністична влада. Українські діячі в Україні підтримали цю вимогу.

І справді, в червні 1990 р. польський Сенат таки попросив пробачення. Однак у жовтні 1990 р. на польських сенаторів чекало розчарування, коли у відповідь українські депутати не перепросили за терор на Волині у 1943 р.^[567] Тут існувала певна логічна суперечність: новій суверенній польській державі було простіше вибачитись за діяльність свого комуністичного попередника, ніж новій незалежній українській державі за дії партизанської армії. Отже, відповідь українського парламенту можна було зрозуміти так, що у всіх стражданнях обидвох спільнот був винен сталінізм. Таке твердження було неприйнятним для поляків, які пам'ятали про УПА. Українці ж дивувалися, чому до вибачень не приєднався Сейм. Однак у 1990 р. Сейм ще не був цілком демократичним, оскільки в ньому домінували колишні комуністи, не надто охочі засуджувати політику 1940-х рр., а тогочасний польський президент Войцех Ярузельський взагалі брав участь в операції «Вісла»! У 1992 р. українська дипломатія знову повернулась до питання польських вибачень за операцію «Вісла»^[568].

Саме за таких обставин втілювалась польська політика європейських стандартів. Вона була ефективною не тому, що прагнула розв'язати ці історичні суперечки, а тому що вважала, що правове врегулювання має передувати спробам розібратися з історією. У який спосіб праву вдалося віднайти політичну підтримку на слизькому ґрунті історичних суперечностей? Українські національні діячі зазвичай походили з території міжвоєнної Польщі, вони були свідками та добре знали про українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни, а інколи були дітьми членів ОУН чи вояків УПА. Як стверджувалося в попередньому розділі, принцип «право вище за історію» став прийнятний для українських національних діячів завдяки зв'язкам із «Солідарністю» у 1980-ті рр., а з 1989 р. — завдяки співпраці з новою Польщею. Ті західні українці, що пам'ятали про криваві події 1940-х рр., водночас вважали, що дорога до

європейського майбуття лежить через Польщу^[569]. Серед українських учасників неофіційних контактів у рамках «третього напрямку» були майбутні голова комітету Верховної Ради України в закордонних справах, посол України в Польщі, радники першої адміністрації президента в незалежній Україні, голова міської ради Львова та перші два керівники Народного Руху України. Наприклад, Іван Драч, що очолював «Рух» до здобуття незалежності, а пізніше відповідав за політику щодо закордонних українців, безпосередньо перед проголошенням незалежності пояснив: «Ми хочемо йти польським шляхом. Ми знаємо, що дорога до Європи (і в цьому ми, певно, відрізняємось від Литви) справді веде через Польщу». Галичанин Дмитро Павличко, що пізніше очолив комітет Верховної Ради в закордонних справах, одразу після здобуття незалежності запевнив своїх товаришів з націоналістичного табору, що Польща змінилась: «Розпочалась абсолютно нова епоха»^[570].

Підписаний у травні 1992 р. польсько-український договір не потребував і не приніс порозуміння щодо подій 1940-х рр. Після бурхливих дебатів щодо операції «Вісла» український парламент ратифікував цей договір 17 вересня 1992 р., в день, коли у 1939 р. Радянський Союз напав на Польщу. Завершуючи промову, Павличко переконував депутатів у тому, що, дозволяючи історичним суперечкам стати на перешкоді початку добрих міждержавних відносин, вони демонструють «низьку політичну культуру»^[571]. Однак питання про те, хто має вибачитися за етнічні чистки 1940-х рр. поставало і далі: під час візиту польського прем'єр-міністра Ханни Сухоцької (нар. 1946 р.) до Києва в січні 1993 р. («Пане прем'єр-міністре, я не заявляла, що польський уряд засудить операцію «Вісла». Я лише сказала, що польський уряд об'єктивно пояснить її причини, й вимагаю того самого від вас, пане прем'єр-міністре, щодо жорстокого поводження з поляками на Волині, в Західній Україні»); під час візиту голови комітету Верховної Ради України в закордонних справах до Кракова в лютому того ж року («Ми ніколи не повіримо в брехню і наклеп, які радянські історики поширювали про УПА»); під час відвідин Перемишля послом України в Польщі («Ви не можете прирівнювати операцію «Вісла» до волинських подій»)^[572]. Це добрий приклад того, як історичні дебати виявляють протилежність поглядів.

Із цією думкою могли легко погодитись поляки, оскільки вважали, що волинські події були незрівнянно жахливішими, ніж операція «Вісла». Західні українці та представники «Руху» висловлювали своє занепокоєння становищем української меншини в Польщі, вимагали офіційних вибачень за примусове переселення українців у 1947 р., а в деяких важливих випадках виказували свої страхи щодо польського відродження у Львові. Водночас, віддаючи належне польській підтримці української незалежності і маючи надію, що договір із Польщею допоможе Україні повернутися до Європи, українські діячі вважали історичні питання менш важливими, ніж теперішня безпека держави^[573]. Президент Леонід Кравчук розумів, що для України Польща — це шлях до Європи. На його думку, договір із Польщею, підписаний у травні 1992 р., зробив Польщу важливішим за Росію партнером України. Президент Валенса проникливіше, ніж Кравчук, зауважив, що договір був важливим і для третіх сторін^[574].

Уздовж осі Варшава — Київ — Москва насправді сталося щось екстраординарне. Визнавши Україну і підтвердивши український західний кордон, Варшава дала зрозуміти, що Польща має намір відігравати роль стабілізаційної сили в Східній Європі, а питання меншин не стане передумовою для втручання в українські справи. Цілком протилежною була політика Росії. Президент Єльцин дав зрозуміти, що українські кордони можуть бути переглянуті, а серед російської політичної еліти турбота про росіян із «близького зарубіжжя» в колишніх радянських республіках, стала нагальним питанням. Росіяни з Кримського півострова наполягали на приєднанні до Росії, а парламент Російської Федерації невдовзі проголосив Севастополь російським містом. Протягом 1992 р., першого року незалежності для обох країн, характер офіційних російських заяв щодо України змінився. Незвиклі сприймати Україну як окрему державу, спантеличені російські політики відмовлялися серйозно ставитись до української незалежності^[575].

Наприкінці 1992 р. Кравчук почав схилитися до союзу з Польщею, спрямованого проти російського домінування в Східній Європі; союзу, який, можливо, Україна могла б забезпечити ядерною парасолькою завдяки арсеналу, що вона успадкувала від Радянського Союзу. На той момент Україна володіла більшим запасом ядерної зброї, ніж будь-яка інша країна, за винятком Сполучених Штатів і Російської Федерації.

Навесні 1993 р. Україна запропонувала створити Балто-Чорноморський союз, основою якого стало б українсько-польське партнерство. Віддавна викохана українськими національними діячами ця ідея була не лише спробою врівноважити російську силу. Цей проект дав би змогу відшукати простір для маневру між російським домінуванням, що сприймалось як небажане, та європейською інтеграцією, що розглядалась як пріоритет на наступні десятиліття. Окрім того, цей проект відсилав до спільного польсько-українського досвіду в межах Речі Посполитої, яка, зрештою, була великою потугою між Західною Європою та Росією^[576].

Як ми вже пересвідчилися, польська дипломатія орієнтувалась на національну державу, тому посилення на Річ Посполиту було непереконливим. Провокації з боку Росії розглядались як небажана загроза польській державності, а інституційні зв'язки з Україною — як перешкода до інтеграції із Заходом. Польська політика була приязною до України, але далеко не настільки орієнтованою на співпрацю, як того хотів Кравчук. Польща справді змогла пояснити західним державам значення незалежної України для європейської стабільності та її сумніви щодо передачі ядерної зброї Росії. У квітні 1993 р. на зустрічі з президентом Сполучених Штатів Біллом Клінтоном ці питання порушували президент Лех Валенса та міністр закордонних справ Кшиштоф Скубішевський. Однак підтримуючи українську незалежність і розуміючи українські інтереси, Польща також виступала за ядерне роззброєння України. Вона погоджувалась на військову співпрацю з Україною, але за умови, що та не буде спрямована проти Росії. Таким чином, польська політика намагалась триматися рівновіддалено від російсько-українських суперечок, хоча Скубішевський і засудив територіальні претензії російського парламенту^[577].

На початку 1990-х рр. Польща й Україна дуже залежали від російського енергопостачання. Польський міністр фінансів сказав, що його «лякає» ймовірний російсько-український конфлікт, який може обмежити постачання газу до Польщі. У серпні 1993 р. Польща також погодилась сприяти Росії в будівництві газопроводу до Західної Європи в обхід України. Майже в той самий час польська влада заарештувала майора українських спецслужб, звинувативши того в шпигунстві, Єльцин тимчасово погодився на розширення НАТО, а

українці почали побоюватись російсько-польського союзу^[578]. Наприкінці 1993 р. польсько-українські відносини загальмували не через національні суперечки щодо українсько-польського кордону, а через розбіжності інтересів щодо Росії. Це була докорінна зміна, адже з українсько-польською війною як прецедентом у переламні моменти української історії було покінчено, а на зміну їй прийшло засадниче порозуміння щодо геополітики в Східній Європі.

БІЛОРУСЬ, 1992–1993 РОКИ

Після 1989 р. політика Польщі щодо Білорусі, попри суперечки щодо Вільнюса, була так само успішною, як і щодо України, попри історичні суперечки щодо подій у Галичині та на Волині у 1940-х рр. У 1991–1992 рр. білоруська закордонна політика залишалась непослідовною: міністр закордонних справ висував територіальні претензії до Литви, а спікер парламенту забирав ці слова назад. Міністр закордонних справ Петро Кравченко всіляко підтримував слабкий білоруський націоналістичний рух, що проголошував поляків у Литві білорусами, та вважав вилучення Вільнюса зі складу Білоруської РСР у 1945 р. помилкою, яку незалежна Білорусь має якомога швидше виправити^[579]. Після успішного здобуття незалежності в 1992 р. білоруським націоналістам запаморочилось у голові, хоча вони не мали ані значної підтримки в суспільстві, ані досвіду в політиці. Серед них вирізнявся спікер парламенту Станіслав Шушкевич, білоруський патріот, який вірив, що для Білорусі краще буде інтегрувати білоруську національну державу в її теперішніх кордонах в європейські інституції. Тому він заспокоював литовців щодо територіальних претензій і розглядав Польщу як найдоступніший шлях до Європи^[580].

Головна претензія Шушкевича стосувалась полонізації білоруських селян Католицькою Церквою. Польські священники правили служби польською мовою і прикрашали церкви польськими національними символами^[581]. Кожен п'ятий із десяти мільйонів білорусів був католиком. Католицизм у Білорусі традиційно був польською вірою, хоча з католицьких родин вийшла також і переважна більшість

визначних білоруських історичних діячів. Їхнім завданням було переконати католицьке населення в тому, що вони теж білоруси, а не поляки чи «тутейші». Католицькі священники мали великий вплив у Білорусі від часів Контрреформації.

В особливих умовах незалежної Білорусі відкритим залишалось питання вибору ідентичності римо-католиками: бути білорусом чи поляком. На початку 1992 р. Папа Іван Павло II стримував польських священників^[582]. Втручання Ватикана свідчило про те, що білоруські переживання насправді не стосувались національних меншин як таких. Хоча в Польщі було майже 215 тис. білорусів, а в Білорусі — 417 тис. поляків, головною проблемою було не те, що ці люди утворювали політичні спільноти чи висували контрверсійні вимоги. Питання полягало в тому, як католики визначатимуть себе у майбутньому. Як розумів цю ситуацію Шушкевич, Білорусь і білоруськомовне населення все ще перебували на стадії переходу від ранньомодерного до модерного політичного життя, про що ми говорили у першій і другій частині цієї книги^[583].

Світські діячі могли допомогти подолати інші переживання патріотично налаштованих білорусів. Підписана в жовтні 1991 р. польсько-білоруська міждержавна декларація зменшила побоювання, що Польща претендуватиме на білоруські землі, й ознаменувала кінець білоруських претензій на польські території. Тим часом литовські дії пом'якшили білоруський реваншизм. Зокрема, литовські історики розпочали діалог зі своїми білоруськими колегами щодо спадку Великого князівства Литовського. Наслідком цих контактів стала ідея, що воно має двох різних спадкоємців: модерні білоруську та литовську держави. Інакше кажучи, литовці допомогли білорусам перейти від розгляду Великого князівства Литовського як великого, багатонаціонального, територіально розмитого утворення, що відповідало історичним реаліям, до такого трактування, що більш відповідало реаліям сучасного світу модерних держав, де держава є невеликою, мононаціональною й територіально поміркованою. Щоб не бути таким небезпечним у модерній міжнародній системі, білоруський національний міф мав стати менш правдивим щодо ранньомодерного світу. Хоча Велике князівство Литовське залишилось спільною відправною точкою для білоруських

національних діячів, вони перестали вірити в те, що Вільнюс має увійти до складу Білорусі^[584].

У 1992 р., одразу після здобуття Білоруссю незалежності, польська східна політика запропонувала їй важливий сусідський договір, що підтверджував наявні кордони та встановлював чіткі принципи щодо прав меншин. Ці пропозиції були прийнятні для всіх провідних гравців: ревізіоністського міністра закордонних справ Кравченка, розсудливого спікера Шушкевича та комуністичного прем'єр-міністра В'ячеслава Кебича. У квітні 1992 р., вже після підписання договору польський прем'єр-міністр Ян Ольшевський (нар. 1930 р.) зробив, здавалось би, безневинне зауваження, що «відносини між нашими країнами мають слугувати прикладом для відносин між іншими країнами в нашому регіоні»^[585]. Тут дуже важливим був сам факт того, що Польща та Білорусь підтвердили свої кордони невдовзі після розпаду Радянського Союзу. Це дало Мінську змогу усвідомити максимум, що національні держави слід будувати та підтримувати в успадкованих кордонах, а також зрозуміти, що жоден вияв білоруського реваншизму щодо Литви не отримає польської підтримки. А для литовців це стало свідченням того, що Польща не претендує на всі втрачені у 1939 р. південно-східні землі. Найважливішим же стало повідомлення росіянам про те, що реваншистські тенденції не отримають жодної західної підтримки. Офіційно підтвердивши 93% своїх східних кордонів на середину 1992 р. (206 км з Росією та 428 км з Україною у травні і 605 км з Білоруссю у червні, після чого залишились не підтвердженими лише 91 км кордону з Литвою), Варшава дала чіткий сигнал про те, що вона не зацікавлена в експансії на схід. Таким чином, швидке підписання договорів із Україною та Білоруссю реалізувало східну програму «Культури».

Головним внеском Скубішевського до великої стратегії «Культури» стало використання європейських стандартів для перенесення польських норм на схід. У червні 1992 р., коли Скубішевський підписав у Варшаві білорусько-польський договір, він пов'язав відносини Польщі з європейським майбутнім Білорусі та визнав європейські стандарти найкращим способом розв'язати питання меншин. Після цього перше посольство Білорусі відкрилось саме у Варшаві, а не у Москві^[586]. Протягом наступних вісімнадцяти місяців

Польща допомагала Шушкевичу та його однодумцям із Білорусі прокладати дорогу на захід, сприяючи набуттю членства в регіональних інституціях і започатковуючи військову співпрацю. Польські представники усвідомлювали слабкість своєї подвійної принади — підтримки національної державності та доступу до Європи — й занепокоїлися, коли позиції Шушкевича похитнулись, а білоруські погляди переорієнтувались на схід. У листопаді 1992 р. прем'єр-міністр Сухоцька під час свого візиту до Мінська відверто заявила: «Польща зацікавлена в незалежності Білорусі й прагне бути одним із елементів, що поєднує її з Європою»^[587]. Це було нерозсудливо, але правдиво. Після невдалого путчу в Москві у серпні 1991 р., коли Комуністична партія Білоруської РСР дозволила проголосити незалежність, щоб убезпечити себе від реформаторів з Москви, місцеві націоналісти здобули відчутний вплив. Білоруські діячі надали національних форм новій державі, але вони були неспроможні контролювати державний апарат, не кажучи вже про здобуття всенародної підтримки. Вони мали лише тридцять місяців для того, щоб виконати це непросте завдання. Демократія в Білорусі відсунула питання національності на другий план. Обрання Олександра Лукашенка на посаду президента Білорусі у 1994 р. поклало край плідній співпраці з Польщею й започаткувало в Білорусі диктатуру радянської ностальгії. Успіхом польської політики європейських стандартів щодо Білорусі стало те, що Польщі вдалося своєчасно створити правове підґрунтя для добрих відносин двох держав до того, як це стало запізно.

ЛИТВА, 1992–1993 РОКИ

Найгостріше історична полеміка довкола Вільнюса точилась у Литві. В третьому, четвертому і п'ятому розділах ми звернули увагу на стан війни, що панував у відносинах між Литвою та Польщею у 1920–1938 рр. після здобуття поляками Вільна, на обурення польського уряду, коли у 1939 р. Сталін віддав місто Литві, на кінець польського Вільна в 1944–1946 рр. та на литовізацію Вільнюса за радянського панування. Щойно ми побачили, як наприкінці 1980-х — початку

1990-х рр. на Вільнюс і його околиці претендували литовський національний рух, польська меншина в Литві, центральна радянська влада та Білоруська РСР. Польська держава (наступниця держави, що втратила ці території в 1939 р.) була єдиною стороною, що відмовилась від усіх претензій. Московський путч 19 серпня 1991 р. усунув двох із п'яти претендентів, оскільки після припинення російських маніпуляцій змінилась і позиція Мінська. Водночас переворот довів напруження між польською меншиною, польською державою та литовським національним рухом до максимуму.

У серпні 1991 р. деякі лідери польської меншини з ентузіазмом сприйняли путч, вбачаючи в ньому відродження Радянського Союзу, і планували взяти реванш у Литві^[588]. Польська держава їх не підтримала. 26 серпня 1991 р. польський уряд офіційно визнав незалежність Литви. 4 вересня литовський уряд по всій країні розпустив місцеві адміністрації, більшість в яких становили поляки. 14 вересня литовським і польським представникам знову не вдалося дійти згоди на переговорах щодо спільної декларації. Польща наполягала на тому, щоб литовським полякам дозволили обрати нову місцеву владу на заміну прорадянській еліті, а литовська влада залишала за собою право керувати у Вільнюському та Шалчинінкському районах винятково через етнічних литовських представників. У той же час на територіях, де більшість становили литовці, дозволили обрати нову місцеву владу, а Вільнюський і Шалчинінкський райони отримали особливий статус і почали підпорядковуватись безпосередньо центральній владі. Ландсбергіс, тепер спікер литовського парламенту та найвпливовіший політик у Литві, говорив про польський «націоналізм і експансію»^[589].

Скубішевський погодився приїхати до Вільнюса і підписати декларацію про добросусідські відносини лише за умови, якщо Литва пообіцяє провести вибори у Вільнюському та Шалчинінкському районах. Ця ситуація засвідчила, наскільки непростим було становище Скубішевського. За старання йому перепадало з обох боків: і від литовських правих, і від польської меншини у Литві. Литовські парламентарі підготували петицію, в якій протестували проти декларації, що прагне «узаконити наслідки агресії», оскільки та не засуджувала окупацію Вільнюса польськими силами у 1920 р.^[590]. Це був гарний приклад того, як історичні

претензії, привнесені в політику однією національною силою, породжують неочікувану реакцію іншої. Поляки пригадали, що Польща втратила Вільно у 1939 р. внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа, який усі, включно з Литвою, визнавали за акт агресії. Таким чином, якщо справді йшлося про неприпустимість «узаконити наслідки агресії», слід було поставити під сумнів усі кордони, що постали як наслідок пакту. Що означало, звісно, що Вільнюс по праву має належати Польщі. Діставши зі скрині Пандори «рік 1920-й» литовська правиця незумисно вивільнила й «рік 1939-й». Польські діячі стверджували, що Скубішевський сам себе обеззброїв, уникаючи теми Другої світової війни, та приповз у Вільнюс «на колінах»^[591]. Інші казали, що польський уряд «за безцінь хоче продати права поляків у Литві»^[592].

Намагаючись не допустити поширення історичних дебатів у самій Польщі, Скубішевський наполягав на тому, щоб литовські депутати подумали про майбутнє, а не переймалися минулим, вкотре запевняючи, що Польща не має жодних територіальних претензій, і пообіцяв, що другого генерала Желіговського не буде^[593]. Він згадав саме польського генерала, що зайняв Вільно у 1920 р., з метою показати, що розуміє литовські історичні переживання й хотів би заспокоїти литовців. Однак Литва все одно вимагала офіційних польських вибачень за 1920 р., що було неприйнятним для Польщі — частково через засадниче заперечення можливості врегулювання історичних питань за допомогою дипломатії, частково через те, що подібна інтерпретація подій сприймалась як тенденційна, а також через те, що право власності поляків у Литві залежало від правомочності міжвоєнних документів. По суті, держава, що визнає свої попередні кордони нелегітимними, відкриває простір для різноманітних територіальних претензій ззовні, створюючи небезпечний прецедент і для себе, і для сусідів. Наприклад, якби Польща відмовилась від легітимності своїх міжвоєнних претензій на Вільнюс, то росіяни та білоруси отримали б аргумент на свою користь проти сучасної литовської держави. Для литовців було очевидним, що ретроспективна відмова поляків від Вільнюса автоматично підтвердить претензії Литви. Білоруси та росіяни дивилися на це інакше.

Доводити, що литовська інтерпретація подій 1920 р. була історично неправдивою, не надто захопливе завдання. У 1920 р. Вільнюс був чим завгодно, лише не етнічно литовським містом, а його відсутність у складі міжвоєнної Литви дала країні змогу існувати як національній державі з незначними групами меншин. У 1939 р. незалежна Литва, а в 1945 р. Литовська РСР, завдячували правом на місто Сталінові. Після знищення найбільшої міської спільноти євреїв і поляків Вільнюсдесь близько 1980 р. став литовським містом під радянським пануванням. (Понарський ліс, згаданий Міцкевичем як міфічний першопочаток Вільнюса, став останнім прихистком для страчених у 1941 р. віденських євреїв). Розглядаючи ці докорінні зміни як «повернення» Вільнюса, литовські націоналісти могли стверджувати, що місто завжди було литовським. У процесі свого народження нації творять історії та нищать традиції, що їх науковці, які зацікавлені в розкритті справжнього перебігу подій, мусять реконструювати. Це нашттовхує на значно цікавіші висновки. Будь-які вибачення Польщі за 1920 р. були б просто недоречними, оскільки у 1990-х рр. ніхто з представників обох сторін не пам'ятав, що трапилося сімдесят років тому. У 1920 р. литовські національні діячі чудово розуміли, що у Вільнюсі майже не було литовців, а їхні претензії на місто були водночас історичними та політичними. Потрібна була освітня політика міжвоєнної та радянської Литви, щоб народ «вивчив» що в 1920 р., коли його захопила Польща, Вільнюс був етнічно литовським. Так само у 1920 р. Пілсудський і Желіговський анексували місто не як польські націоналісти чи вороги Литви, а як польські литовці. Вони діяли не в рамках парадигми «етнічної» національної держави, а мріючи про відродження Великого князівства Литовського у формі федерації. Сім десятиліть по тому про ці мотиви та ідентифікації забули й вони розчинились у більшому польському наративі національних перемог і поразок. Як наслідок, у 1990–1992 рр. етнічна ідея нації здобула майже цілковиту перемогу і в Литві, і в Польщі.

У 1990-х рр., коли незалежні литовська та польська держави вже могли вільно повернутися до вільнюського питання, в своїх міркуваннях усі вже виходили з модерної позиції: одна нація — одна держава. Проте з такого способу мислення можна було зробити принаймні два цілком протилежні висновки. З одного боку, можна було припасувати його до Вестфальського розуміння міжнародних

відносин, пом'якшеного сучасним визначенням міжнародного права та європейського співробітництва. Таким був підхід Скубішевського. З іншого боку, ті, хто сприйняв модерний принцип «одна нація — одна держава», могли спробувати змусити інших прийняти власне тлумачення свого минулого. Залучення однієї національної історії до світу політики обов'язково викликає свого примарного двійника у сусідній національній історії. Литовська зовнішня політика мала переконати поляків відмовитись від власного (помилкового) прочитання подій 1920 р. та прийняти литовське (ще помилковіше). Скубішевський відкинув таку можливість і далі розглядав національні держави крізь призму їхнього майбутнього як держав, а не їхнього минулого як націй, пропонуючи східним сусідам Польщі європейське майбутнє. Зрештою, ця тактика спрацювала, але цього разу сам Скубішевський потребував підтримки від Європи.

НАТО

В ніч на 24 серпня 1993 р. у Варшаві Борис Єльцин у нетверезому стані письмово підтвердив, що польське членство в НАТО не зашкодить інтересам Російської Федерації. Хоча вже наступного дня було видно, що Єльцин шкодує про свій вчинок, а пізніше у Москві він його навіть зрікся, це був початок міжнародних дебатів про розширення НАТО. Як одразу ж зазначили деякі литовські політики, польське членство в Альянсі перетворило би Литву на невеличку буферну державу між НАТО та Росією. Оскільки на цей час російські війська вже залишили Литву, Вільнюс отримав трохи більше простору для маневрів у політиці щодо Організації Північноатлантичного договору. Можливий вступ до НАТО змінив погляди литовської еліти, тож історичні претензії до Польщі були не на часі. Литовські соціалісти (колишні комуністи), що очолили уряд у листопаді 1992 р., виступали проти НАТО, але схилились до зближення з Польщею. Їх лідер, президент Альгірдас Бразаускас (1932–2010), виступав за дистанціювання від Росії та Заходу. Литовські національні партії, що тепер перебували в опозиції, підтримували ідею розширення НАТО, але не згоджувались на зближення з Польщею. У жовтні 1993 р. праві наполягали, щоб соціалістичний

президент пристав на вступ Литви до НАТО, вимагаючи, щоб соціалістичний уряд встановив пряме правління над польською меншиною та змусив Польщу вибачитись за 1920 р. У листопаді 1993 р., коли обговорення цього питання набрало обертів, деякі націоналістичні політики усвідомили, що буде дуже непросто досягнути поставленої мети. Успіхи націоналістичної партії Володимира Жириновського на парламентських виборах у Росії 13 грудня 1993 р. вчасно нагадали, що міжнародна політика служить не лише для здобування слави, а й має практичне застосування. 29 грудня литовський парламент рекомендував урядові подати заявку на членство в НАТО. 4 січня 1994 р. президент Бразаускас так і вчинив [\[594\]](#).

Навіть тоді, коли Росія здавалась ще небезпечнішою, а НАТО — ще привабливішим, литовські націоналісти все ж не могли дійти згоди щодо Польщі. Розуміння того, що Польщу слід розглядати як дружню державу, а не неприязну націю, до якого українські національні діячі дійшли напередодні 1991 р., для литовських національних діячів навіть наприкінці 1993 р. все ще залишалося недосяжним. Погляди колишніх діячів «Саюдісу» розділились. Тоді як Ландсбергіс змінив свою думку щодо необхідності договору з Польщею без засудження Желіговського ще наприкінці 1993 р., другий найвпливовіший діяч «Саюдісу» Ромуальдас Озолас (нар. 1939 р.), як і Ландсбергіс, голова консервативної партії у 1993 р., навіть за таких умов виступав проти угоди. У 1990 р. цей інтелектуал і гуманіст видавав газету «Саюдісу», водночас засідаючи в Центральному комітеті литовської комуністичної партії. Після здобуття Литвою незалежності він почав жваво цікавитись питанням польської меншини, завдяки чому став одним із найвідоміших політиків у країні. Коли Литва підписала договір із Польщею, в якому не згадувався Желіговський, Озолас заявив, що Польща вважає Литву «напівсуверенною державою», а сам договір назвав «стратегічною поразкою»^[595].

Однак вирішальний голос тоді мали литовські націоналісти, що почали мислити стратегічно і вже мали певний досвід контактів із Польщею. Ці люди, яких у 1991 р. ніхто не міг перевершити в їх підозрах до Польщі, в 1993 р. змінили свою думку й у відповідний момент були готові до співпраці. Показовою є постать Аудрюса Буткявічюса. Певний час він мислив у категоріях збереження литовської держави, спочатку як координатор руху мирного спротиву в рамках литовського національного руху, потім як керівник національної оборони невизнаної литовської держави й, нарешті, як міністр оборони незалежної Литви. Він розглядав події 1920 р. з типово литовської позиції і як громадський і політичний діяч спочатку вбачав у Польщі загрозу. У листопаді 1991 р., коли на території його Литви все ще перебувала тридцятип'ятитисячна радянська військова частина, Буткявічюс назвав Польщу «найбільшою загрозою для безпеки Литви». Його позиція змінилась після ознайомлення з польською політикою та НАТО. У липні 1993 р., приймаючи в подарунок польське озброєння, Буткявічюс назвав цей жест «найкращим виявом довіри, який лише може бути»^[596]. Коли

наприкінці серпня 1993 р. постало питання щодо вступу до НАТО, Буткявічюс запропонував, щоб Литва приєдналась до заяви Польщі про прийняття до організації. Його пропольська й пронатівська позиція здобула популярність у той час, коли думка громадськості та більшої частини правих, що перебувала в опозиції, була антипольською й пронатівською, а більшість лівих в уряді сповідували пропольські й антинатівські настрої.

Після досягнення порозуміння щодо цього питання всі проблеми в переговорному процесі було швидко розв'язано. У квітні 1994 р., під час урочистостей з нагоди підписання договору, лідери лівих, особливо президент Бразаускас, заспокоювали Ландсбергіса та правих, згадуючи литовську версію довоєнної історії. Погоджуючись з історичною аргументацією, литовці намагались дещо змінити її звучання. Вони говорили про позиції майбутніх істориків, про історичне примирення, якого досягли в Європі після Другої світової війни, та про трагічну історію малих націй, суперечки між якими привертала увагу зовнішніх сил^[597]. Така риторика сигналізувала про зміни в політиці нової литовської держави та впливала на них. Це був перший випадок в історії незалежної Литви, коли майбутні державні інтереси взяли гору над національними інтересами минулого. Цей процес пришвидшила польська політика, що толерантно ставилась до литовського націоналізму, та підтримка європейських інституцій. У жовтні 1994 р. литовський парламент ратифікував договір 91 голосом «за», 19 — «проти» й 8 — «що утримались», знаючи про те, що раніше цього ж дня за договір з результатом 295 голосів «за» й жодним «проти» проголосували депутати польського парламенту.

ПОЛЬЩА, 1992–1993 РОКИ

Одноставність польського голосування вражає. Литва проводила неоднозначну зовнішню політику щодо Польщі, доля польської меншини в Литві турбувала і правих, і лівих депутатів, а Польща тоді ж зреклась усіх претензій на особливий статус поляків у Литві й остаточно визнала кордони, створені радянською владою, відмовившись також від претензій на Вільнюс. Результат

голосування «295:0» й овація засвідчили превалювання в польському парламенті політичного розрахунку над патріотичною ностальгією та спрямування польської ностальгії в річище підтримки модерної Литви. Це була частина великої стратегії «Культури», втіленої в життя Скубішевським.

У 1989–1993 рр., під час своєї чотирирічної каденції на посаді міністра закордонних справ у правоцентристських урядах, Скубішевський програв лише одне парламентське голосування — з питання, яке й так не мало великого практичного значення. Сказати, що, поки Скубішевський займав свою посаду, відбулося три загальнодержавні виборчі кампанії та діяло чотири коаліційних уряди, означає применшити ту неймовірну мінливість простору, в якому йому довелося працювати. За таких умов вражає, яку Польщі могли співіснувати настільки відмінні зовнішня та внутрішня політика^[598]. Беручи до уваги суперечки в українському, литовському та білоруському парламентах щодо зближення цих країн із Польщею, дивовижно, що Польща сама дотримувалась політики «двох напрямків» і європейських стандартів без особливих перешкод з боку парламенту. Насправді ж польська громадськість забула історію не більше, ніж українська, литовська чи білоруська: українці залишались найнебезпечнішим польським сусідом, а польські школярі продовжували вчити напам'ять перший рядок із «Пана Тадеуша» — «Батьківщино моя, Литво!»^[599].

Чітке розмежування східної та внутрішньої політики насправді було свідомим визнанням різниці між державними інтересами та національною пам'яттю. Навіть після того як у 1990-х рр. «Солідарність» розпалася на окремі конкурентні партії, започаткована у 1980-х рр. традиція солідарності зі східними сусідами залишилась^[600]. Згода щодо цього об'єднала всі правоцентристські партії, що з'явились після «Солідарності» й формували уряди в 1989–1993 рр., за винятком Християнсько-національного союзу, що в 1991 р. здобув 8,7% голосів виборців і брав участь у формуванні урядів до 1993 р. Депутати й міністри цієї партії були єдиними, хто виступав проти східної політики Скубішевського. Політики з Християнсько-національного союзу обстоювали принцип «паритету» у відносинах зі східними сусідами: вони хотіли, щоб Польща вимагала поступок на підставі польської думки, що з польськими меншинами

за кордоном обходяться гірше, ніж ставляться до меншин у Польщі, а також щоб Польща припинила відносини з Україною до того часу, доки українська держава не вибачиться за дії УПА у 1940-ві рр. ^[601] Це, очевидно, суперечило б політиці європейських стандартів ^[602].

Розуміння того, що Україна, Білорусь і Литва були рівними з Польщею національними державами, існування яких було в польських інтересах, що майбутню співпрацю слід ставити вище, ніж історичні суперечки, та що, наполягаючи на вибаченнях, Польща повинна попросити вибачення сама, домінувало в парламенті. Випадки, коли депутати родом із втрачених Польщею східних земель, виходячи з власного досвіду, виступали з якимись претензіями, можна перерахувати на пальцях однієї руки. Польські праві загалом підтримували незалежність східних сусідів Польщі ^[603]. Хоча Сейму не вдалося швидко прийняти законодавство щодо меншин, Яцек Куронь, на той час найпопулярніший політик Польщі, виступав як неофіційний представник їхніх інтересів ^[604]. За потреби Скубішевський міг трактувати східну політику та політику щодо меншин як природний наслідок західної політики. Коли польські парламентарі зятято наполягали на енергійнішому захисті польських меншин за кордоном, Скубішевський картав їх за незнання європейських стандартів. Оскільки в 1992–1993 рр. мету вступу до європейських інституцій поділяв майже весь політичний спектр, а серед них і більшість міністрів урядів «Солідарності» (якщо мало не всі), цей аргумент був дуже дієвим ^[605].

Скубішевського підтримували п'ять прем'єр-міністрів і два президенти: Войцех Ярузельський і Лех Валенса. Ярузельський, який виконував обов'язки президента до грудня 1990 р., був не лише комуністичним генералом, що в 1981 р. запровадив воєнний стан, а й колишнім солдатом, що в 1947 р. допомагав примусово переселяти українців. Після 1989 р., ще під час його перебування при владі, нейтральність Ярузельського в питанні польської закордонної політики стала частиною його неоціненого внеску до розвитку польської демократії. Валенса, лідер «Солідарності», був президентом до кінця повноважень Скубішевського. Хоча він псував усе своїми пропозиціями щодо НАТО-біс ^[606] і незграбними контактами з Москвою, Валенса не використав жодного національного

питання, що могло б підважити політику Скубішевського. Окрім того, він намагався тримати українське питання якнайдалі від виборів, а під час переломної парламентської кампанії 1989 р., коли місцеві комуністи намагалися розіграти національну карту, навіть підтримав українського кандидата. Під час своїх візитів до Литви, Білорусі та України Валенса наголошував, що Польща не має територіальних претензій, і просив польські меншини вважати себе громадянами тих країн, у яких вони мешкають^[607]. На цьому слід особливо наголосити, адже інші президенти в посткомуністичній Європі, насамперед в Югославії та Росії, використовували питання кордонів і меншин з метою зміцнення власної влади.

Хоча Скубішевський і не був харизматичною постаттю, жодна з провідних газет не критикувала його. До певної міри можна навіть сказати, що преса підтримала його східну політику. «Газета виборча» що почала виходити в 1989 р. як виборчий інформаційний бюлетень «Солідарності» стала найвідомішою газетою Польщі. Її головний редактор Адам Міхнік був союзником Єжи Гедройця, послідовником програми «Культури» та прихильником українського й литовського національних рухів. Як провідна постать у польських засобах масової інформації, він виступав за компроміс і вибачення. Хоча погляди Міхніка часто відкидали, його газета визначала простір для діалогу. Майже те саме, що і з пресою, сталось і з Католицькою Церквою. Тоді, коли, наприклад, Сербська Православна Церква закликала своїх вірян воювати за територію, Католицька Церква в Польщі пішла більш мирним шляхом. І хоча в 1990-х рр. католицькі парафії зруйнували залишки українських поселень у Південно-Східній Польщі, а відомі церковнослужителі поширювали ідеї антисемітизму та ксенофобії з амвонів чи по радіо, однак найвищим авторитетом у Католицькій Церкві в Польщі, як в офіційній ієрархії, так і в серцях вірних, залишався польський Папа Іван Павло II (Кароль Войтила). Войтила, як і Міхнік, ще у 1970-ті рр. долучився до справи примирення на сході й терпляче виголошував свої послання про любов і толерантність, хоча вони не завжди бували почуті. Як перший Папа-слов'янин, як перший Папа, що відправляв месу литовською, білоруською, російською, українською та польською мовами, Іван Павло II показав приклад, який було важко наслідувати, але неможливо було не зрозуміти.

Наприкінці 1993 р., коли вже збігав термін повноважень Скубішевського, поляки змогли зрозуміти різницю між втраченими національними територіями та теперішніми державними інтересами, а порозуміння між представниками еліти щодо східної великої стратегії стало надбанням загалу^[608]. Завдяки виваженій політиці більша частина польського суспільства змогла з ностальгією згадувати литовську батьківщину, з острахом озиратись на українське прикордоння, водночас переймаючись безпекою батьківщини польської. Посилення такої позиції свідчило про успіх одного з різновидів модерної польської нації, для якої головною турботою стало не збільшення польського впливу, не поширення польської культури чи відновлення польської державності, а збереження польської національної держави в межах існуючих кордонів.

Розділ 14

Епілог: повернення до Європи

Географічне розташування Польщі, примирення з Німеччиною, внутрішні реформи та східна політика підготували країну до інтеграції в Євроатлантичні інституції. Першим виразним сигналом готовності НАТО прийняти нових членів став візит президента США Білла Клінтона до Праги в січні 1994 р.; вже восени того ж року адміністрація Клінтона почала кампанію за розширення НАТО. У грудні 1994 р. під час Ессенського саміту Європейської Ради можливість східного розширення підтримав і Європейський Союз. В обох випадках було зрозуміло, що Польща перебувала серед перших держав-кандидатів на приєднання. Це перевизначення Заходом міжнародної позиції Польщі змінило її сприйняття й на Сході. У 1989–1991 рр., коли Польща запропонувала своїм східним сусідам визнання, всі вони були в ньому зацікавлені. У 1992–1993 рр., коли Польща запропонувала їм європейські стандарти, деякі країни виявились більш зацікавленими, ніж інші. Коли після 1994 р. Польща могла пропонувати їм власне Європу, прірва між ними поглибилась: польські східні сусіди розділились на досить чітко окреслені національні держави з європейськими прагненнями, які відреагували на ці пропозиції позитивно (Литва та Україна), і на тих, що такими державами не стали й відреагували на польські пропозиції негативно (Білорусь і Росія). Такий поділ у поглядах залежав від внутрішньої політики цих чотирьох країн, на які Польща та інші зовнішні актори справляли дедалі менший вплив^[609].

Кінець 1980-х та початок 1990-х рр. був особливим моментом в європейській історії, коли польські дипломати та інтелектуали могли повірити, що їхня модель свободи та розвитку могла стати прикладом для сусідів. У питанні національного суверенітету Польща справді була таким прикладом. Однак тільки-но поставало питання щодо конкретних політичних, економічних і культурних змін, аналогії з Польщею втрачали свою силу^[610]. Посткомуністичний уряд Польщі у 1994–1997 рр. не зміг відповісти на ці виклики, що також обмежило

досягнення урядів «Солідарності» після 1997 р.^[611] Після 1994 р. східна політика Польщі стала лише продовженням її ж політики на Заході; проблеми цього підходу найочевидніше проявились у відносинах з Росією.

РОСІЯ ТА БІЛОРУСЬ

Події 1993 р. змінили образ Росії в Польщі. Президент Єльцин, погодившись у серпні зі вступом Польщі до НАТО, у вересні змінив свої погляди; у жовтні його війська штурмували російський парламент. На це звернули увагу польські посткомуністичні соціалісти, які щойно перемогли на демократичних виборах і готувалися сформувати парламентську більшість. На грудневих парламентських виборах у Росії найбільше голосів здобула націоналістична Ліберально-демократична партія Росії. Її лідер, Володимир Жириновський, був відомий своїми антипольськими настроями (можливо, саме він був автором широковідомого згодом вислову про Польщу як «натівську повю»). Це вже привернуло увагу всього польського суспільства. У січні 1994 р. 70% опитаних поляків вірили, що Росія становить військову загрозу для Польщі. Це був найвищий показник від 1989 р., що вперше значно перевищив аналогічний результат щодо України^[612].

Росія часів Єльцина, так і не випрацювавши цілісної політики щодо Польщі, ставилась до неї в риторичних категоріях своєї пропагандистської війни з НАТО. До того часу, коли стало зрозуміло, що розширення Альянсу таки відбудеться попри протести Росії, Москва, по суті, ігнорувала Варшаву. Ситуація змінилась після того, як 30 квітня 1998 р. Сенат США дав свою згоду на розширення НАТО. Лише тоді польсько-російські відносини пожвавились.

Міністра закордонних справ Броніслава Геремека (1932–2008) і президента Олександра Кваснєвського гідно прийняли в Москві в 1998 р.^[613] Російський міністр закордонних справ уперше відвідав Варшаву в 2000 р. Наступник Єльцина, Володимир Путін, приїхав до Польщі в 2002 р. Таким чином, неприйняття розширення НАТО в Росії було питанням, актуальним радше для еліти, ніж для громадської думки, тому російська влада змінила позицію настільки легко і радикально.

Розширення НАТО не вплинуло навіть на загалом прихильне ставлення населення Росії до США [\[614\]](#). Росіяни також не ставились вороже до Польщі та її членства в НАТО. Наприкінці 1990-х рр. вони розцінювали Польщу як найстабільнішу державу Східної Європи і навіть більше: 56% з них вважали, що Польща має стати посередником у розв'язанні етнічних конфліктів у Російській Федерації [\[615\]](#). Східна політика та внутрішні успіхи Польщі змінили ставлення росіян до неї.

Як і офіційна Москва, офіційний Мінськ також протистояв польським ініціативам після 1994 р. Станіслав Шушкевич, білоруський патріот, що віддавав перевагу компромісу, був відсторонений від влади. Та навіть під час перебування Шушкевича на чолі парламенту більшість політичних питань вирішував комуністичний прем'єр-міністр В'ячеслав Кебич, провідною газетою країни була «Радянська Білорусь», а місцева служба безпеки не лише діяла як радянське КДБ, а й називалася так само [\[616\]](#). Шушкевич і Кебич, так само як і національний діяч Зенон Пазняк, у липні 1994 р. поступились на президентських виборах у Білорусі молодому й недосвідченому антикорупційному діячеві Олександрові Лукашенку. Таким був результат демократії: Лукашенко не був кандидатом комуністичного істеблішменту, а його вирішальна перемога над Кебичем, Шушкевичем і Пазняком засвідчила, що білоруси хотіли когось нового.

Президент Лукашенко знищив демократичні інституції та національні символи молодій білоруській державі. У квітні 1995 р. він вигнав з парламенту націоналістично налаштованих депутатів, заохотивши решту ратифікувати договір із Росією, та звернувся до неї з проханням стати на захист кордону Білорусі з Польщею. У травні 1995 р. на національному референдумі перемогла його пропозиція зробити російську мову офіційною в білоруській державі й усунути білоруські національні символи з державних відзнак. Тоді ж його охоронець здер білоруський прапор з президентської адміністрації, розірвав його на клапті та роздав як сувеніри. У листопаді 1996 р. Лукашенко виграв інший референдум, що продовжив термін його правління і водночас підірвав законодавчу та судову владу. Цей референдум був фарсом і спровокував спільну відозву з боку Польщі, Литви та України. Однак його результати засвідчили прихильність білорусів до такого неорадянського устрою. Внутрішня русифікаторська політика Лукашенка не перетворила його на

росіянина, але створила величезні проблеми для білоруських патріотів. Коли його обрали президентом, 80% першокласників навчались білоруською мовою; три роки по тому їх кількість зменшилась до 7% [617]. На кінець десятиліття в білоруській столиці Мінську залишилась лише одна білоруська школа.

Це був президент, який реабілітував сталінський терор, заборонив використання підручників, виданих після радянської влади, розірвав контракти між білоруськими компаніями та західними інвесторами, а також «наплював на Міжнародний валютний фонд». За власним висловом Лукашенка, він не збирався «вести свій народ у цивілізований світ», оскільки «білоруські цінності не мали нічого спільного із західними цінностями». Він назвав білоруських патріотів «фашистами», людьми такого гатунку, що «увірвуться у ваші будинки й згвалтують ваших дружин і доньок». Він ув'язнив своїх опонентів, після чого вони почали зникати [618]. Він апелював до релігійних тем як «православний атеїст» і протистояв «західним впливам», таким як католицизм — релігії двох мільйонів білорусів, тобто п'ятої частини населення. Лукашенко зображав Польщу водночас і як традиційну католицьку загрозу, і як авангард НАТО. Він стверджував, що «Солідарність» та ЦРУ планували переворот у Мінську. Він обіцяв не допустити перетворення Західної Білорусі, де проживала польська меншина, на другу Югославію, і твердив, що польська агресія викликала необхідність створення слов'янського союзу з Росією [619]. Зовнішня політика Лукашенка була проросійською в тому розумінні що він хотів отримати якомога більше зиску від ідеї про союз із Росією.

Польська політика більше стосувалась суспільства, ніж держави. Переслідуваний білоруський національний рух, антипольський на початку 1990-х рр., перетворився на пропольський під кінець десятиліття. Польський приклад навчив місцевих опозиціонерів думати в категоріях порятунку національної держави, а не відродження історичних спільнот. Після повернення «Солідарності» до влади у 1997 р. Варшава налагодила зв'язки з білоруською опозицією, водночас намагаючись уникнути ізоляції офіційної Білорусі від Європи. Таким було повернення до політики «двох напрямків» 1989–1991 рр., але цього разу в масштабах Білорусі, а не всього Радянського Союзу. Ця політика включала також

прихований «третій напрямок» неформальних контактів із немолодими діячами «Солідарності» та десятками нових польських неурядових організацій. Якщо спочатку білоруські діячі ставилися до цього з підозрою, то наприкінці 1990-х рр. подібні ініціативи вже вітались^[620]. Чи справді вони вплинули на консолідацію білоруської нації — це вже інше питання.

ПОЛЬЩА ТА БІЛОРУСЬ

Хоча більшість білорусів не прийняли модерну національну ідею, її майбутній політичний успіх, звичайно, можливий. Білоруси — не росіяни, навіть якщо російська залишається в Білорусі мовою влади та культури. Відповідно до радянського перепису 1989 р., 78% дорослих мешканців Білоруської РСР назвали себе білорусами, 13% — росіянами й 4% — поляками. Перепис 1999 р., організований режимом Лукашенка, засвідчив зростання чисельності білорусів — до 81%, тоді як кількість росіян скоротилась до 11%; поляків же залишилось стільки ж, як і було^[621]. Отже, жителі Білорусі вважають чужою не білоруську ідентичність, а модерне поєднання «літературна мова — народна мова» та «мова — нація — держава». Ми вже згадували, що білоруська національна політика мала певні обмеження. Від XIX ст. білоруські національні діячі вважали себе спадкоємцями територіального центру мови та традицій Великого князівства Литовського. Як ми вже бачили, традиції Великого князівства Литовського були змінені до невпізнаності литовським і польським національними рухами, а також Російською імперією та Радянським Союзом. Найменше ці традиції змінилися на території, яку ми сьогодні звемо Білоруссю. Таке наслідування традицій має свої недоліки.

Націоналізм претендує на континуїтет. Насправді ж він має бути пов'язаний із перетворенням ранньомодерних політичних традицій, притому достатньо радикальним, щоб маси могли зрозуміти його та приєднатись до перевизначеної політичної спільноти. Націоналісти стверджують, що давні етнічні групи стають модерними націями, але білоруський випадок доводить, що політична дія має переробити політичну традицію для того, щоб обидва поняття мали сенс. Якщо ми

віримо в «етнічну групу», то мусимо погодитися, що білоруси були «домінантною етнічною групою» колишнього Великого князівства Литовського. У 1795 р. для більшості мешканців князівства засобом спілкування були говірки, які ми сьогодні називаємо білоруськими діалектами. У 1895 р. те саме можна було сказати про п'ять білоруських губерній Російської імперії, а в 1995 р. — про Республіку Білорусь. Проте ця «група» все ж не стала носієм модерної національної політики. Модерні литовські та польські націоналісти показали нам, що національні ідеології перемагають залежно від модифікації спадку Великого князівства Литовського. Однак вони даремно апелювали до назви «Литовського» — це було своєрідною ознакою поєднання поваги та забуття, притаманних модерному націоналізму. Таким чином, переорієнтація білоруських національних діячів на підтримку ідеї існування національної держави наприкінці 1990-х рр. стала недобрим знаком щодо поколінневої тяглості ранньомодерних литовських традицій, але добрим щодо приходу третього модерного націоналізму на землі ранньомодерної Литви. Там, де перемогли модерні литовський і польський націоналізми, міг би, зрештою, перемогти й модерний білоруський націоналізм.

Політичні дії вимагають відповідних інституційних, соціальних і культурних умов. Білоруські діячі 1990-х рр. анахронічно твердили, що білоруська нація «втратила» незалежність Великого князівства Литовського у XVI ст., руську мову в XVIII ст., Уніатську Церкву та поезію Міцкевича у XIX ст., Вільно та саму назву «Литви» у XX ст. Якщо ми відкинемо телеологію, але залишимо тяглість, відкинемо слово «недобрий», але залишимо «знак», ми зрозуміємо значення подій, що були поза контролем національних діячів і місцевого населення. Білоруські «втрати» були наслідком збігу обставин, що не сприяли консолідації модерної білоруської національної ідеї, руху чи держави. Проте найпарадоксальнішою «втратою» була та, про яку не згадав жоден національний діяч: Білорусь не мала переваг поділу.

Національні історії змальовують поділ як розчленування національного тіла. Насправді ж перебування в різних державах давало національним діячам певну перевагу. Так, поділ створює можливість того, що одна імперія використає певний національний рух проти іншої імперії, непередбачуваним наслідком чого стане розквіт цього руху; це також дає діячам тієї самої нації, але вже в іншій імперії,

змогу ділитись ідеями між собою. До того ж, за таких умов національний рух у межах однієї імперії може копіювати тактику інших національних рухів у її ж кордонах, а потім ділитися досвідом зі своїми однодумцями, що перебувають на іншому боці кордону. Як ми вже бачили, поділ литовського та українського населення між різними імперіями у ХІХ ст. уможливив діалог з емігрантами, появу ідей про об'єднання нації та контрабанду книг. На відміну від них, у ХІХ ст. всі території, що складають сьогодні Білорусь, були частиною Російської імперії. Розділеною Білорусь була лише протягом двох десятиліть ХХ ст. — між Польщею та СРСР у міжвоєнний період. І хоча Сталін винищив білоруську інтелігенцію, а Польща закрила всі білоруські школи, саме на часи її поділу припали її найбільші національні досягнення.

Модерна національність пов'язана з єдністю літературної та простої мови, що в Східній Європі означало освіту селян і переорієнтацію інтелігенції. Місцем цього поєднання зазвичай було місто, а в ідеалі — дедалі впливовіша національна столиця. Жадана білорусами в якості столиці Вільня в 1920 р. після польсько-більшовицької війни стала польським Вільном, а в 1945 р., після того як Сталін передав місто радянській Литві, — литовським Вільнюсом. Остаточна столиця Білорусі — Мінськ, історично менш важливий для національної справи, ніж Вільня, — став радянським після того, як Польща не захотіла приєднати його в 1921 р. За радянської влади Мінськ був єдиним більш-менш великим білоруським містом, а після Другої світової війни — осередком русифікації. Білоруські діячі гостро відчували нестачу міст середніх розмірів — звичних випробувальних майданчиків для національного відродження, якому ще не було місця у «викорінених» столицях. Модерна ідея національностей також передбачає існування світу націй, кожна з яких має власну високу культуру та окреме ім'я. Як показано в першій частині цієї книги, ранньомодерний політонім «Литва» перетворився на модерний етніонім, а романтичний поет Міцкевич став співцем модерного польського та (меншою мірою) литовського націоналізмів. Режим Лукашенка 1990-х рр. охоче вшановував Міцкевича як почасти білоруса, подібно до того, як радянський режим колись зображав поета другом Пушкіна та прихильником робітників. Лише тоді, коли Міцкевич (штучно) буде представлений у Мінську як модерний

білорус, так само як сьогодні він (штучно) подається у Варшаві чи Вільнюсі як модерний поляк або литовець, ми зрозуміємо, що з'явився білоруський націоналізм.

Модерна нація є продуктом історичних процесів, що проектується елітою, яка з'являється в конкретних інституційних умовах. І тут ми можемо побачити найсерйознішу перешкоду білоруському національному відродженню — масштаби руйнувань у Білорусі за сталінських чисток 1930-х рр. та під час Другої світової війни. Наприкінці 1930-х рр. Сталін винищив більшість білоруських інтелігентів. До 1945 р. загинув кожен четвертий мешканець Білоруської РСР, що мешкав на її території у 1941 р. Німці зруйнували Мінськ, його університет і Академію наук. Місто відбудовували за часів русифікації, а його приголомшливий післявоєнний розвиток призвів до того, що Мінськ перетворився на велику російськомовну столицю. В іншому напрямку було зроблено лише один промовистий крок: у 1945 р. були інкорпоровані колишні польські території^[622]. Розширення Білоруської РСР на захід принесло із собою мільйони людей з іншими політичними досвідами та тисячі людей, що мали інші зв'язки з традиційними інституціями. Візьмімо, наприклад, Уніатську Церкву, створену за Речі Посполитої 1596 року. Хоча в радянській Білорусі Уніатської Церкви не існувало, її було відновлено в міжвоєнній Польщі. Таким чином, після 1945 р. радянськими громадянами стали тисячі неуніатів із Західної Білорусі. Подібно до того, як у 1880–1890-х рр. багато білоруських діячів походили з католицького середовища, в 1980–1990-х рр. чимало їхніх послідовників мали якийсь зв'язок із колись польськими територіями. Пазняк, лідер Білоруського національного фронту, був онуком білоруського політичного діяча міжвоєнного польського Вільна, одного із сотень тисяч білорусів, замордованих у таких місцях, як Куропати. Ідеї Пазняка щодо білоруського націоналізму узгоджувалися з елітарною традицією, але були чужими білоруському населенню, яке отримало освіту в радянських школах^[623].

Повчальним може бути порівняння радянської Білорусі та радянської Литви. Повоєнна радянська політика дозволяла існування етнічної литовської нації, водночас роблячи все для того, аби про відповідну білоруську концепцію забули. Одразу після війни міжвоєнні литовські комуністи прийшли до влади в Литовській РСР, а

у Вільнюсі було створено литовськомовний університет. Тим часом Комуністична партія Білоруської РСР русифікувалась, а воєнні страждання лягли в основу стандартної історії радянської Білорусі. Станом на 1970 р., коли модерний наратив литовської історії був уже ретельно випрацюваний, національна історія зникла з розкладів білоруських шкіл. Станом на 1980 р., коли більшість шкіл Вільнюса навчали литовською мовою, в жодній школі Мінська не викладали білоруською мовою. За часів Горбачова, наприкінці 1980-х рр., становлення білоруського національного руху почалося з оприлюднення найголовнішого: буквального викопування тіл білорусів, убитих НКВС; основні ж факти литовської історії вже задовго до цього були абсорбовані литовським суспільством. Білоруський на-ратив походження нації від Великого князівства Литовського був на той час знанням невеликої кількості представників освіченої еліти; литовська ж його версія була відома більшості литовців^[624].

Модерний білоруський націоналізм, якщо він з'явиться, напевне, апелюватиме до міфічного уявлення про «Велике князівство Литовське». Після переосмислення ця давня ідея муситиме включити православну релігію та радянську історичну пам'ять більшості білоруського населення. Така синтеза, як і представлення Міцкевича білоруським націоналістом, свідчатиме про модерний поворот білоруської національної ідеї, на користь чого говорять певні тривалі тенденції. Якщо окремі історичні факти можуть перешкоджати національним рухам, вони можуть і сприяти їм. Радянська Білорусь, невеликий кавалок території у 1922 р., була збільшена у 1923, 1924, 1926 і 1939 рр. Внаслідок цього незалежна Білорусь має протяжні та гармонійні кордони. Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. незалежна Білорусь володіла більшістю атрибутів суверенної держави. Загалом у 1990-х рр. білоруська держава функціонувала краще, ніж Росія та Україна. Хоча Лукашенко був ексцентричним диктатором, який ненавидів білоруський патріотизм і обіцяв об'єднати свою країну з Росією, його перебування при владі насправді зберегло й зміцнило суверенну білоруську державу. Вперше у незалежній Білорусі виросло нове покоління, що могло подорожувати з білоруськими паспортами, і вперше білоруські національні діячі могли мріяти про розбудову держави для молодої нації. Незалежні

Литва, Польща та Україна підтримали білоруську державність, що теж було історичною новинкою. Тому за відсутності російського втручання поява білоруської нації виглядає цілком можливою.

ЛИТВА, ПОЛЬЩА ТА ЄВРОПА

Протягом 1990-х рр. литовці навчилися сприймати Польщу як модерну державу, а не як джерело згубно привабливої цивілізації часів національного відродження. Ціною, яку поляки заплатили за такий політичний успіх, стало те, що польська культура — найвище досягнення для більшої частини ранньомодерної Східної Європи, її невід'ємна складова у ХІХ ст., — перестала бути настільки привабливою. Це, між іншим, залишалось і невід'ємною дилемою модерного польського націоналізму. Історична привабливість польської цивілізації полягала в її елітарному характері; переосмисливши польськість на народній основі, націоналісти цю привабливість зруйнували. Польська культура могла бути притягальною або горизонтально (сусіднім елітам), або вертикально (селянам і робітникам), але вона не могла задовольнити усіх водночас. Запобігаючи кризам на початку 1990-х рр., польська східна політика дала змогу цій тривалій тенденції усталитись.

Одразу після ратифікації Литвою та Польщею спільного договору в 1994 р. політичні відносини між ними вмиль покращились. Після того як з порядку денного зникло питання про вибачення за польське захоплення Вільнюса у 1920 р., стало очевидним, що Польща та Литва не мають між собою стратегічних суперечностей. Литовські праві та ліві діячі розглядали Польщу як шлях до Європи, і саме так її оцінювали всі литовські уряди та президенти. Парламенти, уряди та президенти Литви та Польщі створювали спільні комісії, інституційно вирішували наявні проблеми, зокрема, питання навколо польської меншини в Литві, а польська сторона постійно нагадувала литовській про європейські стандарти і значення польської допомоги в європейській інтеграції. Таким чином, Литва та Польща наблизились до своєчасного розв'язання проблем, притаманного ЄС, на вступ до якого обидві країни подали свої заявки. На відміну від Литви, Польща була серед перших учасників переговорів. У 1995–1997 рр., коли стало

очевидним, що Польща, а не Литва, приєднається до НАТО під час першої хвилі розширення, «європейськість» польських дій лише посилилась. У 1998 р. одна з газет промовисто подала ситуацію у заголовку: «Який стосунок має дружина до НАТО та віз?»^[625] У відповіді на запитання йшлося про те, що литовська та польська мови мають різні суфікси на позначення жіночого роду; поляки в Литві хотіли б, щоб в офіційних документах, таких як паспорт, використовувався польський суфікс. Литовський уряд відмовив; тоді польська держава застосувала «європейські» важелі впливу, підсилені її тісною співпрацею з НАТО та ЄС.

Польські вимоги стосувались культурних прав, перелічених в угоді 1994 р. Польські чиновники повсякчас наголошували, що вони вважали литовських поляків громадянами Литви. Оскільки членство в ЄС та НАТО високо цінувалось у Литві, а польська підтримка литовського членства була настільки відчутною на міжнародних форумах, то обмежена польська підтримка меншин не викликала великого незадоволення^[626]. Президент Альгірдас Бразаускас ще 1996 року сказав, що тогочасні відносини Литви з Польщею ніколи не були кращими в сучасній історії обох держав. Литовські праві, повернувшись до влади, також трактували Польщу дуже відмінно від того, як вони ставились до неї на початку 1990-х рр. Сам міністр закордонних справ, який раніше вимагав від Польщі вибачень, тепер назвав її «найголовнішим стратегічним партнером» Литви^[627], а наприкінці десятиліття навіть Вітаутас Ландсбергіс трактував Люблінську унію 1569 р. між Польщею та Литвою як позитивний здобуток і зразок «литовсько-польського прагматизму»^[628]. Як ми вже бачили, від 1880-х до 1990-х рр. Люблінська унія 1569 р. змальовувалась литовськими національними діячами як хрест на могилі литовської нації. Ця нова інтерпретація провідними литовськими націоналістами того часу свідчить про силу литовської ідентичності. Польща вже не вважалась ворожою нацією, яку треба було розглядати в історичних категоріях, а поставала натомість сусідньою державою, яку треба було сприймати в категоріях державних інтересів. Завдання націоналістів, що прагнули модернізації (підваження традиційної елітарної культури), поступились завданню модерних державних діячів (захист сучасних державних інституцій).

УКРАЇНА, ПОЛЬЩА ТА ЄВРОПА

Примирення Польщі з Україною було феєричним. У середині 1990-х рр. антипольські настрої в українському суспільстві були майже відсутні. Звичайно, тоді як більшість поляків мали певне уявлення про Україну на основі контактів із Західною Україною, у більшості українців із Центру, Сходу та Півдня країни чітких поглядів щодо Польщі не було. Україна — країна розміром з Францію, з п'ятидесятьма мільйонами жителів і заплутаною історією національних страждань у ХХ ст. Жахливі національні конфлікти, розглянуті в розділах 8, 9 і 10, хоча й були надзвичайно важливими для західних українців, усе ж не зачепили приблизно 80% населення країни. Зрештою, чистки 1940-х рр. були подіями меншого масштабу, ніж голод 1933 р. та жахливі цивільні та військові втрати часів Другої світової війни. Водночас позитивний образ Польщі серед київської еліти був новою тенденцією, витоки якої легко простежувались у польській політиці. Також разючою була зміна поглядів серед західноукраїнських патріотів, занадто нечисленних для здійснення послідовної політики, але достатньо впливових, щоб саботувати політику, яка стосувалась їх безпосередньо. Праві, й навіть багато хто з крайніх правих, досить швидко переконались у тому, що Польща підтримувала українську незалежність ^[629].

1993 та 1994 рр. розчарували українського президента Леоніда Кравчука та його патріотичних радників, коли стало зрозуміло, що Польща не буде союзником України в прямому значенні цього слова та що посткомуністичні польські уряди (1993–1997 рр.) не мали чіткої позиції щодо того, кого варто вважати важливішим для Польщі: Україну чи Росію. Коли 1994 року Кравчука змінив Леонід Кучма, всі очікували, що Україна переорієнтується у своїй зовнішній політиці на Росію. Проте, так чи інакше, під час своєї першої каденції (1994–1999 рр.) Кучма продовжував зовнішню політику інтеграції до західних інституцій. Ідея інтеграції в ЄС була дуже популярною в Україні, ідея ж інтеграції в НАТО — дуже непопулярною; спочатку Кучма прилюдно підтримував першу, а потім, не наголошуючи на цьому, і другу ^[630]. До того ж, перехід влади від Кравчука до Кучми збігся з

важливою зміною в американській політиці щодо України. У січні 1994 р. президенти США, Росії та України підписали тристоронню заяву про передачу ядерної зброї Україною Росії, володіння якою раніше унеможливило співпрацю США й України. Підтримка української державності стала обов'язковою складовою американської зовнішньої політики.

Того ж місяця (в січні 1994 р.) НАТО проголосила початок своєї програми «Партнерство заради миру». Створеному для того, щоб задовольнити вимоги східноєвропейських кандидатів на членство в НАТО та заспокоїти опонентів у Москві, йому не вдалось уповільнити дискусій щодо розширення Альянсу. Між тим у 1994 р. «Партнерство» дало Польщі змогу повернути до своєї східної політики увагу Заходу, який належно її оцінив. У рамках цієї програми Польща стала єдиним сусідом України, що запропонував останній військову співпрацю, найістотнішим результатом якої стало створення українсько-польського миротворчого батальйону. Цю ідею висунули в 1995 р., батальйон створили в 1997 р. і розмістили під командуванням НАТО в Косово в 2000 р. Першою важливою ініціативою українського президента Кучми, пов'язаною з Польщею, була підтримка польського членства в НАТО у червні 1996 р. У Варшаві він проголосив, що «ми розглядаємо НАТО не як оборонний союз, а як механізм колективної безпеки, що об'єднує демократичні країни», наголосивши, що не вбачає «жодної загрози для України у зв'язку з розширенням НАТО»^[631]. Польща натомість підтримала Хартію про особливе партнерство НАТО з Україною, схожу на ту, що була запропонована й Росії. Хартію «Україна — НАТО» було підписано 9 липня 1997 р.^[632] Наступного дня президент США Білл Клінтон привітав радісний натовп у Варшаві з нагоди майбутнього членства Польщі в НАТО.

Від 1995 р. польський та український президенти Кваснєвський і Кучма очолювали офіційне українсько-польське історичне примирення. Їхнім великим досягненням стала «Декларація про примирення», підписана в Києві в травні 1997 р. Вона перераховувала злочини, вчинені однією нацією щодо іншої, зокрема, операцію «Вісла» і терор на Волині, та наголошувала на необхідності взаємного вибачення^[633]. Кваснєвський і Кучма також регулярно зустрічалися в історично важливих місцях, прагнучи символічно

розплутати плетива пам'яті. Вони покладали вінки на цвинтарі у Львові, де поховані польські солдати, що воювали проти Західноукраїнської Народної Республіки в 1918–1919 рр.; відкривали пам'ятник українцям, ув'язненим у польському концентраційному таборі Явожно в 1940-х рр.; закладали пам'ятний камінь на екуменічному кладовищі в Харкові, де спочивають польські офіцери, замордовані за наказом Сталіна; присвячували меморіал українським воякам УНР, які загинули, захищаючи українську та польську незалежність у війні з більшовицькою Росією в 1919–1920 рр.

Критики в Києві стояли на тому, що це примирення було необов'язковим, оскільки Польща та Україна вже мали гарні відносини як держави. Така позиція оминала протиріччя між західними українцями та поляками, що могли перешкодити політичному зближенню. Критики у Варшаві вважали, що неможливо просто проголосити історичне примирення та що зустрічі президентів не мали значного впливу на громадську думку^[634]. У цьому, звичайно, є певний сенс. Водночас не треба забувати, що підходи, зосереджені винятково на історії, до яких уже вдавались на початку 1990-х рр., зазнали фіаско. Якби Україна чи Польща вирішили наголосити на подіях 1940-х рр. так само, як Литва наголошувала на подіях 1920-х рр., підписання політичного договору було б відкладено на роки, і це в критично важливий для суверенітету та безпеки обох держав час. 1991 і 1992 роки показали, що суперечки щодо взаємних етнічних чисток 1940-х рр. швидко не розв'яжеш, але засвідчили, що міждержавні відносини можна встановити і без попередньої згоди щодо історичних деталей. Саме тому, що операція «Вісла» й волинський терор були витіснені на узбіччя міждержавних відносин на початку 1990-х рр., два президенти змогли звернутись до цих подій наприкінці 1990-х рр. вже на твердому ґрунті правових договорів і політичної згоди. У першій половині десятиліття поляки та українці домовились «залишити історію історикам», поділяючи прагнення убезпечити власну державу. В другій половині 1990-х рр., після розв'язання питання щодо визнання кордонів і меншин, історичні дискусії могли продемонструвати глибину польсько-українського зближення.

Від 1996 р. президентські зустрічі своєю винятковою кількістю, серйозністю та протокольністю давали внутрішнім

політичним акторам чітко зрозуміти, що надмірне використання історії дасть їм небагато^[635], причому резонанс мали найменші слова та найдрібніші вчинки. Коли Кваснєвський згадував, що зустрічався з Кучмою настільки часто, що його дружина почала ревнувати, він нагадував полякам, що сім'я його дружини була вигнана з Волині УПА, а справа примирення уважна до таких пам'ятей. Коли ж президент Польщі зауважував, що його українська політика була схвалена його тестем, він повертав поколінняву пам'ять про страждання на службу майбутній безпеці^[636]. (Так само поява Кваснєвського в Харкові у нетверезому стані в 1999 р. підірвала його спроби досягнути історичного примирення.) Після появи ініціативи щодо історичного примирення до його досягнення належало пройти довгий шлях. У 1995 р. опитування громадської думки показало, що тоді як рівень польських симпатій до німців виріс від 23% у 1993 до 43%, рівень симпатії поляків до українців за цей період зріс лише від 12% до 16%^[637]. Як узагальнив думки еліти у 1997 р. Яцек Куронь, «якщо за один стіл посадити пересічного польського та пересічного німецького інтелектуала й попросити їх узгодити певну версію польсько-німецької історії, вони це зроблять. Звичайно, між ними будуть певні суперечності, але вони зможуть виробити спільну позицію. Проте, якщо посадити поруч пересічного польського і пересічного українського інтелектуала, вони будуть розповідати один одному абсолютно протилежні й непримиренно різні версії історії»^[638]. «Протилежні» — це точно. Однак чи справді «непримиренно різні»? У 1999 р. були всі підстави вважати, що історичне примирення можливе і в переносному, і в прямому значенні.

Головні розбіжності стосувались етнічних чисток 1940-х рр. Як ми вже бачили, ці події мали вагомий вплив на поширення модерних концепцій національності в Польщі та Західній Україні. Саме внаслідок етнічних чисток українських націоналістів польська Армія Крайова створила свою Волинську дивізію в 1943 р. Українці в Польщі були примусово переселені польським комуністичним режимом у 1947 р. Ми вже розповіли про волинських поляків і польських українців як про найбільш націоналізовані війною та етнічними чистками групи. У Польщі 1990-х рр. ветерани Волинської дивізії АК були однією з недержавних організацій, що найактивніше переймалась збереженням

пам'яті про волинську різанину 1943 р., тоді як Союз українців у Польщі своїм головним завданням визначив збір відшкодувань для українців, що втратили свої домівки у 1947 р. Такими були інтереси (колективні) і тих, хто постраждав від чисток, і (індивідуальні) тих, хто їх виконував, тому було б доречно стверджувати, що вони мали протилежні погляди на історію, вимоги щодо справедливості та політичні завдання^[639].

Можна подумати, що ці дві групи навряд чи могли зібрати істориків, що фігурували в кліше про польську східну політику «залишити історію історикам». Та насправді Світовий союз вояків АК та Союз українців у Польщі зробили саме це: вони знайшли вчених, щоб написати найскладнішу історію, історію взаємних етнічних чисток. Ці запрошені історики належали до інституцій, що не надто вирізнялися своєю схильністю до компромісів: польського Військового історичного інституту у Варшаві (не треба забувати, що саме польські військові здійснили етнічні чистки у 1945–1947 рр.) і Волинського державного університету в Луцьку (міста, що розташоване у самому центрі територій, очищених українськими повстанцями в 1943 р.). Місцем їхнього протистояння стала наукова конференція. Ці дві недержавні організації разом із цими двома державними інституціями вищої освіти організували серію семінарів на тему українсько-польських відносин. Формат семінарів передбачав порівняльну роботу: польські й українські вчені виголошували відповідні доповіді на кожен тему і видавали друком паралельні розділи. Наприкінці кожної сесії всі історики з обох боків ухвалювали спільну заяву обома мовами щодо згоди та розбіжностей між собою^[640]. І хоча цієї згоди було важко досягти, а формат співпраці влаштував далеко не всіх зацікавлених, результат став кращим за якістю й вагомим, ніж той, що його досягли б вчені з обох боків поодиночки. Українські історики змогли побачити 1943–1944, а польські історики — 1945–1947 рр. в іншому світлі.

НАЦІЇ В ЄВРОПІ

Історія — це справа, що вимагає людських зусиль, на які часто надихають національні мотивації. Щоб стати науковою, їй слід якимось чином звільнитися від обмежень, які вони накладають. Поява цієї спільної польсько-української історії є знаком того, що сова Мінерви вже готова злетіти, а в певній частині Європи закінчилась ціла історична епоха. Тому наприкінці цієї книги, можливо, буде корисно спробувати окреслити європейське майбутнє, до якого поляки та решта націй прагнули з 1989 р., та зробити деякі скромні прогнози щодо значення Європи для східних сусідів Польщі в XXI ст.

Польська східна політика 1989–1991 рр. мало стосувалась Західної Європи. Це була політика нової суверенної національної держави, чий дипломати та політики, виходячи з державних інтересів, прагнули допомогти творенню національних держав на території Радянського Союзу. Польська східна політика 1992–1993 рр. лише побіжно зачіпала Західну Європу, коли польські дипломати запропонували своїм східним сусідам європейські стандарти. Це було зроблено для того, щоб упередити проблеми, які могли погіршити сприйняття Польщі на Заході, щоб покращити польську позицію на Сході й виправдати підтримку східних сусідів перед власними виборцями, стурбованими становищем польських меншин. Після 1994 р. польська східна політика була насправді досить мудрою переорієнтацією впливу європейських інституцій, до яких Польща збиралася приєднатись. Оскільки після 1994 р. Польща випереджала Литву й Україну в своїй інтеграції із Заходом, представники литовської та української еліти, зацікавлені в такому ж успіхові, звертали на неї пильну увагу. Польща приєдналась до НАТО в березні 1999 р. Попри запеклі дебати навколо цієї події й очікуваного майбутнього розширення, для Польщі, як і для її східних сусідів, важливішим залишався вступ до Європейського Союзу.

«Повернення до Європи», найпромовистіше гасло опонентів комунізму та реформаторів у посткомуністичних державах, завжди було оксимороном. Європи, що передувала встановленню комунізму в Східній Європі, на 1989 р. вже не існувало. Ідею повернення до міжвоєнної Європи навряд чи серйозно розглядав хтось іще, окрім її найупертіших і сповнених ностальгії прихильників. Те, що східноєвропейці мали на увазі під «поверненням до Європи»

після 1989 р., було не поверненням до минулого, а стрибком уперед до досягнень післявоєнної Західної Європи; стрибком, надію на успіх якого забезпечувала спільна європейська культура. Інституційний проект європейської інтеграції успішно втілювався від Римського договору 1957 р. і до східноєвропейських революцій 1989 р., а країни Східної Європи розраховували одразу долучитись до норм і практик, що потребували десятиліть нагромадження. Європейський Союз також багато в чому змінився в 1989–1999 рр.: тоді як Польща та інші східноєвропейські країни-кандидати прагнули продемонструвати свою готовність до членства, ЄС перетворювався на політико-економічний союз зі спільним зовнішнім кордоном та спільною грошовою одиницею. Однак Польща очікувала, що її буде прийнято під час наступного етапу розширення ЄС у 2004 р.; тоді ж мала приєднатись і Литва. Проте немає й мови, що будь-хто з їхніх східних сусідів — Білорусь, Україна чи Російська Федерація — буде включений до ЄС до 2040 р. Це змушує нас думати про десятиліття, під час яких Польща та Литва будуть східними кордонами Європейського Союзу^[641].

На початку 1990-х рр. здавалося, що Європейський Союз постав перед вибором: швидке розширення чи подальше виношування планів щодо запровадження спільної грошової одиниці. Насправді розширення зайняло стільки часу, що спільна грошова одиниця стала *fai accompli*^[642]. Тим часом у структурі ЄС відбулась інша фундаментальна зміна. Тоді як у 1990-х рр. у Польщі та в решті східноєвропейських держав тривали реформи, ЄС усував останні бар'єри на шляху до безперешкодного внутрішнього пересування між країнами-членами та створював відповідний міцний зовнішній кордон. Цілком очевидно, що Шенгенська угода, задумана для уможливлення вільного руху в межах Європейського Союзу, сконцентрувала поліцейські сили на зовнішніх кордонах ЄС. Терористичні атаки 11 вересня 2001 р. консолідували цей режим. І це викликає занепокоєння. Перші дві частини цієї книги продемонстрували важливість контактів між освіченими елітами для перетворення та примирення націй. Як ми побачили в її третій частині, подібні контакти були життєво необхідними для вироблення великої стратегії «Культури» національного примирення між Польщею, Литвою, Білоруссю й Україною та мирного розпаду Радянського

Союзу. Про це варто пам'ятати, оскільки розширення ЄС стає на заваді зв'язкам східної еліти з Польщею. Після приєднання Польщі до ЄС російські, білоруські та українські громадяни будуть (фактично та символічно) відділені від «Європи»^[643]. Перед вісьмома мільйонами російських громадян, які щороку в 1990-х рр. відвідували Польщу (легально й нелегально), цю можливість буде закрито. Незалежно від того, чи вважали вони Польщу зразком, чи ні, цей досвід принесе їм розчарування та, можливо, приниження. Глибока прірва між Польщею та Білоруссю також буде на користь диктаторському режиму Лукашенка чи подібним до нього. Білоруські торговці, єдина група, що отримала поступки від Лукашенка, опиняться відокремленими від своїх ринків; у 1990-х рр. більшість із них мали певний зв'язок із Польщею і через неї — з ширшим світом вільної торгівлі та демократичних інституцій^[644]. Ізолювати білорусів від Польщі означає позбавити їх єдиної демократичної можливості.

У 1997 рр. Україна та Польща запровадили безвізовий режим. Досвід, отриманий українцями у великій слов'янській державі, громадські інституції та вільний ринок якої працюють, є надзвичайно цінним для проведення соціальних реформ в Україні^[645]. Проект побудови української держави — це наріжний камінь європейської безпеки у ХХІ ст., а головною його структурною прогалиною залишається відсутність адміністративної та економічної реформ, а також слабкість судової влади. Таким чином, ці польсько-українські зв'язки є надзвичайно важливими для Європи загалом. Польський міністр закордонних справ Геремек відверто говорив про це в 1997 р. під час свого офіційного візиту до Києва, що передував його першому візиту до Брюсселя^[646]. Наприкінці 1990-х і у 2000–2001 рр. Польща опиралась європейським вимогам анулювати безвізовий режим з Україною, стверджуючи, що вона виконає свої зобов'язання після формального приєднання до ЄС. Таким чином, новий уряд «Солідарності» та президент Кваснєвський продовжували східну політику й залишались більш проукраїнськими, ніж того хотіли б їхні європейські партнери (та польська громадськість)^[647]. Проте щойно Польща насправді приєднається до ЄС, її особливі угоди з Україною втратять чинність. Люблін і Брест, місця великих польських політичних та релігійних уній зі східними сусідами у

ранньомодерний час, сьогодні лежать по різні боки польського східного кордону. Що Європейський Союз запропонує своїм новим сусідам, коли польський східний кордон стане і його кордоном?

Український президент Кучма мріяв про те, що застави, які Польща збудувала у 1990-х рр. на своєму кордоні з Україною, стануть такими ж рудиментами, як і ті, що існували раніше на французько-німецькому кордоні^[648]. Колись, мабуть, вони ними й стануть, та наразі ці пости символізують польське бажання приєднатися до ЄС, перемістивши його зовнішній кордон з Одри на Західний Буг: між ЄС, Україною та Білоруссю. Хоча Польща може затягнути з імплементацією європейських рекомендацій, вона мусить засвідчити готовність своїх інституцій до того, як вона приєднається до ЄС. Як і кордони, що мусять бути делімітовані, демарковані та убезпечені перед тим, як вони стануть анахронізмом, так і Польща має довести, що є успішною державою, до свого приєднання до Європейського Союзу. Після «повернення до Європи» Польща логічно завершить не лише свою західну політику, а й східну. Підтримуючи суверенітет східних сусідів, пропагуючи європейські норми та поширюючи європейські впливи, Польща 1990-х рр. поводитись як суверенна національна держава з визначеними інтересами та цілями. Приймаючи та пропонуючи іншим певну модель національної держави в Північно-Східній Європі, Польща створила умови, за яких вона могла стати частиною Європейського Союзу. Приєднавшись до ЄС, Польща стане однією з тих національних держав, що поєднують суверенітет із традиційною спадщиною державної влади.

Ця книга розпочалась зі схожого моменту в європейській історії: Люблінської унії 1569 р. Варшава та Вільнюс, як ми можемо сьогодні сказати, об'єднали в Любліні свої суверенітети, щоб створити Річ Посполиту. Ранньомодерна польсько-литовська держава була набагато більшою за територією, амбіціями та європейським впливом, ніж дві маленькі національні держави, що сьогодні носять її імена. Її громадяни вірили, що вони створили найкращий політичний устрій у світі. Їхня республіка втілювала принципи демократії, громадянських прав, релігійної толерантності та конституційного правління, що зараз вважаються європейськими *par excellence*^[649]; окрім того, вона також створила чи підтримувала мови, релігії та міфи, що сьогодні вважаються українськими, білоруськими та російськими.

Ранньомодерна Річ Посполита була приваблива радше як політичний ідеал, ніж особливе утворення, і саме тому її принади пережили цю державу понад століття. Щось схоже можна сказати про постмодерний Європейський Союз: він привабливий не через його *acquis communautaire*^[650], а завдяки його *savoir-faire*^[651]. Це також елітарний проект, що вособлює привабливий політичний ідеал своєю системою інституцій. Після приєднання Польщі та Литви до ЄС європейський ідеал націй стане для білорусів, українців і росіян ще привабливішим. Східне розширення Європейського Союзу — це мудра та шляхетна політика, яка радше ставить запитання щодо східного кордону Європи, але не дає відповідей на них.

Архіви

AMPN — Archiwum Muzeum Polskiego, Dział Narodowosciowy (Лондон)

AWKW — Archiwum Wschodnie, Osrodek Karta, Wspomnienia (Варшава)
BUWR — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dzial Rekopisow (Варшава)
CAWR — Centralne Archiwum Wojskowe (Рембертув, Польша)
LCVA — Lietuvos centrinis valstybes archyvas (Вільнюс)
SPPL — Studium Polski Podziemnej (Лондон)
VUBR — Vilniaus Universiteto Biblioteka, Rankrasciu skyrius (Вільнюс)
ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации (Москва)

Збірки документів

— Akcja «Wisla»: dokumenty / Misilo Eugeniusz (oprac.). — Warszawa: Archiwum Ukrainskie, 1993.
— Armia Krajowa w dokumentach. — T. 1–3. — London: Studium Polski Podziemnej, 1970–1978.
— Filar Wladyslaw. Eksterminacja ludnosci polskiej na Wolyniu w II wojnie swiatowej. — Warszawa: Zaklad Poligrafii, 1999.
— NKWD o Polsce i Polakach: rekonesans archiwalny / Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej (red.). — Warszawa: Instytut Studiow Politycznych PAN, 1996.
— Przesiedlenie ludnosci polskiej / Stanilsaw Cieselski (red.). — Warszawa: Neriton, 1999.
— Repatriacja czy deportacja?: Przesiedlenie Ukraincow z Polski do USSR, 1944–46 / Misilo Eugeniusz (red.). — T. 1–2. — Warszawa: Archiwum Ukrainske, 1996–1999.
— Siwicki Mikolaj. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. — T. I–III. — Warszawa: nakladem autora, 1990–1994.
— Sladami ludobojstwa na Wolyniu. Okrutna przestroga / Karlowicz Leon, Popek Leon (oprac.). — Cz. II. — Lublin: Polihymnia, 1998.
— eczka specjalna J. W. Stalina: raporty NKWD z Polski 1944–1946 / Cariewskaja atiana, Chmielarz Andrzej, Paczkowski Andrzej, Rosowska Ewa, Rudnicki Szymon (oprac.). — Warszawa: Rytm, 1998.
— 1947: Пропам'ятна книга / Гук Богдан (ред.). — Варшава: Тирса, 1997.

— Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953 гг. / Волокитина Татьяна (*ред.*): В 2 т. — Т. 1, 1944–1948 гг. — Москва, Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997.

— Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. 1939–1951 рр. / Сливка Юрій (упор.). — Львів: НАНУ, 1996–1998.

— Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / Сергійчук Володимир (*ред.*). — Київ: Українська видавнича спілка, 1999.

— Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / Сергійчук Володимир (*ред.*). — Київ: Дніпро, 1998.

— Літопис УПА. 1 і 2 серії. — Торонто, 1976 — (видання продовжується).

— ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. — Ч. 1. (Збірка документів). — Мюнхен: ОУН, 1955.

— Переселення поляків та українців 1944–1946 / Przesiedlenia Polakow i Ukraincow 1944–1946 / Gajowniczek Zuzana (*ред.*). — Warszawa: Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnetrznych i Administracji RP; Київ: Державний архів Служби безпеки України, 2000.

— Повстанські могили: пропам'ятна книга впадших на полі слави вояків Української Повстанської Армії — Захід VI Воєнної Округи «Сян» Тактичних Відтинків «Лемко», «Бастіон», «Данилів», (1944–1946) / Місило Євген (*ред.*). — Варшава, Торонто: Український архів, Видавництво «Літопис УПА», 1995.

— Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Білас Іван (*ред.*): У 2-х кн. — Київ: Либідь, 1994.

— Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1996.

— Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. — Київ: Дніпро, 1996.

— Советский фактор в Восточной Европе, 1944–1953 гг. / Волокитина Татьяна (*ред.*). Документы: В 2 т. — Т. 1: 1944–1948 гг. —

Москва: РОССПЭН, 1999.

— Трагедія українців Польщі / Сергійчук Володимир (*ред.*). — Тернопіль: Тернопіль, 1997.

— УПА в світлі польських документів / Місило Євген (*ред.*): Книга перша: Військовий суд Оперативної групи «Вісла». — Літопис УПА. — Том 22. — Торонто: Видавництво «Літопис УПА» 1992.

Подяки

Якось я сидів у бібліотеці і працював над вступом до книги. За вікном лунав знайомий пташиний переспів. Підвівши голову я побачив брунатного птаха, що вмовстився на підвіконні. Пересмішники знані своїм вмінням наслідувати, а цей птах виспівував з півдесятка мелодій. Двічі поспіль переспівуючи весь свій репертуар, пересмішник вдало імітував шум лісу, що переходив у плюскіт моря й повертав назад. Птах був так близько... Коли ж я надумав записати його пісню, пересмішник чемно вклонився й полетів собі геть.

Ось і я віддаю доземний уклін тим, хто підтримував мене від початку роботи в Оксфорді до її завершення в Єлі. Зокрема, я вдячний Тімоті Гартону Ешу та Томасу В. Саймонзу-молодшому. На початкових етапах моєї роботи я перебував під впливом Лешека Колаковського та нині покійного Ісайї Берліна. На перші спроби поєднати питання історії, міфології та політики мене надихнули Стефан Пітер Роузен та нині покійний Річард Смоук. Декілька років поспіль Роман Шпорлюк, Анджей Валіцький та Пьотр Вандич допомагали мені критичними заувагами. Мої друзі та колеги, зокрема Стівен Бурант, Джеремі Кінг, Ерік Лор, Стюарт Рейчелз, Оксана Шевель та Кірен Вільямз, знайшли час прочитати чорновий варіант мого рукопису. Дослухався я й до слушних порад Анджея Пачковського, Марі Еліз Сарот, Мілади Анни Вахудової та Томаса Венцлови щодо деяких частин моєї роботи. Я вдячний Крісові Боєру, Девіду Бранденбергеру, Кейт Браун, Пітеру Голквісту, Ярославу Ісаєвичу, Віктору Гюго Лейну, Террі Мартіну, Гжегожу Мотиці, Річардові Тьюріцу, Няріюсу Удренасу, Теодору Віксу, Рафалю Внуку та Ларі Вулфу за інтерес, який вони виявили до окремих розділів моєї монографії. Своїми консультаціями зі спірних питань мені допомогли Лаура Белін, Одрі Гелфант Баддінг, Майкл Флаєр, Ярослав Грицак, Катаржина Єсень, Джошуа Кац, Едвард Кінан та Марк Крамер. Ідеями та джерелами мене забезпечували Кейт Дарден, Владислав Філар, Кріс Ган, Ігор Ільюшин, Джефрі Копстейн, Гжегож Костжева-Зорбас, Дмитро Коблицький, Лешек Єсень, Майкл МакКвін, Павел Свєбода та Ясон Віттенберг. Окремої вдячності заслуговують Джефрі Бердс та Ягода Гернік Сталінська, які люб'язно поділилися власними науковими здобутками.

Плідними також були пропозиції Пітера Андреаса, Аарона Белкіна, Джона Чаплічки, Нормана Дейвіса, Володимира Діброви, нині покійного Єжи Гедройця, Єжи Єдліцького, Тоні Джадта, Чарльза Майєра, Шона Поллока, Антонія Полонського, Пітера Потічного і Велько Вуячича.

Корисним виявився обмін думками зі студентами мого семінару Сергієм Біленьким, Стівеном Сігелом, Анною Шульц і Стівеном Свердловим. Загалом після публічного обговорення моєї ідеї стали значно чіткішими, і тому я дуже щасливий, що мені поталанило поділитись своєю роботою із зацікавленими слухачами. Я хотів би подякувати учасникам дванадцятьох семінарів, що відбулись у Гарвардському університеті, трьох — у Віденському інституті гуманітарних наук, трьох — в Оксфордському університеті (один у коледжі Всіх святих і два в коледжі Св. Антонія) та двох — у Вірджинському університеті. Я також хотів би висловити свою вдячність усім, хто прийшов на лекції в Інституті історії Академії наук Польщі, Центральноєвропейському університеті, Колорадському університеті в Боулдері, Колумбійському університеті, Джордж-таунівському університеті, Массачусетському технологічному інституті, Університеті Північної Кароліни в Чейпел Гіл, Стенфордському та Єльському університетах, а також усім, хто відвідав конференції з політичних питань, організовані Європейським колегіумом у Варшаві, Інститутом Схід-Захід у Києві, Євроатлантичним центром у Кишиневі і Центром Вудро Вілсона у Вашингтоні. Світовий союз вояків Армії Крайової та Союз українців у Польщі люб'язно дозволили мені бути присутнім на польсько-українських конференціях, що відбувались у польській Академії національної оборони в Рембертові. Згадані в примітках люди, що погодились дати інтерв'ю, були неймовірно ласкавими. Джонатан Brent, Лариса Геймерт і Маргарет Отцель заповзято взяли за видавництво цієї книги. Особливо я вдячний Гевін Brent за її ретельне редагування. Відповідальність за точність відомостей і всі тлумачення цілком лежить на мені.

Про написання цієї роботи в її форматі годі було й думати, якби не можливість вільно користуватись фондами бібліотеки Віденер у Гарварді та бібліотеки Стерлінг в Єлі. Я також вдячний

інституціям, що дозволили мені використати ілюстровані матеріали. Карти намалював Джонатан Вісс з ораз Марс.

Задум цієї книги виник десь між Оксфордом, Парижем, Віднем і Прагою, матеріали для неї збирались у Варшаві, Вільнюсі, Києві, Львові та на прикордонних територіях, писалася вона в Кембриджі, Массачусетс, а набула свого остаточного вигляду в Нью-Гейвені, Коннектикут. За фінансову підтримку я дякую Раді міжнародних наукових досліджень та обмінів, Інститутів гуманітарних наук у Відні, Американській раді наукових товариств, Інститутів стратегічних досліджень імені Джона Оліна та Гарвардській академії міжнародних і регіональних студій. Семюел Гантінгтон керував двома останніми інституціями протягом мого перебування в Гарварді, і трьома плідними роками я маю завдячувати саме його гречності та терплячості. Також мої слова вдячності за їхню роботу в Гарвардській академії я надсилаю Чет Гаскелл, Бет Гасті та Ірі Кукіній. Додаткові витрати фінансував Центр ЄС Гарвардського університету, Проект щодо примусової міграції Фонду Ендрю Меллона й Массачусетського технологічного інституту та Українського наукового інституту. Мій проект був би неможливим без подорожей, а відтак і гостинності, особливо ж подружжя Шевелів у Києві: Лариси й нині покійного Сергія, та Агнешки й Анджея Вашкевичів у Варшаві. Так само, як і неможливим без громадських місць, де можна читати, писати та змінювати свою думку. Ностальгійна чорна кава проти ночі повертає до *Cafe Pamplona* в Кембриджі, *Muzeum* у Відні, *Slavia* у Празі, *Nowy Swia* у Варшаві і *Au St. Michel* в Парижі (тепер, гадаю, вже в небутті).

Примітки

1

У своєму тексті автор намагався дотримуватись цього покажчика, називаючи міста, про які веде мову, відповідно до того, як їх звали претенденти на них або їхнє населення. Для спрощення читання ми намагались витримувати цей підхід щодо Вільна/Вільнюса, вживаючи першу назву для періоду до 1945 р., а другу — після. — *Прим. перекладачів.*

Умовна назва нацистської антиєврейської політики, що передбачала поставити крапку в «єврейському питанні» в Європі вже не виселенням євреїв за її межі, а цілковитим їх знищенням. Фізичне винищення євреїв розпочалось невдовзі після нападу Німеччини на Радянський Союз. На окупованих польських територіях також було організовано шість таборів смерті: Аушвіц (Освенцим), Трєблінка, Собібор, Майданек, Хелмно та Белжець. Відповідно до плану «остаточного розв'язання єврейського питання», який затвердили на Ванзейській конференції 20 січня 1942 р., ліквідації підлягали 11,5 млн євреїв, що мешкали в Європі. Сам Тімоті Снайдер у своїх працях постійно наголошує на необхідності відходу від асоціації «Остаточного Розв'язання» лише із Аушвіцом, оскільки більшість радянських та польських євреїв загинули в інших таборах або були розстріляні без вивезення до таборів («Голокост кулями»). Про це див. його статтю Holocaust: The Ignored Reality // The New York Review of Books, July 16, 2009. — *Прим. перекладачів.*

3

Тут і далі переклади Адама Міцкевича подаємо за виданням: Міцкевич Адам. Вибрані твори / Пер. Максим Рильський. — т. 1–2. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955, окрім перекладу першого рядка «Пана Тадеуша». Міцкевичеве «Litwo! Ojczyzno moja!» М. Рильський переклав як «О краю мій, Литво!» Для кращого розуміння книги Т. Снайдера ми передали «край» як «батьківщина» — *Прим. перекладачів.*

Bardach Juliusz. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego*. — Warszawa: PWN, 1970. — s. 18–21; Rowell S.C. *Lithuania Ascending*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — p. 296–299; Zinkevicius Zigmas. *The History of the Lithuanian Language*. — Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1996. — p. 71–76. Про поляків і німців див.: Knoll Paul. *The Rise of the Polish Monarchy*. — Chicago: University of Chicago Press, 1971.

5

Перевидана як: Библия. Факсимильнае узнавленне Библии, выдадзенай Францыскам Скарынаю у 1517–1519 гадах: В 3 тамах. — Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1990–1991. Ёго церковнослов'янська мова була забарвлена руською мовою шляхти Великого князівства Литовського, а також зазнала впливу чеської Біблії, якою Скорина користувався в Празі. Див.: Sadouski J. A Linguistic Analysis of the Four Books of Kings Printed by Skaryna in 1518: Doctoral dissertation. — University of London, 1967. — p. 224–226. Про народну прозу Скорини див.: Прадмовы і пасляслоўі паслядоунікаў Францыска Скарыны. — Мінск: Навука и техника, 1991; див. також: McMillin Arnold. Die Literatur der Weissrussen. — Giessen: Wilhelm Schmitz, 1977. — s. 40–47.

6

Altbauer Moshe. *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belarusian (Vilnius Codex 626)*. — Jerusalem: Dorot, 1992. — p. 13–37. Див. також: Wexler Paul. *The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Elements in the Slavic Lands in the Light of the Linguistic Sources // From Shtetl to Socialism / Polonsky Antony (ed.)*. — London: Lيمان Library, 1993. — p. 3–18.

Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież Rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. — Poznan: Drukarnia na Garbarach 45, 1841. — s. 112. Привілеї дозволили євреям зберігати своє право та релігію, використовувати власну мову та звичаї у громадських справах і торгувати, не маючи міського громадянства. Див.: Goldberg Jacob. Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. — Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1985. — p. 1–40.

Цей подвиг повторили в наші часи, коли в 1960 р. у Мінську переклали Статут 1529 р. російською мовою, щоб радянські вчені могли його досліджувати. Тоді висунули версію, що його мова, очевидно не російська, була насправді білоруською: Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Яблонскис К. И. (*ред.*). — Минск: Академия наук БССР, 1960. — с. 3–12. Найвірогідніше, руська була окремою мовою. Пор.: Zmuidzinas Jonas. Commonwealth polono-lithuanien ou l'Union de Lublin. — Paris: Mouton, 1978. — p. 79–82; Bardach Juliusz. Od aktu w Krewie do Zareczenia Wzajemnego Obojga Narodow // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Srodkowowschodniej / Kloczowski Jerzy (red. Nauk.). — Lublin: IESW, 1999. — s. 14–18; Lazutka Stanislovas. Jezyk Statutow Litewskich i Metryki Litewskiej // Lithuania, 1–2 (22–23), 1997. — s. 26–33.

Див. вступ до Статуту 1566 р., написаний бл. 1576 р. Августінасом Ротундусом Мілеським: *Archiwum Komisji Prawniczej*. — t. 7. — Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci, 1900. — s. XX; див. також: Klapene Jurate. *The Grand Duchy and the Grand Dukes in the Sixteenth Century // The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context / Butterworth Richard (ed.)*. — Houndmills: Palgrave, 2001. — p. 86–87.

Дзербина Галина. Права и сямья у Беларусі эпохі рэнесансу. —
Мінск: Техналогія, 1997.

Goldblatt Harvey. The Emergence of Slavic National Languages // Scaglione Aldo. The Emergence of National Languages. — Ravenna: Loggo Editore, 1984. — p. 125, 165. Автор має на увазі процеси стандартизації та емансипації національних мов, що почались в Європі з т. зв. «італійського мовного питання» — загальної назви тривалих дискусій щодо розвитку єдиної літературної італійської мови для всієї Італії, в результаті яких в XVI ст. її основою було обрано флорентійський тосканський діалект. — *Прим. перекладачів.*

12

Friedrich Karin. *The Other Prussia*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Про політичну систему див.: Kaminski Andrzej. The Szlachta of the Polish-Lithuanian Commonwealth // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac Ivo, Bushkovitch Paul (*eds.*). — New Haven, Conn.: Yale Russian and East European Publications, 1983. — p. 17–46; Markiewicz Mariusz. The Functioning of the Monarchy During the Reign of the Electors of Saxony // The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500–1795 / Butterwick Richard (*ed.*). — Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave, 2001. — p. 172–192. Див. також: Stone Daniel. The Polish-Lithuanian State, 1386–1795. — Seattle: University of Washington Press, 2001.

Короткі огляди історіографії Люблінської унії див. у: Bardach. *Studia z ustroju i prawa.* — s. 11–18, і Zmuidzinas. *Commonwealth polono-lithuanien.* — p. 143–151. Важливі російські інтерпретації 1569 р. запропонували Матвій Любавський та Іван Лаппо. Засадничі польські, білоруські та литовські погляди подають Йоахим Лелевель, Михайло Грушевський, Митрофан Довнар-Запольський та Адольфас Шапока. Провідними міжвоєнними польськими дослідниками унії були Оскар Галецький та Станіслав Кутжеба; важливий радянський білоруський внесок зробив В. І. Пічета; з моравською панслов'янською перспективою можна ознайомитись у Френсіса Дворніка. Вступом до теми англійською є праця: Dembkowski Harry. *The Union of Lublin.* — Boulder, Colo.: East European Monographs, 1982. Сьогодні деякі дослідники підважують ідею Речі Посполитої як «шляхетської республіки», підкреслюючи соціальну та регіональну стратифікованість шляхти. Про це див. напр. цитовані Тімоті Снайдером праці Данієля Бовуа, або: Althoen David. *That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830: Doctoral dissertation.* — University of Michigan, 2000. — *Прим. перекладачів.*

Язичницькі литовські сім'ї масово перейшли у католицизм у 1387 р., але більшість литовських бояр вже були православними й залишались ними наступні два століття. Коли почалась Реформація, у Вільнюсі було набагато більше православних церков, ніж католицьких.

Ochmanski Jerzy. The National Idea in Lithuania // Concepts of Nationhood in Early Modern Europe / Banac Ivo, Sysyn Frank (*eds.*). — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1986. — p. 312–313.

Численні публікації Пьотра Скарги, що стосувалися й протестантизму, й православ'я, — найкращий доказ тому. Див.: Skarga Piotr. Pisma wszystkie. — 5 tomow. — Warszawa: Ultima Thule, 1923–1930.

«Чия влада, того й віра» — релігійний принцип, встановлений серед німецьких князів за Аугсбурзьким релігійним миром 25 вересня 1555 р., за яким саме вони вирішували релігійну належність своїх підданих. «Один король, одне право, одна віра» — релігійний принцип, поширений у Франції від Релігійних війн середини XVI ст., за яким в абсолютистській державі мала існувати лише одна віра. — *Прим. перекладачів.*

«Добре впорядкована держава». — *Прим, перекладачів*. Захистом Литви є: *Rozmowa Polaka z Litwinem*. — Bresc: Drukarnia Radziwillowska, 1565. Її автор уже був «гладенький», коли у 1549 р., за два роки до його переїзду до Литви, польська корона призначила йому річну пенсію. Див.: *Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений* / Ред. Крупович Маврикий. — Вильно: В тип. Осипа Завадского, 1858. — с. 38–39; *Baryczowa Marja. Augustyn Rotundus Miesleski, wojt wilenski, pierwszy historyk i apologeta Litwy* // *Ateneum Wilenskie*, 11 (1936). — s. 144. Навряд чи можливо, щоб Ротундус вважав себе вченим, здатним писати округлими реченнями, *phrases hien arrondies*. У класичній латині можна було вживати слово «*rotundus*» для позначення «заокруглений», як і в прозі; вперше бачимо таке значення, мабуть, у Цицероновому «Ораторі», який був відомий Ротундусові. Водночас ця можливість була настільки ж невеликою у XVI ст., як і сьогодні: найпевніше, наш Ротундус був просто гладким. Щоб зрозуміти різницю між ранньомодерною та модерною націями потрібно відчувати, коли змінюється смисл слів, а коли — ні: бути «гладеньким» у XVI ст. означало те саме, що й сьогодні; бути «поляком» чи «литовцем» — звісно, інше.

Bushkovitch Paul. National Consciousness in Early Modern Russia // Banac, Sysyn. Concepts of Nationhood. — p. 356–357; Pelenski Jaroslaw. The Origins of the Official Muscovite Claim to the «Kievan Inheritance» // Harvard Ukrainian Studies, I, I (1977). — p. 48–50.

Kaminski Andrzej. Republic vs. Autocracy. — Cambridge, Mass.:
Harvard University Press, 1993.

Див. таблицю на с. 48. Це також видно з хронологічного переліку збірок, виданих Віленською археографічною комісією в серіях «Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею», «Акты, издаваемые Археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне» та «Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов».

Tereskinas Arturas. Reconsidering the Third of May Constitution and the Rhetoric of Polish-Lithuanian Reforms // *Journal of Baltic Studies*, 27, 4 (1996). — p. 300. Див. також: Walicki Andrzej. *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood*. — Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1989. Про просвітницькі дискусії навколо польських реформ див.: Вулф Ларі. *Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. — К.: Критика, 2009. — с. 283–402.

Для знайомства з цим питанням див.: Hundert Gershon David. Some Basic Characteristics of the Jewish Experience in Poland // Polonsky. From Shtetl to Socialism. — p. 19–25; Rosman M. J. The Lords' Jews. — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1990. — p. 1–22. Класичною працею вважається: Baron Salo Wittmayer. A Social and Religious History of the Jews. — vol. 16. — New York: Columbia University Press, 1976.

Goldberg Jacob. Privileges Granted to Jewish Communities As a Stabilizing Factor in Jewish Support // *The Jews in Poland* / Abramsky Chimen, Jachimczyk Maciej, Polonsky Antony (*eds.*). — Oxford: Blackwell, 1986. — p. 31–54; Beauvois Daniel. Polish-Jewish relations in Russian territory // *Ibid.* — p. 81; Eisenbach Artur. *The Emancipation of the Jews in Poland, 1785–1870.* — Oxford: Basil Blackwell, 1991. — p. 126–127, 158–160.

Визначена в 1791 р. територія переважно західних (у т. ч. українських) губерній, де мало право проживати єврейське населення Російської імперії. Проіснувала до 1917. — *Прим, перекладачів.*

Міцкевич сам пізніше одружився з жінкою єврейського походження. Міцкевичеве запутане походження — це лише одна з варіацій на цю тему; історик Йоахим Лелевель (1786–1861), видатний віленський професор за часів Міцкевичевого навчання та найбільший тогочасний польський історик, був сином німецького дворянина. Для Міцкевича етнічні визначення національності не мали сенсу, тому неможливо визначити, ким він був «насправді», з'ясовуючи походження його батьків чи прадідів. Вступ до дискусії щодо Міцкевичевого походження див. у: Applebaum Anne. *Between East and West*. — London: Macmillan, 1995. — p. 114–122; Grudzinska-Gross Irena. *How Polish is Polishness?* // *East European Politics and Societies*, 14, 1 (2000). — p. 5ff.; Ascherson Neal. *Black Sea*. — New York: Hill and Wang, 1994. — p. 144ff. Про татарські мечеті див.: Tyszkiewicz Jan. *Tatarzy na Litwie i w Polsce*. — Warszawa: PWN, 1989. — s. 287. Фундаментальною працею є праця: Weintraub Wiktor. *The Poetry of Adam Mickiewicz*. — The Hague: Mouton, 1954. Щодо порушених питань див. с. 14–15.

Експансія польської освіти в Російській імперії не зачепила євреїв. У Вільнюсі радше російська, ніж польська, мова була для євреїв вікном у ширший світ.

Бенджюс А. и др. История Вильнюсского университета. — Вильнюс: Мокслас, 1979. — с. 64–66; Beauvois Daniel. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. — t. 1. — Lublin: KUL, 1991. — s. 37–39, 273–275. Приклад Міцкевича, литовського поляка, кар'єра якого, уможливлена російським царем, привела до створення довготривалих символів польського патріотизму, не є унікальним. Схожою була доля Міхала Клеофаса Огінського (1765–1833), чий полонез «Прощання з батьківщиною» в А мінор став найвідомішим польським бароковим твором.

«Філомати» (від грец. *philomathes* — той, що прагне знання) — організована за зразком масонських лож Й. Ковалевським, Я. Чачотом, Т. Заном, А. Міцкевичем та ін. таємна патріотична організація студентів Віленського університету, що існувала в 1817–1823 рр. Після розкриття більшість її членів, у т. ч. Міцкевич, були засуджені до заслання у внутрішні губернії Росії. — *Прим. перекладачів.*

Порівняймо Міцкевичеві рядки про втрачену Литву з Пушкіновими про відкриття Петербурга: «Природой здесь нам суждено / В Европу про-рубить окно, / Ногою твердой стать при море». «Евгений Онегин» був закінчений у 1832 р., «Пан Тадеуш» — у 1834. Пушкін і Міцкевич товаришували. Див.: Tomaszewski Jerzy. Kresy wschodnie w polskiej mysli politycznej // Miedzy Polska etniczna i historyczna / Wrzezinski Wojciech (*red.*). — Wrocław: Ossolineum, 1988. — s. 97 і далі; див. також: Свирида И. И. Между Петербургом, Варшавой и Вильно. — Москва: ОГИ, 1999.

Barzun Jacques. *Classic, Romantic, and Modern*. — Garden City, N.Y.:
Doubleday, 1961. — p. 14.

Taylor Nina. Adam Mickiewicz et la Lithuanie // Les confins de l'ancienne Pologne / Beauvois Daniel (*ed.*). — Lille: Presses Universitaires, 1988. — p. 70.

Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. — Москва: Наука, 1965. — с. 5–6.

Gieysztor Jakob. Pamietniki. — t. 1. — Wilno: Biblioteka Pamietnikow,
1913. — s. 36, 61, 136.

Про його газету, що виходила в оригіналі і російською мовою, див.: Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. — Минск: Беларусь, 1988. Див. також: Lossowski Piotr, Mlynarski Zygmunt. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w Powstaniu Styczniowym. — Wrocław: Ossolineum, 1959. — s. 166–186; Stanley John. The Birth of a Nation // The Crucial Decade / Kiraly Bela (ed.). — New York: Brooklyn College Press. — p. 110–119.

Aleksandravcius Egidijus. Political Goals of Lithuanians, 1883–1918 // *Journal of Baltic Studies*, 23, 3 (1992). — p. 230–231; Udrenas Nerijus. *Book, Bread, Cross, and Whip: The Construction of Lithuanian Identity within Imperial Russia*: Doctoral dissertation. — Brandeis University, 2000.

Moritsch Andreas. The January Insurrection and the Emancipation of Peasants in the Polish-Russian Provinces // The Crucial Decade / Kiraly Bela (*ed.*). — p. 180–182.

Kasperavicius Algis. Kształtowanie się narodu litewskiego // Europa nie prowincjonalna / Jasiewicz Krzysztof (*red.*). — Warszawa: Rytm, 1999. — s. 218–223; Hroch Miroslav. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Cambridge: Cambridge University Press. — 1985. — p. 89; Merkys Vytautas. Biskup Motiejus Valanczius a polityka narodowościowa rządu Rosji // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine / Kloczowski Jerzy et al. (*eds.*). — Lublin: IESW, 1994. — p. 317–318.

Про польський позитивізм див.: Jedlicki Jerzy. *A Suburb of Europe*. — Budapest: Central European Press, 1999; Blejwas Stanislaus. *Realism in Polish Politics*. — New Haven, Conn.: Yale Concilium on International and Area Studies, 1984.

Narbutt Teodor. Dzieje starożytne narodu litewskiego. — t. 2. — Wilno: Antoni Marcinkowski, 1835–1841. — s. 492.

Krapauskas Virgil. *Nationalism and Historiography*. — Boulder, Colo.: East European Monographs, 2000. — p. 31, 108.

Venclova Tomas. Native Realm Revisited: Mickiewicz s Lithuania and Mickiewicz in Lithuania — цит. за рукописом, сторінки 1–5, надруковано польською у: *Zeszyty Literackie*, 70 (2000). Схожу роль відіграла поезія Юзефа Ігнація Крашевського. Про Даукантаса див. також: *Zmuidzinās. Commonwealth polono-lithuanien*. — p. 148.

Pelissier Jean. Les principaux artisans de la Renaissance Nationale Lituanienne. — Lausanne: Leman, 1918. — p. 25–45. Порівняймо також останні два рядки популярної Міцкевичевої «Оди молодості» (1820): «Ну здрастуй же, ясний свободи ранку! Визволення йде сонце за тобою!»

Ochmanski Jerzy. Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku. — Białystok: PAN, 1965. — s. 137ff.; Krapauskas. Nationalism and Historiography. — p. 15.

Rak Jiri. Byvali Cechove. — Praha: H&H, 1994. — s. 127–140. Поп.
також: Macura Vladimir. Cesky sen. — Praha: Lidove noviny, 1998. — s.
14–53.

Diringer David. The Alphabet. — vol. 1. — New York: Funk and Wagnall, 1968. — p. 157–164.

Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. — К.: Дух і літера, 2005. — с. 148–149; Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. — с. 110.

Ця теза про поширення націоналізму походить від Дії Грінфелд:
Greenfeld Liah. Nationalism. — Cambridge: Harvard University Press,
1992.

Narbutt. Dzieje starożytne narodu litewskiego. — t. 1. — s. 454–464;
Krapauskas. Nationalism and Historiography — p. 74.

Weintraub. The Poetry of Adam Mickiewicz. — p. 115. Мова йде про роботу Preussens altere Geschichte. — 4 Bd. — Riga: Hartmann, 1808.

Про Міцкевича у Франції див.: Walicki Andrzej. *Philosophy and Romantic Nationalism*. — Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1997. — p. 265–267.

Показовий аргумент щодо мови та національного відродження див. у: Macura Vladimir. *Znameni zrodu*. — Praha: Н&Н, 1995. — s. 61–79. Литовські діячі прагнули також довести, що Міцкевич був литовцем і в етнічному, а не лише в політичному сенсі, шукаючи доказів, що він володів литовською мовою. Загалом, використання історії як компенсації політики давнє, як і, власне, сама історія. Див.: Grafton Anthony. *The Footnote*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. — p. 155.

Цит. за: Miłosz Czesław. Rodziewiczowna // Kultura, 522 (1991). — s. 21.

Pelissier. Les principaux artisans. — p. 45–59; Venclova. Native Realm Revisited. — p. 22.

Bardach. Polacy Litewscy i inne narody Litwy historycznej // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine / Kloczowski. — p. 366.

Radzik Ryszard. «Samookreslenie jako element swiadomosci etnicznej ludu bialoruskiego w XIX wieku» // Przegląd Wschodni, 4, 3 (1997). — s. 616.

Czekmonas Valerius. O etapach socjolingwistycznej historii Wilenszczyzny i rozwoju polskiej świadomości narodowej na Litwie // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine / Kloczowski. — p. 457–463.

Jedrzejewicz Waclaw. Kronika Zycia Jozefa Pilsudskiego. — t. 1. —
London: Polska Fundacja Kulturalna, 1977. — s. 15–16.

Іншою відповіддю був інтернаціональніший соціалізм. Казимир Келлез-Крауз, видатний марксистський теоретик партії Пілсудського, за походженням був литовським поляком. Про нього див. мою книгу: *Nationalism, Socialism, and Modern Central Europe*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 1997. Молодого Фелікса Дзержинського (1876–1926) виключили з його віленської школи за вживання польської мови. Він повернувся до інтернаціонального соціалізму, приєднався до Люксембурзького крила польського соціалізму, що відкидав ідею відродженої польської держави, а закінчив свою кар'єру в комуністичній Росії як голова ЧК. Див.: *Blobaum Waclaw. Feliks Dzierzynski and the SDKPiL*. — Boulder, Colo.: East European Monographs, 1983. Див. також: *Cywinski Bohdan. Rodowody niepokornych*. — Paris: Spotkania, 1985; *Naimark Norman. The History of the «Proletariat»*. — Boulder, Colo.: East European Monographs, 1979.

Wrobel Piotr. Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska. — Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. — s. 16.

Дані подаю за: Guthier Steven. The Belorussians: National Identification and Assimilation // Soviet Studies, 29, 1 (1977). — p. 40–47. Про «етнічні групи» та національну історію див.: King Jeremy. Loyalty and Polity, Nation and State: Doctoral dissertation. — Columbia University, 1998. — p. 29–33. Про захист див.: Smith Anthony. The Ethnic Origins of Nations. — Oxford: Blackwell, 1986.

Доунар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. — Мінск: Беларуская
Енцыклапедыя, 1994. — с. 360; Gajkowska Celina. Wincenty
Marcinkiewicz // Polski Słownik Biograficzny. — t. 19. — Wrocław:
Ossolineum, 1974. — s. 588–590.

Міцкевичеві цитаты з: Беларуская літаратура XIX стагоддзя / Лойко А. А., Рагош В. П. (ред.). — Мінск: Вышэйшая школа, 1988. — с. 32;
Дунін цитаванай за яго: Збор твораў. — Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БРСР, 1958. — с. 370.

Czeczot Jan. Piosnki wiesniacze znad Niemna i Dzwiny. — Wilno: Zawadzkiego, 1839. Див. також: Валодзіна Т. В. Ян Чачот і браты Тышкевічы // Фальклор. — Мінск: Беларуская Навука, 1997. — с. 6. Kosman Marcei. Historia Bialorusi. — Wroclaw: Ossolineum, 1979. — s. 219; Weintraub. Poetry. — p. 13; McMillin Arnold. Die Literatur der Weissrussen. — s. 82–83.

Zaprudnik Jan. Belarus. — Boulder, Colo.: Westview, 1993. — p. 54–55; Kosman. Historia Bialorusi. — s. 220.

Thaden Edward. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. — Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984, особливо с. 54, 68–69, 79, 121, 126; Grimsted Patricia. *The Foreign Ministers of Alexander I*. — Berkeley: University of California Press, 1969. — p. 104–150.

Кузняява Софья. «Нацыянальнае адраджэнне і нацыянальная свядомасць беларусаў у першай палове XIX ст.» // Беларускі гістарычны агляд, 1, 1, 1994. — с. 57.

Це функція, яку та сама Церква виконувала для українців в австрійській Галичині у ХІХ ст. Державна політика мала значення, оскільки Уніатська Церква була під вогнем в обох державах у 1795 р.: Сосна Уладімір. Уніяцкае пытанне ў беларускай вёсцы ў канцы ХVІІІ — першай палове ХІХ ст. // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі / Біч М. В., Лойко П. А. (рэд.) — Мінск, 1996. — с. 90–92.

Тарасюк Л. К. Адлюстраванне уніяцкай тэматыкі у творчасці Францішка Багушзвіча // *Unia brzeska* / Luzny Ryszard, Ziejka Franciszek, Kerinski Andrzej (red.). — Krakow: Universitas, 1994. — s. 526–531.

Розуміння інституційних змін у Церкві в 1830-х рр. передано в:
Шавельский Г. И. Последнее воссоединение с православной церковью
униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). — Санкт-Петербург:
Тип. «Сельского вестника», 1910.

Zaprudnik Jan. National Consciousness of the Byelarussians and the Road to Statehood // Byelorussian Statehood. Kipel Vitaut, Kipel Zora (eds.). — New York: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988. — p. 13
Jurkiewicz Jan. Nasze widzenie Białorusinów w XX wieku // Dzieje Najnowsze, 27, 2 (1995). — s. 68.

Vakar Nicholas. Belorussia. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956. — p. 82–83. Рекомендацію цензора див. у: Багушэвіч Францішак. Творы. — Мінск: Беларусь, 1967. — с. 202–205.

Варто зазначити, що Ернест Гелнер у кількох місцях зачіпає питання, як модернізація держав іноді приводить до творення однієї, а часом — кількох націй. Гелнер Ернест. Нації та націоналізм; Націоналізм. К.: Таксон, 2003.

Про ставлення російської еліти до повстання 1863 р. див.: Glebocki Henryk. Fatalna sprawa. — Krakow: Arcana, 2000; Прудников М. Чего же хочет Польша? — Санкт-Петербург: Главное управление военно-учебных заведений, 1863. Про самоідентифікацію селян див.: Radzik. «Samookreslenie». — s. 612–614; Koszelew M. Polacy w oczach Białorusinów // Dzieje Najnowsze, 27, 2 (1995). — s. 83–85.

Про цю зміну див.: Weeks Theodore. *Nation and State in Late Imperial Russia*. — Dekalb: Northern Illinois University Press, 1996. — p. 45–73; Weeks Theodore. *Russification and the Lithuanians* // *Slavic Review*, 60, 1 (spring 2001). — p. 109; Lieven Dominic. *Nicholas II*. — New York: St. Martins, 1993. — p. 134–135; Rodkiewicz Witold. *Russian Nationality Policy*. — Lublin: Scientific Society of Lublin, 1998. — p. 226–231; Pelissier. *Les principaux artisans*. — p. 158–159; *О русской правде и польской кривде*. — М.: Университетская типография, 1863. — с. 28–29.

Chimiak Lukasz. Gubernatorzy Rosyjscy w Krolestwie Polskim. — Wrocław: FNP, 1999. — s. 70–79; Chwalba Andrzej. Polacy w służbie Moskali. — Warszawa: PWN, 1999. — s. 66; Bushkovitch Paul. The Ukraine in Russian Culture // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*, 39, 3, (1991). — s. 347–350. Див. також: Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики. — Москва: Индрик, 1999. *Vakar. Belorussia*. — p. 73. Йосиф Гурко, варшавський генерал-губернатор і найвідоміший русифікатор у польській історії, також був польсько-литовського походження.

Довнар-Запольский М. В. Народное хозяйство Белоруссии, 1861–1914 гг. — Минск: Изд. Госплана БССР, 1926. — с. 8–28.

Офіційний перепис населення міста 1909 р. показав, що місто мало 205 250 мешканців, 1,2% з яких були литовцями, 20,7% — росіянами, 37,8% — поляками, а 36,8% — євреями. Гаучас П., Видугирис А. Етнолінгвістическая ситуація литовско-белорусского пограничья // География, 19 (1983). — с. 62–63. За російським переписом 1897 р. у місті мешкало 40% євреїв, 31% поляків і 2% литовців. Vakar. Belorussia. — р. 12. Див. також: Zinkevicius. History of the Lithuanian Language. — р. 288; Eberhardt Piotr. Przemiany narodowosciowe na Litwie w XX wieku // Przegląd Wschodni, 1, 3 (1991). — s. 456–457.

Цитату з 1902 див. у: Aleksandravicius Egidijus. Political Goals of Lithuanians, 1883–1918 // *Journal of Baltic Studies*, 23, 3 (1992). — p. 234; з 1905 р. — у: Pelissier Jean. *Les principaux artisans*. — p. 177; пор. також: Eidintas Alfonsas, Zalus Vytautas. *Lithuania in European Politics*. — New York: St. Martins, 1999. — p. 39; Lossowski Piotr. *Stosunki polsko-litewskie 1918–1920*. — Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1966. — s. 35–40.

Byelorussian Statehood / Kipel Vitaut, Kipel Zora (*eds*). — New York: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988. — p. 32–36, 37–52, 125–129.

Maldzis Adam. Belaruska staulenne da Liublinskai unii // Unia lubelska i tradycje integracyjne / Kloczowski (*red.*). — s. 154–155.

Бич Михал. Ад идеи аднаўлення Рэчы Паспалітау да барацьбы за стварэнне незалежнай беларускай дзяржавы // Unia lubelska / Kloczowski (*red.*). — s. 173.

Цьвікевіч Аляксандр. Западно-руссизм. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993 [1928]. — с. 314.

Guthier. The Belorussians. — p. 40–47; Eberhardt Piotr. Przemiany narodowosciowe na Litwie. — Warszawa: Przegląd wschodni, 1997. — s. 46; Eberhardt Piotr. Przemiany narodowosciowe na Białorusi. — Warszawa: Editions Spotkania, 1994. — s. 14. Ці розрахунки базовані на даних перепису 1897 р., який враховував дані щодо рідної мови.

Про землю див.: Rodkiewicz. Russian Nationality Policy. — p. 79; про мову: Kurzowa Zofia. Jezyk polski Wilenszczyzny i kresow polnocno-wschodnich. — Warszawa: PWN, 1993. — s. 22–311.

У цьому сенсі польськість цих поляків нагадувала німецькість австрійських лібералів до часів масової політики в Австрії. Див.: Judson Pieter. *Exclusive Revolutionaries*. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.

Bardach Juliusz. O swiadomosci narodowej Polakow na Litwie i Bialorusi // Miedzy Polska etniczna i historyczna / Wrzezinski Wojciech (*red.*). — Wroclaw: Ossolineum, 1988. — s. 246–247; Смалянчук Аляксандр. Пстарычная швядомость и идеалагія палякаў Беларусі і Літвы на пачатку XX стагоддзя // Беларускі гістарычны агляд, 1, 2 (1995). — с. 32–40.

Наприклад: Romer Michal. Litwa. — Lwow: Polskie towarzystwo nakladowe, 1908. Про інші такі праці див.: Bardach. Polacy Litewscy // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine / Kloczowski Jerzy et al. (*eds.*). — Lublin: IESW, 1994. — p. 372–373.

92

Дані російського перепису 1897 р.

Eidintas, Zalys. Lithuania in European Politics. — p. 18; Motieka Egidijus. Początki nowożytnego państwa litewskiego // Europa nie prowincjonalna / Krzysztof Jasiewicz (*red.*). — Warszawa: Rytm, 1999. — s. 224–231; Miknys Rimantas. Wilno i Wilenszczyzna w koncepcjach Michała Romera i krajowców // *Ibid.* — s. 70; Berenis Vytautas. Problem dziedzictwa kulturowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ideologii litewskiego ruchu narodowego // *Ibid.* — s. 467–473.

Були спроби використати польську мову як засіб для повторної литовізації письменних верств: Вуйніcki Tadeusz. Polskojęzyczne piśarstwo Litwinow w Wilnie // Litwa / Lemanaite Greta, Bukowiec Pawel (*red.*). — Krakow: WUJ, 1998. — s. 117–122.

Підрахунки 1909 р., цитовані вище, показали 37,7% поляків і 36,8% євреїв. Згідно з російським переписом 1897 р., місто було на 40,4% єврейським і на 30,9% польським. Про торгівлю див.: Schoenburg Nancy, Schoenburg Stuart. *Lithuanian Jewish Communities*. — New York: Garland, 1991. — p. 354.

Порівняння Бешта та Гаона див. у: Rosman Moshe. *Founder of Hasidism*. — Berkeley: University of California Press, 1996. — p. 36–37.
Про соціальні витоки сіоністів у Польщі див.: Mendelsohn Ezra. *Zionism in Poland*. — New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981.
Про політику асиміляції та націоналізм у Відні див.: Rozenblit Marsha. *The Jews of Vienna 1867–1914*. — Albany, N. Y.: SUNY Press, 1983. — p. 175–195. Див. також: Levisohn Joshua. *The Early Vilna Haskalah: Doctoral dissertation*. — Harvard University, 1999.

Tobias Harry. *The Jewish Bund in Russia*. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1972. — p. 46, 52–53; Minczeles Henri. *Vilna, Wilno, Vilnius*. — Paris: Editions de la Decouverte, 1993.

Kawym Stefan. Ideologia stronnictw politycznych w Polsce wobec Mickiewicza 1890–1899. — Lwow: Filomata, 1937; Kozłowski Józef. «My z niego wszyscy...» — Warszawa: Czytelnik, 1978.

Ця оцінка базується на результатах виборів, зібраних у 2000 р. Джефрі Копстейном та Джейсоном Віттенбергом для їхнього проекту «Rethinking the Social Bases of Dictatorship and Democracy in Interwar East Central Europe».

У 1939 р. Ксаверій Пружинський пов'язав соціальне походження Дмовського з новим видом польського націоналізму: Pruzinski Ksawery. *Niezadowoleni i entuzjasci.* — Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1990. — s. 637–644. Тверезий вступ до цієї теми див. у: Walicki Andrzej. *The Troubling Legacy of Roman Dmowski* // *East European Politics and Societies*, 14, 1 (2000). — p. 12–30. Браян Портер оцінює модерний польський націоналізм як відмову від історичного часу: Porter Brian. *When Nationalism Began to Hate.* — Oxford: Oxford University Press, 2000. Див. також: Dabrowski Patrice. *Folk, Faith, and Fatherland* // *Nationalities Papers*, 28, 3 (2000). — p. 397–416. Поп. загалом: Wandycz Piotr. *The Lands of Partitioned Poland.* — Seattle: University of Washington Press, 1993; Kieniewicz Stefan. *Historia Polska 1795–1918.* — Warszawa: PWN, 1997; Polonsky Antony. *Politics in Independent Poland.* — Oxford: Clarendon Press, 1972.

101

Liulevicius Vejas. War Land on the Eastern Front. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Бич. Ад идеи аднаўлення Речы Паспалітау. — с. 174–175; цитата
Васіля Захаркі з Kipel and Kipel. Byelorussian Statehood. — p. 97.

Lubachko Ivan. Belorussia under Soviet Rule. — Lexington: University of Kentucky Press, 1972. — p. 24–25.

Smetona Antanas. Die litauische Frage. — Berlin: Das neue Litauen, 1917. — s. 29.

Page Stanley. *The Formation of the Baltic States*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959. — p. 30–97; Sukiennicki Wiktor. *East Central Europe During World War I*. — vol. 2. — Boulder, Colo.: East European Monographs, 1984. — p. 668–705.

Garlicki Andrzej. Wilna zadaja wszyscy // Tematy polsko-litewskie / Traba Robert (*red.*). — Olsztyn: Borussia, 1999. — s. 72.

Lossowski Piotr. Po tej i tamtej stronie Niemna. — Warszawa: Czytelnik, 1985. — s. 105. Щоб відчути литовське розчарування див.: Gabrys Juozas. L'Etat Lithuanien et Mitteleuropa. — 1917; Lituanus. La verite polonaise sur les Lithuaniens. — Lausanne: Bureau d'Information de Lithuanie, 1917.

Eberhardt Piotr. Wizje i projekty Polskiej Granicy Wschodniej w latach 1914–1921 // *Przegląd Wschodni*, 5, 2 (1998). — s. 348–351.

Wandycz Piotr. *Soviet-Polish Relations, 1917–1921*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969. — p. 110.

Senn Alfred Erich. *The Great Powers, Lithuania, and the Vilna Question.* — Leiden: Brill, 1966. — p. 55.

111

Смертельный удар (*лат*).

Davies Norman. White Eagle, Red Star. — London: Macdonald and Co., 1972; Zeligowski Lucjan. Wojna w roku 1920. — Warszawa: Polska zjednoczona, 1930.

Wandycz. *Soviet-Polish Relations*. — p. 209; Eidintas, Zalus. *Lithuania in European Politics*. — p. 70, 77; Ajnenkiel Andrzej. *Od aktu 5-ego listopada do traktatu ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Wojciechowski Mieczyslaw (red.)*. — Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. — s. 27. Перебіг подій після 1939 р. був такий: польська поразка, радянське привласнення Вільнюса на користь Литви, а потім радянська окупація самої Литви.

Zeligowski Lucjan. Zapomniane prawdy. — London: Mildner and Sons, 1943. — s. 32–43; цитата Пілсудського з: Skaradzinski Bohdan. Fenomen litewsko-bialoruskich formacji Wojska Polskiego // Europa nie prowincjonalna / Jasiewicz. — s. 902. Див. також: Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje. — Krakow: Arcana, 2001. — s. 326–332.

Dabski Jan. Pokoj ryski. — Warszawa: Kulerskiego, 1931. — s. 78;
Wojdylo Witold. Traktat w Rydze w koncepcjach politycznych obozu narodowego // Wojciechowski. Traktat Ryski 1921. — s. 53–55. Про другорядні мотивації Грабського див.: Kawalec Krzysztof. Narodowa Demokracja wobec traktatu ryskiego // Ibid. — s. 31–45. Про Василевського див.: Stoczewska Barbara. Litwa, Bialorus, Ukraina w mysli politycznej Leona Wasilewskiego. — Krakow: Ksiegarnia Naukowa, 1998. Про Пілсудського і Василевського див.: Wasilewski. Jozef Pilsudski: Jakim go znalem. — Warszawa: Roj, 1935.

Я маю на увазі: Доўнар-Запольскі. Гісторыя Беларусі. Рукопіс був завершеним у 1926 р. Про радянське використання сялянських і нацыянальных праблем у Польші див.: Jackson George. Comintern and Peasant in East Europe, 1919–1930. — New York: Columbia University Press, 1966. — р. 22, 182 і далі.

Він вийшов у комуністичній Польщі: Mickiewicz Adam. Pan Tadeusz
/ Tlum. Bronislaw Taraszkiewicz. — Olsztyn: Pojezierze, 1984.

Традиційно в білоруській історіографії ставиться питання про те, що сталося б, якби в Ризі всі «етнічно білоруські землі» віддали радянській Білорусі; інше питання про те, що сталося би в разі створення білоруської незалежної держави. Обидві можливості не були реалістичними. Ця праця висуне менш захмарні гіпотетичні припущення, розглядаючи висунуті пропозиції, що з плином часу були відкинуті. Див.: Ладысев Уладзімір, Брыгадзін Петр. Рада БНР пасля Рыжскага дагавора 1921 р. // Беларускі гістарычны часопіс, 1 (1997). — с. 48–50.

Міхал Ромер з Каунаса Юзефу Пілсудському у Варшаву, 15 травня 1922 р. — див. у: *Pismo czynności ciągłym lat idace* / Rosner Anna, Rosner Andrzej (*red.*). — Warszawa: Krag, 1992. — s. 158–162; про погром див.: Mendelsohn Ezra. *The Jews of East Central Europe*. — Bloomington: Indiana University Press, 1983. — p. 52; про 1918–1920-ті рр. див.: Lossowski. *Stosunki polsko-litewskie*; про 1920-ті рр.: Senn Alfred. *The Emergence of Modern Lithuania*. — Westport, Conn.: Greenwood Press, 1975.

120

Існував невеличкий пам'ятник Міцкевичу всередині академічного костьолу у Вільні.

121

Slowo (Wilno), 1 listopada 1924. — s. 1.

Myslakowski Piotr. Losy wilenskich pomnikow Mickiewicza //
Biuletyn Stowarzyszenia Wspolnota Polska, pazdziernik 1998.

Про тогочасне Вільно див.: Mendelsohn Ezra. The Jews of East Central Europe. — Bloomington: Indiana University Press, 1983. — p. 11–84; Najnowsze dzieje Zydow w Polsce / Tomaszewski Jerzy (*red.*). — Warszawa: PWN, 1939. — s. 179–198. Див. також: Мілош Чеслав. Родинна Європа. — Львів: Літопис, 2007. — с. 69–78.

За польським переписом 1931 р. в місті проживало 195 100 осіб, з яких 65,9% поляків, 28,0% євреїв, 0,9% білорусів і 0,8% литовців. Литовські демографи визнали, що тоді в місті було мало литовців. Леонас Сабалюнас погодився на цифру 5,8% щодо міста та навколишніх територій, приєднаних Литвою в 1940 р. Eberhardt. *Przemiany narodowosciowe na Litwie // Przegląd Wschodni*, 1, 3 (1991). — s. 468–469.

Про білоруську культуру див.: Vakar. Belorussia. — p. 121–135; Wabiszczewicz Aleksander. Sytuacja szkolnictwa białoruskiego na Białorusi Zachodniej // Społeczeństwa białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / Gizejewska Małgorzata, Strzembosz Tomasz (*red.*). — Warszawa: ISP PAN, 1995. — s. 190, 198; Litwin Aleksiej. Problem Białorusi w oficjalnej polityce polskiej // *Ibid.* — s. 17–21.

126

Мілош. Родинна Європа. — с. 83.

Kasperavicius Algis. Relituanizacja i powrot do macierzy // Tematy polsko-litewskie / Traba Robert (*red.*). — Olsztyn: Borussia, 1999. — s. 103; Udrenas Nerijus. History Textbooks and the Making of the Nation State: Master s thesis. — Brandeis University, 1995. — p. 14.

Venclova Tomas. *Native Realm Revisited*, цит. за рукописом, сторінка 23, надрукована польською в *Zeszyty Literackie*, 70 (2000).

Цит. за: Neumann Iver. Poland as a Regional Great Power // Regional Great Powers and International Politics / Neumann Iver (*ed.*). — New York: St. Martins, 1992. — p. 134–135. Див.: Anysas M. Der litauische-polnische Streit um das Wilnagebiet. — Wurzburg: K. Triltsch, 1934. — s. 1–2, 10; Voldemaras Augustin. La Lithuanie et ses problemes. — Paris: Mercure Universel, 1933. — p. 15–18.

Eidintas, Zalus. Lithuania in European Politics. — p. 140–141.

131

Eidintas, Zalus. Lithuania in European Politics. — p. 122.

Crowe David. *The Baltic States and the Great Powers*. — Boulder, Colo.: Westview Press, 1993. — p. 83.

Eidintas, Zalus. Lithuania in European Politics. — p. 180–181.

Загалом про край див.: Wierzbicki Marek. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. — Warszawa: Volumen, 2000. — s. 155–156; про місто див.: Iwanow M. Sprawa przynależności Wilna i problemy narodowościowe na Białorusi // Społeczeństwa... / Gizejewska, Strzembosz. — s. 85–89.

Polski Słownik Biograficzny. — t. 18. — Wrocław: Ossolineum, 1973.
— s. 1, 514; Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных
арганізацый. — Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1991;
McMillin Arnold. Die Literatur der Weissrussen. — s. 122.

Zepkajte Regina. Okupacja Wilna przez Armie Czerwona //
Spoleczenstwa... / Gizejewska, Strzembosz. — s. 305.

Crowe. *The Baltic States*. — s. 99–106; Bullock Alan. *Hitler and Stalin*. — New York: Knopf, 1992. — p. 645; Zepkajte *Okupacja Wilna przez Armie Czerwona*. — s. 302; Kasperavicius Algis. *Stosunek wladz i spoleczenstwa Litwy do Polakow na Wilenszczyznie // Spoleczenstwa... / Gizejewska, Strzembos*. — s. 307; Tarka Krzysztof. *Spor o Wilno // Zeszyty Historyczne*, 114 (1995). — s. 60; Sabaliunas. *Lithuania in Crisis*. — p. 151–153. Під час Другої світової війни столицею Литви залишався Каунас, хоча відповідно до конституції нею був Вільнюс. Саме в Каунасі японський віце-консул Тіуне Сугіхара видав 10 000 віз євреям, врятувавши 5 000 життів. Hillel Levine. *In Search of Sugihara*. — New York: Free Press, 1996.

Sabaliunas Leonas. *Lithuania in Crisis*. — Bloomington: Indiana University Press, 1972. — p. 153; Kasperavicius. «Relituanizacja i powrot do macierzy». — s. 108.

Запис від 9 липня 1941 р. Його щоденник зберігається у відділі рукописів (Rankrasciu Skyrius) бібліотеки Вільнюського університету під шифром F75–15. Далі — VUBR.

Уявною правовою підставою для цієї вимоги була угода з більшовицькою Росією від 12 липня 1920 р.

Kairys S. Is Vilniaus sugrizus? // Mintis, 10, 1939. — s. 130. Цит. за:
Kasperavicius. «Relituanizacija». — s. 109.

Sabaliunas. Lithuania in Crisis. — p. 162. Див. також: Crowe. The Baltic States. — p. 143.

Щоденникові записи від 4 лютого 1940 р. і 21 березня 1940 р. // VUBR F75–13. Див. також: Tomaszewski Longin. Społeczeństwo Wilenszczyzny wobec władzy Litewskiej i sowieckiej // Społeczeństwa... / Gizejewska, Strzembosz. — s. 329; Eberhardt. Przemiany narodowościowe na Litwie. — s. 151.

Kasperavicius. Stosunek władz i społeczeństwa Litwy do Polaków. — s. 313; Zepkajte. Okupacja Wilna. — s. 310–314.

Eberhardt. Przemiany narodowosciowe na Litwie. — s. 153–154.

Ця книга не порівнює нацистський та радянський режими. У 1970–1980-х рр. таке порівняння було частиною західнонімецьких дебатів, де його співвідносили зі спадком Третього Рейху у сучасному західнонімецькому суспільстві. Провідником до *Historikerstreit* є праця: Maier Charles. *The Unmasterable Past*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988; також див.: Wehler Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit?* — Munich: Beck, 1988. Важливою англomовною збіркою є: *Reworking the Past* / Baldwin Peter (ed.). — Boston: Beacon Press, 1990. У 1990-х рр. дебати про порівняння перенеслися до Франції, тоді як традиційні лояльності до комунізму ставились під питання після розпаду СРСР. Див. особливо: Фюре Франсуа. *Минуле однієї ілюзії: нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті*. — К.: Дух і Літера, 2007; див. також мою рецензію: *Coming to Terms with the Charm and Power of Soviet Communism // Contemporary European History*, 6, 1 (1997). — p. 133–144. Аргументи міжнародної збірки Courtois Stephane (ed.). *Le livre noir du communisme*. — Paris: Robert Laffont, 1997, щодо жорстокості комунізму мали найбільший резонанс у Франції та Італії. Французькі та німецькі дебати перетнулися в *Le Debat*, 89 (1996).

Під прикриттям німецької влади радикальні литовські націоналісти закликали німців очистити Вільнюс від поляків і були розчаровані, дізнавшись, що німці мають інші плани. Див.: Kasperavicius. Relituanizacija. — s. 114–115.

Статистичний звіт за березень 1943 р. (34/67) // F. R1399, A1, B. 9; «Lagebericht. Wilna, IV A 1 (Gestapo)» // F. R1399, A1, B. 100; «An den Herrn Hoheren SS-und Polizeiführer Ostland und Russland Nord in Riga. Verhalten litauischer Sonderkampfverbände», 11 Mai 1944; «Lagebericht. Bändertätigkeit», 24 April 1944 // F. R1399, A1, B. 100, L. 1; Звіт командира СС Тітеля Скульну в Ризі, 15 Mai 1944 // F. R1399, A1, B. 106 — всі зберігаються в Литовському центральному державному архіві у Вільнюсі.

Porat Dina. *The Holocaust in Lithuania // The Final Solution / Cesarini David (ed.)*. — Routledge: New York, 1994. — p. 160.

Arad Yitzhak. The «Final Solution» in Lithuania // Yad Vashem Studies, 11 (1976). — p. 43–48; Arad Yitzhak. Ghetto in Flames. — Jerusalem: Hava, 1980. — p. 43–48.

Kweit Konrad. Rehearsing for Murder // *Holocaust and Genocide Studies*, 12, 1 (1998). — p. 3–26. Про роль литовських євреїв за часів радянської окупації див.: Levin Dov. *Baltic Jews under the Soviets*. — Jerusalem: Hebrew University, 1994. Під час радянського міжвладдя автор був депутатом парламенту.

Arad. Ghetto in Flames. — p. 429–432; Dvorjetski Marc. Le Ghetto de Vil'na. — Geneva: Union O.S.E., 1946; щоденник Іцхака Рудашевського: Lithuania, 3 (1991). — p. 35–49; Mac-Queen Michael. The Context of Mass Destruction // Holocaust and Genocide Studies, 12, 2 (1998). — p. 27–48. Див. також: Stang Knut. Kollaboration und Massenmord. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996. — s. 73–112.

Рівень смертності вищий, ніж це прийнято вважати, оскільки, мабуть, 15 тис. євреїв з Варшави та Центральної Польщі втекли до Вільна в 1939–1941 рр. Більшість із них знайшли свою смерть десь у Литві.

Novershtern Abraham. Yung Vilne // The Jews of Poland Between the two World Wars / Gutman Yisrael, Mendelsohn Ezra, Reinharz Jehuda, Shmeruk Chone (*eds.*). — Hanover, Mass.: Brandeis University Press, 1989. — p. 386.

155

Tarka. Spor o Wilno. — s. 83.

156

Kasperavicius. Relituanizacija. — s. 117.

157

Советский фактор. — с. 73.

Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946 /
Cariwskaja atiana i inni. — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych
Polskiej Akademii Nauk, 1998. — s. 48.

159

Ця тема обговорюється ширше у розділі 9.

160

Запис у щоденнику від 6 листопада 1944 р. // VUBR, f75–13.

«Хто вшанує місто без імені?» — питає перший рядок «Міста без імені» Чеслава Мілоша, виданого у 1969 р. Про труднощі литовських поляків див. спогади з: Surwillo Jerzy. Rachunki nie zamkniecie. — Vilnius: Magazyn Wilenski, 1992, наприклад, на с. 318.

Borodziej Włodzimierz, Ciesielski Stanisław, Kochanowski Jerzy. Wstęp // Przesiedlenie ludności polskiej. — s. 23–35; Brandisauskas Valentinas. Migracje i przemiany demograficzne na Litwie // Europa nie prowincjonalna / Jasiewicz Krzysztof (*red.*). — Warszawa: Rytm, 1999. — s. 1123.

Про поляків у Вільнюсі див.: *Przesiedlenie ludnosci polskiej.* — s. III; про польську владу, що очікувала на польських селян, — s. 109ff; про німецькі документи — s. 159; про литовський Каунас — s. 361–364.

Eberhardt. *Przemiany narodowosciowe na Litwie*. — s. 167; Eberhard Piotr. *Polska ludnosc kresowa*. — Warszawa: PWN, 1998. — s. 114–123. Застереження щодо результатів переписів див. у: Anderson Benedict. *he Spectre of Comparison*. — London: Verso, 1998. — p. 36–45.

Офіційні квазіспогади трактують цей період як боротьбу за збереження «литовської нації»: Бордонайте М., Товарищ Матас. — Вильнюс: Минтис, 1986. — с. 89 і *passim*.

Christophe Barbara. Staa versus Identitat. — Cologne: Wissenschaft und Politik, 1997. — s. 41.

Бенджюс А. и др. История Вильнюсского университета. — с. 154, 194; Kosman Marcełi. Uniwersyte Wilenski 1579–1979. — Wrocław: Ossolineum, 1981. — s. 57. Кількість євреїв зменшилась із 13% у 1937–1938 рр. до 6,5% у 1945–1946 рр. і до 1,6% у 1976–1988 рр. Перша різниця була результатом того, що понад 90% литовських євреїв було знищено під час Голокосту. Друга, найвірогідніше, свідчить про схильність радянських євреїв навчатись у російськомовних університетах.

Айтов Н. А., Мордкович В. Г., Титма М. Х. Советский город. — Москва: Мысль, 1988. — с. 212–222. Misiunas Romuald, aagerera Rein. he Baltic States. — London: Hurst, 1983. — p. 106, 125.

Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918: історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2002.

Vaitiekunas Vytautas. Sovietized Education in Occupied Lithuania // Lithuania under the Soviets / Vardys Stanley V. (*ed.*). — New York: Praeger, 1965. — p. 186–187, 194.

Vardys Stanley V. Modernization and Baltic Nationalism // Problems of Communism, September-October 1975. — p. 43.

Sliwinski Marek, Cekmonas Valerius. Swiadomosc narodowa mieszkancow Litwy i Bialorusi // Przegląd Wschodni, 4, 3 (1997). — s. 585; Popovska Vesna. National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania. — Houndmills: Palgrave, 2000. — p. 45–49.

Eberhardt. Przemiany narodowosciowe na Litwie. — s. 176–179; Werth Nicolas. Apogee e crise du goulag // Le livre noir du communisme / Courtois Stephane (*ed.*). — Paris: Rober Lafont, 1997. — p. 262.

Zinkevicius Zigmās. *The History of the Lithuanian Language*. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. — p. 322–324; Misiūnas, *Language in the Baltic States*. — p. 159–165.

Vardys. *Modernization and Baltic Nationalism*. — p. 38–40; Eberhardt.
Przemiany narodowosciowe na Litwie. — s. 203.

176

Снечкус Антанас. Советская Литва на пути расцвета. — Вильнюс, 1970.

Пор.: Donskis Leonidas. Lithuania at the End of the Twentieth Century // Personal Freedom and National Resurgence / Dobrynin Aleksandr, Kuzmickas Bronius (eds.). — Washington, D.C. Paideia, 1994. — p. 59–74. Радикальна версія цієї ідеї походить від сучасних гінді-націоналістів, які стверджують, що середньовічна Литва була «індо-буддистською державою». Див.: Spitz Douglas, Urban William. A Hindu Nationalist View of Baltic History // Journal of Baltic Studies, 24, 3 (1993). — p. 297.

Я маю на увазі книгу Зінкевічюса «History of the Lithuanian Language».

Krapauskas Virgil. Marxism and Nationalism in Soviet Lithuanian Historiography // *Journal of Baltic Studies*, 23, 3 (1993). — p. 255; Venclova Tomas. «Litwa, ojczyzna nasza» // *Lithuania*, 26–27 (1998). — p. 78; Borkowicz Jacek. Polska-Litwa // *Polska w Europie*, 12 (1993). — s. 34–35; Nagorska Alicja. Języki — narody — kultury // *Lithuania*, 5 (1991). — p. 194; Buran Stephen, Zubek Voytek. Eastern Europe's Old Memories and New Realities // *East European Politics and Societies*, 7, 2 (1993). — p. 375.

Lemanaite Greta. Stereotyp Polaka w oczach Litwina // *Narody i stereotypy* / Walas Teresa (*red.*). — Krakow: Miedzynarodowe Centrum Kultury, 1995. — s. 90–94. Див. також: Sliwinski Marek. Conscience nationale et la perception geopolitique des habitants de la Lithuanie // *The Making of Democracy* / Allan Pierre, Skaloud Jan (*eds.*). — Prague: Economics University Press, 1997. — p. 134–140; *Kultura*, 442–443 (1984). — p. 133–135. Ці переконання не обов'язково залежали від контактів із поляками: литовці, які жили серед поляків, виказували щонайменше антипатії, тоді як литовці в тих місцях, де поляків майже чи взагалі не було, виявляли її найбільше. Див. дослідження з початку 1990-х рр.: Sliwinski, Cekmonas. Swiadosc narodowa mieszkancow Litwy i Bialorusi. — s. 538–585.

Про дані див.: Senn Alfred Erich. *Gorbachev's Failure in Lithuania*. — New York: St. Martins, 1995. — p. 31. Про документи щодо протестів див.: Vizulis Izidors. *he Molotov-Ribbentrop Pac of 1939*. — New York: Praeger, 1990. Про дискусії кінця 1980-х рр. див.: Christophe. *Staa versus Identitat*. — s. 104–122. Див. також: Vardys Stanley V. *Lithuanian National Politics // Problems of Communism, July-August 1989*. — p. 54, 62; Niemczykowa Aleksandra. *Litwa na drodze do suwerennosci // Lithuania, 17 (1995)*. — s. 105.

Landsbergis Vytautas. Lithuania: Independent Again. — Seattle: University of Washington Press, 2000; про Чюрльоніса див.: Senn A. E. The Lithuanian Intelligentsia of the Nineteenth Century // National Movements in the Baltic Countries / Loit Aleksander (*ed.*). — Stockholm: Center for Baltic Studies, 1985. — p. 314; Misiunas, Taagepera. The Baltic States. — p. 148. Див. також: Popovska. National Minorities. — p. 57 і далі; а також: Landsbergis Vytautas. Piesn o tym, kim jestesmy // Lithuania, 1 (1990). — s. 16–21. Реабілітація Чюрльоніса частково була заслугою Антанаса Венцлови.

Як переможець Тевтонського Ордену під Грюнвальдом, Вітовт також був вигідно «антинімецьким». Nikzentaitis Alvydas. Der Vytautaskul in Litauen und seine Widerspiegelung im Denkmal // Nordos Archiv, 6, 1 (1997). — s. 131, 138–141. Поп. з: Caplinskas Antanas. Vilnius Streets. — Vilnius: Charibde, 2000.

Toleikis Vytautas. Historia w szkole litewskiej w perspektywie stosunkow polsko-litewskich // Traba Robert (*ed.*). Tematy polsko-litewskie. — Olsztyn: Borussia, 1999. — s. 210–212; див. також: Vareikiene Birute. Od konfrontacji do zrozumienia // *Ibid.* — s. 216–225; Christophe. Staat versus Identitat. — s. 141–165; Sapoka Adolfas. Vilnius in the Life of Lithuania. — Toronto: Lithuanian Association, 1962.

Інші частини належали Османській імперії та її васалам Молдові та Кримському ханату, а також Угорщині.

Про середньовічні витоки цієї різниці див.: Obolensky Dimitri. *The Byzantine Commonwealth*. — London: Phoenix Press, 2000. — p. 322–343; Thomson Francis. *The Corpus of Slavonic Translations Available in Muscovy // Christianity and the Eastern Slavs* / Gasparov Boris, Raevsky-Hughes Olga (eds.). — Berkeley: University of California Press, 1993. — p. 179–214; Яковенко Наталя. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. — К.: Генеза, 1997.

Febvre Lucien, Martin Henri-Jean. *The Coming of the Book*. — London: Verso, 1976, [1958]. — p. 201–203, 248–332; Исаевич Ярослав. Преемники первопечатания. — М.: Книга, 1981. Щоб відчути, наскільки гострими були дебати в Польщі перед 1596 р., див.: Frick David. *Polish Sacred Philology in the Reformation and Counter-Reformation*. — Berkeley: University of California Press, 1989. Відомий один випадок, коли протестанти використали церковнослов'янську для перекладу Біблії: Frick David. *Szymon Budny and the Church Slavonic Bible // Language, Literature, Linguistics / Flier Michael, Karlinsky Simon (eds.)*. — Berkeley, Calif.: Slavic Specialties, 1987. — p. 62–66.

Martel Andre. *La langue polonaise dans les pays ruthenes.* — Lille: *Annales et Memoires de l'Universite de Lille*, 1938. — p. 58–66, 142, вся книга варта уваги щодо даного питання; див. також: Sevcenko Ihor. *Byzantium and the Slavs.* — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1991. — p. 170, 670. Уніатська Церква насправді повільніше запроваджувала польську мову, ніж православна. Польська почала домінувати в документах Уніатської Церкви від 1650 р. й зберігала свій вплив до 1800 р. Детальніше див. таблицю 1 на с. 132.

Гудзяк Борис. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — с. 273–303 і далі; Halecki Oskar. From Florence o Brest. — New York: Archon Books. — р. 223–286, 423–433; Коялович М. О. Литовская церковная уния. — т. 1. — СПб, 1859. — с. 166–168.

Про способи див.: Frick David. Meletij Smotryckyj. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995. — p. 181–192; Thompson Francis. Meletius Smotritsky and the Union with Rome // Four Hundred Years / Groen Bert, Bercken Wil van den (*eds.*). — Leuven: Peeters, 1998. — p. 55–126; Hynczewska-Hennel Teresa. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks // Concepts of Nationhood / Banac, Sysyn. — p. 383–392; Lesiow Michal. The Polish and Ukrainian Languages // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe / Gitelman Zvi et al. (*eds.*). — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 2000. — p. 397–398. Про протестантів, зокрема, див.: Williams George. Protestants in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth. — Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, 1988. — p. 190, 205.

Сеник Софія. Берестейська унія і світське духовенство // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті / Ред. Гудзяк Борис. — Львів: Львівська Богословська Академія, 1997. — с. 55–66.

Borecki Jerzy. Unia lubelska jak czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // Unia lubelska i tradycje integracyjne... / Kłoczowski Jerzy (*red.*). — s. 60–78; Яковенко Наталія. Русь як третій член Речі Посполитої «Двох Народів» в українській думці першої половини XVII ст. // *Ibid.* — с. 84–88; Samsonowicz Henryk. Mieszczanstwo Rzeczypospolitej wobec Unii Brzeskiej // Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci / Gajek Jan Sergiusz, Nabywaniec Stanisław (*red.*). — Lublin: KUL, 1998. — s. 73–80; Saunders David. Ukrainians since 1600 // *Ethnic Studies*, 10 (1993). — p. 113.

Щоб так сталося, Уніатська Церква мала перетворитись із пропольської на проукраїнську інституцію, що й відбулось у ХІХ ст., до чого ми ще повернемося. Про Реформацію та селян у Польщі див.: Urban Waclaw. Chłopi wobec Reformacji w Malopolsce. — Krakow: PWN, 1959.

1570 р. є модельним роком у: Rotkowski Jan. Histoire economique de la Pologne avan les partages. — Paris: Champion, 1927. Щодо критики політичних інтерпретацій «другого закріпачення» див.: Kaminski Andrzej. Neo-serfdom in Poland-Lithuania // Slavic Review, 34, 2 (1975). — p. 253–268.

Яковенко Н. М. Українська шляхта. — К.: Наукова думка, 1993. — с. 265; див. також: Kaminski. Szlachta of the Polish-Lithuanian Commonwealth. — p. 31; Sysyn Frank. Between Poland and the Ukraine. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985. — p. 20–32.

Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. — К.: Дух і Літера, 2010. — с. 14. Про магнатів див.: Litwin Henryk. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648. — Warszawa: Semper, 2000; Яковенко. Українська шляхта. — с. 206–207, 219; Rosman. he Lords' Jews, 1990. — p. 40, 85 і далі.

Wolnicz-Pawlowska Ewa. Antroponimia polska na kresach południowo-wschodnich // *Jezyk polski dawnych Kresow Wschodnich* / Rieger Janusz (*red.*). — Warszawa: Semper, 1999. — s. 211–212; Martel. Langue polonaise. — p. 200. Про освіту жінок див.: Karpinski Andrzej. Kobieta w miescie polskim. — Warszawa: IH PAN, 1995. — s. 167–201; також див.: Bogucka Maria. Białogłowa w dawnej Polsce. — Warszawa: Trio, 1998. — s. 167–201.

Про невдалу комбінацію в 1569 р. див.: Щербак Віталій. Українське козацтво: формування соціального стану. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2000. — с. 42 і далі. Про воєнні дії див.: Majewski Wieslaw. The Polish Art of War in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // A Republic of Nobles / Federowicz J. K. (ed.). — Cambridge: Cambridge University Press, 1982. — p. 188.

Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — с. 33–64;
Biedrzycka Agnieszka. Złoty pokój // Prace Historyczne, 127 (2000). — s. 27–38.

Універсали Богдана Хмельницького / Ред. Бутич Іван. — К.: Альтернативи, 1998. — с. 45, 46, 50, 53; Сергійчук Володимир. Козацтво і унія // *Unia brzeska* / Luzny Ryszard, Ziejka Franciszek, Kerinski Andrzej (red.). — Krakow: Universitas. — s. 457; Флоря Борис. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України // Гудзяк. Берестейська унія. — с. 132; Mironowicz Antoni. Projekty unijne wobec Cerkwi prawoslawnej w dobie ugody hadziackiej // *Unia brzeska* / Gajek, Nabywaniec (red.). — s. 178–187.

Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — т. 10. — Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958. — с. 346–359; Яковлева Тетяна. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — К.: Основи, 1998. — с. 305–350; Kaminski Andrzej. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy // Harvard Ukrainian Studies, 1, 2 (1977). — p. 178–187.

Щоб прослідкувати одну важливу тенденцію відходу від толерантності, див.: Guldon Zenon, Wijaczka Jacek. he Accusation of Ritual Murder in Poland, 1500–1800 // Polin, 10 (1997). — p. 119–131.

Ellio J. H. *Europe Divided 1559–1598*. — Oxford: Blackwell 2000 [1968]. — p. 154–163 і далі.

Про фінанси див.: Гвоздик-Пріцак Лариса. Економічна і політична візи Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К.: Обереги, 1999. — с. 101–102 і далі; про мову див.: Pritsak Omeljan, Reshetar John. Ukraine and he Dialectics of Nation-Building // *Slavic Review*, 22, 2 (1963). — р. 18–19. Про козацьку історію та українську ідентичність див.: Sysyn Frank. he Reemergence of he Ukrainian National and Cossack Mythology // *Social Research*, 58, 4 (1991). — р. 845–864; Субтельний Орест. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993. — с. 124–126.

Насправді історія сталась не з Яремою, а з його родичем, Єжи Вишневецьким (1617–1641), який у 1640 р. був єдиний раз послом на сеймі і спричинив там велику сенсацію та викликав обурення тим, що наказав принести собі до нижньої палати сейму, Посольської ізби, крісло, схоже на сенаторське. Див.: Czamanska Iona. Wisniowiecscy: monografia rodu. — Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2007. — s. 244. — *Прим. перекладачів.*

Halecki Oskar. Przyłączenie Podlasia, Wolynia, i Kijowszczyzny do Korony w Roku 1569. — Krakow: Gebethner and Wolff, 1915. — s. 244. Його біографію див. у: Widacki Jan. Kniaz Jarema. — Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1997. — s. 11–20. Про крісло див.: Яковенко. Українська шляхта. — с. 75; про власність див.: Sysyn. Between Poland and he Ukraine. — p. 76.

207

Basarab John. Pereiaslav 1654. — Edmonton: CIUS, 1982.

Про колегії див.: Травкіна О. І. Чернігівський Колегіум 1700–1786. — Чернігів: ДКП ПВВ, 2000. — с. 8–41. Нічик Валерія. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — К.: Український центр духовної культури, 2001. — с. 53–94. Про Кохановського див.: Lewin Paulina. Jan Kochanowski: The Model Poet in Eastern Slavic Lecture of Poetics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *The Polish Renaissance in Its European Context* / Fiszman Samuel (ed.). — Bloomington: Indiana University Press, 1988. — p. 429–443. Про переклади див.: Thomson. Slavonic Translations. — p. 191.

Bushkovitch. The Formation of National Consciousness in Early Modern Russia // Concepts of Nationhood / Banac, Sysyn. — p. 355–377; Picchio Riccardo. Guidelines for a Comparative Study of the Language Question among the Slavs // Aspects of the Slavic Language Question / Picchio Riccardo, Goldblat Harvey (eds.). — 2 vol. — Columbus, Ohio: Slavica, 1984. — vol. 1. — p. 12–29; Грот И. К. Филологические разыскания. — СПб., 1899. — с. 464–467.

Bushkovitch Paul. *Religion and Society in Russia*. — Oxford: Oxford University Press, 1992; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань: Издание Книжного магазина М. А. Голубева, 1914. Щодо спеціального прикладу впливу українського священика на російську історіографію див.: Keenan Edward. *he Kurbskii-Groznyi Apocrypha*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971. — p. 21–44.

Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Либідь, 1994. — с. 25. Див. також: Kohu Zenon. Ukrainian Nationbuilding // Concepts of Nationhood / Banas, Sysyn. — p. 566–567.

Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). — К.: ІНТЕЛ, 1996. — с. 65–140.

Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К.: Критика, 1998. — с. 21–31.

Rawita-Gawronski Fr. Rok 1863 na Rusi. — t. 2. — Lwow: H. Altenberg, 1903. — s. 266.

215

Див. промовисту карту в: Дейвіс. Боже ігрище. — с. 710.

Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. — М.: Академия наук СССР, 1955. — с. 105–166.

Бовуа. Битва за землю. — с. 61–65, 93. Про історичну візію Шевченка див.: Грабович Григорій. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка. — К.: Критика, 1998; проникливою є також праця: Забужко Оксана. Шевченків міф України. — К.: Абрис, 1997. — с. 97–142.

Saunders David. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*.
— Edmonton: CIUS, 1985.

Hamm Michael. Kiev. — Princeton, N. J.: Princeton University Press.
— p. 55–81.

Тексти циркуляру та указу див. у: Магочій Павло Роберт. Історія України. — К.: Критика, 2007. — с. 320–321.

Див. напр.: Батюшков П. Н. Волынь. — СПб: Общественная польза, 1888.

Зайцев Павло. Життя Тараса Шевченка. — К.: Обереги, 2004
[1955].

Rosenfeld Max. Die polnische Judenfrage. — Vienna: L?wit, 1918. — s. 68; Bushko Jozef. he Consequences of Galician Autonomy after 1867 // Polin, 12 (1999). — p. 86; Grodziski Stanislaw. he Jewish question in Galicia // Polin, 12 (1999). — p. 62.

Возняк Михайло. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. — Львів: Діло, 1924. — с. 6–14.

Шах Степан. Отець Маркіян Шашкевич та галицьке відродження. — Париж: Ukrainian Christian Movement, 1961. — с. 36; Zabrowarny Stefan. Dzieło biskupa Jana Snigurskiego // Polska-Ukraina: 1000 lat sasiedztwa / Stepien Stanislaw (*red.*). — Przemyśl: Poludniowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. — s. 169–171.

Возняк. Як пробудилося... — с. 175–176; Polonsky Antony. The Revolutionary Crisis of 1846–1849 and Its Place in the Development of Nineteenth-Century Galicia // Cultures and Nations / Gitelman et al. — p. 443–469; Грицак Ярослав. Нарис історії України. — К.: Генеза, 1996. — с. 73.

Magocsi Paul Robert. The Language Question in Nineteenth Century Galicia // Aspects of the Slavic Language Question / Picchio, Goldblatt (eds.). — vol. 2. — p. 56–57. Див. також: Lane Hugo. State Culture and National Identity in a Multiethnic Context: Doctoral dissertation. — University of Michigan, 1999. — p. 231–234.

Himka John-Paul. *The Construction of Nationality in Galician Rus // Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Suny Ronald, Kennedy Michael (eds.). — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999, особливо с. 128–129, 143–154; Himka John-Paul. *Religion and Nationality in Western Ukraine*. — Montreal: McGill-Queen's University Press, 1999. — p. 130–134; Lane. *State Culture and National Identity*. — p. 294–296.

Adamczyk Mieczysław. Szkolnictwo ludowe w greckokatolickiej diecezji przemyskiej // Polska-Ukraina / Stepień. — s. 162–163.

Koralka Jiri. Cesi v habsburske risi a v Evrope 1815–1914. — Praha: Argo, 1996. — s. 16–82. Українці були стурбовані присутністю польської культури у Львові, тоді як чехи прагнули подолати німецьку культуру в Празі. Використовуючи надійну австрійську пошту, чех міг написати українцеві у 1900 р., що «у Львові ви стикаєтесь із тією ж проблемою, що й ми в Празі». Франтішек Пастрнек — Кирилові Студницькому, 5 липня 1900 р., див.: У півсотлітніх змаганнях. — К.: Наукова думка, 1993. — с. 54. Див. також: Возняк. Як пробудилося... — с. 48–54; Sto padesat le cesko-ukrajinskych literarnych styku. — Praha: Sve Sovetu, 1968. — s. 5–52.

Chlebowczyk Jozef. On Small and Young Nations in Europe. — Wrocław: PAN, 1980. — p. 126. Pop.: Rozdolski Roman. Engels and the «Nonhistoric» Peoples: trans. Himka John-Paul. — Glasgow: Critique Books, 1986; no. Benner Erica. Really Existing Nationalisms. — New York: Oxford University Press, 1995.

Prymak homas. Mykhailo Hrushevsky. — oronto: University of oronto Press, 1987. — p. 41.

234

Канадський інститут українських студій видає англomовну «Історію України-Руси».

Partacz Czeslaw. Przyczyny i przebieg konfliktu ukraińsko-polskiego w Galicji // *Przegląd Wschodni*, 2, 4 (1992–1993). — s. 843; Rudnytsky Ivan. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // *Nationbuilding and the Politics of Nationalism* / Markovits Andrei, Sysyn Frank (*eds.*). — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1982. — p. 60–65; Lane Hugo. Class Interest and the Shaping of a «Non-Historical» Nation // *Cultures and Nations* / Gitelman et al. — p. 383; Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе: в 2-х т. — К.: Основи, 1994.

Грицак Ярослав. Дух, що тіло рве до бою. — Львів: Каменяр, 1990;
Ргумак. Mykhailo Hrushevsky. — p. 56–57; Павличко Соломія. Дискурс
модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1997. — с. 9–38.

Петрова Валентина. Утворення Національно-демократичної партії в Галичині // Наукові Записки, 5, 2 (1996); Jobst Kerstin. Zwischen Nationalismus und Internationalismus. — Hamburg: Dolling und Galitz Verlag, 1996. — s. 32–51; Szporluk Roman. Polish-Ukrainian Relations in 1918 // The Reconstruction of Poland, 1914–1923 / Latawski Paul (*ed.*). — London: Macmillan, 1992. — p. 46.

Сам вірш, навіть попри його видання в Санкт-Петербурзі, виявляє проникливіше розуміння тактики, ніж та, з якою зазвичай пов'язують Міцкевича.

Пор.: Hrytsak Yaroslav. A Ukrainian Answer o the Galician riangle // Polin, 12 (1999). — p. 142–145, та Забужко Оксана. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К.: Основи, 1993. — с. 22–53.

Kann Robert. A History of the Habsburg Empire. — Berkeley: University of California Press, 1977. — з. 406–467; Попик Сергій. Українці в Австрії 1914–1918. — К.: Золоті Литаври, 1999.

Ця, а також вище- і нижчезгадані дані та інтерпретації наведені за: Eberhardt. Polska ludnosc kresowa. — s. 180, цит.: Die Ergebnisse der Volkszahlung vom 31.XII.1900. — Vienna, 1902.

Як ішлося в типовому польському заклику до українців: «Гаразд, ви за своєю кількістю переважаєте нас, але все, що є духом і культурою цих карпатських земель, є наше й лише наше». Див.: Sajsse-Tobyczek Kazimierz. Dosc juz ignorancji w kwestii Kresow Poludniowych! — Warszawa, 1919, цит. за: Kolbuszewski Jacek. Kresy. — Wroclaw: Dolnoslaskie, 1999. — s. 236.

Horn Maurycy. *Zydzi na Rusi Czerwonej*. — Warszawa: PWN, 1971. — s. 75–77; Menekin Rachel. *he Galician Jewish Vote in he 1873 Austrian Elections* // *Polin*, 12 (1999). — p. 119; Himka John-Paul. *he Polish-Ukrainian-Jewish Relations in Austrian Galicia* // *Ibid.* — p. 37; Dubanowicz Edward. *Stanowisko ludnosci zydzowskiej w Galicyi*. — Lwow: Polonia, 1907. — s. 16–17.

244

Преважно (*франц.*).

Павлюк Олександр. Боротьба України за незалежність і політика США. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1996. — с. 40–66. Див. також: Baker Mark. Lewis Namier and he Problem of Eastern Galicia // *Journal of Ukrainian Studies*, 23, 2 (1998). — p. 59–104.

Reshetar John. he Ukrainian Revolution. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1952. Відповідним романом є «Біла гвардія» М. Булгакова.

Polonsky Antony. A Failed Pogrom // The Jews of Poland Between the Two World Wars / Gutman Yisrael, Mendelsohn Ezra, Reinartz Jehuda, Smeruk Chone (*eds.*). — Hanover, Mass.: Brandeis University Press, 1989. — p. 113.

248

Horbal Bogdan. Działalność polityczna Lemków na Lemkowszczyźnie 1918–1921. — Wrocław: Arboretum, 1997.

Інші землі з україномовним населенням залишились у Румунії (Буковина) та Чехословаччині (Карпатська Русь). Про Буковину див.: Livezeanu Irina. *Cultural Politics in Greater Romania*. — Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1995. — p. 63–68.

250

Pipes Richard. The Formation of the Soviet Union. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954. — p. 249.

Ми зосередили нашу увагу на таких міжвоєнних польських воєводствах: Львівському, Станіславівському, Тернопільському, Волинському та на південній частині Поліського воєводства, які (за винятком далекої західної частини Львівського воєводства) були інкорпоровані до радянської України у 1945 р. і зараз складають Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську та Рівненську області незалежної України. Україномовні частини міжвоєнних польських Люблінського та Краківського воєводств залишились у складі Польщі після Другої світової війни й сьогодні є частиною Польщі. Лінгвістичні пропорції на основі польського перепису 1939 р. за воєводствами: Волинське — 68,4% українське і 16,2% польське, Станіславівське — 68,9% українське і 22,4% польське, Львівське — 34,1% українське і 57,7% польське, Тернопільське — 45,5% українське і 49,3% польське. Ці дані перебільшують польську присутність і помилково натякають, що кожен учасник перепису мав чітку національну ідентичність. Львівське воєводство було розтягнуте на захід, таким чином створюючи помилкове враження, що поляки склали більшість навколо міста. Небездоганні, але корисні виправлення можна знайти у кн.: Кубійович Володимир. Географія українських і сумежних земель. — Краків: Українське видавництво, 1943. — с. 13–14, 20–29.

252

Conques Robert. *Harves of Sorrow*. — New York: Oxford University Press, 1986.

Одного прикладу вистачить для цілого прошарку людей: Валер'яна Підмогильного, роман якого «Місто» чимало розповідає про політику українізації 1920-х рр., стратили в 1937. Наша розповідь тепер повертається до Галичини та Волині, чи «Польської України», як осердя української національної ідеї протягом останніх трьох чвертей ХХ ст. Корисними для реконструкції історії передвоєнної Радянської України є джерела, цитовані тут і в розділах 6 і 9, а також у кн.: Шаповал Юрій. Україна ХХ століття. — К.: Генеза, 2001; Шаповал Юрій, Пристайко Володимир, Золотарьов Володимир. Ч.К.-Г.П.У-Н.К.В.Д. в Україні. — К.: Абрис, 1997; Бачинський П. П. Документи і матеріали трагічної історії України (1917–1927). — К.: Охорона праці, 2000.

Rotocki Robert. Polska a DC UNR // Депортації українців та поляків /
Ред. Сливка Юрій. — Львів: Місіонер, 1998. — с. 65–66.

Невдала спроба галицьких українців здобути державність та вплив динамічних рухів, таких як італійський фашизм, змінили погляди Донцова. Геополітик перед 1914 р. став філософом українського інтегрального націоналізму 1920-х рр., що фетишизував організованість. Донцов, який народився російським підданим, був схильний протиставляти російське варварство європейській цивілізації, змальовувати Україну та Польщу частиною Європи й навіть представляти Польщу як модель для України.

Motyl Alexander. *he urn o the Right*. — Boulder, Colo.: Eas European Monographs, 1980. — p. 43. Про Донцова див.: Stryjek omasz. *Ukrainska idea narodowa okresu miedzywojennego*. — Wroclaw: Funna, 2001. — p. 110–190; Рудко Василь. Донцов і Липинський // *Harvard Ukrainian Studies*, 9, 3–4 (1985). — p. 477–494.

Мірчук Петро. Нарис історії українських націоналістів. — Мюнхен: Українське видавництво, 1968. — с. 93.

Як згадував полковник УПА Василь Кук, такі реформатори, як Голувко (вбитий у 1931 р.), «розділяли нас ідеологічно» й «розмивали поділи», а тому мали бути знищені. Motyka. *Tak bylo w Bieszczadach*. — s. 35. Дані з: Motyl Alexander. *Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921–1939* // *East European Quarterly*, 19, 1 (1985). — p. 50.

Horak Stephan. Poland and Her National Minorities. — New York: Vantage Press, 1969. — p. 149. Газети також зберігали зв'язок із літературною мовою. Див.: Неділя Марія. Українська преса на західноукраїнських землях // Наукові записки, 7 (1998). — с. 265–270.

Фотографії див. у кн.: Polish Atrocities in Ukraine / Revyuk Emil (*ed.*). — New York: United Ukrainian Organizations, 1931; Kushnir V. J. Polish Atrocities in the West Ukraine. — Prague: Nemes, 1931.

Rodkiewicz. Russian Nationality Policy. — p. 35. Під час війни швидше волинські німці, аніж волинські поляки, вважалися серйозною загрозою. Перед 1914 р. німцям надавали перевагу перед поляками. Див.: Lohr Eric. Enemy Alien Politics Within the Russian Empire During World War One: Doctoral dissertation. — Harvard University, 1999. Див. також: Lohr Eric. Nationalizing the Russian Empire: the Campaign Against Enemy Aliens during World War I. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003.

262

Бовуа. Битва за землю. — с. 133.

Один поляк з Волині згадував феодальні повинності українських селян навіть у 1930-х рр. — II/1362/2k, Archiwum Wschodnie, Osrodek Karta, Warszawa.

Medrzecki Włodzimierz. Województwo wołyńskie. — Wrocław: Ossolineum, 1988. — s. 25, 63, 93. Дани з: Kesik Jan. Województwo wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów // Przegląd Wschodni, 4, 1 (1997). — s. 99–136.

Jackson. Comintern and Peasant. — p. 22, 182, 189, 209. Про радянські рейди див.: Kuczera Mykola. Polityka II Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939 // Przegląd Wschodni, 4, 1, (1997). — s. 141–146.

Radziejowski Janusz. *The Communist Party of Western Ukraine*. — Edmonton: CIUS, 1983. — p. 96–97. Про демонстрації див. секретний підрахунок відділу національностей польського Міністерства внутрішніх справ: Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział rękopisów (BUWR), syg. 1550.

Spector Shmuel. *he Holocaust of Volhynian Jews*. — Jerusalem: Yad Vashem, 1990. — p. 20–21; Mendelsohn Ezra. *he Jews of Eas Central Europe*. — Bloomington: Indiana University Press, 1983. — p. 20.

Звіти Юзевського див. у: *Przegląd Wschodni*, 4, 1, (1997). — p. 172–173; результати виборів див. у: Radziejowski. *Communist Party of Western Ukraine*. — p. 174–175; про походження Юзевського див.: Kesik Jan. *Zaufany komendanta*. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. — s. 1–36; про його ставлення до України див.: Jozewski Henry. *Opowiesc o istnieniu // BUWR, syg. 3189*. — t. 2.

Kesik. Wojewodztwo wolynskie 1921–1939. — s. 99–136; Partacz Czeslaw. Polacy i Ukraińcy na Wołyniu // Ukraina-Polska. — Koszalin: BWSH, 1999. — s. 240–241; Pruszyński Ksawery. Podróż po Polsce. — Warszawa: Czytelnik, 2000. — s. 123–136; Pruszyński Ksawery. Niezadowoleni i entuzjasci. — s. 339–341, 360–368. Про страхи Сталіна див.: Martin erry. he 1932–33 Ukrainian error // Presentation a Ukrainian Research Institute. — Cambridge, Mass., 5 February 2001.

«Унтерменшен» (*Untermenschen*, з нім. букв. «недолюди») — нацистське визначення «неповноцінних народів»: слов'ян, африканців, циган, азіатів, євреїв. Вони підлягали онімечуванню, переселенню чи фізичному знищенню, їхня культура — забуттю, а територія — включенню до складу Третього Райху. — *Прим. перекладачів.*

Bartov Omer. *The Eastern Front 1941–1945*. — New York: St. Martins, 1986. — p. 103 і далі; Anderson ruman. *Inciden at Baranivka* // *Journal of Modern History*, 71 (1999). — p. 585–623; путівник до цієї літератури див.: Muller Rolf-Dieter, Ueberschar Gerd. *Hitlers War in the East*. — Providence, R. I.: Berghahn Books, 1997.

Gross Jan. *Revolution from Abroad*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988. — p. 31; Кубійович Володимир. Українці в Генеральній губернії: 1939–1941 рр. — Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1975. — с. 17. Інші громадяни міжвоєнної Польщі, зокрема, білоруси та деякі польські селяни, на початку також вітали окупантів Польщі. Див.: Gross Jan. *Polish Society under German Occupation*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979. — p. 140; Wierzbicki Marek. *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim*. — Warszawa: Volumen, 2000. — s. 51. Про євреїв див.: Pinchuk Ben-Cion. *Shtetl Jews under Soviet Rule*. — Oxford: Blackwell, 1990. — p. 5–27; Engel David. *The Wartime Journal of Calel Perechodnik* // *Polin*, 12 (1999). — p. 320–321.

Кубійович. Українці в Генеральній губернії. — с. 49, 197, 280 і далі;
Ільюшин Ігор. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової
війни. — К.: НАН України, 2000. — с. 35.

Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. — Warszawa: PWN, 1993. — s. 259–260.

Trofymowicz Wołodymyr. Role Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie ukraińsko-polskim w latach 1939–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. — t. 5. — Warszawa: Karta, 1999. — s. 193–220; Mazur Grzegorz. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w polsko-ukraińskim konflikcie narodowościowym w latach 1942–1945 // Ibid. — s. 221–234.

276

Gross. Revolution from Abroad. — p. 146 i 69.

Щодо Комітету та ідеї про переселення поляків та євреїв див.:
Кубійович. Українці в Генеральній губернії. — с. 102–103, 422–423
відповідно.

Madajczyk Czesław (*red.*). Zamojszczyzna — Sonderlaboratorium SS. — t. 2. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. — s. 125, 224 i dalej; Motyka Grzegorz. Tak było w Bieszczadach. — Warszawa: Volumen, 1999. — s. 134–137.

Hryciuk Grzegorz. Polacy we Lwowie 1939–1944. — Warszawa: KiW, 2000. — s. 59.

Про нацистські етнічні чистки див.: Browning Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — р. 1–25. Про німецькі експерименти див.: Ільюшин. ОУН-УПА і українське питання. — с. 48.

Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Беларуссии и Украины в 1939–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — М.: Звенья, 1997. — с. 96 і далі; Eberhard Piotr. Miedzy Rosja a Niemcami. — Warszawa: PWN, 1996. — s. 180. Про частку євреїв, поляків та українців див.: Gross Jan. Upiorna dekada: rzy eseje o stereotypach na ema Zydow, Polakow, Niemcow i komunistow 1939–1948. — Krakow: Universitas, 1998. — s. 83. Про більшу кількість депортованих див.: Sprawozdanie z dyskusji dotyczajacej liczby obywateli polskich wywiezionych do Zwiazku Sowieckiego w latach 1939–1941 // Studia z Dziejow Rosji i Europy Srodkowo-Wschodniej. — t. 31 (1996). — s. 117–148. Як мінімум, про 330 тис. осіб достеменно відомо з радянських документів; відкритим залишається питання, скільки ще десятків чи сотень тисяч було депортовано додатково до головних акцій, зокрема, як військовополонених, на примусові роботи тощо.

Про нацистську пропаганду див.: Pohl Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*. — München: Oldenbourg, 1996. — s. 55–60. Стосовно чисельності євреїв у НКВС (кількість яких зменшувалась у 1938–1939 рр.) див.: Петров Никита. *Кто руководил НКВД, 1934–1941*. — М.: Звенья, 1999. Див. також: Gross. *Uprising decade*. — s. 80–93; Нрусіук. *Polacy we Lwowie*. — s. 204–205. Про вбивство євреїв поляками в іншій частині Східної Польщі див.: Gross Jan. *Neighbors: the Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001; про українські погроми див.: Spector. *The Holocaust of Volhynian Jews*. — p. 64–69.

Проникливе трактування впливів нацистських расових поглядів в Україні див. у: Brown Kate. *A Biography of No Place: Doctoral dissertation.* — University of Washington, 1999. Див. також: Brown Kate. *A Biography of No Place.* — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Див.: Armstrong John. *Ukrainian Nationalism*. — Englewood, N.J.: Ukrainian Academic Press, 1990. — p. 162; Potichnyj Peter J. *Ukrainians in World War II Military Formations*, 1999 (доступ в інтернеті за адресою: www.infoukes.com/upa/related/military.html) та джерела, наведені нижче.

Як згадував один волинський поляк, Голокост «виявив у поляках не лише гуманність, а й її відсутність», див.: П/1328/2к. — s. 20, Archiwum Wschodnie, Osrodek Karta (AWKW).

286

Spector. Holocaust of Volhynian Jews. — p. 358.

Dean Martin C. The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft, and the «Second Wave» of Jewish Killings in Occupied Ukraine // German History, 14, 2 (1996). — p. 179.

288

Магочій. Історія України. — с. 541.

Про «Остаточне Розв'язання» в Острозі див.: Spector. Holocaust of Volhynian Jews. — p. 115, 371. Про Гановера та Остріг див.: Hundert Gershon. The Love of Learning among Polish Jews // Judaism in Practice / Fine Lawrence (*ed.*). — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001. — p. 215.

Spector. Holocaust of Volhynian Jews. — p. 172–187. Див. також: Dean Martin. Collaboration in the Holocaust. — New York: St. Martin's Press, 2000. Пор.: Browning. Nazi Policy. — p. 152.

Дії УПА в 1943 році // Літопис УПА. — т. 2. — Торонто, Львів: Літопис УПА, 1978. — с. 225; Хвиля Герасим. В лавах УПА на Волині // В рядах УПА / Мірчук Петро, Давиденко В'ячеслав (ред.). — Нью-Йорк: Дніпро, 1957. — с. 30–32; Torzecki. Polacy i Ukraińcy. — s. 235, 258.

Paczkowski Andrzej. Pol wieku dziejow Polski 1939–1989. —
Warszawa: PWN, 1996. — s. 25–26.

Капо — наглядач бараку в німецьких концентраційних таборах часів Другої світової війни, якого призначали з числа в'язнів для нагляду за роботою інших. — *Прим. перекладачів.*

294

Motyka. ak bylo w Bieszczadach. — s. 89.

Садовий О. С. Куди прямують поляки? // Літопис УПА. — т. 2. — с. 52; Ільюшин. ОУН-УПА і українське питання. — с. 107.

296

Motyka. ak bylo w Bieszczadach. — s. 109.

297

Див.: Gross. Polish Society under German Occupation. — p. 133–139.

Цей розкол прискорило вбивство силами НКВС лідера ОУН Євгена Коновальця в 1938 році. Убивця Павел Судоплатов стверджує, що розкол ОУН був у намірах Сталіна. Див.: Sudoplatov Pavel, Anatoli Sudoplatov. *Special asks*. — Boston: Little, Brown, and Co., 1995. — p. 7–29. Див. також: Косик Володимир. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — с. 81–85, 283–284; Motyl Alexander. *The Turn to the Right*. — Boulder, Colo.: East European Monographs, 1980. — p. 138ff.

Пор.: Лебедь Микола. Українська повстанська армія. — Дрогобич: Відродження, 1993. — с. 53; Бульба-Боровець Тарас. Армія без держави. — Львів: Поклик сумління, 1993. — с. 272; Бaley Петро. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 року. — К.: Текна А/Т, 1996. — с. 141.

Взяти хоча б звіт служби безпеки УПА, де йдеться про страчених в одному невеличкому волинському військовому окрузі протягом одного місяця. Там згадується про 110 жертв, з яких щонайменше 68 були українцями. Див.: Літопис УПА. Нова серія. — т. 2. — с. 312.

Пропозиція Лебедя цит. за: Балей. Фронда Степана Бандери. — с. 141. Див. також: Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни. — К.: Дніпро, 1996. — с. 289.

Про набір див.: Armstrong. Ukrainian Nationalism. — p. 126–132; Косик. Україна і Німеччина. — с. 358; Torzecki. Polacy i Ukraińcy. — s. 247. Про Шептицького див.: Stepien Stanislaw. Stanowisko Metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zjawiska terroru polityckiego // Metropolita Andrzej Szeptycki / Zieba Andrzej (red.). — Krakow: Polska Akademia Nauk, 1994. — s. 110–118; Hirnyj Iwan. Moje swiadectwo // Ibid. — s. 207–210; Budurowycz Bohdan. Sheptyts'kyi and the Ukrainian National Movement after 1914 // Morality and Reality / Magocsi Paul Robert (ed.). — Edmonton: CIUS, 1989. — p. 63–64; Stehle Hansjakob. Sheptyts'kyi and the German Regime // Ibid. — p. 127, 137; Redlich Shimon. Sheptyts'kyi and the Jews // Ibid. — p. 145–164.

Władysław Filar, Michał Klimecki, Mychalo Szwahaluk. Chronologia wydarzeń na Wołyniu i Galicji w latach 1939–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. — t. 6. — Warszawa: Karta, 2000. — s. 110–165; Ільющин. ОУН-УПА і українське питання. — с. 124–126.

304

Torzecki. Polacy i Ukraińcy. — s. 252.

Постанови III Конференції Організації українських націоналістів самостійників державників (17–21 лютого 1943 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів. — ч. 1. — Б.м., 1955. — с. 81–83, 88. Польські дослідники можуть побачити зміни в II/1321/2к та II/1328/2к, AWKW.

Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис УПА. — т. 1. — с. 23–26; Волошин Ростислав. На шляхах збройної боротьби // Ibid. — т. 2. — с. 19–24; Лебедь. Українська повстанська армія. — с. 53; Вовк Олександр. Передмова // Літопис УПА. Нова серія. — т. 2. — с. XXXIX–XL. Див. також: Бульба-Боровець. Армія без держави. — с. 272; Filar Władysław. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w II wojnie światowej. — Warszawa: Zakład Poligrafii, 1999. — s. 37, 71; Niemcy a UPA: Dokumenty // Karta, 23 (1997). — s. 54–73; Piotrowski adeusz. Poland's Holocaust. — Jefferson, N.C.: McFarland & Co., 1998. — p. 246–247.

Від самого початку упівські командири на Волині визначили німців, більшовиків та поляків як «ворогів України». Див.: Макар Володимир. Північно-Західні українські землі (травень 1943) // Літопис УПА. — т. 5. — с. 15.

Про політичні цілі див.: «Час не жде», 22–29 січня 1944 р.; «Політична декларація УПА», вересень 1943 р.; «За що бореться Українська Повстанча Армія?» серпень 1943 р.; всі три документи див. у: Літопис УПА. — т. 1. — с. 105–110, 121–126, 126–130 відповідно; див. також: У воєнному крутіжі // *Ibid.* — т. 2. — с. 77–81. Про стратегічні виправдання чистки поляків див.: Filar. *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu.* — s. 85. Українська думка про те, що «німці можуть піти, а поляки залишаться», була відома керівництву польської Армії Крайової. Див.: Motyka Grzegorz. *Od Wołynia do akcji «Wisła»* // *Wież*, 473 (1998). — s. 110; Armstrong. *Ukrainian Nationalism.* — p. 158.

Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945. — t. 2. — Wrocław:
Ossolineum, 1990. — s. 8, 202–203.

Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945. — t. 1. — s. 318; Przynaloznosc ziem wschodnich do Rzeczypospolitej Polskiej // zesz. A.9.V., ecz. 39; «Тайне», 3 серпня 1943 р. // zesz. A.9.V., ecz. 34, MSW, Archiwum Muzeum Polskiego w Londynie, dzial narodowosciowy (AMPN). Про польських лівих на Галичині див.: Siwicki Mikołaj. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. — Warszawa: nakladem autora, 1992. — t. 2. — s. 231–240.

311

Становище, яке існувало до війни (*лат*).

Meldunek Nr. 89, Radiogram Nr. M.89, L.dz. 78/42, «Meldunek specjalny — Sprawa Ukraińska». Rowecki do Sikorskiego, 15 листопада 1941 р., Oddzial VI, sygn. 3.2.2.2.2, Studium Polski Podziemnej (SPPL). У версії цього повідомлення в другому томі «Armia Krajowa w dokumentach» відсутні важливі рядки на с. 142.

Armia Krajowa w dokumentach. — t. 2. — s. 277–278, 328–330, 337–338.

Siwicki. Dzieje konfliktow. — t. 2. — s. 29–230; MacQueen Michael. Notatki z Podziemia: he Polish Home Army and he National Minorities, 1939–1943: Master's hesis. — University of Michigan, 1983. — p. 56, 60ff.; orzecki Ryszard. Kontakty polsko-ukrainskie w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // Dzieje Najnowsze, 13, 1–2 (1981). — s. 332 i далі.

Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — с. 325–331.

Під час польського перепису 1931 р. у Волинському воєводстві 396 200 осіб назвали польську своєю першою мовою, а 356 300 — вказали католицизм своєю релігією. Зменшення кількості населення під час війни було спричинене депортаціями 1939–1941 рр., вивезенням на примусові роботи до Німеччини в 1941–1943 рр., стратами за радянської та німецької влади, втратами у збройних сутичках та від хвороб.

Вважається, що ці етнічні чистки були відповіддю на польські акції, викликані спробами Німеччини колонізувати колишнє Люблінське воєводство, на той момент вже частину Генерал-губернаторства. Насправді ж волинські чистки були скоординованою акцією широкого масштабу, під час якої було вбито десятки тисяч поляків, тоді як у Холмі колишнього Люблінського воєводства кількість смертей лічиться сотнями.

Один із членів служби безпеки УПА так згадував загальні настанови під час допиту радянськими спецслужбами: «Вбивати поляків, чехів та євреїв на місці». Протокол допроса И. И. Яворского, 14 апреля 1944 г., Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-9478, оп. I, д. 398.

Польські спогади див.: П/36, П/2110, П/1142, П/594, П/1146, П/1172, П/2353, П/2660, П/2667, П/2506, П/2451, П/2451/3–8, П/2373, П/1914, П/1338/kw, П/1216, П/265, П/1875, AWKW. Про вбивства в липні 1943 р. див.: П/737, П/1144, П/2099, П/2650, П/953, П/775, AWKW. Польські зведення: Poselstwo RP do MSZ w Londynie, 24 лютого 1944 р., Zespol A.9.U., есз, 8В, АМРН. Німецькі зведення: Filar. Eksterminacja ludnosci polskiej na Wolyniu. — s. 34, 74; див. також: orzecki. Polacy i Ukraíncy. — s. 262–263. Радянські зведення див.: Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 / Ред. Білас Іван. — К.: Либідь, 1994. — с. 383; Сергійчук. ОУН-УПА в роки війни. — с. 31, 55.

320

Протокол допроса В. Е. Ступака, 30 сентября 1944 г., ГАРФ, ф. Р-9478, оп. I, д. 398.

Siemaszko Ewa, Siemaszko Wladyslaw. Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej // Europa nie prowincjonalna / Jasiewicz Krzysztof (*red.*). — Warszawa: Rytm, 1999. — s. 1047.

Літопис УПА. Нова серія. — т. 2. — с. 284 прим.; orzecki. Polacy i Ukraincy. — s. 238.

Приклади порятунку поляків українцями як на Волині, так і в Галичині: П/17, П/63т, П/1914, П/2110, П/106т, П/1286/2к, П/209, П/1350/2к, П/2650, П/996, П/1216, П/1328/2к, П/737, АWKW.

Оцінку чисельності загонів УПА див. у: Filar Wladyslaw. «Burza» na Wołyniu. — Warszawa: Rytm, 1997. — s. 35.

За що бореться УПА. До зброї 1, 1 (Липень 1943) // Літопис УПА.
Нова серія. — т. 1. — с. 7–8.

Така оцінка зроблена на основі підрахунків Гжегожа Грицюка в його статті: *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944 // Polska-Ukraina: trudne pytania.* — t. 5. — s. 278. Досліднику, який хотів би дізнатися імена замордованих польських мирних мешканців на Волині та в Східній Галичині, слід було б розпочати з *Archiwum Wschodnie*, *Osrodek Karta*, *Archiwum Główniej Komisji Badania Przeciwno Narodowi Polskiemu*, *Stowarzyszenie Upamiętnienia Polaków Pomordowanych na Wołyniu*, *Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów* та *Archiwum Środowiska Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej*, так само як і з архівних та опублікованих джерел, цитованих раніше і далі.

327

Spector. Holocaust of Volhynian Jews. — p. 250–251.

Пор. реакцію польських євреїв на ліквідацію гетто в інших містах.
Див.: Perechodnik Calel. Czy ja jestem morderca? — Warszawa: Karta, 1995.

II/2451/4, II/2451/5, II/2451/6, II/2451/7, AWKW; розповіді свідків також зібрано в: Śladami ludobójstwa na Wołyniu / Karłowicz Leon, Popek Leon (oprac.). — Lublin: Polihymnia, 1998. — s. 350–367, 379–381; та в: Świadkowie mówią / Biskupski Stanisław (oprac.). — Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy AK, 1996. — s. 45–48.

330

Motyka. ak bylo w Bieszczadach. — s. 164.

Про самооборону див.: II/13562/kw, II/1350/2k, II/1363, II/737, AWKW. Про польські напади на українців див.: Ільюшин. ОУН-УПА і українське питання. — с. 88–90. Про євреїв у Панській Долині див. спогади Ольгерда Ковальського, AWKW. Див. також статті Клімецького та Стрілки, згадані пізніше в прим. 71.

Цей епізод сьогодні забуто в Польщі, також його заперечував Хрущов перед Сталіним. Спогади поляків задокументовано в АНКВ (II/1328/2к) та в зведеннях АК у Studium Polskiej Podziemnej в Лондоні. Аналіз подій крізь призму радянських джерел є темою наступної праці: Burds Jeffrey. *A Sea of Blood and Tears: From Civil War to Cold War in Soviet Galicia, 1944–1953* [готується до друку]. Дані про чисельність див. у: Mazur. *Rola Niemiec i Związku Sowieckiego*. — s. 224.

Трохимброду. — *Прим. перекладачів.*

П/1877, АWKW. Інколи поляки отримували зброю, про яку вони просили, а інколи — ні. Пор. П/737, П/966, П/1371/2к, П/1350/2к, П/1356/2к, АWKW.

Motyka Grzegorz. Polski policjan na Wołyniu // Karta, 24 (1998). — s. 126–128.

Звіт про бойові дії УПА на Волині [квітень 1943] // Сергійчук.
ОУН-УПА в роки війни. — с. 309–312 (цит. на с. 311).

Макар Василь. До початків УПА — лист з Волині // Літопис УПА. — т. 2. — с. 44. Повідомлення, вміщені до цього ж тому (с. 173–174), показують, що упівська розвідка добре усвідомлювала помилковість трактування поляків на Волині як німецьких агентів. Про період див.: Ільюшин. ОУН-УПА і українське питання. — с. 68.

Ministerstwo Obrony Narodowej, Biuro Ministra — Wydział Polityczny, L.dz. 1900/WPol/44. Londyn, 8.01.1944, Oddział VI, sygn. 3.3.3.13.2 (36); Sztab Naczelnego Wodza, Oddział Specjalny, L.dz. 719/Tjn.44. Londyn, 28.01.1944, Oddział VI, sygn. 3.3.3.13.2 (37); Sztab Naczelnego Wodza, Oddział Specjalny, L.dz.2366/Tjn.43. Londyn, 17.05.1943, Oddział VI, sygn. 3.1.3.3.2 (34); Sztab Naczelnego Wodza, Oddział Specjalny, L.dz. 108/Tjn.44. Londyn, 8.01.1944, Oddział VI, sygn. 3.1.1.13.2 (22), SPPL. Див. також: Korbonski Stefan. *The Polish Underground State*. — New York: Columbia University Press, 1981. — p. 155; Сивіцький Микола. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // *Польсько-українські студії*. — К.: Либідь, 1993. — с. 241–248; Cieslikowa Agnieszka. *Prasa okupowanego Lwowa*. — Warszawa: Neriton, 1997. — s. 160–162.

Один із вояків дивізії досить чітко висловився з цього приводу, див. П/737, АWKW. Розмови з іншими ветеранами підтвердили це моє припущення.

Klimecki Michał. Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej podczas II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. — t. 3. — Warszawa: Karta, 1998. — s. 70; Strilka Roman. Geneza polskiej samoobrony na Wołyniu i jej rola w obronie ludności polskiej // Ibid. — s. 82; Літопис УПА. — т. 2. — с. 192–194.

Політична постанова № 13 Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (С. Бандери), 21–25 серпня 1943 року // ОУН в світлі постанов Великих Зборів. — с. 117–118.

342

Для прикладу див.: П/1350/2к та П/737, АWKW.

343

Gross. Polish Society under German Occupation. — p. 141. Gross.
Polish Society under German Occupation. — p. 141.

Стосовно щільності див.: Літопис УПА. Нова серія. — т. 2. — с. 283–289, 296–299. Цей аргумент використовує Карл Дойч: Deutsch Karl. Nationalism and Social Communication. — Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1966.

345

Lotnik Waldemar. *Nine Lives*. — London: Serif, 1999. — p. 59.

Ці села пізніше надсилали петиції Хрущову, щоб приєднатись до УРСР. Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль: Тернопіль. — с. 147–151.

Оцінка чисельності з: Motyka. *ak bylo w Bieszczadach*. Українські спогади та списки жертв див.: Siwicki. *Dzieje konfliktow*. — t. 3. — s. 249–250.

348

Niemcy a UPA: Dokumenty. — s. 71.

Висновки зроблено на підставі підрахунків Гжегожа Грицюка в його розвідці: Hryciuk Grzegorz. Straty ludnosci w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. — t. 6. — Warszawa: Karta, 2000. — s. 294; див. також: Kotarba Ryszard. Zbrodnie nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej w wojewodztwie arnopolskim // Ibid. — s. 267. Спогади про галицькі чистки див. у: II/17, II/1758/j, II/2266/p, II/94/t, II/1286/2kw, II/1322/2kw, АНКВ. Див. також: Ільюшин. ОУН-УПА і українське питання. — с. 113.

Садовий О. С. Куди прямують поляки? // Літопис УПА. — т. 2 — с. 49, 57.

351

Hryciuk. Polacy we Lwowie. — s. 256–257.

Мотука. ak bylo w Bieszczadach. — p. 125–126; Повстанські могили / Ред. Місило Євген. — Варшава, Торонто: Літопис УПА, 1995. — с. 144–162.

Korbonski. Underground State. — p. 158–159; Filar Władysław. Udział 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK w operacji kowelskiej // Przegląd Wschodni, 4, 1 (1997). — s. 217–218.

Ткачов Сергій. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. — с. 123–155.

NKWD o Polsce i Polakach: rekonesans archiwalny / Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej (*red.*). — Warszawa: PAN, 1996; Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953 гг. / Ред. Волокитина Татьяна. — т. 1. — Москва, Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — с. 426 і далі; есзка specjalna J. W. Stalina / Cariewskaja — s. 248, 492 і далі.

Вже після виходу книжки, в 2004 р., Львівська міська рада перейменувала вулицю Олександра Невського на вулицю Митрополита Андрея. — *Прим. перекладачів.*

Zagadnienie ukraińskie // BUWR, sygn. 155; Siwicki Mikołaj. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — Warszawa: nakładem autora, 1992. — t. 2. — s. 124–130, 229–230, 234, 251–252, 279, 297–298; Orzecki Ryszard. Kontakty polsko-ukraińskie w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // Dzieje Najnowsze, 13, 1–2 (1981). — s. 335–336. Про міжвоєнні передумови див.: Mich Włodzimierz. Obcy w polskim domu. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994.

Kersten Krystyna. The Polish — Ukrainian Conflict under Communism Rule // *Acta Poloniae Historica*, 73, (1996). — p. 139. Див. також: Borodziej Włodzimierz. *Od Poczdamu do Szklarskiej Poreby*. — London: Aneks, 1990. — s. 32–77.

У 1926 р. Грабський, один з найяскравіших мислителів польської ендеції, вийшов з Національно-демократичної партії, однак залишався дуже впливовою особою серед польських правих.

Радянський звіт про розмову Грабського і Сталіна у серпні 1944 р. див. у: Советский фактор в Восточной Европе, 1944–1953 гг. / Ред. Волокитина Татьяна. — т. 1. — Москва: РОССПЭН, 1999. — с. 73–74. Цитати з тих розмов див. у кн.: Grabski Stanislaw. Pamietniki. — t. 2. — Warszawa: Czytelnik, 1989. — s. 472–475.

Про Василевську див.: Syzdek Eleonora. Dzialalnosc Wandy Wasilewskiej w latach drugiej wojny swiatowej. — Warszawa: MON, 1981. Цит. про «діалектику» на с. 68, згадка про договір на с. 268. Див. також: oranska eresa. «Them»: Stalins Polish Puppets. — New York: Harper & Row, 1987. — p. 216–217. Василевська була ще й письменницею.

Про Грабського у Львові у вересні 1945 р. див.: ечка specjalna J. W. Stalina / Cariewskaja. — s. 402. Щодо ставлення Василевської до Грабського та подальший аналіз його місії див.: Wojdylo Witold. Koncepcje społeczno-polityczne Stanisława Grabskiego. — orun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1993. — s. 35–39.

Головні роботи у цьому напрямку: Paczkowski Andrzej. *Pol wieku dziejow Polski 1939–1989*. — Warszawa, PWN, 1996; Kersten Krystyna. *The Establishment of Communis Rule in Poland, 1943–1948*. — Berkeley: University of California Press, 1991.

364

Weiner Amir. *Making Sense of War*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001. — p. 352.

Ekeltchik Serguei. History, Culture, and Nationhood under High Stalinism: Doctoral dissertation. — University of Alberta, 2000. — p. 49–58. Див. також Єкельчик Сергій. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008.

Збірку зведень див. у кн.: Депортація поляків з України / Ред. Сергійчук Володимир. — К.: Українська видавнича спілка, 1999. — с. 24–74.

Березневий звіт 1944 р. Хрущова Сталіну див. у кн.: Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни. — К.: Дніпро, 1996. — с. 134–144. Нові кордони не задовольняли ОУН(б), але навіть їй не вдавалось подати територіальні здобутки в негативному світлі. «Український перець». Березень 1945 // Літопис УПА. Нова серія. — т. 1. — с. 300–301.

368

Советский фактор / Волокитина. — с. 39.

369

Grabski. Pamietniki. — t. 2. — s. 472–475.

Советский фактор / Волокитина. — с. 23–24, 30, 41; Mastny Vojtech. Russia's Road o the Cold War. — New York: Columbia University Press, 1979.

371

Paczkowski Andrzej. Stanislaw Mikolajczyk czyli kleska realisty. —
Warszawa: Agencija Omnipress, 1991.

372

Цього разу Білосток з прилеглими територіями залишився за Польщею.

Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. — Львів: Каменяр, 1998.

Советский фактор / Волокитина. — с. 208; див. також: Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953 гг. / Ред. Волокитина Татьяна. — т. 1. — Москва, Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — с. 176; Naimark Norman. Fires of Hatred. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001. — p. 108–112.

Чехословацько-угорські переселення теж відбулися, але в малих масштабах. Про позицію Угорщини див.: Советский фактор / Волокитина. — с. 238, 504–507; про наполягання Молотова див.: Восточная Европа / Волокитина. — с. 429–430, 519; про погляди Сталіна щодо Північно-Східної Європи див.: Советский фактор / Волокитина. — с. 74; про його погляди щодо Південно-Східної Європи див.: Восточная Европа / Волокитина. — с. 126–129, 275, та Советский фактор / Волокитина. — с. 133; про те, що сталося потім, див.: Banac Ivo. *With Stalin against Tito*. — Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1988.

376

Сталін виправдовував приєднання чехословацької Закарпатської Русі до радянської України етнічними міркуваннями.

377

Советский фактор / Волокитина. — с. 371.

Martin erry. *Stalinis Forced Relocation Policies // Moving argets: Demography and Security / Weiner Myron, Russell Sharon (eds.)*. — Cambridge: Berghahn Books, 2001. Закриття польських інституцій у 1935–1936 рр. свідчило про нове розуміння поляків як національного ворога Радянського Союзу, однак це не призвело до депортації кожного окремо взятого поляка. Так само «польські операції» у 1937–1938 рр. зачепили не лише поляків і повинні були зруйнувати, а не консолідувати національну групу. В обох випадках поляки залишались радянськими громадянами та продовжували жити в Радянському Союзі. Про це див.: Петров Никита, Рогинский Арсений. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Исторические сборники «Мемориала». — М.: Звенья, 1997. — с. 35.

Martin Arry. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // Journal of Modern History, 70, 4 (1998). — p. 813–861. Див. також: Conquest Robert. The Nation Killers. — London: Macmillan, 1970.

Поп.: Brubaker Rogers. Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia // *Theory and Society*, 23, 1 (1994). — p. 47–48; Slezkine Yuri. the USSR as Communal Apartment // *Slavic Review*, 53, 2 (1994). — p. 414–452; Hirsh Francine. the Soviet Union as a Work-in-Progress // *Slavic Review*, 56, 2 (1997). — p. 251–278; Suny Ronald Grigor. *the Revenge of the Past*. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1993. До певної міри конструктивістське бачення нації в ранньому Радянському Союзі, випередивши час, виклав Ганс Кон у кн.: *Nationalism in the Soviet Union*. — London: Routledge, 1933. Класичною працею залишається: Pipes Richard. *the Formation of the Soviet Union*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954.

Kolakowski Leszek. *Main Currents of Marxism*. — vol. 2. — Oxford: Oxford University Press, 1978. — p. 398–405.

382

Умовно кажучи (*франц.*).

Про Голодомор див.: Graziosi Andrea. *he Grea Sovie Peasan War.* — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1996. — p. 66–67; Martin erry. *he 1932–33 Ukrainian error // Presentation a Ukrainian Research Institute.* — Cambridge, Mass., 5 лютого 2001 р., а також його *he Affirmative Action Empire.* — Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2001.

Про такі випадки див.: Переселення поляків та українців 1944–1946 / Przesiedlenia Polakow i Ukraincow 1944–1946. / Gajowniczek Zuzana (*red.*). — Warszawa: Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnetrznych i Administracji RP; Київ: Державний архів СБУ 2000. — с. 425–430, 679–687.

385

Ibid. — c. 93–102.

Цит. Гомулки див. у: Madajczyk Piotr. Polska polityka narodowosciowa po 1945 roku // *Nasze Slowo* (Warszawa), 15 серпня 1999 р. Напередодні Гомулкової промови місцевий партійний осередок опублікував вірша під назвою «Польща: лише для поляків» (*Gazeta Robotnicza*, Katowice, 19 травня 1945 р.) // *Pustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej: 1945–1956* / Baliszewski Dariusz, Kunert Andrzej (red.). — t. 1. — Warszawa: PWN, 1999. — s. 300.

II/2266/p, II/1914, II/1286/2kw, II/1328/2k, AWKW. Див. також: «Biuletyny nr 62» // Związki Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej, 15 вересня 1947 р., zeszyt A. 9.V., есз, 10, MSW, Archiwum Muzeum Polskiego w Londynie, dział narodowosciowy (AMPN). Дані про чисельність див.: Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. / Сливка Юрій (упор.). — т. 1. — Львів: НАНУ 1996. — с. 25.

388

Пор.: Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 251–261 і 495–497.

Про УПА див.: Ciesielski Stanislaw. Przesiedlenie ludnosci polskiej z kresow wschodnich do Polski 1944–1947. — Warszawa: Neriton, 1999. — s. 316. Коли поляки залишили Радянський Союз, НКВС втратив важливих агентів, див.: Burds Jeffrey. AGENTURA: Sovie Informants' Networks and he Ukrainian Rebel Underground in Galicia, 1944–1948 // Eas European Politics and Societies, 11, 1 (1997). — p. 89–130 і Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 747, 789, 877, 914–917.

Сергійчук. Депортація поляків з України. — с. 102; Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 627.

Ці польські чиновники самі були пішаками в значно серйознішій грі. Радянський НКВС ставився до них безжально, часто заарештовував і ув'язнював: Ciesielski. Przesiedlenie ludności polskiej. — s. 201–203.

Саме так у 1939–1991 рр. називалась Рівненська область. — *Прим. перекладачів.*

Ткачов Сергій. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. — с. 51–53, 99–122; Ciesielski. Przesiedlenie ludnosci polskiej. — s. 384–385 і далі.

394

Ciesielski. Przesiedlenie ludności polskiej. — s. 342.

395

Ciesielski. Przesiedlenie ludności polskiej. — s. 214.

У межах кордонів, передбачених угодою, укладеною в липні 1944 р., близько 600 тис. україномовних осіб становили менше ніж 3% польського населення. Див.: *Repartycja czy deportacja?* / Misilo Eugeniusz (*red.*). — t. 1. — Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1996. — s. 17–18. За тиждень до підписання таємного договору Хрущов звернувся до Сталіна з проханням приєднати до УРСР території навколо Холма. Таким чином, місце народження його дружини опинилося б у межах Радянського Союзу.

На цих територіях радянська влада звернула увагу на націоналізм місцевих поляків. Див.: Трагедія українців Польщі / Ред. Сергійчук Володимир. — Тернопіль: Тернопіль, 1997 — с. 128–132; Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 183.

398

II/2196p., AWKW; «Informacja z prasy ukraińskiej nr. 2» // zeszyt A.9.V., cz. 9, MSW, AMPN; див. також звернення, наведені нижче.

Цит. за: Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 923.
Про ререпатріації див.: Misilo Eugeniusz. Repartiacja czy deportacja?. —
t. 2. — Warszawa: Archiwum Ukrainske, 1999. — s. 19, 125, 160;
Депортації / Сливка Юрій (упор.). — т. 2. — Львів: НАНУ 1998. — с.
16.

400

Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 797; Misilo.
Repatriacja czy deportacja? — t. 2. — s. 160, 180.

401

Misilo. Repartiacja czy deportacja? — t. 2. — s. 262.

402

Misilo. Repartiacja czy deportacja? — t. 2. — s. 103–104.

Misilo. Repartiacja czy deportacja? — t. 2. — s. 81–82, 94, 104–105;
дані взято з: Wnuk Rafal. Wierzchowiny i Huta // Polska 1944/1945–1989.
Studia i materialy. — t. 4. — Warszawa: PAN, 1996. — s. 87, i Motyka
Grzegorz. Jak było w Bieszczadach: walki polsko-ukraińskie 1943–1948. —
Warszawa: Volumen, 1999. — s. 238–241.

404

Misilo. Repartiacja czy deportacja? — t. 1. — s. 85–87.

Szczesniak Antoni, Szota Wieslaw. Droga do nikad. — Warszawa: MON, 1973. — s. 257. Ця дуже корисна праця має недоліки, зумовлені її публікацією в Польській Народній Республіці. Попри ті приклади, які наведено в книзі, її автори зводять український націоналізм до різновиду нацизму. Причини цього цілком очевидні, але від такого трактування треба дистанціюватись, щоб зрозуміти мотивацію українських партизанів у Польщі.

Про Лемківщину див.: 1947: Пропамятна книга / Ред. Гук Богдан. — Варшава: Тирса, 1997. — с. 13, 19, 32–33, 61, 123. Майже всі опитані розповідають про службу в УПА або ставлення до неї. У книзі поіменно згадується 371 місцевий вояк УПА. Див. також 507 біограм у книзі: Повстанські могили / Ред. Місило Євген. — Варшава, Торонто: Літопис УПА, 1995; список вояків УПА, засуджених до смерті в 1947 р., див.: УПА в світлі польських документів / Ред. Місило Євген. — т. 22. — Торонто: Літопис УПА, 1992. — с. 567–573.

407

Сергійчук. Трагедія українців Польщі. — с. 151. Спогади українців див.: 1947: Пропамятна книга / Гук. — с. 87, 110, 190, 246.

408

Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 621–625.

Відповідно до біограм 501 вояка УПА, які зібрав Є. Місило, 21 з них служили в дивізії СС «Галичина» 24 — в німецькій поліції, 6 — у вермахті, а 1 — в українських легіонах. З огляду на обмежену природу інформації, доступної Місилу, без сумніву, ці цифри були вищими, див.: Повстанські могили / Місило. — с. 29–218. Спогади українських ветеранів дивізії СС «Галичина», які вступили до УПА, див.: 1947: Пропамятна книга / Гук. — с. 42–43, 122; див. також: Дмитрик Іван. У лісах Лемківщини. Спомини вояка УПА. — Мюнхен: Сучасність, 1977. — с. 115.

Українська повстанська армія територіально ділилась на чотири Генеральні Воєнні Округи (ГВО): УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття, Закерзоння), УПА-Південь (Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька і південна частина Київської області) та УПА-Схід (північ Житомирської і Київської та частина Чернігівської областей). Кожна поділялась на Воєнні Округи (ВО), а Воєнні Округи — на Тактичні Відтинки. Тактичною військовою одиницею УПА був курінь (батальйон), до якого входило три або чотири сотні з технічними частинами. Сотня, що нараховувала 130–200 вояків, складалася з трьох стрілецьких чот і однієї кулуметної, а чота — з трьох роїв. Вищими оперативними одиницями були бригади (фактично курені), загони (полки) та групи чи з'єднані групи (дивізії). — *Прим. перекладачів.*

411

Повстанські могили / Місило. — с. 85–86, 65–69, 180–181.

На території Південно-Східної Польщі діяли школи УПА для новобранців та офіцерів, де їм пояснювали, що становище, в якому вони опинились, є складовою ширшої національної боротьби. Див.: Szczesniak, Szota. Droga do nikad. — s. 153–154. Документи з книги Євгена Місила «Повстанські могили» де можна знайти таку інформацію, наводять приклад подібного вишколу місцевих новобранців.

413

Депортації / Сливка. — т. 2. — с. 54–59.

Наказ крайового командира УПА-Захід Василя Сидора //
Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України, 3833/2/3; цит. за: Motyka Grzegorz. *Ukrainskie «powstanie»* //
Karta, 24 (1999). — s. 65.

Repatriacja czy deportacja? / Misilo. — t. 1. — s. 64–66; Депортації / Сливка. — т. 1. — с. 471–473; Сергійчук. Трагедія українців Польщі. — с. 125–128, 156–159.

Про спалення сіл див.: 1947: Пропамятна книга / Гук. — с. 165–168; П/1771, АWKW. Про сутички з армією див.: Repartiacja czy deportacja? / Misilo. — t. 2. — s. 84–87, 110–114, 170–174; Szczesniak, Szota. Droga do nikad. — s. 226–227; i Motyka. ak bylo w Bieszczadach. — s. 296ff. Про чиновників, відповідальних за репатріації, див.: Repartiacja czy deportacja? / Misilo. — t. 2. — s. 140.

Були навіть спроби співпраці проти радянських сил. Див.: Motyka Grzegorz, Wnuk Rafal. Pany i rezuny: wspolpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. — Warszawa: Volumen, 1997. — s. 76–193. Спогади вояків УПА про співпрацю з АК див.: 1947: Пропам'ятна книга / Гук. — с. 144, 236; Повстанські могили / Місило. — с. 213–214; польські звіти див. у: Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 733, 911.

Про зустріч див.: Repartiacja czy deportacja? / Misilo. — t. 1. — s. 147–154. Схожі звернення див. у: Переселення поляків та українців 1944–1946. — с. 523–526.

Grabski Stanislaw. Panstwo narodowe. — Lwow: Iglu, 1929. Про різницю між «національною державою» та «державою націй» див. с. 164.

420

Сергійчук. Трагедія українців Польщі. — с. 174–175.

Акція «Wisła» / Misilo Eugeniusz (oprac.). — Warszawa: Archiwum Ukrainskie, 1993. — s. 15. Підгорний був одним із трійки, що в 1964 р. скинула Хрущова.

422

Спосіб дії (*лат.*).

423

Про цей випадок див.: Repartiacja czy deportacja? / Misilo. — t. 2. — s. 24, 31, 39, 43.

Ці підрахунки про переселення базуються на статистичних даних, наведених у: Акція «Wisła» / Misilo. Див. також дослідження про переселених українців Галини Щерби: Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Польсько-українські студії. — т. 1. — К.: Либідь, 1993. — с. 254. Дані про вбитих українців див. у: Motyka. *ak bylo w Bieszczadach*. — s. 364.

Волокитина. Советский фактор. — с. 388. Колишній секретар Комінтерну Дмитро Мануїльський написав члену Політбюро Лазареві Кагановичу, що УРСР не повинна більше приймати українців з Польщі, оскільки відповідальний за переселення орган розформовано, а належних умов для подальшої діяльності не було створено. Сергійчук. Трагедія українців Польщі. — с. 404–405. Цікаво, що Мануїльський брав участь у переговорах у Ризі в 1921 р., опікувався Комуністичною партією Польщі перед її розпуском і добре знався на польських справах, а також вільно володів польською мовою.

426

Akcja «Wisła» / Misilo. — s. 53–54.

Акція «Wisła» / Misilo. — s. 65. Про смерть Свєрчевського див.: Plaskowski adeusz. Ostatnia inspekcja Gen. broni Karola Swierczewskiego // Wojskowy Przegląd Historyczny, 4 (1983). — s. 96–112. Офіційне повідомлення див. у: Polska Zbrojna, 31 березня 1947. — s. 1.

Про Західну Україну див.: Депортації / Сливка. — т. 2. — с. 64–66;
Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Ред.
Сергійчук Володимир. — К.: Дніпро, 1998. — с. 589; Werth Nicolas.
L'envers d'une victoire // Le livre noir du communisme / Courtois Stephane
(*ed.*). — Paris: Robert Laffont, 1997. — p. 254, 264.

Восточная Европа / Волокитина. — с. 596–597. Ідеться про Владислава Вольського, який на той час був віце-міністром публічної адміністрації у справах переселення, а з 1949 р. — міністром публічної адміністрації.

430

Akcja «Wisła» / Misilo. — s. 82–83, 84–85.

431

Akcja «Wisła» / Misilo. — s. 43.

Про цілі ОУН (б) див.: «Програмові засади ОУН». Серпень 1946 р.
// ОУН-УПА в роки війни / Сергійчук Володимир (упор.). — К.:
Дніпро, 1996. — с. 451–463. Після того як Волинь і більша частина
Галичини перейшли до Радянського Союзу, спірними територіями
залишались галицькі землі, що залишились Польщі (у Ряшівському
воєводстві), й частина Люблінського та Краківського воєводств.

433

Akcja «Wisła» / Misilo. — s. 98–99.

434

Akcja «Wisła» / Misilo. — s. 93.

Я всіляко заперечую твердження, що переселення було не чим іншим, як частиною плану знищення УПА. Цей погляд представлений у найгрунтовнішому дослідженні останніх років: Szczesniak, Szota. Droga do nikad. Тадеуш Пьотровський також дотримується позиції, яку я ставлю під сумнів; див.: Piotrowski. Poland's Holocaust. — p. 244, 379. Так само я не згоден із протилежним поглядом, що ця операція ніяк не стосувалась УПА. Думка про те, що польська політика була б такою самою та мала б таку саму підтримку, якби УПА не було, не дуже переконлива. Тому якось дивно говорити про «трагедію українців Польщі» без згадки про різню на Волині. Див.: Сергійчук. Трагедія українців Польщі.

Один поляк згадує несправедливе трактування лемків як зрадників, див.: II/1771, AWKW. Про кенкарти див.: Kersten. he Polish — Ukrainian Conflic under Communis Rule. — p. 147.

437

Косовський повернувся до Радянського Союзу в жовтні 1948 р., див. його «Службную характеристику» від 15 жовтня 1948 р. і «Charakterystyku Sluzbowu» від 31 березня 1948 р. // Teczka personalna ppłk. Waclawa Kossowskiego, Centralne Archiwum Wojskowe (CAW).

438

Motyka. ak bylo w Bieszczadach. — s. 407.

Акція «Wisła» / Misilo (опрац.). — s. 210. Критику тактики Моссора його помічником див. у: Kowalski Lech. Generalowie. — Warszawa: Pax, 1992. — s. 100–103.

Акція «Wisła» / Misilo. — s. 222–225, 279–282, 285–286. Про службу безпеки див.: Micgiel John. *Bandits and Reactionaries // The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* / Naimark Norman, Gibianskii Leonid (*eds.*). — Boulder, Colo.: Westview, 1997. — p. 63–111; Paczkowski Andrzej. *Od sfalszowanego zwyciestwa do prawdziwej kleski.* — Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1999. — s. 36.

Мотука. ak bylo w Bieszczadach. — s. 368, 376–377. З 507 смертей вояків УПА, занотованих Євгеном Місилом, 35, або ж 6,9%, були самогубствами, див.: Повстанські могили / Місило. — с. 29–218.

Від 30 до 50 тис. українців і лемків unikли переселення: дехто підкупив чиновників, дехто переховався у польських родинах, інші ж заявили про своє польське походження, а ще десь тисячі вдалось заручитися підтримкою місцевої влади (наприклад, у селах Бодаки, Бліхнарка, Висова). (Авторські розмови на Лемківщині 23–25 липня 1999 р.). Інколи керівники оперативних груп, на власний розсуд і порушуючи наказ, дозволяли залишитись змішаним подружжям, ветеранам Червоної армії й українцям, залученим до робіт на залізниці й у гірництві.

1947: Пропам'ятна книга / Гук. — с. 15, 73, 79, 142–143; Nasze Slowo (Warszawa), 3 березня 1999 р. — с. 3; Nasze Slowo (Warszawa), 10 березня 1999 р. — с. 3; Wolosiuk Leszek. Historia jednej fotografii ze wsi Losie // Mokry Włodzimierz. Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedlenczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Krakow: Szwajpol Fiol, 1997. — с. 403–414.

Ще 35 засудили до смерті у таборі Явожно. Відповідно до одного з підрахунків, з 2810 смертних вироків, винесених у 1944–56 рр., 573 випали на долю українців. Якщо взяти до уваги, що вони становили менше 1% населення, то цей показник справді високий. Див.: Акція «Wisła» / Misilo. — s. 30. Місило зібрав документи, що стосуються цього питання, у своїй збірці «УПА в світлі польських документів». Про українців, страчених перед 1947 р., див.: urlejska Maria. Te pokolenia zalobami czarne. — Londyn: Aneks, 1989. — p. 331–337. Перелік 582 українців, що померли через переселення, див. у: Repartiacja czy deportacja? / Misilo. — t. 2. — s. 352–394.

Рапорт польського прокурора про ставлення до українських в'язнів у таборі Явожно передруковано в: *Nasze Slowo* (Warszawa), 3 січня 1996 р. — s. 1, 3. Див. також: Мокру. *Problemy Ukraińców w Polsce*. — s. 76–82; 1947: Пропам'ятна книга / Гук. — с. 49–50, 92–93; *Rozmowy przeprowadzone w Dobrej* / Popiel Jan (*red.*), 1997 (неопубліковано), й, нарешті, спогади польської жінки, яка повернулась із заслання в Сибіру й була звинувачена в переховуванні вояка УПА від Червоної армії — див. II/53, АWKW.

Кінець діяльності УПА в Польщі датується 17 вересня 1947 р., коли у своїй криївці загинув член проводу ОУН Ярослав Старух, а командир УПА Мирослав Онишкевич звільнив своїх солдатів від присяги. Наприкінці 1947 р. було сформовано три невеликі оперативні групи для остаточної ліквідації партизанів, що продовжували боротьбу, а протягом кількох наступних років польська армія продовжувала переселяти українців, що уникли цього раніше. Загалом з 1947 по 1952 рр. було переселено майже 150 тис. українців.

Про УПА в радянській Україні див.: Motyka Grzegorz. Bieszczadzkie sotnie UPA na Ukrainie 1947–1948» // *Nasze Slowo* (Warszawa), 6 лютого 2000 р. — с. 3; Burds. «AGENTURA». — р. 89–130; Potichnyj Peter. *Pacification of Ukraine*, 1999; Сергійчук. Десять буремних літ. *the Beria Affair* / Stickle D.M. (ed.). — New York: Nova Science, 1992. — р. 54 і 104. Про Лебедя див.: Simpson Christopher. *Blowback*. — New York: Weidenfeld and Nicolson, 1998. — р. 163–171.

448

Eberhardt. Miedzy Rosja a Niemcami. — s. 109, 127.

Тут також говорили німецькою, ромською та чеською мовами. Більшість німців Волині й Галичини втекли чи були вигнані наприкінці війни; більшість циган знищили нацисти; багато чехів також були вбиті, а близько 53 тис. уцілілих емігрували. Про міжвоєнні німецькі поселення див.: Seraphim Hans-Jorgen. Rodungssiedler. — Berlin: Paul Parey, 1938. До складу повоєнної Західної України також увійшли Закарпатська Русь, що раніше належала Чехословаччині, й частина Буковини, що раніше належала Румунії.

450

Кубійович Володимир. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів. — Париж, 1962. — с. 5–9.

Останні дві цифри наведено на основі даних, поданих у: Spector. *he Holocaust of Volhynian Jews*. — p. 357–358; Pohl. *Nationalsozialistische Judenverfolgung*. — s. 385–387; і Eberhardt. *Polska ludnosc kresowa*. — s. 214. Інші підрахунки зроблено на підставі джерел, наведених у попередніх двох розділах, і даних радянського перепису 1959 р. Однією з причин, чому такій невеликій кількості волинських євреїв вдалося врятуватися, було те, що їх майже не депортували під час радянської окупації. Спектор наводить цифру у 500 осіб (с. 28).

Див. антропологічне та соціологічне дослідження: Babinski Grzegorz. *Pogranicze polsko-ukrainskie*. — Krakow: Nomos, 1997. — s. 114; Kloskowska. *Kultury narodowe*. — s. 188–189; див. також оцінку політолога в: Armstrong. *Ukrainian Nationalism*. — p. 219.

453

Розмови під час фестивалю «Лемківська ватра», Ждиня, Польща,
25 липня 1999.

Дані з праці: ечка спеціальна J. W. Stalina / Сариєвська. — с. 544.
Див. також: Депортації / Сливка. — т. 2. — с. 22–23.

455

II/2110, АНКВ; 1947: Пропам'ятна книга / Гук. — с. 69.

Підрахунки зроблено на основі даних, згаданих вище. Див. також підрахунки, підготовані неурядовою організацією «Карта» у Варшаві, які представлені у збірці: Polska-Ukraina: trudne pytania. — t. 8. — Warszawa: Karta, 2001. — s. 159; також: Motyka Grzegorz. Co ma Wisla do Wolynia // Gazeta Wyborcza, 23 березня 2001 р.

Lotnik Waldemar. *Nine Lives*. — London: Serif, 1999. — p. 14. Структурно схожі спогади допомагають зрозуміти, чому для євреїв подібний порятунок був неможливий. Див.: Skakun Michael. *On Burning Ground*. — New York: St. Martins, 1999. Хоча єврей Юзеф Скакун видав себе за польського татарина, втік до Німеччини як робітник і вступив до СС як литовець, його прикидання кимось іншим показує, перед якими непростими випробуваннями постали євреї. Належати до цієї групи на довгі роки на великій території значило лише одне — смертний вирок. Зазвичай євреї вирізнялись зовнішньо, розмовляли з особливим акцентом, були мало обізнані з християнськими обрядами, мало знали про роботу в господарстві чи життя просто неба, часто не мали непримітного одягу й дуже рідко знали, як поводитися зі зброєю. До того ж єврейські чоловіки були обрізані.

458

Cieslikowa Agnieszka. Prasa okupowanego Lwowa. — Warszawa: Neriton, 1997. — s. 163–164.

459

Ці випадки наведено у вид.: Motyka Grzegorz. ak bylo w Bieszczadach. — s. 456, 435 відповідно.

460

Це раз у раз постає в спогадах українців. Див., приміром,: П/2196/р,
AWKW.

Як у випадку з біло- та чорношкірим населенням Півдня, що мігрувало на промислову Північ у США, очевидні культурні подібності були витіснені відчуттям необхідності заперечити їх і підважені привабливістю інших ідентифікацій. Пор.: Odojewski Wlodzimierz. Oksana. — Warszawa: woj Styl, 1999, і Faulkner William. he Sound and he Fury. — New York: Jonathan Cape, 1929.

Історію взято з кн.: Motyka Grzegorz, Wnuk Rafal. *Pany i rezuny*. — Warszawa: Volumen, 1997. — s. 8. Запрошення на Святвечір могли бути взаємними через те, що Різдво за західним і східним християнськими обрядами припадає на різні дні: 25 грудня й 7 січня відповідно. Для усвідомлення важливості Святвечора в «польській» культурі на сході країни див.: Odojewski Włodzimierz. *Zasypie wszystko, zawieje...* — Paris: Instytut Literacki, 1973. Ця неймовірно цікава повість про міжвоєнні польсько-українські взаємини аж проситься до перекладу. Для нашого ж аналізу найкорисніше звернути увагу на вибір людей під час всеохопного конфлікту. Головним недоліком книги є недооцінка притягальної сили українського націоналізму. Її було заборонено в комуністичній Польщі.

Це очевидно із соціальної історії: Kenney Padraic. *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*. — Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1997.

Zieba Andrzej. Ukraińcy w oczach Polaków // Teresa Walas (*red.*). Narody i stereotypy. — Kraków: MCK, 1995. — s. 95–104. Про державну політику див.: Sosnowska Danuta. Stereotyp Ukrainy i Ukraińca w literaturze polskiej // *Ibid.* — s. 125–131; i Lewandowski Józef. Polish Historical Writing on Polish-Ukrainian Relations During World War wo // Poland and Ukraine / Potichnyj Peter (*ed.*). — Toronto: CIUS, 1980. — p. 231–246. Див. також: Basarab John. Postwar Writings in Poland on Polish-Ukrainian Relations // *Ibid.* — p. 249; Szporluk Roman. The Role of the Press in Polish-Ukrainian Relations // *Ibid.* — p. 223; Babinski. Pogranicze polsko-ukraińskie. — s. 163; Kozak Stefan. Polsko-Ukraińskie dylematy i dialogi // *Polska w Europie*, 10 (1993). — s. 46. Протилежний підхід див. у кн.: Her Philipp. Deutsche und polnische Vertriebene. — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

465

Kesik Jan. Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów // Przegląd Wschodni, 4, 1 (1997). — s. 107–108.

Rozmowy przeprowadzone w Dobrej w czerwcu-lipcu 1997 / Popiel Jan (red.), 1997; Лист Яна Попеля до автора, листопад 1999 р.; 1947: Пропам'ятна книга / Гук. — с. 184–194; Siwicki Mikołaj. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — Warszawa: nakładem autora. — t. 3, 1992. — s. 249–250; Motyka. Jak było w Bieszczadach. — s. 328. Див. також: Babinski. Pogranicze polsko-ukraińskie. — s. 101; Ślusarek Krzysztof. Drobną szlachta w Galicji. — Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994. — s. 161.

Див. відповідно: Śladami ludobojstwa na Wołyniu / Karłowicz Leon, Popiek Leon (oprac.). — Okrutna przestroga. cz. II. Lublin: Polihymnia, 1998. — s. 351; i 11/2451/4, AWKW.

468

II/1758j, AWKW; Śladami ludobójstwa na Wołyniu / Karłowicz, Popek.
— s. 473–475.

Див., наприклад,: П/737; П/1362/kw; П/17, АWKW. Частина поляків згадує про те, що їх врятували українці, про що вже йшлося у восьмому розділі.

470

Pop.: Stronska Anna. Dopoki milczy Ukraina. — Warszawa: rio, 1998.

Kuzio aras. Ukraine. — London: Routledge, 1998. — p. 111. Поп.
загальнішу працю: Barford Paul. he Early Slavs. — Ithaca, N.Y.: Cornell
University Press, 2001. — p. 278ff.

Про польську та радянську інтерпретації української історії див.: Velychenko Stephen. *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia*. — New York: St. Martins, 1993; Вілсон Ендрю. *Українці: несподівана нація*. — К.: К.І.С., 2004.

473

Особистий досвід автора у Львові (липень 1999 р. і червень 2000 р.). Існує польська пісня про Волинь зі схожими словами, записана в спогадах поляків, що втекли з краю в 1943 р.

Зауваження про ескімосів див. у: Babinski. *Pogranicze polsko-ukrainskie*. — s. 109. Історію про костьол Св. Терези та собор Св. Івана Хрестителя наведено в: Hann Chris. *Postsocialis Nationalism // Slavic Review*, 57, 4 (1998). — p. 840–863. Керівник комітету «Захисту польського костьолу» висловив свої погляди на сторінках *Pogranicze (Przemysl)*. — s. 24–28 (1991).

475

Przesiedlenie ludności polskiej / Cieselski Stanisław (*red.*). —
Warszawa: Neriton, 1999. — s. 27.

Kersten Krystyna. Forced Migration and the Transformation of Polish Society in the Postwar Period // Ethnic Cleansing in East Central Europe, 1944–1948 / Ther Philipp, Siljak Ana (eds.). — Boulder, Colo.: Rowman and Littlefield, 2001. — p. 75–87.

Про етнічну чистоту і комуністичну легітимізацію див.: Gross Jan. *A Angled Web // The Politics of Retribution in Europe* / Deak Istvan, Gross Jan, Judony (eds.). — Princeton: Princeton University Press, 2000. — p. 107–114; Hoirszowicz Lukasz. *The Jewish Issue in Post-War Communist Politics // The Jews in Poland* / Abramsky Chimen, Jachimczyk Maciej, Polonsky Antony (eds.). — Oxford: Blackwell, 1986. — p. 199–208; ych Feliks. *Długi cien Zagłady*. — Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1999. — s. 74; Mironowicz Eugeniusz. *Białorusini w Polsce, 1944–1949*. — Warszawa: PWN, 1993. — s. 146–151; Paczkowski Andrzej. *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski*. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999. — s. 224.

Опитування називалось «Зміни поляків» і тридцять відповідей на нього було надруковано в номерах газети «Polityka» від 9 листопада, 16 листопада, 23 листопада, 30 листопада, 7 грудня і 14 грудня 1968 р. Тадеуш Котарбінський був єдиним, хто згадав про користь розмаїття. Юзеф Халабінський був єдиним, хто відкрито згадав про євреїв, використавши фразу «не згадуючи євреїв». Слід додати, що кілька опитаних стверджували, що поняття польського суспільства та польського типу має сенс лише в повоєнний період, і це відповідає концепції, запропонованій мною в цій праці.

Ukraińcy w Polsce / Czech Miroslaw (oprac.). — Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 1993. — s. 12, 269; Zabrowarny Stefan. Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-wschodniej / Pietras Jacek, Czarnocki Andrzej (red.). — Lublin: IEWS, 1993. — s. 147; Bej Boris. Ukraińcy w Polsce // Kultura, 429 (1983) — s. 123–126. Див. також: Krol Marcin. Komentarz // Res Publica Nowa, 54 (1993). — s. 39.

Berger Manfred. Jaruzelski. — Dusseldorf: Econ Verlag, 1990. — p. 245–248; Ash imothy Garton. he Polish Revolution: Solidarity. — London: Penguin, 1999. — p. 356–363. Думку Ярузельського див. у вид.: Jaruzelski Wojciech. Stan wojenny dlaczego. — Warszawa: BGW, 1992.

У 1989 р. оглядачі не виказували особливого оптимізму щодо відносин між Польщею та її східними сусідами. Див.: Nelson Daniel. Europe's Unstable East // *Foreign Policy*, 82 (1991). — p. 137–158; Mearsheimer John. Back o the Future: Instability in Europe after he Cold War // *International Security*, 15, 1 (1990). — p. 5–56; Michta Andrew. Eas Central Europe after he Warsaw Pact. — Westport, Conn.: Greenwood Press, 1992. — p. 82; Lewandowski Jozef. Miedzy Sanem a Zbruczem // *Kultura*, 519 (1990). — s. 128–134; Darski Jozef. Ukraina: historia, wspolczesnosc, konflikty narodowe. — Warszawa: Sorograf, 1993. — s. 69; Bilinsky Yaroslav. Basic Factors in he Foreign Policy of Ukraine: he Impac of he Soviet Experience // *The Legacy of History in Russia and he New States of Eurasia* / Starr Frederick S. (ed.). — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1994. — p. 174, 186.

Як невеличка згадка про польсько-український союз 1920 р. у Варшавському університеті існувала кафедра історії України, а в місті функціонував Інститут українських студій. Саме там вийшов друком перший український переклад «Пана Тадеуша» Максима Рильського.

Велика частина лондонських емігрантів походила зі східних територій, що відійшли до Радянського Союзу, тому їхній реваншизм був особистим. Звісно, рідний для Гедройця Мінськ на переговорах у Ризі у 1921 р. польські націоналісти добровільно віддали більшовицькій Росії, що, можливо, вплинуло на його ставлення до кампанії польських націоналістів із повернення Львова та Вільно після 1944 р.

Ці факти взято з кн.: Giedroyc Jerzy. *Autobiografia na cztery reсе*. — Warszawa: Czytelnik, 1996; розмова з Єжи Гедройцем у Мезон-Лафіті, Франція, 7 листопада 1998 р. Про його вплив див.: Friszke Andrzej. *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*. — London: Aneks, 1994. — s. 242, а також наведені нижче дослідження «Культури».

У 1950-ті рр. через побоювання Радянського Союзу виношувались плани створення Центральноєвропейської федерації. Після радянського вторгнення до Чехословаччини в 1968 р. «Культура» зосередила увагу на майбутній європейській геополітиці після поразки комунізму та розпаду Радянського Союзу. Див.: Korek Janusz. *Paradoksy paryskiej «Kultury»: ewolucja myśli politycznej w latach 1947–1980.* — Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1998. — s. 93–96; Suszko Marek. *Kultura and European Unification, 1948–1953* // *Polish Review*, 45, 2 (2000). — p. 183–195.

Наступні параграфи стосуються праць Юліуша Мерошевського «Polska «Ostropolitik»" і «Rosyjski «Kompleks Polski» i ULB» обидві див. у кн.: Mieroszewski Juliusz. *Materialy do refleksji i zadumy*. — Paris: Instytut Literacki, 1976. — s. 110–122, 175–186. Див. також: Mieroszewski Juliusz. *ABC polityki Kultury // Spotkania z paryską «Kultura»* / Kudelski Zdzisław (oprac.). — Warszawa: Pomost 1995. — s. 131–144; Kopczyński Krzysztof. *Przed przystankiem Niepodległości: paryska «Kultura» i kraj w latach 1980–1989*. — Warszawa: «Wież», 1990. — s. 11; i Habielski Rafał. *Realizm, wizje, i sny romantyków // Mieroszewski Juliusz. Final klasycznej Europy*. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, особливо с. 50. Пор.: Bromke Adam. *Poland's Politics: Idealism vs. Realism*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.

Майже одночасно на цей взаємозв'язок так само звернув увагу історик Роман Шпорлюк. Див. його статті за 1971, 1973 і 1975 рр., перевидані як перші три розділи його книги: Szporluk Roman. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. — Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000.

Snyder Timothy. The Polish-Lithuanian Commonwealth since 1989: National Narratives in Relations among Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine // Nationalism and Ethnic Politics, 4, 3 (1998). — p. 1–32.

Про реалістів див.: Bielen Stanislaw. Kierunki polityki wschodniej III Rzeczypospolitej // Patrzac na Wschod. Z problematyki polityki wschodniej III RP / Bielen Stanislaw (*red.*). — Warszawa: Centrum Badan Wschodnich, 1997. — s. 12. Про уряд у вигнанні див. повідомлення Радіо «Вільна Європа» від 7 вересня 1990 р.

Про період до «Солідарності» див.: Friszke. *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*; Paczkowski Andrzej. *Pol wieku dziejow Polski 1939–1989*. — Warszawa: PWN, 1996; Ekier Grzegorz. *he State agains Society: Political Crises and heir Aftermath in Eas Central Europe*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995. Про «Солідарність» див.: Ash imothy Garton. *he Polish Revolution: Solidarity*. — London: Penguin, 1999; Laba Roman. *he Roots of Solidarity*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1991; Kubik Jan. *he Power of Symbols agains he Symbols of Power*. — University Park: University of Pennsylvania Press, 1994; Bernhard Michael. *Reinterpreting Solidarity // Studies in Comparative Communism*, 24, 3 (1991). — p. 313–330; Mason David. *Solidarity as a New Social Movement // Political Science Quarterly*, 101, 1 (1989). — p. 41–58.

Про програму ППН і публікації КОР див.: Friszke. Opozycja polityczna w PRL. — s. 423, 491–493. Про відкритий лист див.: Lipski Jan Jozef. KOR: A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976–1981. — Berkeley: University of California Press, 1985. — s. 387. Див. також: Kaminski Antoni, Kozakiewicz Jerzy. Stosunki polsko-ukrainskie: raport. — Warszawa: PAN, 1997. — s. 5; Prizel Ilya. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: the Case of Ukraine // National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia / Szporluk Roman (ed.). — Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. — p. 108; Polityka (Warszawa), 7 березня 1998 р. — s. 42.

Kuron Jacek. Wiara i wina: do i od komunizmu. — London: Aneks, 1989. — s. 347–349.

Про цензуровану (офіційну) історіографію див.: Лісевич Іван. Українсько-польське культурне співробітництво в 70-х рр. ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України, 4 (1993). — с. 58–68; Зашкільняк Леонід. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії // Ibid. — с. 145–156. Головними нецензурованими (неофіційними) текстами були: Podlaski Kazimierz [Skaradzinski Bohdan]. Białorusini — Litwini — Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia? — Warszawa: Przeswit, 1984, і Olszanski adeusz. Notatnik bieszczadzki. — Warszawa: SKPB, 1985.

Про українське питання за часів «Солідарності» див.: Зайцев Юрій. Польська опозиція 1970–80 років про засади українсько-польського порозуміння // Депортації / Сливка. — т. 2. — с. 54; Kuzio aras. he Polish Opposition and he Ukrainian Question // Journal of Ukrainian Studies, 12, 2 (1987). — p. 51; Friszke. Opozycja polityczna w PRL 1945–1980. — s. 321; Ukraincy w Polsce: 1989–1993 / Czech Miroslaw (oprac.). — Warszawa: Zwiasek Ukraincow w Polsce, 1993. — s. 269; Ash. he Polish Revolution. — p. 133.

495

Див. спогади Богдана Осадчука, Ярослава Грицака, Мирослава Поповича, Івана Дзюби, Миколи Жулинського, Мирослава Чеха та Романа Шпорлюка в *Nasze Slowo* (Warszawa), 8 жовтня 2000 р.

Про КНП див. нижче. Декларацію руху «Свобода та мир» див. у: *Stosunki Polsko-Ukrainskie 1917–1947*. — Warszawa: Perturbancii, 1990. — s. 122–123. Ці питання розглядались у таких виданнях: *Karta, Znak, Spotkania, Oboz, Miedzymorze i Nowa Koalicja*. Важливим документом був меморандум [Nadir Zdzislaw a in.], *Polska-Ukraina. Polskie Porozumienie Niepodleglosciowe*, листопад 1981 р. Див. загалом: Labeledz Krzysztof. *Spory wokol zagadnien programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce wiatach 1981–1989*. — Krakow: Ksiegarnia Akademicka, 1997. — s. 181–187; Pomianowski Jerzy. *Ruski miesiac z hakiem*. — Wroclaw: Wydawnictwo Dolnoslaskie, 1997. — s. 47; Darski Jozef. *Kronika bialoruska // Kultura*, 471 (1986). — s. 96; Widacki Jan. *Stosunki polsko-litewskie // Kultura*, 602 (1997). — s. 37–38.

Dudek Antoni, Gawlikowski Maciej. Leszek Moczulski — bez wahania. — Krakow: Krakowski Instytut Wydawniczy, 1993. — s. 268; Życie Przemyskie, 29 квітня 1992 р. — s. 1, 3; Sprawozdanie stenograficzne z 25 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, 6 липня 1994 р. — s. 13–14 (далі номер сесії подано в дужках); *ibid.* (31), 13 жовтня 1994 р. — s. 113.

498

Kozak Stefan. Polsko-Ukraińskie dylematy i dialogi // Polska w Europie,
10 (1993). — s. 47.

Vachudova Milada Anna, Snyder imothy. Are ransitions ransitory? wo
ypes of Political Change in Eastern Europe Since 1989 // Eas European
Politics and Societies, 11, 1 (1997). — p. 1–35.

500

Це змінило колишню центрально-східноєвропейську модель. Найзатятішими фашистами та націоналістами в міжвоєнний період були колишні соціалісти. Найзатятішими фашистами та націоналістами посткомуністичного часу стали колишні комуністи.

501

Розмова з Олександром Квасневським у Варшаві, Польща, 17 травня 1999 р.; розмова з Єжи Гедройцем у Мезон-Лафіті, Франція, 7 листопада 1998 р.; див. також *Gazeta Wyborcza*, 3–4 січня 1998 р. — s. 10.

Grzymala-Busse Anna. Redeeming the Past: the Regeneration of Communist Successor Parties in East Central Europe after 1989: Doctoral dissertation. — Harvard University, 1999. Див. також: Grzymala-Busse Anna Maria. Redeeming the Communist Past: the Regeneration of Communist Parties in East Central Europe. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Про правову позицію Федеративної Республіки Німеччини див.: Documentation Relating to the Federal Government's Policy of Detente. — Bonn: Press and Information Office of the FRG, 1974. — p. 16, 27. Про погляди лідерів вигнаних німців див.: Нирка Herbert. Unruhiges Gewissen: ein deutscher Lebenslauf. — München: Langen Müller, 1994. — s. 433ff.; Czaja Herbert. Unterwegs zum kleinsten Deutschland? — Frankfurt am Main: Josef Knecht, 1996. — s. 753ff. Дані опитувань громадської думки в Польщі наведено далі.

Цит. за: Gazeta Wyborcza, 27 листопада 1989 р. — с. 1. Див. також: Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. Warszawa: PISM, 1991. — с. 80. Пор.: Levesque Jacques. The Enigma of 1989: the USSR and the Liberation of Eastern Europe. — Berkeley: University of California Press, 1997. — р. 110–119.

Про візит Гельмута Коля до Варшави див.: eltschik Horst. 329 Tage. — Berlin: Siedler, 1991. — s. 13–15; Kohl Helmut. Ich wollte Deutschlands Einheit. — Berlin: Ullstein, 1996. — s. 125–127; Geremek Bronislaw. Rok 1989. — Warszawa: Plejada, 1990. — s. 327; Zelikow Philip, Rice Condoleezza. Germany Unified and Europe Transformed. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995. — p. 102. Зауваження Вайгеля цит. за: Skubiszewski Krzysztof. Polityka zagraniczna. — Warszawa: Interpress, 1997. — s. 16, prz. 1.

Ash imothy Garton. In Europe's Name. — New York: Random House, 1994. — p. 230, 353–354; Zelikow, Rice. Germany Unified. — p. 132–133, 220–221; eltcshik Horst. 329 Tage. — s. 132, 184, 296–297; Gazeta Wyborcza, 8 лютого 1990 р. — s. 7; 9 лютого 1990 р. — s. 7; 22 лютого 1990 р. — s. 1; 2 березня 1990 р. — s. 1; 15 березня 1990 р. — s. 1; Skubiszewski Krzysztof. Poland and he North Atlantic Alliance 1989–1990 // Recht — Staat — Gemeinwohl / Ipsen Jorn (Hrsg.). — Koln: Heymann, 2001; Skubiszewski. Polityka zagraniczna. — s. 29–34; Sprawozdanie stenograficzne (28), 26 квітня 1990 р. — s. 8–10.

Derczynski Włodzimierz, Draczyk Robert. Stosunek Polaków do innych narodowości. — Warszawa: CBOS, серпень 1996 р. — s. 29.

Про початок переговорів див.: Dudek Antoni. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–1995. — Krakow: Geo, 1997. — s. 70; Kostrzewa-Zorbas Grzegorz. The Russian troop Withdrawal from Poland // The Diplomatic Record / Goodman Allan (*ed.*). — Boulder, Colo.: Westview Press, 1995. — p. 122–123. Про Вільнюс у вогні див.: Kostrzewa-Zorbas Grzegorz. Imperium kontratakuje // Kurski Jacek, Semka Piotr (autorzy wywiadów). Lewy czerwcowy. — Warszawa: Editions Spotkania, 1993. — s. 159–162.

Про польські побоювання німців див.: «Security for Europe Project. Final Report». — Providence, R.I.: CFPD, 1993. — р. 15. Огляд за травень 1992 р. див. у: *Zycie Warszawy*, 1 серпня 1992 р. — s. 23. Про питання Герберта Хупки та про німецьких дипломатів див.: Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 75, 140.

Лист Кшиштофа Скубішевського авторіві від 7 грудня 2000 р., с. 8–9. Це чітко викладено в: Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 379–395. Див. також: Prizel Ілья. *Warsaw's Ostpolitik // Polish Foreign Policy Reconsidered* / Prizel Ілья, Michta Andrew (eds.). — New York: St. Martins, 1995. — p. 96–98.

511

Державний інтерес (*франц.*).

512

Відповідно: Sprawozdanie stenograficzne (14), 8 травня 1992 р. — s. 193; Skubiszewski. Polityka zagraniczna. — s. 29.

У 1968 р. Скубішевський критикував участь Польщі у введенні військ до Чехословаччини й антисемітську політику польської влади, а в 1980 р. він приєднався до «Солідарності». Попри це, в 1986–1989 рр. він входив до складу Консультативної ради генерала Ярузельського, який залишався президентом Польщі до 1990 р. Тому завдяки своєму досвідові в 1989 р. Скубішевський був прийнятною кандидатурою на пост міністра закордонних справ для обох сторін.

Про Скубішевського див.: Polityka, 27 жовтня 1990 р. Про організаційні питання див.: Gazeta Wyborcza, 9–10 червня 1990 р.; лист Кшиштофа Скубішевського авторові від 7 грудня 2000 р. — с. 10.

Винятком є угорські відносини з Українською РСР, що були наслідком турботи Угорщини про тамтешню меншину. Цит. Скубішевського за: Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 74. Тлумачення політики Скубішевським див. у: *Sprawozdanie stenograficzne* (51), 14 лютого 1991 р. — s. 22; Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 271; та джерелах, наведених у наступній примітці. Доповідну записку про «два напрямки» див. у кн.: Kostrzewa-Zorbas Grzegorz. *ezy do polskiej polityki wschodniej u progu la dziewiecdziesiatych* від 22 березня 1990 р. Про її зв'язок з політикою див. лист Гжегожа Костжеви-Зорбаса авторові від 27 лютого 1998 р. Див. також: Geremek. *Rok 1989*. — s. 338; *Gazeta Wyborcza*, 13–14 січня 1990 р. — s. 5–6; *Rzeczpospolita*, 14 січня 1994 р. — s. 22.

516

Sprawozdanie stenograficzne (28), 26 квітня 1990 р. — s. 15; і (65), 27 червня 1991 р. — s. 20.

Kostrzewa-Zorbas Grzegorz. Stosunki polsko-litewskie, доповідь перед Комісією з міжнародних відносин Сенату Республіки Польща і Громадянського парламентського клубу, Варшава, 23 жовтня 1989 р.

Skubiszewski. Polityka zagraniczna — s. 71, 96. Критику див.:
Chajewski Adam. Polityka polska wobec Litwy w latach 1989–1994 //
Arcana, 1, 7, (1996) — s. 97.

Snyder Timothy. *The Poles // Nations Abroad* / King Charles, Melvin Neil (eds.). — Boulder, Colo.: Westview Press, 1998. — p. 186–187.

Про зв'язки із «Саюдісом» див.: Chajewski. Polityka polska wobec Litwy w latach 1989–1994. — s. 95; Widacki Jan. Stosunki polsko-litewskie // *Kultura*, 602 (1997). — s. 46; Materiały okrągłego stołu litewsko-polskiego // *Lithuania*, 9–10 (1993–1994). — p. 16; Nowakowski Jerzy Marek. Polska — Litwa // *Polska w Europie*, 2 (1990). — s. 64.

521

«Саюдіс» так само перекладається українською як «рух».

Shkandrij Myroslav. Literary Politics and Literary Debates in Ukraine 1971–1981 // Ukraine after Shelest / Krawchenko Bohdan (*ed.*). — Edmonton: CIUS, 1983. — p. 55–68; Solchanyk Roman. Politics and the National Question in the Post-Shelest Period // *Ibid.* — p. 14–17.

Kultura, 436–437 (1984). — s. 143–145; Kuzio aras. he Polish Opposition and he Ukrainian Question // Journal of Ukrainian Studies, 12, 2 (1987). — p. 48; Burant Stephen. Poland's Eastern Policy, 1990–1995 // Problems of Post-Communism, 43, 2 (1996). — p. 48–57; Informacja o zalozeniach i dotychczasowej dzialalnosci Instytutu Polsko-Ukrajnskiego, 1997.

Цит. Міхніка з: *Ukraincy w Polsce / Czech Mirosław (oprac.)*. — Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 1993. — s. 16; реакцію на неї див. у: *Ukraine: From Chernobyl o Sovereignty / Roman Solchanyk (ed.)*. — New York: St. Martins Press, 1992. — p. 59; Думками про промову Міхніка зі мною поділились Іван Драч, Роман Шпорлюк і Марк Крамер.

Розмова з Єжи Козакевичем, Варшава, 4 березня 1997 р.; Зайцев Юрій. Польська опозиція 1970–80 років про засади українсько-польського порозуміння // Депортації / Сливка. — т. 2. — с. 56–63; Kaminski Antoni, Kozakiewicz Jerzy. Stosunki polsko-ukrainskie. — Warszawa: PAN, 1997. — s. 20; Ukraińcy w Polsce / Czech (oprac.). — s. 18, 22; Gazeta Wyborcza, 8 травня 1990 р. — s. 6.

Розмова з Яцеком Чапутовичем, Варшава, 9 вересня 1997 р.; Buran Stephen. International Relations in a Regional Context: Poland and its Eastern Neighbors — Lithuania, Belarus, Ukraine // Europe-Asia Studies, 45, 3 (1993). — p. 409; Gazeta Wyborcza, 18 жовтня 1990 р. — s. 6.

Розмова з Єжи Козакевичем, Варшава, 4 березня 1997 р.; Skubiszewski. *Polityka zagraniczna* — s. 273–274; *Sprawozdanie stenograficzne* (14), 8 травня 1992 р. — s. 196; Weydenthal Jan de. *Polish-Ukrainian Rapprochement* // RFE/RL Research Report, 28 лютого 1992 р. — p. 26; *Ukraińcy w Polsce / Czech* (опрац.). — p. 47; Kaminski, Kozakiewicz. *Stosunki polsko-ukrainskie*. — p. 21–22; *Nasze Slovo* (Warszawa), 13 грудня 1992 р. — s. 1–2.

528

Wilson Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Motyl Alexander, Krawchenko Bohdan. Ukraine: From Empire to Statehood // *New States, New Politics* / Bremmer Ian, Ray Taras (eds.). — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — p. 235–249; Шпорлюк Роман. Україна після 1994: дилеми державотворення // Шпорлюк Роман. Імперія та нації. — К.: Дух і літера, 2000. — с. 296–317; Nebozenko Wiktor. *Ukrainska opinia publiczna o polityce zagranicznej* // *Polska w Europie*, 15 (1994). — s. 149–162.

Польща також отримала гарантії, що Російська Федерація не заселятиме Калінінградську область німцями, яких було переселено з Німеччини до Радянського Союзу після Другої світової війни. Див.: Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 272–273.

Kostrzewa-Zorbas. The Russian Troop Withdrawal from Poland // The Diplomatic Record / Goodman Allan E. (*ed.*). — p. 121–125; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. — Warszawa: PISM, 1991. — s. 80–81; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. — Warszawa: PISM, 1992. — s. 189; Dudek. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–1995. — s. 255.

Brudny Yitzhak. *Reinventing Russia*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. — p. 262 і далі.

Roszkowski Wojciech. Polska // Europa Srodkowo-Wschodnia 1992 / Beylin Marek (*red.*). — Warszawa: PAN, 1993. — s. 273; про договори, підписані в травні 1992 р., див.: Kostrzewa-Zorbas. The Russian Troop Withdrawal from Poland. — p. 132.

Kultura, 512 (1990). — s. 87–88; Buran Stephen. Belarus and the «Belarusian Irredenta» in Lithuania // Nationalities Papers, 25, 4 (1997). — p. 645; Senn Alfred Erich. Gorbachev's Failure in Lithuania. — New York: St. Martins, 1995. — p. 73, 115.

Про 1989 р. див.: Prazauskas Algimantas. The Influence of Ethnicity on the Foreign Policy of the Western European States // National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia / Roman Szporluk (*ed.*). — Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. — p. 165. Про 1990 р. див.: Kultura, 517 (1990). — s. 120.

Про візит польського міністра йшлося в моїй розмові з Яцеком Чапутовичем, Варшава, 9 вересня 1997 р.; Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 272; Gawin adeusz. *Ojcowizna*. — Grodno, Lublin: Fundacja Pomocy Szkolom Polskim na Wshodzie, 1993. — s. 65; *Gazeta Wyborcza*, 16 жовтня 1990 р. — s. 1; 18 жовтня 1990 р. — s. 6; 22 листопада 1990 р. — s. 6; *Kultura*, 519 (1990). — s. 102–106; *ibid.*, 560 (1994). — s. 19. Про територію та меншини див.: *he Citadel of Communism. An Interview with Vintsuk Vyachorka // Uncaptive Minds*, IV, 3 (1991). — p. 39–49; *Kultura*, 505 (1989). — s. 106–107; RFE/RL Research Report: *Weekly Analyses from the RFE/RL Research Institute*. — Munich, New York: Radio Free Europe/Radio Liberty, 1, 37 (18 вересня 1992 р.). — p. 41–45.

Gazeta Wyborcza, 4 вересня 1991 р. — s. 6; Kultura, 560 (1994). — s. 19; Інтерфакс, 10 жовтня 1991 р. (*англ.*) // FBIS-SOV EEU [Foreign Broadcast Information Service, Daily Report. Soviet Union/Central Eurasia], 11 жовтня 1991 р. — p. 63; ИТАР-ТАСС, 11 жовтня 1991 р. (*англ.*) // Ibid., 17 жовтня 1991 р. — p. 76; Le Monde, 8–9 березня 1992 р. // FBIS-EEU [Foreign Broadcast Information Service, Daily Report. Eastern Europe], 10 квітня 1992 р. — p. 25–28; Zaprudnik. Belarus. — p. 216.

Winnicki Zdzisław. Polacy na Białorusi // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-wschodniej / Pietras Jacek, Czarnocki Andrzej (*red.*). — Lublin: IES-W, 1993. — s. 199.

Lakis Juozas. Ethnic Minorities in the Postcommunist Transformation of Lithuania // *International Sociology*, 10, 2 (1995). — p. 179–180. У 1953 р. 27 тис. учнів навчались у польськомовних школах чи вчили польську мову в інших школах. У 1987 р. їхня кількість скоротилась до 10 133 осіб. Blaszczyk Grzegorz. «Polacy na Litwie» // *Przegląd Wschodni*, 1, 1 (1991). — s. 156.

Eberhardt. Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku // Przegląd Wschodni, 1, 3 (1991). — s. 478.

541

Szayna homas. Ethnic Poles in Lithuania and Belarus // RAND Report,
серпень 1993. — p. 35.

Kusmierz Jacek. Miedzy «wschodem» a «zachodem» // Przegląd Wschodni, 1, 3 (1991). — s. 512–513; Mroz Lech. Problemy etniczne w Litwie Wschodniej // Ibid. — s. 496; Szayna. Ethnic Poles in Lithuania and Belarus. — p. VII.

Senn Alfred Erich. Lithuania Awakening. — Berkeley: University of California Press, 1999. — p. 99; Popovski Vesna. National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania, 1988–93. — Houndmills: Palgrave, 2000. — p. 132–133; Lossowski Piotr. The Polish Minority in Lithuania // Polish Quarterly of International Affairs, 1, 1–2 (1992). — p. 83; Kultura, 499 (1989). — s. 106–112; Chajewski. Polityka polska wobec Litwy w latach 1989–1994. — s. 96; Gazeta Wyborcza, 27 вересня 1989 р. — s. 6.

544

Widacki. Stosunki polsko-litewskie. — s. 41–44; Gazeta Wyborcza, 5
жовтня 1990 р. — s. 6.

Як сказав Ернест Ренан: «Забута історія або, краще сказати, історична помилка є одним з головних чинників творення нації». Цит. за: Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: Антологія / Проценко Олег, Лісовий Василь (упор.). — К.: Смолоскип, 2010. — с. 255. Про це див. також: Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. — К.: Критика, 2001. — с. 245–248.

546

Kostrzewa-Zorbas Grzegorz. Stare i nowe // Gazeta Wyborcza, 22
вересня 1989 р. — с. 6.

547

Лист у: Gazeta Wyborcza, 15–17 вересня 1989 р. — s. 2. Кліни про Владивосток див.: Gazeta Wyborcza, — 8–10 вересня 1989 р. — s. 1. Див. також: Gazeta Wyborcza, 11 вересня 1989 р. — s. 6; 5 червня 1990 р. — s. 6.

Aide-memoire w sprawie potrzeb mniejszosci polskiej w Republice Litewskiej // Polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 26 листопада 1990 р. Ця кампанія зі здобуття територіальної автономії не була помічена на Заході саме тому, що їй не вистачало (за виразом Роджерса Брюбейкера) «націоналізаційної зовнішньої батьківщини», яка підтримала б її претензії. Див.: Брюбейкер Роджерс. Переобрамлений націоналізм: статус нації та національне питання у новій Європі. — Львів: Кальварія, 2006. Голоси автономістів див. у: Nasza Gazeta (Wilno), 22 жовтня 1989 р. — s. 3; 22 жовтня 1989 р. — s. 1; 8 листопада 1989 р. — s. 1, 3; 4 грудня 1989 р. — s. 2; 8 квітня 1990 р. — s. 1–2; 23 квітня 1990 р. — s. 2; 13 травня 1990 р. — s. 1; 3 червня 1990 р. — s. 2; 15 жовтня 1990 р. — s. 2.

549

Senn. Gorbachev s Failure in Lithuania. — s. 145.

Gazeta Wyborcza, 23 травня 1991 р. — s. 7; 18 січня 1992 р. — s. 1;
Rzeczpospolita, 11–12 квітня 1992 р. — s. 7; Chajewski. Polityka polska
wobec Litwy. — s. 102.

551

Sprawozdanie stenograficzne (49), 11 січня 1991 р. — s. 111.

Snyder imothy. National Myths and International Relations Poland and Lithuania, 1989–1994 // Eas European Politics and Societies, 9, 2 (1995) — p. 318–319; Gazeta Wyborcza, 14 січня 1991р., s. 3.

553

RFE Daily Report, 20 лютого 1992 р.

554

Gazeta Wyborcza, 12–13 січня 1991 р. — s. 1; 15 січня 1991 р. — s. 1; 21 січня 1991 р. — s. 11.

555

Gazeta Wyborcza, 14 січня 1991 р. — s. 1; 15 січня 1991 р. — s. 1; 18 січня 1991 р. — s. 3; Лист Лешека Єсеня авторові від 9 квітня 2000 р.

556

Gazeta Wyborcza, 12–13 січня 1991 р. — s. 1; 14 січня 1991 р. — s.
3.

557

Пор.: Larrabee Stephen F. Eas European Security after he Cold War. —
Santa Monica, Calif: RAND, 1993. — p. 11–12.

До 1993 р. Європейський Союз (ЄС) називався Європейська Спільнота. Щоб уникнути плутанини, я постійно використовуватиму аббревіатуру ЄС. До 1992 р. про бажання Польщі приєднатись до НАТО вголос не говорили, відвертіше про це висловлювалися прем'єр-міністри Ян Ольшевський і Ханна Сухоцька, але не Скубішевський. Ще в 1991 р. (якщо не раніше) це питання стало предметом переговорів із західними партнерами.

559

Skubiszewski. Polityka zagraniczna. — s. 205.

560

Ibid. — s. 29.

Основні засади політики див. у: Sprawozdanie stenograficzne (14), 8 травня 1992 р. — s. 152–159; Skubiszewski. Polityka zagraniczna. — s. 274, 282, 299–308. Про погляди посла в 1992–1997 рр. див. також: Widacki Jan. Stosunki polsko-litewskie // Kultura, 602 (1997). — s. 46; Norkunas Zilvinas. Steering the Middle Course // Lithuania in the World, 4, 2 (1996) — p. 18–23; а промову наступного міністра закордонних справ Анджея Олеховського в: Sprawozdanie stenograficzne (20), 12 травня 1994 р. — s. 27.

562

«Polska — Ukraina — Białorus» // Polska w Europie, 12 (1993). — s. 111–112.

Останній безпосередньо посилався на Копенгагенську декларацію 1990 р. про права меншин. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit. 17 червня 1991 р., стаття 20 (доступ за адресою: www.auswaertiges-amt.de).

Polityka (Warszawa), 3 лютого 1996 р. — s. 40. Див. також: Skubiszewski. Polityka zagraniczna. — s. 126, 206; Ukraińcy w Polsce / Czech Mirosław (oprac.). — Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 1993. — s. 278.

Genscher Hans-Dietrich. *Rebuilding a House Divided*. — New York: Broadway Books, 1998. — p. 525; Kohl Helmut. *Ich wollte Deutschlands Einheit*. — Berlin: Ullstein, 1996. — s. 446–447. Про «європейський» характер німецько-польської угоди 1991 р. див.: Bingen Dieter. *Die Polenpolitik der Bonner Republik von Adenauer bis Kohl*. — Baden-Baden: Nomos, 1998. — s. 292–306. Див. загалом: imothy Garton Ash. *In Europe's Name*. — New York: Random House, 1994.

Czech. Ukraińcy w Polsce. — s. 34; Wilson. Ukrainian Nationalism. — p. 85. Проте див. також: *Kultura*, 542 (1992). — s. 119–122. Джерела про страхи поляків щодо сусідів наведено нижче.

567

Про польські вибачення і українську відповідь див.: Czech.
Ukraińcy w Polsce. — s. 130–131.

Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 1992. — Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1994. — s. 140.

Зауваження щодо Дмитра Павличка див. у: *Голос України*, 13 лютого 1992 р. — с. 5; розмова з Іваном Драчем, Київ, 27 травня 1997 р.

570

Цит. за: Burant. International Relations. — p. 410.

571

Шоста сесія Верховної Ради України дванадцятого скликання // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України, Бюлетень № 5 (Засідання 17 вересня 1992 р.). — с. 36–56.

Ханну Сухоцьку, Дмитра Павличка і Геннадія Удовенка цит. відповідно до: Gili Wladyslaw, Gili Norbert. Stosunki Polski z Ukraina w latach 1989–1993. — Torun: Marszalek, 1994. — s. 28; Kultura, 547 (1993). — s. 92–93; Zycie Przemyskie, 17 березня 1993 р. — s. 1, 3. Див. також: Голос України, 14 січня 1993 р. — с. 2.

Див. «Концепцію державотворення в Україні», прийняту на зборах Руху 4 грудня 1992 р.; також: Літературна Україна, 17 грудня 1992 р.; Kultura 528 (1991). — s. 80–81.

Голос України, 20 травня 1992 р. — с. 1–2; Варшавська радіостанція Radio Warszawa, 18 травня 1992 р. // FBIS-EEU [Foreign Broadcasts Information Service, Daily Report. Eastern Europe], 19 травня 1992 р. — р. 8; Известия, 19 травня 1992 р. — с. 5 // Current Digest of the Post-Soviet Press, 49, 20 (1992). — р. 24–25; Osadczyk Bohdan. Od Belwederu do Kamienca Podolskiego // Kultura, 538–539 (1992). — s. 140.

Наприклад, див. підбірку заяв у: Піховшек В'ячеслав та ін. Росія, яку ми... — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 1996.

«Для зміцнення регіональної безпеки в Центральній і Східній Європі» // Посольство України в Республіці Польща, Варшава, 22 квітня 1993 р.; [Дмитро Павличко], «Oswiadczenie» // *Kultura*, 537 (1992). — s. 90–91. Див. також: Драч Іван. Політика: Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. — К.: Україна, 1997. — с. 197; Larrabee Stephen F. *Eas European Security after he Cold War*. — Santa Monica: Rand, 1993. — p. 19, 108–109; Kaminski Antoni, Kozakiewicz Jerzy. *Stosunki polsko-ukrainskie*. — Warszawa: PAN, 1997. — s. 30–31; Wilson. *Ukrainian Nationalism in the 1990s* — p. 177.

Реакцію на пакт див. у: Burant Stephen. *Ukraine and East Central Europe // Ukraine in the World / Hajda Lubomyr (ed.)*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998. — p. 42. Польське пояснення української політики див. у: *Kultura*, 568–569 (1995). — s. 41; Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 282. Про рівновіддаленість див.: Weydenthal Jan de. *Economic Issues Dominate Poland's Eastern Policy // RFE/RL Research Report: Weekly Analyses from the RFE/RL Research Institute*. — Munich, New York: Radio Free Europe/Radio Liberty, vol. 2, No. 10 (5 березня 1993 р.). — p. 24; TVP Warszawa, 13 січня 1993 р. // FBIS-EEU [Foreign Broadcast Information Service, Daily Report. Eastern Europe], 14 січня 1993 р. — p. 28; RFE Daily Report, 4 лютого 1993 р.

Пізніше Варшава переглянула свою позицію й відмовилась від домовленостей із Москвою задля підтримки України. У 2000 р. польська енергетична політика була більш проукраїнською, ніж українська енергетична політика, але в 2001 р. таку позицію було важко сповідувати далі. На момент виходу цієї книги ці проблеми не були розв'язані, й вони залишаються головними питаннями європейської безпеки на десятиліття. Про побоювання щодо постачання газу див.: RFE Daily Report, 3 квітня 1992 р.; про українські енергетичні проблеми та закордонну політику див.: Toritsin Arkady. *Political Economy and Foreign Policy in Post-Soviet Successor States: Doctoral dissertation.* — Rutgers University, 1999. Про «антиукраїнський вчинок» див.: Burant Stephen. *Polands Eastern Policy, 1990–1995 // Problems of Post-Communism*, 43, 2 (1996). — р. 52. Про справу майора Лисенка див.: Burant. *Ukraine and East Central Europe.* — р. 55.

Про Кравченка див.: *Gazeta Wyborcza*, 28 липня 1997 р. — s. 16; Gorzkowski Jacek. Litwa // *Europa Srodkowo-Wschodnia* 1992 / Beylin Marek (red.). — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych, 1993. — s. 252; *Kultura*, 535 (1992). — s. 102–106; про інтелектуалів див.: Buran Stephen. Belarus and the «Belarusian Irredenta» in Lithuania // *Nationalities Papers*, 25, 4 (1995). — p. 646–647.

Про Шушкевича див.: Owsianik Siergiej, Strielkova Jelena. Wladza i spoleczenstwo. — Warszawa: Presspublica, 1998. — s. 64–96; про Литву див.: Gorzkowski Litwa. — s. 253.

Gawin. Ojcowizna. — s. 127–128; Bielen Stanislaw. Kierunki polityki wschodniej III Rzeczypospolitej // Patrzac na Wschod / Bielen Stanislaw (*red.*). — Warszawa: Centrum Badan Wschodnich, 1997. — s. 35; «Polska — Ukraina — Bialorus» // Polska w Europie. — s. 140; Szayna. Ethnic Poles in Lithuania and Belarus. — p. 42.

Робив він це, визначаючи нові кордони єпархій, що мали відображати сучасні білоруські кордони, й призначаючи архієпископів, що були чутливішими до білоруських проблем.

На самому початку навіть виникла дискусія щодо національних меншин як таких. Див.: Народная газета (Мінськ), 4 січня 1992 р. — с. 1; 12 лютого 1992 р. — с. 1. Дані про білоруську меншину в Польщі в 1992 р. див. у: Eberhardt. Miedzy Rosja a Niemcami. — s. 131. Чисельність польської меншини в Білорусі подано відповідно до радянського перепису 1989 р. та білоруського перепису 1999 р.

Mihalisko Kathleen. Security Issues in Ukraine and Belarus // Central and Eastern Europe / Carp Regina Cowen (*ed.*). — Oxford: Oxford University Press, 1993. — p. 229–230; Buran Stephen. Belarus and the «Belarusian Irredenta» in Lithuania // Nationalities Papers, 25, 4 (1997). — p. 645–648.

585

Warszawa, Polska Agencija Presowa (PAP), 24 квітня 1992 р. // FBIS-
EEU, 28 квітня 1992 р. — р. 15.

586

Burant. International Relations. — p. 407; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 1992. — s. 147.

Цит. за: Kosobudzki adeusz. Stracone szanse // Kultura, 560 (1994). — s. 20; див. також: Warszawa, PAP, 19 листопада 1992 р. // FBIS-EEU, 19 листопада 1992 р. — р. 16; RFE Daily Report, 23 листопада 1992 р.

588

Розмова з Чеславом Окінчицем, Вільнюс, 7 квітня 1994 р.; Widacki.
Stosunki polsko-litewskie. — s. 50.

Gazeta Wyborcza, 14–15 вересня 1991 р. — s. 1; 16 вересня 1991 р. — s. 17; Ландсбергіса цитує Gazeta Wyborcza, 24 вересня 1991 р. — s. 6. Ландсбергіс неофіційно зустрівся зі Скубішевським, коли проїздив через Варшаву.

590

ITAR-TASS World Service, 12 січня 1992 р. // BBC Summary of World Broadcasts Soviet Union (SWB/SU), 14 січня 1992 р.; PAP, 14 січня 1992 р. // SWB/SU, 16 січня 1992 р.

591

Warszawa, PAP, 15 січня 1992 р. // FBIS-EEU, 22 січня 1992 р. — р.
20.

Snyder. National Myths. — p. 326–331; Цитата у: Widacki. Stosunki polsko-litewskie. — s. 52.

593

Skubiszewski. Polityka zagraniczna. — s. 191–193.

Vilnius Radio, 3 вересня 1993 р. // FBIS-SOV [Foreign Broadcast Information Service, Daily Report. Soviet Union], 8 вересня 1993 р. — р. 105; Rzeczpospolita, 16–17 жовтня 1993 р. — s. 9; Tallinn BNS [Baltic News Service], 21 жовтня 1993 р. // FBIS-SOV, 22 жовтня 1993 р. — р. 88; Dokumentation Ostmitteleuropa, 20, 1–2 (1994). — s. 116–119.

Gazeta Wyborcza, 27 квітня 1994 р. — с. 1. Про його історичні погляди на польську культуру див.: Barbara Christophe. Staa versus Identitat. — Cologne: Wissenschaft und Politik, 1997. — s. 234–236.

Цит. за: *Slowo Powszechne, Warszawa* // FBIS-SOV, 27 листопада 1991 р. — s. 36; *RFE Daily Report*, 27 липня 1993 р. Див. також: *Butkevicius Audrius. The Baltic Region in Post-Cold War Europe* // *NATO Review*, 41, 1 (1993). — p. 7–11. У 1994 р. він, здається, змінив свою думку про розширення НАТО після того, як це питання стало складовою литовської політики. Наприкінці десятиліття, коли його як депутата визнали винним у хабарництві й коли він звинуватив Ландсбергіса в роботі на КДБ, його розуміння литовських державних інтересів було не таким однозначним. Різні особи тут згадуються не для того, щоб творити з них героїв, а з метою описати внутрішню політику прийняття стратегічних рішень.

Snyder. National Myths. — p. 334. Це сталося вже після закінчення каденції Скубішевського, й цьому передувала спеціальна місія радника Валенси Анджея Закржевського та голови польської делегації Іво Бичевського. Це слід розглядати як завершення етапу 1989–1993 рр.

Vinton Louisa. Domestic Politics and Foreign Policy, 1989–1993 // Polish Foreign Policy Reconsidered / Prizel Ilya, Michta Andrew (*eds.*). — New York: St. Martins, 1995. — p. 24; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 1993–1994. — Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1994. — s. 18.

Про громадську думку щодо України й українців див.: Babinski Grzegorz. Pogranicze polsko-ukrainskie. — Krakow: Nomos, 1997. — s. 166–168; Zieba Andrzej. Ukraińcy w oczach Polaków // Narody i stereotypy / Walas eresa (red.). — Krakow: MCK, 1995. — s. 97–98; Kloskowska. Kultury narodowe. — s. 196; Warszawa: PAP, 14 лютого 1992 р. // FBIS-EEU, 18 лютого 1992 р. — p. 31; Zycie Warszawy, 1 серпня 1992 р. — s. 23. Див. також: Skorka Marek. Wspolne sasiedztwo czy nie chciani intruzi? // Wiesz, 473 (1998). — s. 70–81.

Одним зі свідчень того, наскільки все було серйозно, є той факт, що «Солідарність у боротьбі», радикальна профспілка правого спрямування, увійшла до міжнародної політики з невеличким проукраїнським томиком, де були й вибачення за операцію «Вісла» Див.: Kaminski Antoni, Kozakiewicz Jerzy. Stosunki polsko-ukrainskie. — Warszawa: PAN, 1997.

Raciborski Jacek. Polskie wybory. — Warszawa: Scholar, 1997. — s. 42; Kultura, 520–521 (1991). — s. 145; Gazeta Wyborcza, 9 вересня 1991 р. — s. 1; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 1992. — s. 20; Prizel Ilya. Warsaw s Ostpolitik // Polish Foreign Policy Reconsidered / Prizel Ilya, Michta Andrew (eds.). — p. 112; Rzeczpospolita, 15 січня 1994 р. — s. 22; Gazeta Wyborcza, 11 січня 1994 р. — s. 3.

Іншим вагомим винятком з цієї згоди було товариство «Польська спільнота», яке фінансував польський Сенат і яке виступало проти політики Скубішевського, підтримуючи матеріально організації, що заявляли про себе як представників польської меншини в Литві, незалежно від їх політичних цілей. З цієї групи виходили польські діячі, які твердили, що Польща повинна ставити інтереси польських меншин вище, ніж добрі відносини з національними державами на сході. Розмова з Агнешкою Панецькою, Варшава, 27 лютого 1998 р.; Stelmachowski Andrzej. O debacie // Wspolnota Polska, 58 (1997). — s. 39. Див. також: Widacki. Stosunki polsko-litewskie i Piatrowicz Natalia. Katolicyzm na Bialorusi. Polski czy juz bialoruski // Wiesz, 467 (1997). — s. 83.

Це твердження ґрунтується на вивченні парламентських стенограм за 1989–1994 рр. Про правих див.: Sprawozdanie stenograficzne (51), 14 лютого 1991 р. — s. 15–54; Ibid., (14), 8 травня 1992 р. — s. 152–159; Ibid., (31), 13 жовтня 1994 р. — s. 108–114.

Діяльність, за яку згодом Україна нагородила його Орденом князя Ярослава Мудрого. Див.: Політика і культура. 10–16 вересня 1999 р. — с. 38–39.

Як він представив це в Сенаті: «Пригадаймо те, про що деякі політики забули й далі забувають, те, що Польща без упорядкованих, добрих і дружніх відносин зі своїми східними сусідами перестане розглядатись як партнер для Заходу». — Skubiszewski. *Polityka zagraniczna*. — s. 247.

У 1992 році, коли питання щодо польського вступу до НАТО ще залишалось відкритим, Лех Валенса виступив із ініціативою щодо створення зони безпеки та стабільності на Балто-Чорноморському просторі. До так званої групи НАТО-біс (як альтернативи НАТО) мали б увійти всі країни регіону, окрім Росії. Ця доволі невизначена ідея не здобула належної підтримки й розуміння не лише на Заході та в Росії, а й серед самих східноєвропейських держав, що прагнули до повноправного членства в Організації Північноатлантичного альянсу. — *Прим. перекладачів.*

Walesa Lech. Lis do wyborcow, 27 квітня 1989 р.; Літературна Україна, 3 червня 1993 р. — с. 1; 27 травня 1993 р. — с. 2; Lithuania, 11–12 (1994). — р. 140–141; ИТАР-ТАСС, 29 червня 1993 р. // FBIS-SOV, 30 червня 1993 р. — с. 64; Kultura, 550–551 (1993). — s. 106–113.

«Security for Europe Project. Final Report». — Providence, R.I.: CFPD, 1993. — p. 15; i Kłoskowska. Kultury narodowe u korzeni. — s. 386.

Про східноєвропейську внутрішню політику та європейські важелі впливу див.: Vachudova Milada Anna. *The Systemic and Domestic Determinants of East European Foreign Policies: Doctoral dissertation* — University of Oxford, 1997.

610

Bachmann Klaus. Nasza i wasza wolnosc // Rzeczpospolita, 6 січня
2001 р.

611

У 1994 р. міністр закордонних справ Анджей Олеховський намагався знову залучити східних сусідів Польщі, але прем'єр-міністр Вальдемар Павлак завадив йому.

612

Gazeta Wyborcza, 3 січня 1994 р. — s. 2.

Ibid., 6 березня 1998 р. — с. 3; 15 березня 1998 р. — с. 6; 1 липня 1998. — с. 1; Сегодня, 30 червня 1998 р. — с. 2; Kommersan Daily, 30 червня 1998 р. — с. 2; Русский Телеграф, 30 червня 1998 р. Про наслідки розширення НАТО див.: Buran Stephen. After NATO Enlargement // Problems of Post-Communism, 48, 2 (2001). — p. 25–41.

Дані опитування див. у: Levada Yuri. After he haw // Wilson Quarterly, 55, 2, (2001). — p. 78.

615

Gazeta Wyborcza, 26 червня 1998 р. — s. 1.

Markus Ustina. Belarus: You Can Go Home Again? // *Curren History*, 113, 585 (1994). — p. 337–341.

617

Minsk News, 2 листопада 1997 р. — с. 1.

Цит. за: (про МВФ) Karp Marek. *Gazeta Wyborcza*, 26–27 липня 1997 р. — s. 16–17; *Rzeczpospolita*, 2 січня 1997 р. — s. 6; (про дружин) *Rzeczpospolita*, 6 серпня 1996 р. — s. 23. Див. також: *Gazeta Wyborcza*, 17 серпня 1995 р. — s. 9; *Minsk News*, 22 грудня 1997 р. — s. 3; *Gazeta Wyborcza*, 18 липня 1997 р. — s. 12; Ausiannik Siarhej, Stralkowa Alena. *Bialorus // Europa Srodkowo-wschodnia*. — Warszawa: ISP PAN, 2000. — s. 27. Див. також: Marples David. *Belarus*. — Amsterdam: Harwood, 1999. — p. 90–91.

Koszelew M. Polacy w oczach Białorusinów // *Dzieje Najnowsze*, 27, 2 (1995). — s. 81–93; Piatrowicz Natalia. Katolicyzm na Białorusi // *Wież*, 467 (1997) — s. 81–92; Radzik Ryszard. Ruski i Pan — asymetria stereotypu // *Europa Środkowo-wschodnia*. — s. 63–80; Padhol Uladzimir. W oczach «sowka» // *Ibid.* — s. 53–62; Minsk News, 17–23 березня 1998 р. — с. 3. Білоруси розглядають Польщу як частину капіталістичного Заходу: Sliwinski, Sekmonas. *Świadomość narodowa mieszkańców Litwy i Białorusi*. — s. 572.

Розмова зі Станіславом Шушкевичем, 8 грудня 1996 р.; «Хроніка, березень 1995 — лютий 1997», польське Міністерство закордонних справ; Minsk News, 10–16 лютого 1998 р. — с. 1; Gazeta Wyborcza, 6 лютого 1998 р. — s. 8; Głos z nad Niemna (Гродно), 16–22 січня 1995 р. — s. 1.

Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года. — Минск: Министерство Статистики, 2000. Майже 15% «білорусів за паспортами» стверджували під час опитувань, що вони росіяни, але майже 10% «росіян за паспортами» в Білорусі відповіли, що вони — білоруси. Див.: Sliwinski, Sekmonas. Swiadomosc narodowa mieszkancow Litwy i Bialorusi. — s. 574.

Цю тему розглядає Роман Шпорлюк: див. розділи 4 і 9 його книги *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. — Stanford, CA., 2000.

Про воєнні втрати див.: Kosman Marcei. Historia Białorusi. — s. 350; Eberhardt. Miedzy Rosja a Niemcami. — s. 185. Про неоуніатів див.: Ablamiejka Siarhej. Problem statystyki parafii neounickich na terenie Zachodniej Białorusi // Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci / Gajek Jan Sergiusz, Nabywaniec Stanisław (*red.*). — Lublin: KUL, 1998. — s. 213. Про урбанізацію див.: Chauncy Harris. Cities of the Soviet Union. — Chicago: McNally, 1970. — p. 322. Про Пазняка див.: Zaprudnik. Belarus. — p. 168; також див.: Pawluczuk Włodzimierz. Białorus i sprawa polska // Kultura, 634 (2000). — s. 112–113.

Guthrie. The Belorussians. — p. 281; Vakar. Belorussia. — p. 216–219; Marples David. Belarus. — London: Macmillan, 1996 — p. 30–31; Zaprudnik. Belarus. — p. 107; Diamieszka Lilia. jakie książki powinny być rzymane w wyjątkowo dobrze zamkniętych szafach // Inna Białorus. Warszawa: CSM, 1999. — s. 29.

Gazeta Wyborcza, 28 квітня 1998 р. — s. 4. Див. також: «Polska polityka zagraniczna w 1996 roku», польське Міністерство закордонних справ, 1997; Oleksy Jozef. oas at he Official Dinner Given in his Honour by Mr. Adolfas Slezivicius, 16 вересня 1995 р.; Gazeta Wyborcza, 28 січня 1998 р. — s. 2, 5.

Вимоги меншин щодо територіальної автономії залишалися непоміченими Варшавою й не сприймалися як щось небезпечне Вільнюсом: Marcinkiewicz Wanda. Kronika litewska 1997 // Lithuania, 26–27 (1998). — s. 234.

627

Rzeczpospolita, 12 квітня 1996 р. — s. 6; 15 січня 1996 р. — s. 6;
OMRI Daily Digest, 7 січня 1997 р.

628

Промова в Гарвардському університеті, 14 листопада 2000 р.

Про правих див.: Українська Республіканська Партія. — К.: Фонд демократії, 1996; Народний Рух України. — К.: Фонд демократії, 1996; Україна: Становлення демократії. — К.: Агентство Україна, 1997. — с. 292; Українська Національна Асамблея. — К.: Агентство Україна, 1998. — с. 23. Про українців загалом пор.: Nebozenko Wiktor. *Ukrainska opinia publiczna o polityce zagranicznej // Polska w Europie*, 15 (липень-серпень 1994 р.). — s. 159, та Golovakha Evhen, Kucheriv Ilko. *NATO and Public Opinion in Ukraine // Political Portrai of Ukraine*, 8 (1997). — p. 63. Аналіз див. у: Нрысак Jaroslaw. *Jeszcze raz o stosunku Ukraincow do Polakow // Wiesz*, 473 (1993). — s. 15–32; Iwaniak Olga. *Zamozniejsi kuzyni // Rzeczpospolita*, 22 травня 1997 р. — с. 6.

630

Розмова з Антоном Бутейком, 9 березня 1999 р., Кембридж, Массачусетс; Політика і культура, 10–16 грудня 1999 р. — с. 10.

631

Голос України, 29 червня 1996 — с. 1.

Kultura, 586–587 (1996). — s. 153–157; Kaminski Antoni, Kozakiewicz Jerzy. Stosunki polsko-ukrainskie. — Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 1997; Gili Wladislaw, Gili Norbert. Stosunki Polski z Ukraina. — orun: Marszalek, 1994. — s. 33; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1995. — s. 123; Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1996. — s. 136; Rzeczpospolita, 26 березня 1997 р. — s. 7.

Текст див. у: Rzeczpospolita, 22 травня 1997 р. — с. 6. Див. також: День, 24 травня 1997 р. — с. 4; Наше слово (Варшава), 14 квітня 1996 р. — с. 2.

Марциновський Анатолій. Примирення давно примирених // Голос України, 22 травня 1997 р. — с. 7; також варто звернути увагу на есеї Юрія Андруховича. Найвиразнішу критику польською мовою див. у німця Клауса Бахмана: Bachmann Klaus. Polska kaczka — europejski staw. — Warszawa: CSM, 1999. — s. 106 і далі.

635

Український парламент був менш важливим і парламентські зв'язки так і не вийшли на рівень литовсько-польських. Розмова з Борисом Андресюком, Кембридж, Массачусетс, 25 вересня 2000 р.

636

Розмова з Олександром Квасневським у Варшаві, 17 травня 1999 р.

637

Derczynski, Draczyk. Stosunek Polakow do innych narodowosci. — s.
29.

638

Gazeta Wyborcza, 13–14 вересня 1997 р. — s. 12–13.

Див.: Hann Chris. Postsocialis Nationalism // Slavic Review, 57, 4 (1998). — p. 840–863; Polityka (Warszawa), 14 грудня 1996 р. — s. 87; OMRI Daily Digest, 10 жовтня 1996 р.

Перші сім томів польською вийшли як Polska — Ukraina: trudne pytania. — Warszawa: Karta, 1998–2000; українською як Україна — Польща: Важкі питання. Я був присутній на шостій та восьмій конференціях у 1999 та 2000 рр.

641

The Wall Around the West / Andreas Peter, Snyder Timothy (eds.). —
Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2000.

642

Доконаний факт (*франц.*).

Відповідним документом ЄС є: Амстердамський договір, Конференція представників урядів країн-членів, Брюссель, 23 вересня 1997 р.; про німецькі занепокоєння див.: *Gazeta Wyborcza*, 4 лютого 1998 р. — s. 6; 5 лютого 1998 р. — s. 1.

644

Minsk News, 3–9 лютого 1998 р. — р. 3; 10–16 березня 1998 р. — с. 1; Gazeta Wyborcza, 11 березня 1998 р. — с. 7.

День, 2 лютого 1999 р. — с. 7; Hrytsak Yaroslav. National Identities in Post-Soviet Ukraine // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe / Gitelman Zvi et al. (*eds.*). — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 2000. — p. 274.

Gazeta Wyborcza, 15–16 листопада 1997 р. — s. 6. Хоча порівняння його українським колегою зовнішнього кордону ЄС із новою «залізною завісою» є перебільшеним, але воно привертає увагу до наслідків політики ЄС щодо його східних сусідів та Європи загалом. Український міністр закордонних справ Борис Тарасюк на інавгураційній зустрічі українсько-польської конференції з питань європейської інтеграції, Варшава, 29 березня 1999 р.

647

Gazeta Wyborcza, 28 квітня 1998 р. — s. 7; Falkowska Macieja. Spoleczenstwo polskie wobec wschodniej polityki wizowej, gospodarczej i kulturalnej. — Warszawa: CBOS, лютий 1995 р. — s. 19–31.

648

Високий Замок, 9–16 січня 1999 р. — с. 1.

649

Преважно (*франц.*).

650

Доробок спільноти (*франц.*). Мається на увазі правовий доробок Європейської Спільноти, основа права ЄС, сукупність спільних прав і зобов'язань, обов'язкових до виконання в усіх країнах-членах ЄС.

651

Спосіб життя (*франц.*).